

Sr No 72.

Sri Harsha's.

Naiśhadham.

Part I (Sargas I-VI)

ail No II B 83 A.

cc. No 3850

issue and gather by
M. K. Chatterjee

SRI HARSHA'S
NAISHADHAM

WITH
The Commentary of Mallinatha

Part I. (SARGAS I-VI).

नैषधकाव्यरत्नम्

पदवाक्यप्रमाणपारुवारपारीणश्रीमहामहोपाध्याय
कोलचलमुल्लिनाथसूरिविरचितजीवातुसमारुयव्याख्यासहितम् ।

PUBLISHED BY

M. N. VADHYAR,
W. D. S. R., Ramanathapuram, Palghat

TRICHINOPOLY :

ST. JOSEPH'S INDUSTRIAL SCHOOL PRESS.

[40]

1946.

[Postage: Extra.]

श्रीगीर्वाणवाणीपुस्तकालये

विक्रेयसंस्कृतकाव्यपुस्तकानि

अष्ट्युतरायाभ्युदयकाव्यम्—सर्गषट्कम्	...	1	0	0
अमरशतकम्	...	0	10	0
" in Grandha	...	0	3	0
1. ऋतुसंहारम्—मूलमात्रम्	...	0	3	0
2. " सटीका	...	0	4	0
3. " " with Eng. Notes	...	0	6	0
4. " " Eng. Translation	...	0	12	0
कथासरित्सागरम्	...	5	0	0
काव्यम्बरीकथासारम्	...	0	8	0
किराताञ्जनीयम्—सटीकम्	...	1	8	0
" Eng. Translation 1-10 cantos.	...	2	0	0
1. कुमारसम्भवम्—सटीकम्	...	1	0	0
2. " in Grandha (1-8 sargas)	...	0	6	0
3. " " Glazed	...	0	7	0
4. " " Superior glazed	...	0	10	0
5. " in Telugu	...	0	12	0
6. " in Malsyalam	...	1	0	0

**R. Subrahmanya Vadhiar, Bookseller & Publisher,
Palghat, (Malabar).**

SRI HARSHA'S

NAISHADHAM

WITH

The Commentary of Mallinatha
part - I.

(SARGAS I - VI).

नैषधकाव्यरत्नम्

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्याय
लिलचलमल्लिनाथसूरिविरचितजीवातुसमाख्यव्याख्यासहितम् ।

PUBLISHED BY

R. SUBRAMANYA VADHYAR,

Bookseller & Publisher Ramanathapuram, PALGHAT.

TRICHINOPOLY:

St. JOSEPH'S INDUSTRIAL SCHOOL PRESS.

1916.

S
891.21
5 774 n

S
891.21
5 774 n
v. 1

COMPUTERISED

C1191

3820

SI no 79104

॥ श्रीरस्तु ॥

जीवातुसमाख्याव्याख्यासहितं

॥ नैषधकाव्यरत्नम् ॥

प्रथमः सर्गः ।

निर्णीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथास्तथात्रियन्ते न बुधास्तुधामपि ।
नलस्मितच्छत्रितकीर्तिमण्डलस्स राशिरासीन्महत्सां महोज्ज्वलः ॥

“ इन्द्रोवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् । वन्दारुजनमन्दारं बन्देऽहं
यदुनन्दनम् ॥ अन्तरायतिभिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् । तं नरं
वपुषि कुधरं मुयं मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥” अथ तत्रभवान् श्रीहर्षकविः
— काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सयः परनिर्वृतये कान्ता
सम्मिततयोपदेणयुजे ॥ इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्यनिकप्रेयस्साध-
नतां काव्यालापांश्च वज्रैरिति तन्निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन्
नैषधाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षिताविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षण-
फलसाधनत्वात् ‘ आशीर्नमस्किया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्’ इत्याशीराद्यन्य-
तमस्य प्रबन्धमुख्यलक्षणत्वाच्च कथानायकस्य राज्ञो नलस्य भूतिलक्षणं परम-
मङ्गल वस्तु निर्दिशति—**निर्णीयेति ॥** क्षितिरक्षिणः क्षमापालश्च यस्य नलस्य
कथा उपाख्यानानि, निर्णीय क्षितिरामाखाद्य । “ पीडस्समासेको ल्यप्” इति

रसैः कथा यस्य सुधावधीरिणी नलस्स भूजानिरभूद्गुणाद्भूतः ।

सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डलः ॥ २ ॥

व्यवादेशः । “न त्वपि” इतीत्त्वप्रतिषेधावेत्वम् । “बुधास्तज्ज्ञास्तुराश्च” ।
 ‘ज्ञातु चान्द्रि सुरा बुधा’ इति क्षीरस्वामी । सुधामपि तथा यथैतत् कथा
 इत्यर्थः । नाद्रियन्ते न रोचन्त इत्यर्थः । अमृतादतिरिच्यन्ते रसैस्तत् कथा
 इति भावः । सितच्छत्रं कृतं सितच्छत्रितं श्वेतातपत्रीकृतमित्यर्थः । “तत्करोति”
 इति ष्यन्तात् कर्मणि क्तः । तत् कीर्तिमण्डलं यस्य सः महसां तेजसां राशिः
 रविरिव तेजस्वीत्यर्थः । महैश्वर्यैरुज्ज्वलः प्रकाशमानः, नित्यमहोत्सव
 शालीत्यर्थः । ‘मह उद्भव उत्सवः’ इत्यमरः । एतेन समृद्धिमद्भस्वुवर्णनादुदात्ता-
 लङ्कारो व्यज्यते । नलो नलाह्वयः स राजा आसीत् जस्ति म् । अत्र सुधाया
 अनदराभश्चन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । महसां राशिरिति तेज-
 स्तद्वतोरभेदोक्तेर्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिः । कीर्तिमण्डले सितच्छत्रत्वानिरूप
 णात् रूपकालङ्कार इति प्रयाणां संसृष्टिः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थवृत्तम् । ‘जतौ तु
 वंशस्थमुदीरितं जरौ’ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ तस्य गुणवर्णनायोपेक्षात्वेन सामान्यतः गुणाव्ययत्वं तावदाह-
 रस्वैरिति ॥ यस्य नलस्य, कथा, रसैः स्वादैः । ‘रसो गन्धे रसे स्वादः’ इति
 विश्वः । सुधामवधीरयति तिरस्करोतीति सुधावधीरिणी । अमृतादतिरिच्यमान-
 स्वादेत्यतिशयोक्तिः । “ताच्छीत्ये णिनिः” । भूजीया यस्य सः भूजानिः
 भूमरेकाधिराडित्यर्थः । “जायाया निड्” इति बहुव्रीह्यां जायाशब्दस्य निडादेशः ।
 स नलः गुणैः पुण्यश्लोकत्वादिभिरद्भुतोऽभूत् । अत्र नलस्य पूर्वश्लोकैकसत्ता-
 वादेन गुणाव्ययविधेर्न पौनरुक्त्यम् । कथं भूतः सुवर्णदण्डश्च एकसितातपत्रः
 ते कृते तथोक्तं । द्वन्द्वात् “तत्करोति” इति ष्यन्तात् कर्मणि क्तः । सुवर्णदण्डैक-
 सितातपत्रिते, ज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डलश्च ते येन स तथोक्तः । अप्रतिहत-
 कीर्तिप्रताप इत्यर्थः । अत्रावलिकीमण्डलशब्दौ प्रतापकीर्त्योर्दण्डत्वात्तपत्रत्वरूपण-

पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे स्मृता रसक्षालनयेव यत्कथा ।
कथं न सा मद्भिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ ३ ॥

अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्रतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्दशत्वं कृतवान् कुनस्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥

योगार्थम् । इह कीर्तनात्पत्रत्वरूपेण पूर्वश्लोकोक्तमपि सुवर्णदण्डवैशिष्ट्यादस्या-
श्लेषपूर्वत्वाद्वैचित्र्यविशेषः । प्रतापकीर्त्योर्थासङ्गयं सुवर्णदण्डत्वसितातपत्रत्व-
रूपगाथायासङ्गयरूपकान्तिशयोक्त्यानां सम्यङ्गः ॥ २ ॥

कविः काव्यवर्षनाथकस्योत्कर्षमावहन् सम्प्रति स्वविनयमाविष्करोति—
पवित्रमिति ॥ अत्र युगे अस्मिन् कालयुगे, तस्य नलस्य कथा तत्कथा,
स्मृता सर्ता जगत लोकम् । रसक्षालनयेव अम्बुक्षालनयेवयुत्प्रेक्षा । 'देहधा-
त्वम्बुपारदा' इति रसशब्दाधीनां विश्वः । पवित्रमातनुते शुभ्र करोति ।
सा तत्कथा आविलां क्लृपामपि । स्वसेविनीमेव स्व सेवमानाम्, निरन्तर-
कीर्तनपरामर्थः । मद्भिरं कथं न पवित्रायति, पवित्र करिष्यत्येवेत्यर्थः ।
“कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । कृतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलि-
नाशनम्” इति स्मरणादिति भावः । या स्मृतिमात्रेण शोधनी सा कीर्तनात्
क्रियतेति कैमुत्यन्यायस्य शोधकत्वोक्तेरर्थापत्तिरलङ्कारः । 'एकस्य वस्तुनो
भावोऽपि वस्तुन्यथा भवेत् । कैमुत्यन्यायतस्मात्सादार्थापत्तिरलङ्कारः ॥' इति
लक्षणात् ॥ ३ ॥

अथास्य पूर्वोक्तगुणाद्भूतत्वं प्रपन्नयति—अधीति ॥ अयं नलः चतु-
र्दशसु विद्यासु, वेदवेदाङ्गादिषु । 'अज्ञानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायवित्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश' इति स्मरणादिति भावः । अधीति-
रेष्ययतम् । बोधाऽर्थावगतिः । आचरणं तदधीनुष्ठानं प्रचारणमध्यापनं तैश्चतु-
र्भिरुपाधिभिर्विशेषणैः । 'उपाधिर्धर्मचिन्तायां कैतवेऽपि विशेषणं' इति

अमुष्य विद्या रसनाग्रनतेकी त्रयीव नीताङ्गगुणेन विस्तरम् ।
अगाहताष्टादशतां जिग्गीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ॥ ५ ॥

विश्वः । चतस्रः दशाः अवस्थाः प्रणयन् प्रापयन् अर्थाद्रिद्यानामेव कर्मत्वं
आधारस्वन्तु वक्ष्यमाणचतुर्दशत्वधर्मापेक्षयेति विवेकः । चतस्रो दशा अवस्था-
यासां तानां भावश्चतुर्दशत्वम् । “त्वत्तल्लोगुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः”
इति त्रियाः पुंवद्भावः । संज्ञाजातिव्यतिरिक्ताश्च गुणवचना इति सम्प्रदायः ।
चतुर्दशसङ्ख्याकत्वं गम्यते । तदभेदाध्यवसायिन विरोधमाभासयति । कृतः
कथं वा स्वयं कृतवान् न वेद्मि तत्करणं दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । स्वतः सिद्धस्य
स्वयं करणं कथं पिष्टपेषणादित्येको विरोधः । चतुर्दशानां चतुर्धातृत्वात् पट्
पञ्चाशतः कथं चतुर्दशत्वमित्यपरः । चतुरवस्थापरत्वेन तत्परिहारात् विरोधा-
भासोऽलङ्कारः । ‘आभासये विरोधस्य विरोधाभास उच्यते’ इति लक्षणात् ।
कथं चतुर्दशत्वव्याधयन्तोऽस्य विशापरिश्रम इति भावः ॥ ४ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य रसनाग्रनतेकी रसनाग्रसधारिणीत्यर्थः ।
शिल्पिनश्चतुर् “पितृरादिभ्यश्च” इति डीप् । सा विद्या सूदावचेत्यर्थः ।
अस्याश्च रसनिन्द्रियप्राप्त्यर्थप्रतिपादकत्वाद् रसनाग्रनतेकीति व्यपदेशः । त्रयीप
त्रिवेद इव । ‘इति वेदाश्चयस्त्रयी’ इत्यमरः । अज्ञानाम् अज्ञभूतानाम्
रसनां षण्णा गुणेन । उल्बणानुल्बणसमाप्तरूपेण त्रिविधेन भर्षेण, अन्धत्राज्ञानं
षण्णा निरुक्तादीनां गुणेन आधुर्या विस्तरं प्रपञ्चं नीता सती, नवानां द्वयं
लक्षणया नवकथम्, अष्टादशेत्यर्थः । तस्य द्वीपानां याः । पृथग्भूता जयश्रिय-
स्तासां जिगीषया जेतुमिच्छयेत्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्द्रव्योत्प्रेक्षा । अष्टादशताम् ।
अगाहत अभजत । विद्यापक्षे षण्णां रसनामुक्तरीत्या त्रैगुण्यात् त्रयीपक्षे
तु एकैकवदस्यैककाङ्क्षयैशिष्ट्येन धाद्विध्याधाष्टादशत्वलाभः ‘विद्या ह्यष्टादशस्मृता’
इति स्मरणात् । अत्रविद्यागुणेन त्रय्या अष्टादशत्वमिति । उपाध्यायविश्वेश्वरभट्टश्च क-
व्याख्याने तु ‘अज्ञानि वेदाश्चत्वारः’ इत्यध्वर्षणस्य पृथग्वेदत्वे त्रयीत्वहातिः ।
त्रयन्तर्भावे तु ‘नाष्टादशत्वासाद्धिः’ इति विन्यस्यम् । उपमेतत्प्रेक्षयोस्संसाधः ॥ ५ ॥

दिगीशवृन्दं शिवभूतिरीशिता दिशां सकामप्रसभारोधिनीम् ।
 बभार शाखाणि दृशं द्वयाधिकां निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥६॥
 पदैश्चतुर्भिस्सुकृते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे ।
 भुवं यदेकाङ्किकनिष्ठया स्पृशन दधावधर्मोऽपि कृशस्तपस्विताम् ॥

दिगीशेति ॥ दिगीशवृन्दस्य इन्द्रादिकपालकसङ्घस्य अंशा मात्रा-
 स्तेषां विभूतिर्मेहिमा । अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां माताभिर्निर्मितो नृप इति स्मरणा-
 दिति भावः । अत्र नलस्य विभूतभेदेऽप्यभेदोक्तो रतिशयोक्तिः । दिशामीशिता
 दिशामिति बहुवचनान् इन्द्रादीनामेकैकदिगीशत्वम् । नलस्य सर्वदिगीशत्वमिति
 व्यतिरेको व्यज्यते । य नलः कामहेच्छायाः प्रसभं बलात्कारमवरुणद्वीति
 तथोक्तम् । स्वच्छात्रत्तिनिवारिकामित्यर्थः । अन्यत्र कन्दर्पप्रीमित्यर्थः ।
 निजभासीय यत्र त्रिनेत्रावतरत् दिगीशांशप्रभवत्वप्रयुक्तमीशगवतारत्वम् । तस्य
 बोधेनां ज्ञापताम् । तृतीयं च इत्यलक्षणत्वादिति भावः । अत्र “कर्तरि च”
 इति कृयागलक्षणसामर्थ्येन नपयान्छेषपट्टीयभावः । “तत्प्रयुक्तम्” इति सूत्र-
 कारादिप्रयोगदर्शनादीनि । शाखाणि धृतिस्मृत्यादीनि, द्वयाधिकां तृतीयां दृश-
 मिति रूपकं बभार । ईशरांशत्वं सिद्धमित्यर्थः । विशालाक्षोऽपि शास्त्रैरेव
 चक्षुमानाभीदिति भावः । अवतर इत्यत्र “ऋदोः” इति अप्रत्ययस्तेन तर-
 शब्देनावशब्दस्य “सुप सुपा” इति समासः । न त्वसृष्टात्प्रत्ययोत्पत्तिः ।
 “अने तृत्रोधेत्” इति प्रत्ययस्यस्यात् । यानि तु तस्मिन्नवता इति ख्यात् ।
 अत्रोक्तयोः रूपकानि शायोक्तयोस्संयुष्टिः ॥ ६ ॥

पदैरिति ॥ अमुना नलेन कृते कृतयुगे धर्मस्य वृषरूपत्वाच्चतुर्भिः पदैः
 चरणैस्तुर्भागैश्च सुकृते स्थिरीकृते सति तपः के न प्रपेदिरे । सर्वेऽपि प्राप्ता
 एवेत्यर्थः । कुतः यत्र यस्मात् अधर्मोऽपि कृशस्तपः एकाग्रिः एकपादस्य
 कनिष्ठया अङ्गुल्या भुवं स्पृशन । कृतेऽप्यधर्मस्य लेशतस्सम्भवाद्देशेन स्पृशती-
 त्यर्थः । तपस्वितां तापसत्वं दीनत्वं च दर्शौ । ‘मुनि दीनौ तपस्विनौ’ इति

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः स्फुरत्प्रतापानलधूममज्जिम ।
 तदेव गत्वा पतितं सुधाम्युधौ दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ ॥८॥
 स्फुरद्धनुर्निस्वनतद्गनाशुगप्रगल्भवृष्टिव्ययितभ्य सङ्घरे ।
 निजस्य तेजश्शिखिनः परश्शता वितेनुरिङ्गालमिवायशः परे ॥ ९

विश्वः । अस्य शासनादधर्मोऽपि धार्मिकोऽभूत् । किमुताऽन्य इति भावः ।
 अत एवाधोपात्तरलङ्कारः । तेन धर्मोऽपि धार्मिको भवतीति विशेषो
 व्यज्यते ॥ ७ ॥

यदिति ॥ यस्य नलस्य यात्रासु बलोद्धतं सैन्योच्छ्रितं स्फुरतः प्रताप-
 स्यैवानलस्य यो धूमस्तस्यैव भद्रिमा मञ्जुत्व यस्य तत्तथोक्तम् । मग्नधुमनि-
 ल्यादिना बहुव्रीहिः । मञ्जुशब्दादिभानिच् । यद्भजः तदेव गत्वा सुधाम्युधौ
 पतितं सत् पङ्कीभवत् इवदस्यमेकत्वात् पङ्कीभूतम् । विधौ चन्द्र । अङ्कतां बलद्वयं
 दधाति । पङ्कादुत्पन्नः पङ्कला भवति पङ्कलत्वं चास्यान्यथा न सम्भवेदिति
 भावः । रूपकलसृष्टा सम्प्रोपेक्षा ॥ ८ ॥

स्फुरदिति ॥ सङ्घरे शुद्धे शतापरि परश्शता अपरिशीता इत्यर्थः ।
 पञ्जगीति योगावभाषान समासः । राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः,
 पाठस्करात्तन्वाभ्युदागमः । परे शत्रवः स्फुरन्तो धनुर्निस्वमौ निजचापतद्दोषाविव
 इन्द्रनापमर्जिते भ्य स तथोक्तः, स भामी धनस्दन्तः स नल एव धनस्तस्या-
 शुगणं प्रगल्भवृष्टमेहावृष्टिः । सैनाशुगेन वायुना प्रगल्भवृष्टि । 'आशुगौ
 वायुविशखौ' इत्यमरः । तथा व्ययितस्य निर्वापितस्य विपूर्वादेशः कर्मणि क्तः ।
 निजस्य तेजश्शिखिनः प्रतापमिङ्गालमङ्गरामिवेत्युपेक्षा । 'देश्यशब्दोऽयं
 अयशोपक्रीति वितेनुः 'अयशः श्यामम्' इति कविप्रसिद्धिः । असपलोऽयमिति
 भावः । रूपकोपेक्षयोः सङ्घरः ॥ ९ ॥

प्रथमः सर्गः ।

अनल्पदग्धारिपुरानलोज्ज्वलैर्निजप्रतापैर्वलयं ज्वलद्भुवः ।

प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया रराज नीराजनया स राजषः ॥१०

निवारितास्तेन महीतलेऽखिले निरीतिभावं गभितेऽतिवृष्टयः ।

न तत्यजुर्नूनमनन्यसंश्रयाः प्रतीपभूपालमृगीदृशां दृशः ॥ ११ ॥

सितांशुवर्णैर्वयन्ति स्म तद्गुणैर्महासिवेभ्रस्सहकृत्वरी बहुम् ।

दिगङ्गनाङ्गावरणं रणाङ्गणे यशःपटं तद्भटचातुरीतुरी ॥ १२ ॥

अनल्पेति ॥ राज्ञो हन्तीति राजषः, शत्रुपातीत्यर्थः । 'राजध उप-
संख्यानम्' इति निपातः । स नलः अनल्पदग्धान्यरिपुराण येस्ते अनल्पदग्धारि-
पुराः, अत एव अनल्पवद्गज्वला अनल्पमानवतैर्निजप्रतापैरेव जयाय सृष्ट्या
नीराजनया आरामिकया ज्वलद्दीप्यमान भुवैर्वलयं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणं
परिभ्रम्य रराज । अत्र ज्वलत्प्रतापानलो नलः दिग्जैत्रयात्रां प्राक्यादिप्रादक्षिण्येन
भूमण्डल परिभ्रमन् निजप्रतापनीराजनया भूदेवतां नीराजयन्निव रराजत्युत्प्रेक्षा ।
सा च व्यथकाप्रयोगाद्भ्रम्या । किञ्च प्रतापानलैर्नीराजनयेति प्रतापानलस्य
नीराजनत्वरूपणमर्थोऽरिपुराणां वर्तित्वरूपणमभक्तित्वेकदेशवर्ता तदुत्थापिता
त्रेयमुत्प्रेक्ष्यनयोऽरुद्रादिभावेन राक्षरः ॥ १० ॥

निवारिता इति ॥ तेन नलेन । निरातिभावम् इतिबाभाराद्वृत्तत्वं
नामेने आखिले महीतले । निवारिता निष्कारिता अपि शरणं गता, आते-
वृष्टयः अनन्यसंश्रया आश्रयान्तरशून्यारमत्वः प्रतीपभूपालमृगीदृशाम् शत्रु-
वभूनां दृशः बर्क्षीपि न तत्यजुः । यथा निष्कासिता अपि शरणकृतस्तत्रैव
तदाज्ञया कुत्रचित्प्रान्तं तद्वादेत्यर्थः । नूनमित्युत्प्रेक्षा । अरिवधातत्रायौ
निरन्तरं कदन्तीति भावः । 'अतिवृष्टिरनाद्यष्टिमुषकादक्षलभादशुकाः । अत्या-
सनाश्च राजानण्डेता ईतयस्मृताः' इति ॥ ११ ॥

सितांशुवर्णैरिति ॥ महासिरेव वेमा वायदण्डः । 'पुसि वेमा वाय-
दण्डः' इत्यमरः । तस्य सहकृत्वरी सहकारिणी । 'सहे च' इति करोतेः

प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तुतोऽजिता ।
 अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक्चारद्गप्यवर्तत ॥ १३॥
 तदोजसस्तद्यशसस्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।
 तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥

कनिष् प्रत्ययः । “वनोरच” इति डीप् रेफश्च । तस्य नलस्य भटानां चातुरी
 चातुर्यै सैव तुरी वयनसाधनविशेषसैव कर्ता सितांशोः चन्द्रस्यैव सवर्णो येषां तैः
 शुभ्रैरित्यर्थः । अन्यत्र सिताः शुक्ला अंशनामवयवानां वर्णाः कारणत्वेन येषां तैः
 कारणगुणपूर्वकैरित्यर्थः । तद्गुणैः तस्य नलस्य गुणैः शौर्यधैर्यादिभिः तैरेव गुणैः
 तन्तुभिः श्लिष्टरूपकम् । दिशामेवाङ्गनानाम् अङ्गावरणं गात्रसंवरणं, बहुं महान्तं
 यथा एव पटं रणाङ्गणे, वयति स्म ततान् । रूपकालङ्कारः ॥ १२ ॥

प्रतीपभूपैरिति ॥ प्रतीपभूपैः प्रतिपक्षराजैरिव, विरुद्धधर्मैः सहानव-
 स्थाधिधर्मैरपि, ततो नलाद्रिया भयेन भेत्तुता स्वाश्रयभेदकत्वमुज्जिता ल्यक्ता ।
 किं कुतो, यत् यस्मात्, स नलः, ओजसा तेजसा, मित्रजित् सूर्यजिदपि, अमित्र-
 जिन्मित्रजिन् भवतीति विरोधः, शत्रुजिदित्यविरोधः । ‘चारदृक् राजानश्चार-
 चक्षुषः’ इति शास्त्रात् । गूढचारचक्षुरपि । विचारदृक् चारदृक् न भवतीति
 विरोधः, विचारेण पश्यतीत्यविरोधः । अवर्तत । अपिर्विरोधे । अत एवायं
 विरोधाभासोऽलङ्कारः । एतदुपजीवनेन विरुद्धधर्माणां स्वाश्रयभेदकत्वाभावात्प्रक्षा ।
 सा च प्रतीपभूपैरिवेत्युपमानुप्राणितेति त्रयाणां सङ्करः ॥ १३ ॥

तदोजस इति ॥ तदोजसस्तत्प्रतापस्य तद्यशसः । स्थितौ सत्यां
 तयोः स्थितयोरित्यर्थः । इमौ वक्ष्यमाणौ भानुश्च विद्युश्च वृथा व्यथोविति यदा
 यदा चित्ते कुरुते अनुसन्धते । तदा तदा तदेत्यर्थः । परिवेषस्य कादाचित्-
 कत्वादिति भावः । विधिविधाता भानोर्विधोरपि परिवेषस्य परिधेः कैतवा-
 न्मिषात् । ‘परिवेषस्तु परिधिः’ इत्यमरः । कुण्डलनां कुण्डलरेखां तनोति
 तथा लिखन्तोऽधिकाक्षरवर्जनायेति भावः । विजितचन्द्राङ्गौ तस्य कीर्तिप्रतापा-

अयं दरिद्रो भवितेति वैधसां लिपिं ललाटेऽर्थजनस्य जाप्रतीम् ।
मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नलः ॥१५॥

विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतां न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरुः ।

अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराशिरारिस्थितम् ॥

विति भावः । अत्र परिवेषमिषेण सूर्याचन्द्रमसोः कुण्डलितोत्प्रेक्षणात्सापह्नवो-
त्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्भ्रम्या ॥ १४ ॥

अयमिति ॥ अल्पितकल्पपादपः त्यागशीलतया स्वल्पीकृतकल्पवृक्षो
नलः । अर्थजनस्य ललाटे जाप्रतीं प्रकाशमानाम् । अयं जनो दरिद्रो निःस्वो
भविता भविष्यतीत्येवंरूपाम् । वैधसां वैधात्री लिपिम् अक्षरविन्यासम् । दारिद्र्य-
दरिद्रतां दारिद्र्यरहितत्वम् । प्रणीये सम्पाद्य । मृषा मिथ्या न चक्रे । ब्रह्म-
शासनस्थान्यथाकर्तुंमशक्यत्वात् कथञ्चिदस्याप्यर्थवत्तां सम्पादितवानित्यर्थः ।
ब्रह्मालिखितमप्यन्यथाकर्तुं क्षमोऽयमिति भावः । एवंकरणसम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ १५ ॥

विभज्येति ॥ मेरुर्विभज्य अर्थिसादर्थ्यधीनः । “देये त्रा च” इति
सातिप्रत्ययः । न कृतः । सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्दीनाम्बुविनियोगैः मरुः निर्जल-
देशो न कृत इति यत् । तेन नलेन तत्पूर्वोक्तम् अयशोयुगमपकीर्तिद्वयम् ।
द्वयोः फालयोः शिरोभागयोर्बद्धाः संयताः । फलतेर्विशरणार्थाद्धञ् प्रत्ययः ।
प्रयोगोदीच्यानां पुंसामपि सीमन्तितश्चिरोरुहत्वात् द्विफालबद्धा इत्युक्तम् ।
एवं द्विधा विभक्ताः चिकुराः शिरोरुहाः तत् शिरः स्थितममानि । द्विधाकृत-
केशरूपेण अयशोयुगलमेव स्वशिरसि तिष्ठतीत्यमन्यतेत्यर्थः । ‘मन्यतेः कर्मणि
लङ्’ । केशेषु काल्पर्यसाम्येनायशोरूपणाद्भूपकालङ्कारः ॥ १६ ॥

अजस्रमभ्याशमुपेयुषा समं सुदैव देवः कविना बुधेन च ।
 दधौ पटीयान् समयं नयन्नयं दिनेश्वरश्रीरुदयं दिने दिने ॥ १७ ॥
 अधोविधानात् कमलप्रवालयोश्शिरस्सुधानादखिलक्षमाभुजाम् ।
 पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा पदं किमस्याङ्कितमूर्ध्वरेखाया ॥ १८ ॥
 जगज्जयं तेन च कोशमक्षयं प्रणीतवान् शैशवशेषवानयम् ।
 सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं वपुस्तदालिङ्गदथाद्य यौवनम् ॥ १९ ॥

अजस्रमिति ॥ दिनेश्वरस्य श्रीरिच धीः यस्य स इति निदर्शनालङ्कारः ।
 पटीयानयं देवो राजा । सूर्यपक्षे सुग्रह । 'देवस्सुरे घने राक्षि' इति विश्वः ।
 अजस्रं मुदा सम्मानकृतसन्ते,पेणैव । न तु निर्बन्धेनेति भावः । अभ्याशं समीप-
 मुपेयुषा । "उपायवाननाश्राननूचानश्च" इति निपातः । कविना कविभिर्बुधेन
 बुधेश्च समम् । न तु दुष्टैरिति भावः । उभयत्र जात्येकवचनम् । अन्यत्र
 बुधशुक्राभ्यां सहेत्यर्थः । तत्साहचर्यं सूर्यस्य ज्योतिश्शास्त्रादवगन्तव्यम् ।
 समयं कालं नयन् । दिने दिने प्रत्यहमुदयमाभिर्भावं दधौ । अत्र निदर्शन-
 श्लेषयोस्तद्वरः ॥ १७ ॥

अध इति ॥ कमलप्रवालयोः पद्मपल्लवयोः कर्मणोः । अधोविधानात्
 अधःकरणातिस्करणोच्चेति सौन्दर्यातिशयोक्तिः । अखिलक्षमाभुजां सर्वराक्षां
 शिरस्सुधानादिति शौर्यातिशयोक्तिः । इदमस्य नलस्य पदं चरणमूर्ध्वमुत्कृष्ट-
 सुपरिस्थश्च । पुरा भवति भविष्यति । "यावत् पुरा निपतियोल्लट्" इति
 भविष्यद्दर्धे लट् । इतीत्थम् । मत्वेति शेषः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः ।
 वेधसा कर्त्रा । ऊर्ध्वरेखायाङ्कितम् । सौन्दर्यशौर्याभ्यां सर्वोत्तरं भवतीति
 आपनार्थं चिह्नितं किमित्युत्प्रेक्षा । ऊर्ध्वरेखाङ्कितपादस्सर्वोत्तरो भवतीति
 चासुप्तिकाः ॥ १८ ॥

एवमस्य गुणाद्गुणत्वमभिधायाम्भुना वक्ष्यमाणकथोपयोगितयास्य यौवन-
 प्राप्तिमाह—जगदिति ॥ अयं नलः शैशवशेषवान्, अर्धशतवशिष्टशैशवावस्थ

अधारि पद्मेषु तदङ्किणा घृणा क तच्छयच्छायलवाऽपि पल्लवे ।
तदास्य दास्येऽपि गतोऽधिकारितां न शारदः पार्षिकशर्वरीश्वरः ॥
किमस्य रोम्णाङ्कपटेन कोटिभिर्विधिर्न रेखाभिरजीगणद्रुणान् ।
न रोमकूपौघमिषाज्जगत्कृता कृताञ्च किं दूषणशून्यबिन्दवः ॥ २१

एव । जगज्जयं प्रणीतवान् । तेन जगज्जयेन अक्षयं कोशमर्थजातं च । प्रणीत-
वान् सम्पादितवान् । अथ रतीशस्य सखा मदनमित्रम् । ऋतुर्वसन्तो वनं
यथा । तथा यौवनमस्य वपुरालिङ्गत् आश्लिष्यन् । रतीशस्य इत्यत्र “कृत्यकः”
इति सूत्रेण पाक्षिकः प्रकृतभावः । उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

अथ यौवनं वर्णयति—अधारीति ॥ तदङ्किणा तच्छरणेन पद्मेषु
त्रिषये । घृणा जुगुप्सा । अवज्ञेति यावत् । ‘घृणा जुगुप्सा कृपयाः’ इति विश्वः ।
अधारि घृता । तेषामतिनीचत्वादिति भावः । पल्लवे । तच्छयस्य तरपाणे-
च्छाया । तच्छयच्छायम् । ‘पद्मशाखंशयः पाणिः’ इत्यमरः । ‘विभाषा सेना’
इत्यादिना समासे छायाशब्दस्य नपुंसकत्वम् । तस्य लवो लेशोऽपि क कुतः ।
शरदि भवः शारदः । “सन्धिवेलाऽतुनक्षत्रेभ्यः” इत्यण् । पर्वणि भवः पार्षिकः ।
“कालाद्द्रव्यं नस्तद्धित” इति टिलोपः । स चासौ शर्वरीश्वरः । तदास्यदास्ये
नलमुक्षकैर्द्वयैऽप्यधिकारितां योग्यतां न गतः अनोऽस्य पादपाणिमुखमप्रतिमः
भ्रिति भावः । अत्राद्घृणादीनां पद्मादिषु घृणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तैरतिशयोक्तिः ॥

किमिति ॥ विधिवेधा अस्य नलस्य गुणान् रोम्णाङ्कपटेन मिषेण
कोटिभिः रेखाभिः नाजीगणन् न गणितवान् किम् । “ई च गणः” इति
गणेरभ्यासस्येकारः गणणी चङ् । जगत्कृता विधात्वा रोमकूपानामोघस्य मिषात्
दूषणानां दोषाणां शून्यस्यात्यन्ताभावस्य बिन्दवो ज्ञापकवर्तुल्लरेखाः न कृताः
किम् । अस्मिन् गुणा एव, दोषा न सन्तीति भावः । अत्र रोम्णां रोमकूपानां
च । कपटमिषशब्दाभ्यां तादृष्यापह्नवेन गुणगणनारेखात्वदूषणशून्यबिन्दुत्वयो-
रप्रेक्षणात् सापह्नवोत्प्रेक्षयोः संघटिः ॥ २१ ॥

अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुवं गृहीतार्गळदीर्घपीनता ।
 वरश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कवाटदुर्धर्षतिरःप्रसारिता ॥ २२ ॥
 स्वकेलिलेशस्मितनिर्जितेन्दुनो निशांशदृक्कर्तजितपद्मसम्पदः ।
 अतद्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे ॥ २३ ॥
 सरोरुहं तस्य दृशैव निर्जितं जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः ।
 कुतः परं भव्यमहो महीयसी तदाननस्योपमितौ दरिद्रता ॥ २४ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य दोर्भ्यामरिदुर्गाणां लुण्ठने भङ्गने अर्ग-
 लानां कवाटविष्कम्भदारुणाम् । 'तद्विष्कम्भेऽर्गळं न ना' इत्यमरः । दीर्घाणि च
 पीनानि च तेषां भावो दीर्घपीनता आयत्तपीनत्वं गृहीता ध्रुवम्, किञ्चामुष्यो-
 रश्रिया वक्षोलक्ष्म्या कर्त्या च । तत्र अरिदुर्गलुण्ठने गोपुरेषु पुरद्वारेषु
 स्फुरतां कवाटानां दुर्धर्षाणि च तिरःप्रसारीणि च तेषां भावस्तता अप्रच्युत्यत्वं
 विशालत्वस्येत्यर्थः । सा गृहीता ध्रुवम् अर्गलदीर्घबाहुरथं कवाटवक्षाध्वेति
 भावः । अत्राप्युत्प्रेक्षयोः कर्त्तृष्टिः ॥ २२ ॥

स्वकेळीति ॥ स्वकेलिलेशस्मितेन स्वविलासलेशस्मितेन निर्जितेन्दुनो
 निराकृतचन्द्रस्य निर्जास्ये म्वावयवेन दशा दृष्ट्या तर्जितपद्मसम्पदः भस्मित-
 कमलसौन्दर्यस्य तन्मुखस्य तयोः चन्द्रारविन्दयोः द्वयी युग तस्याः जित्वरं
 जिष्णुतरं सुन्दरान्तरं यत्र नास्ति तस्मिन् चराचरे जगति । चराचरं स्वाजगति
 इति विश्वः । प्रतिमा उपमा नास्तीत्यर्थः । अस्ति भवतिशब्दोऽप्यप्रयुज्यमानोऽपि
 अस्तीति वचनात् । अत्र चन्द्रारविन्दविजयस्य विशेषगत्या नलमुखे अप्रतिमान-
 हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २३ ॥

उक्तमेवार्थं भङ्गयन्तरेणाह—सरोरुहमिति ॥ तस्य दृशैव सरोरुहं
 निर्जितं स्मितेन मन्दहासेनैव विधोरिन्दोः श्रियः कान्तयोऽपि जिताः परं

स्वालभारस्य तदुत्तमाङ्गैस्त्वयश्चमयेव तुलाभिलाषिणः ।
 अनागसे शंसति बालचापलं पुनःपुनः पुच्छविलोलनच्छलात् ॥
 महीभृतस्तस्य च मन्मथश्रिया निजस्य चित्तस्य च तं प्रतीच्छया ।
 द्विधा नृपे तत्र जगन्नयीभुवां नतभ्रुवां मन्मथविभ्रमोऽभवत् ॥२६

आभ्यामन्यद्भव्यं रम्यं वस्तु कुतः न कुत्रापीत्यर्थः । तदाननस्योपमितौ उप-
 माने महीयसी गरीयसी दारेद्रता नास्तिता अहो । अत्रापि चन्द्रारविन्दविजयस्य
 वाक्यार्थस्य सुखोपमानदारिद्र्यहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ २४ ॥

स्वाललेति ॥ चमरी मृगविशेषः । स्वयमेव तदुत्तमाङ्गैर्नैलमूर्धजैः
 तुलाभिलाषिणः साम्याभिलाषलक्ष्यपराधिन इत्यर्थः । जघनस्य उत्तमजन्मभिः
 सह साम्याभिमानोऽपि मदानपराध इति भावः । स्वालभारस्य निजरोम-
 निचयस्य अनागसे अनपराधाय क्वचित्तदभावेऽपि नञ्समाम् इष्यते । पुनःपुनः
 पुच्छस्य विलोलनच्छलाद्विलोलनव्याजात् बालचापलं रोमचापल्यम् । ववयो-
 रभेदाद्बालचापलं शमाति कथयति । बालचापलं सोढव्यमिति समाधत्त इत्यर्थः ।
 अत्र पुच्छविलोलनं ललशब्देनापहृत्य ववयोरभेदाध्यवसायेन बालचापलत्कारो-
 पादपह्नवभेदः ॥ २५ ॥

अथास्य यौवनप्रवेशकलं प्रस्तौति—महीभृत इति ॥ तस्य महीभृतो
 नलस्य मन्मथस्यैव श्रिया सौन्दर्येण निजस्यात्मीयस्य चित्तस्य तं नलं प्रती-
 च्छया रागेण च तत्र तस्मिन् नृपे विषये जगन्नयीभुवां लोकत्रयवर्तिनीनां
 नतभ्रुवाम् । द्विधा द्वेषा मन्मथविभ्रमोऽभवत् । तत्सौन्दर्यान्मन्मथभ्रान्तिः
 सातुरागान्मन्मथविकारश्च अभूदित्यर्थः । विश्वातिशायि सौन्दर्यमस्येति भावः ।
 अत्र नलश्रीविश्र्वानतेच्छयोः श्लिष्टपदोपात्तयोः विभ्रमद्वयेन यथासङ्गं सम्बन्धात्
 श्लेषसङ्कीर्णो यथासङ्ग्यालङ्कारः ॥ २६ ॥

निमीलनभ्रंशजुषा दृशा भृशं निपीय तं यस्मिद्दशीभिरार्जितः ।
 अमूस्तमभ्यासभरं विवृण्वते निमेषनिःस्वैरधुनापि लोचनैः ॥२७॥
 अदस्तदाकर्णि फलाढ्यजीवितं दृशोर्द्वयं नस्तववीक्षि चाफलम् ।
 इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥
 विलोकयन्तीभिरजस्रभावनावलादमुं नेत्रनिमीलनेष्वपि ।
 अलम्भि मर्त्याभिरमुष्य दर्शने न विप्रलेशोऽपि निमेषनिर्मितः ॥

निमीलनेति ॥ त्रिदशीभिः निमीलनभ्रंशजुषा निमेषनिवृत्तिभाजा ।
 निर्निमेषयत्यर्थः । दृशा दृष्ट्या । तं नलं निपीय गाढं दृष्ट्वेत्यर्थः । योऽभ्यासभरः ।
 आर्जितः कृतः । अमूः त्रिदश्यः । तं अभ्यासभरं आवृत्त्यतिशयं निमेषनि स्वै-
 र्निमेषराद्वितैर्लोचनैः । अधुनापि विवृण्वते प्रकटयन्तीत्यर्थः । तासां स्वाभाविक-
 कस्यानिमेषस्य तादृङ्गनलनिरीक्षणभ्यासवासनया तद्धेतुकत्वमुपप्रेक्षते । सा च
 इवाद्यप्रयोगाद्गम्या ॥ २७ ॥

अद् इति ॥ चक्षुःश्रवसां प्रियाः नागकान्ताः । अदः इदं नोऽस्माकं
 दृशोर्द्वयं चक्षुषीयुगम् । तं नलमाकर्णयतीति तदाकर्णि सत् । तासां चक्षुः-
 श्रवस्त्वादिति भावः । फलाढ्यजीवितम् । न वीक्षत इत्यधीक्षि । अत्रापि
 ताच्छील्ये गिनिः । तस्मावीक्षि तदवीक्षिसदपदयत्सत्, अफलशेत्येवम् । नले
 विषये तदा नलकाले आत्मनः स्वान् हृदा चित्तेन स्तुवन्ति निन्दन्ति स्म ।
 उभयकारणसम्भवादुभयकार्योदय इति भावः । ईदृङ्निन्दास्तुत्यसम्बन्धेऽपि
 सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २८ ॥

विलोकयन्तीभिरिति ॥ अजस्रभावनावलाभिरन्तरध्यानप्रभावात् ।
 अमुं नलं नेत्रनिमीलनेषु निमेषावस्थास्थपि । विलोकयन्तीभिर्दन्मेषावस्थास्थिव
 साक्षात् कुर्वन्तीभिः मर्त्याभिर्मानुषीभिः अमुष्य नलस्य । दर्शने निमेषनिर्मितो
 निर्मीलनकृतो विप्रलेशोऽपि नालम्भि नालाभि । अद् 'विम्बाषा चिण्णमुलोः' इति

न का निशि स्वप्रगतं दर्शं तं जगाद् गोत्रस्खलिते च का न तम् ।
 तदात्मताध्यातधवा रते च का चकार वा न स्वमनोभ्रोद्भवम् ॥
 श्रियाश्च योग्याहमिति स्वमीक्षितुं करे तमालोक्य सुरूपया धृतः ।
 विहाय भैमीमपदर्पया कया न दर्पणश्चासमलीमसः कृतः ॥ ३१
 यथोद्यमानः खलु भोगभोजिना प्रसह्यवैरोचनिजस्य पट्टणम् ।
 विदर्भजाया मदनस्तथा मनोऽनलावरुद्धं वयसैवं वेधितः ॥ ३२ ॥

विकल्पान्नुमागमः । अत्र मर्त्यानां सर्वावस्थालोकनासम्बन्धेऽपि तत्कथनादति-
 शयोक्तिः ॥ २९ ॥

नेति ॥ का स्त्री निशि स्वप्रगतं स्वप्रलब्धमित्यर्थः । तं नलं न दर्शं ।
 गोत्रस्खलिते नामविपर्ययसि च । तं का न जगाद् नाजुहावेत्यर्थः । रते च
 का वा तदात्मतया नलात्मकत्वेन ध्यातधवा भावितनिजप्रिया सती । स्वस्य
 मनोभ्रोद्भवं मन्मथोद्रेकं न चकार । सर्वापि सर्वं चकारेत्यर्थः । कामान्धाः
 किं न कुर्वन्तीति भावः । अत्रापि दर्शनाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

श्रियेति ॥ तं नलमालोक्य प्रिया रामणीयकेन । अहमस्य योग्या
 अनुरूपेति स्वमात्मानम् ईक्षितुं परीक्षितुं करे धृतो दर्पणः, सुरूपया रम्ययैव
 नाहमस्य योग्येति बुद्धमानया च । 'प्रासरूपो बुधे रम्येऽन्यभिरूपस्तुरूपवत्'
 इति विश्वः । अत एवापदर्पया विगताहङ्कारया कया स्त्रिया । भैमी विहाय
 दमयन्तीं वर्जयित्वा श्वासेमुखनिश्वासेः मलीमसो मलिनः । "ज्योत्स्ना तमिस्रा"
 इत्यादिना निपातः । न कृतः सर्वथापि कृत एवेत्यर्थः । दर्पणे निजवैरूप्यदर्शनात्
 अतिसुन्दर्योऽपि तदभिलाषचापलाञ्छजिता इति भावः । अत्रापि सर्वासादेवं-
 विधव्यापारासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ३१ ॥

एवं नलस्य लोकोत्तरसौन्दर्यद्योतनाय स्त्रीमात्रस्य तं प्रत्यनुरागमुक्त्वा
 सम्प्रति दमयन्त्यास्तमाह—यथेति ॥ मदनः प्राक् प्रयुज्जावतार इति भावः ।

वृषेऽनुरूपे निजरूपसम्पदां विदेश तस्मिन् बहुशः श्रुति गते ।
विशिष्य सा भीमनरेन्द्रनिन्दनी मनोभवाज्ञैकवशंवदं मनः ॥ ३३

भोगभोजिना सर्पकायखादिना । वयसा खगेन गरुडेन ऊह्यमान ऊढस्सन् ।
“वहेः कर्मणि यकि सम्प्रसारणे पूर्वरूपम्” । अनलावरुद्धममिपरिवेष्टितम् ।
विरोचनस्थापत्यं पुमान् वैरोचनिः बलिः तज्जस्य बाणासुरस्य पट्टणं प्रसह्य यथा
वेशितः प्रवेशितः खलु । “ततो गरुडमारुह्य स्मृतमात्रो गतो हरिः । बल-
प्रयुक्तसहितो बाणस्य श्रययौ पुरीम्” इत्युषाहरणे विष्णुपुराणात् । तथा
नलावरुद्धं नलाक्रान्तम् । विदर्भजायाः दमयन्त्याः मनः भोगभोजिना सुख-
भोजकेन । ‘भोगस्सुखे स्त्रयादिश्रुतावहेश्च फणकाययोः’ इत्यमरः । “भुजेभ्य-
न्ताण्णिनिः” । वयसा यौवनेनैव कर्त्रा । खगेनेवेति गम्यते । ‘खगबाल्यादिनो-
र्बयः’ इत्यमरः । ऊह्यमानः परैस्तर्क्यमाणः । न तूक्त्या गृह्यमाणः । “ऊहे-
र्वितर्कार्थात्कर्मणि यक् । वेशितः प्रवेशितः । रागिणां चेतसि यौवनमेव मदन-
दोहनमिति भावः । अत्र यथोह्यमानः, मनो नलेति च शब्दश्लेषः । अन्यत्र
अर्थश्लेषः । श्लिष्टविशेषणा चैयमुपमा । सा च वयसेति वयसोरभेदाभ्यवसाय-
मूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति सङ्करः ॥ ३२ ॥

इह विरहिणां चक्षुः प्रीत्यादयो दशावस्थास्सन्ति । तत्र चक्षुः प्रीतिः
श्रवणाजुरागस्योपलक्षणम् अतस्तत्पूर्विकां मनस्सज्ञाख्यां द्वितीयावस्थामाह—
नृप इति ॥ सा भीमनरेन्द्रनिन्दनी दमयन्ती । ‘नन्यादित्वाल्त्युद् प्रत्ययः’ ।
निजरूपसम्पदां स्वलावण्यसम्पत्तीनां अनुरूपे । बहुशो बहुभ्य इत्यर्थः ।
“बह्वल्पाथोच्छस् कारकादन्यतरस्याम्” इत्यपादानार्थे शस् प्रत्ययः । श्रुति
श्रवण गते । एतेन श्रवणाजुराग उक्तः । तस्मिन्नृपे नले मनोभवाज्ञाया एकवश-
वदं एकस्यैव विधेयं, शिवभागवतवत्समापः । “प्रियवशो वदः खच्” । “अरु-
द्विषत्” इत्यजन्तस्य सुम् । मनो विशिष्य विदेश । ‘अस्येदम्’ इति निश्चिष्य
अतिससर्जैत्यर्थः । तद्गुणश्रवणात्तदासक्तचित्ताभूदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अपासनामेत्य पितुस्मि रजते दिने दिने सावसरेषु बन्दिनाम् ।
 पठत्सु तेषु प्रतिभूपतीनलं विनिद्रोमूजनि शृण्वती नलम् ॥
 कथानुषङ्गेषु मिथस्सखीमुखान्तृणेषु तन्व्या नलनामनि श्रुते ।
 द्रुतं विधूयान्यदभूयतानया मुदा तदाकर्णनसज्जकर्णया ॥ ३५ ॥
 स्मरात्परासोरनिमेषलोचनाद्विभेमि तद्भिन्नमुदाहरेति सा ।
 जनेन यूनः स्तुवता तदास्पदे निदर्शनं नैषधमभ्यषेचयत् ॥ ३६ ॥

अथास्याः श्रवणानुरागमेव चतुर्भिर्वर्णयति—उपासनामिति ॥ सा
 भैमी दिने दिने प्रतिदिनम् । “नित्यवीरस्योः” इति वीर्यायां द्विर्भाषः ।
 बन्दिनां स्तुनिपाठकानामवसरेषु पितुरुपामनां रोचाम्, एष्य प्राप्य, तेषु बन्दिषु
 भूपतीन् प्रतिभूपतीनुद्दिश्य पठत्सु स्तुतिविशेषैर्नलं शृण्वती अलं रजते स्म,
 अनुरक्ताऽभूदित्यर्थः । अत एव विनिद्रोमा हृष्टरोमा अजनीति सात्त्विकोक्तिः ।
 “जनेः कर्तरि लृट्” । “दीपजन” इत्यादिना च्छेक्षिणादेशः । नलपुणश्रवण-
 जन्यो रागस्तस्या रोमाब्जेन व्यक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

कथानुषङ्गेष्विति ॥ मिथोऽन्यान्यम्, रहसि वा । कथानुषङ्गेषु
 विलम्भगोष्ठीप्रसङ्गेषु सखीमुखानलनामनि नलादये तृणऽपि । ‘नलः पोटगले
 राक्षि’ इति विश्वः । श्रुतं अनया तन्व्या दमयन्त्या द्रुतमन्यत्कार्यान्तरं विधूष
 निराकृत्य मुदा हर्षेण तदाकर्णने नलशब्दाकर्णने । सज्जकर्णया दत्तकर्णया अभूयत
 अभावि । “भुवो भावे लृट्” । अर्थान्तरे प्रयुक्तोऽपि नलशब्दो नृपस्मारकतया
 तदाकर्षकोऽभूदिति रागातिशयोक्तिः ॥ ३५ ॥

स्मरादिति ॥ परासोर्मुतात् । अत एव अनिमेषत्वेचनात् निश्चलाक्षा-
 हेष्वादिति च गम्यते । उभयथापि भयहेतुः । स्मराद्विभेमि । तद्भिन्नं ततो-
 ऽन्यमुदाहर तत्सदृशं निदर्शय, इत्येवं सा दमयन्ती, यूनः स्तुवता जनेन
 प्रयोज्यकर्त्री तदास्पदे तत्स्थाने निदर्शनं दृष्टान्तं नैषधं निषधत्वां राजानं नलम् ।

नलस्य पृष्ठा निषधागता गुणान् मिषेण दूतद्विजबन्धिधारणाः ।
 निपीय तत्कीर्तिकथाप्रथानया चिराय तस्थेऽभिमनायमानया ॥
 प्रियं प्रियां च त्रिजगज्जयिभ्रियौ लिखाधिलीलागृहभित्ति कावपि ।
 इति स्म सा कारुवरेण लेखितं नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते ॥

“जनपदशाब्दात् क्षत्रियादश्” । अभ्यषेचयत् । परासोः स्थाने तत्सदृश एवाभिषेकव्यः स च नलादन्यो नास्तीति तस्मिन्नेवोदाहृते सहर्षं शृणोतीति रागातिशयोक्तिः । “उपसर्गात् सुनोति” इत्यादिना अड्व्यवायेऽपि भत्वम् ॥

नलस्येति ॥ निषधेभ्य आगताः दूताः सन्देशहराः, द्विजाः ब्राह्मणाः, बन्दिनः स्तावकाधारणा देशप्रमणजीविनः । त सर्वे मिषेण केनचिद्याजेन नलस्य गुणान् पृष्ठाः । “पृच्छतेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः” । अथ प्रश्नानन्तरम् । अनया भूम्या, तत्कीर्तिकथां नलयशःकथामृतं, निपीय, चिराय अभिमना हृष्टा भवतीत्यभिमनायमाना तथा । “शृषादित्वात् क्यङ् सलोपश्च” । “अकृतसार्व-
 धातुकयोः” इति दीर्घः । ततो लटश्शानजादेशः । तस्य स्थितम् । भावे लिट् । अयञ् दूतादिव्यवधानेन गुणकीर्तनलक्षणः प्रलापाख्योरखनुभावः ॥ ३७ ॥

प्रतिकृतिस्वप्रदर्शनादयो विरहिणां विनोदपाथाः अतस्तत्कथनमुखेन दर्शनापुराणं चास्या दर्शयन् प्रतिकृतिदर्शनं तावदाह—प्रियमिति ॥ सा भैमी, श्रीणि जगन्ति समाहृतानि त्रिजगत् । समाहारे द्विगुरेकवचनम् । तस्य जयिनी । “जिदक्षि” इत्यादिना इनिः । सा श्रीर्ययोस्तौ तथोक्तौ । का च कञ् कावपि । “पुमान् त्रिया” इत्येकशेषः । प्रियं प्रियाञ्च, कामिनावित्यर्थः । लीलागृह-
 भित्तावधि अधिलीलागृहभित्ति क्रीडागृहमध्य इत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । लिखेति नियुज्येति शेषः । गम्यमानार्थत्वात्प्रयोगः प्रयोगे पौनरुक्त्यदोष इत्यालङ्कारिकः । कारुवरेण शिल्पिष्विषोषेण प्रयोज्येन लेखितं नलस्य च स्वस्य च द्वयोरैव तथात्वादिति भावः । सख्यमीक्षते । लिखितादिव्यवधानेन गुणकीर्तन-
 लक्षणः प्रलापाख्योरखनुभावः ॥ ३८ ॥

मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं निशि क सा स स्वपती न पश्यति ।
अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुमिर्जनदर्शनातिथिम् ॥ ३९ ॥

निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाहोन्द्रियमौनमुद्रितात् ।
अदर्शि सङ्गोप्य कदाप्यवीक्षितो रहस्यमस्यास्स महन्महीपतिः ॥

द्विविधं दर्शनम् । साक्षाच्चिन्नादौ च । तत्र साक्षादलाभाच्चित्रदर्शनमुक्तम् ।
अथ द्वाभ्यां स्वप्रदर्शनञ्चाह—मनोरथेनेति ॥ सा भैमी मनोरथेन सङ्कल्पेन
स्वपतीकृतं स्वभर्तृकृतम् । “अभूततद्भावे च्चिः” । “चवौ” इति दीर्घः ।
नलं क कस्यां निशि । स्वपती निद्रावती सती न पश्यति । सर्वत्रापि निशि
अपश्यदेवेत्यर्थः । तत्र सन्तं तं कथमद्राक्षीदित्याशङ्क्य समर्थयति—**अदृष्ट-**
मपीति ॥ सुप्तिः स्वप्नः अदृष्टमत्यन्ताननुभूतमित्यर्थः । किमुत भ्रुतमिति
भावः । अदृष्टवैभवाद्धर्मार्थसामर्थ्यात् । जनदर्शनातिथिं लोकदृष्टिविषयं करोति ।
तद्वदत्रापि तन्निमित्तादृष्टात्तादृक्स्वप्नज्ञानमुत्पन्नमित्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३९ ॥

निमीलितादिति ॥ निद्रया प्रयाजकया । निमीलितात् सुकुलितात्,
उपरतव्यापारादित्यर्थः । अक्षियुगाच्च तथा बाहोन्द्रियाणां चक्षुरादीनां मौनेन
व्यापारोपरमेण मुद्रितात् प्रतिबद्धान्मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । हृदो हृदयादपि
सङ्गोप्यपचार्यं वञ्चयित्वेत्यर्थः । अन्तर्धो येनादर्शनमिच्छतीत्यक्षियुगमनसो-
रपादानत्वम् । अदर्शनञ्चात्र मनसो बाहोन्द्रियमौनमुद्रितादिति विशेषणत्वाभ्यां-
दिन्द्रियाधेसंप्रयोगजन्यज्ञानविरह एवेति ज्ञायते । स्वप्नज्ञानं तु मनोजन्ममेव ।
अतः तज्जन्यस्य ज्ञानस्थेवाभावादिति कदाप्यवीक्षितः अत्यन्तादृष्टवरं इत्यर्थः ।
महद्वहस्यमतिगोप्यं वस्तु । स महीपतिः नलः । अस्याः भैम्याः, अदर्शि
दर्शयाश्चक्रे । “दशोर्ष्यन्तात् कर्मणि ङङ्” । यथा काचिचेटी कस्यैचित्कामिन्धै
कश्चन कान्तं दर्शयति तद्वदिति भावः ॥ ४० ॥

अहो अहोभिर्महिमा हिमागमेऽप्यतिप्रपेदे प्रति तां स्मरार्दिताम् ।
 तपतुपूर्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्बिभरांबभूविवरे ॥ ४१ ॥
 स्वकान्तिकीर्तिप्रजमौक्तिकस्रजः श्रयन्तमन्तर्घटनागुणश्रियम् ।
 कदाचिदस्या युवधैर्यलोपिनं नलोऽपि लोकादशृणोद्गुणोत्करम् ॥
 तमेव लब्ध्वावसरं ततः स्मरश्शरीरशोभाजयजातमत्सरः ।
 अमोघशक्त्या निजयेव मूर्तया तथा विनिर्जेतुमियेष नैषधम् ॥

अथास्याः चिन्ताजागरावाह—अहो इति ॥ 'हिमागमे हेमन्तेऽपि स्मरार्दितां स्मरपीडितां तां दमयन्तीं प्रति अहोभिर्दिवसैरतिमहिमा अतिशुद्धिः प्रपेदे । तथा तपतुपूर्तौ प्रीष्मान्ते । विभावरीभिः निशाभिर्मेदसाम्भराः । मांसलातिशय इति यावत् । बिभरांबभूविवरे विभ्रिरे । भृषः कर्मणि क्लृप् । "भीहीभृहुवां श्लुवध्व" इति विकल्पादाम् प्रत्ययः । अहो आश्चर्यम् । शास्त्र-विरोधादनुभवविरोधात्क्षेति भावः । विरहिणां तथा प्रतीयत इत्यविरोधः । एतेनास्याः निरन्तरचिन्ताजागरश्च गम्यते । अहोशब्दस्य । "ओत्" इति प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावः ॥ ४१ ॥

अथ नलस्यापि श्रवणानुरागमाह—स्वकान्तीति ॥ अथ नलोऽपि स्वस्य कान्त्या सौन्दर्येण याः कीर्तयः तासां व्रजः पुञ्ज एव मौक्तिकस्रज्मुक्ताहारः तस्य अन्तरभ्यन्तरे घटनागुणश्रियं गुम्भनसूत्रलक्ष्मीं श्रयन्तं भजन्तं युवधैर्यलोपिनं तरुणचित्तस्थैर्यहारिणं अस्याः दमयन्त्याः गुणोत्तरं सौन्दर्योक्तिं गुणसन्दोहं कदाचिन्नोकादागन्तुकजनादशृणोत् श्रुतवान् । अत्र कीर्तिव्रजगुणोत्करयोर्मुक्ताहारगुम्भनसूत्रस्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ ४२ ॥

अथास्य तस्यां रागोदयं वर्णयति—तमिति ॥ ततः गुणश्रवणानन्तरं शरीरशोभायाः देहसौन्दर्यस्य जयेन जातमत्सरः उत्पन्नवैरः, स्मरस्तमेवावसरं मयक्तांशं लब्ध्वा । मूर्तया मूर्तिमत्याः विज्ञाना आत्मीयया, अमोघशक्त्या

अकारि तेन श्रवणातिथिर्गुणः क्षमाभुजा भीमनृपात्मजाश्रयः ।
 तदुच्यैर्यव्ययसंहितेषुणा स्मरेण च स्वात्मशारासनाश्रयः ॥ ४४ ॥
 अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी शारासनज्यां विशिखैस्सनाश्रयन् ।
 निमज्जयामास यशांसि संशये स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि ॥

अकुण्टसामर्थ्येनैवेत्युत्प्रेक्षा । तथा दमयन्त्या नैषधं नलं विनिर्जैतुमियेष इच्छति
 स्म । रन्धान्वेषिणो हि विद्वेषिण इति भावः । एतेन रागोद्गम उक्तः ॥ ४३ ॥

अकारीति ॥ तेन क्षमाभुजा नलेन भीमनृपात्मजाश्रयो दमयन्त्या-
 श्रयः । तदीय इत्यर्थः । गुणः सौन्दर्यादि श्रवणातिथिः श्रोत्रविषयोऽकारि कृतः ।
 श्रुत इत्यर्थः । “ करोतेः कर्मणि लुट् ” । तस्य नलस्य उच्चर्यैर्यव्ययायोद्धतधैर्य-
 नाशाय । संहितेषुणा स्मरेण च स्वात्मनः स्वस्य शारासनाश्रयः चापनिष्ठो गुणो
 मौर्वी श्रवणातिथिरकारि । आकर्णं कृष्ट इत्यर्थः । दमयन्तीगुणश्रवणाश्रमनासि
 महान्मदनविकारः प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वा-
 द्वावयार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४ ॥

अमुष्येति ॥ स्मरः साहसी सन् । ‘न साहसमनाकृष्ट नरो भद्राणि
 पश्यति’ इति न्यायावलम्बी सन्नित्यर्थः । धीरस्य दुर्जयस्यामुष्यं नलस्य,
 जयाय शारासनज्यां निधनुर्मौर्वी विशिखैः वाणैः सनाश्रयन् सनाथं कुर्वन्,
 संयोजयन्नित्यर्थः । तदा तस्मिन् समये त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी ।
 “तद्वितार्थ” इत्यादिना समासः । “अकारान्तरोत्तरपदो द्विगुः क्षियां भाव्यः”
 इति स्त्रीलिङ्गत्वात् द्विगोरिति ङीप् । तस्याः विजयेन आर्जितानि सम्पादितान्यपि
 यशांसि संशये निमज्जयामास खलु । किं पुनः सम्प्रति सम्पाद्यमित्पापिषाब्दार्थः ।
 वृष्यपेक्षया अनुचितकर्मारम्भे मूलमपि नश्येदिति संदिदेहेत्यर्थः । अत्र स्मर-
 श्लोकसहायासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तरतिशयोक्तिः ॥ ४५ ॥

अनेन भैमी घटयिष्यतस्तथा विधेरवन्ध्येच्छतया व्यलासि तत् ।
 अभेदि तत्तादृगनङ्गमार्गणैर्यदस्य पौष्पैरपि धैर्यकञ्चुकम् ॥४६॥
 किमन्यद्द्यापि यदस्त्रतापितः पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो ।
 स्मरं तनुच्छायतया तमात्मनः शशाक शङ्के स न लङ्घितुं नलः ॥

अथ दैवसहायात् पुष्पपोरेव पुरुषकारः फलित इत्याह—अनेनेति ॥
 अनेन नलेन सह भैमी घटयिष्यतो विधेर्विधातुः । अवन्ध्येच्छतया अमोघ-
 सङ्कल्पत्वेन । तत् तस्मात् । तथा तेन प्रकारेण । योऽप्रे वक्ष्यत इति भावः ।
 व्यलासि विलसितम् । “लसतेर्भावे लुङ् ।” विधिसङ्कल्पः तथा विललासेत्यर्थः ।
 यत् यस्मात् तत्प्रसिद्धम्, तादृक् तथा अभेद्यमित्यर्थः । अस्त्र नलस्य धैर्यमेव
 कञ्चुकं पौष्पैः पुष्पमयैरपि । तत्राप्यनङ्गस्याशरीरस्य मार्गणैरभेदि भिन्नम् ।
 “भिदेः कर्मणि लुङ्” । दमयन्तीनलयोर्दाम्पत्यघटनायानङ्गवाणैर्नलधैर्यकञ्चुक-
 भेदनाद्विधेरप्यवन्ध्येच्छत्वं विज्ञायत इत्यर्थः । दैवानुकूल्ये किं केन दुष्करमिति
 भावः । अत्रानङ्गेन पुष्पैः कञ्चुकं भिन्नमिति विरोधः । तस्य विधिबलासेना-
 भासीकरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । स च धैर्यकञ्चुकमिति रूपकोत्थापित इति
 तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४६ ॥

अथ विधिमपि जिग्युषः किं विध्यपेक्षयेत्याशयेनाह—किमिति ॥
 किमन्यत् अन्यत्किमुच्यते । पितामहो विधिर्यस्य स्मरश्चाह्नैस्तापितः । अथापि
 वारिजमाश्रयति । तस्य पद्मासनत्वादिति तत्वम् । शिशोपचारश्च गम्यते ।
 अहो विधेरपि स्मरविधेयत्वमित्याश्चर्यम् । तं पितामहतापिनं स्मरम् । नलः
 आत्मनः तनोः छायेव छाया कान्तिर्यस्य तस्य भावस्तथा तथा तनुच्छायतया ।
 तनोः छाया अनातपः तनुच्छायम् । तत्तयेति च गम्यते । ‘छाया त्वनातपे
 कान्तौ’ इति वैजयन्ती । लङ्घितुं न शशाकेति शङ्के । न हि स्वच्छाया लङ्घितुं
 शक्येति भावः । अत्र स्मरलङ्घने पितामहोऽप्यशक्तः । किमुत नल इत्यर्थापत्ति-
 स्तावदेकोऽलङ्कारः । तनोः छायेव छायेत्युपमा । छायाभोरभेदाध्यवसायादिति-

उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयःकृतेन किञ्च ।
 त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥४८॥
 अपहनुवानस्य जनाय यन्निजामधीरतामस्य कृतं मनोभुवा ।
 अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी निशा च शय्या च शशाङ्ककोमला ॥

शयोक्तिः । एतत् चित्तयोपजीवनेनालङ्घयते तनुच्छायतया हेतुत्वोत्प्रेक्षणात्
 हेतुप्रेक्षा तत्सङ्कीर्णा । सा च शङ्क इति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्येति ॥ ४७ ॥

उरोभुवेति ॥ सा तन्वी भैमी । त्रयैव सरिदुर्गे नलसम्बन्धि तदपि
 प्रतीर्य नलस्य हृदयं विवेशेति यत् । तत्प्रवेशनं, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । वयः-
 कृतेन नवोपहारेण नूतननिर्माणेन । उरोभुवा तज्जनेन तत्स्थानकेन च ।
 कुम्भयुगेन कुचयुगलाह्वयेनेति भावः । अत एव विषयनिर्माणेन अभेदाध्वव-
 सायादतिशयोक्तिः । 'न लोक' इत्यादिना कृत्येणे पृष्टीप्रतिषेधात् कर्तारि तृतीया ।
 'नपुंसके भावेऽप्युपसङ्ख्यानम्' इति षष्ठी तु शेषविवक्षायाम् । जृम्भितं जृम्भणं
 किमित्युत्प्रेक्षा । सा चोक्तातिशयमूलेति सङ्करः । दमयन्तीकुचकुम्भविभ्रम-
 ध्रवणाप्रलम्बपां विहाय तस्यामासक्तचित्तोऽभूदित्यर्थः । एतेन मनस्सङ्ग
 उक्तः ॥ ४८ ॥

अथास्य जागरावस्थामाह—अपहनुवानस्येति ॥ निजमधीरतां चतुः-
 लत्कं जनायापहनुवानस्य अपलपतः । "श्लाघहृत्स्था" इत्यादिना सम्प्रदानत्वात्
 चतुर्था । अस्य नलस्य मनोभुवा कामेन । यज्जागरप्रलापादिकं कृतं तत्सर्वं
 जागरदुःखस्य । साक्षिणी साक्षाद्दृष्टी । "साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायाम्" इति साक्षा-
 च्छब्दादिनिप्रत्यये ङीप् । शशाङ्केन कोमला रम्या निशा चाबोधि बुद्धम् ।
 "दीपजन" इत्यादिना च्लेक्षिणादेशः । तथा शशाङ्कवत्कोमला मृदुला शय्या
 चाबोधि । निशायां शय्यायां जागरणात्तयोस्तसाक्षित्वमिति भावः ॥ ४९ ॥

स्मरेषुतप्तोऽपि भृशं न स प्रभुर्विदर्भराजं तनयाभयाघत ।
 लक्ष्म्यसूक्ष्मं च मानिनोवरं त्यजन्ति न त्वेकमयाचितप्रतम् ॥
 मृषाविषादाभिनयादयं कचिज्जुगोप निःश्वासतति वियोगजाम् ।
 विलेपनस्याधिकचन्द्रभागताविभावनाष्टापललाप पाण्डुताम् ॥
 शशाक निहोतुमये न तत्प्रियामयं बभाषे यदलीकवीक्षिताम् ।
 समाज एवालपितासु वैणिकैर्मुमूर्छं यत्पञ्चममूर्छनास्वपि ॥ ५२ ॥

ननु किमनेन निबन्धेन याच्यतां भीमभूपतिर्दमयन्तीमित्याशङ्क्याह—
 स्मरेष्विति ॥ प्रभुः समर्थः स नलो भृशमत्यन्तं स्मरेषुतप्तोऽपि विदर्भराजं
 भीमभूपतं तनयां नायाचत । “दुह्याच्” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । तथा हि
 मानिनोऽभिमानवन्तः असून् प्राणान् शर्म मुखं च त्यजन्ति । वरं मनाक-
 प्रियं एकमद्वितीयं अयाचितव्रतं तु न त्यजन्ति । मानिनां प्राणत्यागदुःखादुत्सहं
 याच्यन्तुःखमिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥
 मृषेति ॥ अयं नलः, क्वचित् कदाचित्, वियोगजां दमयन्तीविरहजां
 निःश्वासतति निःश्वासपरम्परां, वस्त्वन्तरे मृषाविषादाभिनयान्मिथ्याभूतदुःख-
 प्रकटनाज्जुगोप प्रियाविरहसन्तापसम्भूतं दीर्घनिःश्वासम् आरोपितमनःपीडा-
 व्यक्तीकरणादाच्छादयामासेत्यर्थः । किञ्च पाण्डुतां सन्ततकान्ताचिन्तासमुत्पन्नं
 वर्धमशैल्यं च, विलेपनस्य चन्दनस्य, अधिकचन्द्रभागताविभावनादधिको
 बहुलश्चन्द्रभागः कर्पूरांशो यस्मिन् सोऽधिकचन्द्रभागस्तस्य भावस्तता । ‘अथ
 कर्पूरमस्त्रियाम्’ । ‘घनसारश्चन्द्रसंज्ञः’ इत्यमरः । तस्याः विभावनादारोपणान्
 अपललाप शरीरवैवर्ण्यद्रष्टुमपि चन्दने घनसाराधिक्यव्याजेन प्रतारयामासेत्यर्थः ।
 कर्पूरस्यातिशैल्यात्तादधिक्ये शरीरकं शुक्लीभवतीति प्रसिद्धिः । अत्र प्रत्यक्ष-
 सिद्धयौनिःश्वासपाण्डुतयोरपहोतुमशक्यत्वात् उभयस्यापि विरहजन्यत्वमपलप्य
 तयोर्दुःखकर्पूराधिक्यारोपादपहवप्रभेदः ॥ ५१ ॥
 शशाकेति ॥ अयं नलः अलीकवीक्षितां भ्रान्तिदृष्टां प्रियां भैमी

अज्ञाप सापत्रपतां महीपतिर्जनेन्द्रियाणां धुरिर् कीर्तितस्थितिः ।
 असंचरे शम्बरवैरिविक्रमे क्रमेण तत्र स्फुटतामुपेयुषि ॥ ५३ ॥
 अलं नलं रोद्धुमिदं किलाभवन् गुणा विवेकप्रमुखा न चापलम् ।
 स्मरः स्म रत्यामनिरुद्धमेव यत्सुनत्ययं सर्गनिसर्ग ईदृशः ॥ ५४ ॥

बभाषे भाषितवानिति यत् । तथा समाजे सभायामेव, बोणा शिल्पमेषां तैः
 वैशिकैः । “ शिल्पम् ” इति ठक् । आश्रयितासु उचरितासु, व्यक्ति गतास्वित्यर्थः ।
 रागव्यञ्जनमालसिरिति लक्षणम् । पञ्चमाख्यस्वरस्य । मूर्च्छनासु आरोहणाव-
 रोहणेषु । “ कमात् स्वराणां समानामारोहशावरोहणम् । मूर्च्छनेत्युच्यते ”
 इति लक्षणात् । पद्ममग्रहणं तस्य कोकिलापकोमलत्वेनोद्दीपकस्यातिशय-
 विवक्षयेत्यनुसन्धेयम् । मुमुर्च्छेत्यपि यत् । तदुभयम् । निहोतुम् आन्ध्रादयितुं
 न शक्नाक । अये इति विषादे इन्तेत्यर्थः । ‘ अये क्रोधे विषादे च ’ इति विश्वः ।
 एतेन हीत्यागोन्मादमूर्च्छावस्थाः सूचिताः ॥ ५२ ॥

अवापेति ॥ जितेन्द्रियाणां धुर्यैरे कीर्तितस्थितिः क्वयातप्रतिष्ठः मही-
 पतिर्नलः, असंचरे संवरणरहिते, संपरीतुमशक्य इत्यर्थः । “ गृहवृष्टिनिश्चिगमश्च ”
 इत्यप्रत्ययः । शम्बरवैरिविक्रमे मन्मथविकारे तत्र समाजे क्रमेण स्फुटतामुपेयुषि
 प्रकाशतां गते सति, सापत्रपतां सत्वपत्रम् अवाप । धैर्यशालिनां तद्गङ्गापार
 इति भावः ॥ ५३ ॥

ननु विवेकिनः कुत इदं चापलमित्यत आह—अलमिति ॥ युष्मा-
 युक्त्विचारो विवेकः । तत्प्रमुखाः गुणाः धैर्यादयः नलम् । इदं स्त्रीलौत्यरूपम् ।
 चापलं रोद्धुम् । “ दुह-याच् ” इत्यादिना रुषेद्विकर्मकत्वम् । अलं समर्थाः
 नाभवन् किल सल । तथा हि—स्मरः कामः, जनमिति शेषः । रत्यां रागे,
 अनिरुद्धम्, सुनति अनश्रमवशं करोति । रत्यां रतिदेव्याम् । अनिरुद्धाख्यं
 कुमारं सृजतीति ध्वनिः । इति यत् । अयं सर्गनिसर्गः सृष्टिप्रभावः ईदृशः स्म ।

अनङ्गचिह्नं स विना शशाक नो यदासितुं संसदि यत्नवानपि ।

आरामविहारकैतवाभिषेवितुं देशमियेष नैषधः ॥ ५५ ॥

अथ श्रिया भर्त्सितमत्स्यकेतनस्सनं बभौस्वरहस्यवेदिभिः ।

पुरोपकण्ठोपवनं किलेक्षिता दिदेश यानाय निदेशकारिणः ॥ ५६ ॥

अमी ततस्तत्र विभूषितं सितं जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम् ।

उपाहरन्नश्वमजस्रचञ्चलैः खुराञ्चलैः क्षोदितमन्दुरोदरम् ॥ ५७ ॥

‘रतिः स्मरप्रियायाश्च रागेऽपि सुरतेऽपि च । अनिरुद्ध उपानाथे चारेचार्नीश्वरे-
ऽपि च’ इति विश्वः । अत्र स्मररागदुर्बोरतायाः सर्वसृष्टिसाधारण्येन नलचापल-
दुर्बोरतासमर्थनात्सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५४ ॥

अथास्य मनोरथसिद्धौपयिकं दिव्यहंससंवादिनिदानभूतं धनविहारं प्रस्तौति
—अनङ्गेति ॥ नैषधो नलः, यत्नवानपि । अनङ्गचिह्नं मूर्च्छाप्रलापादिस्मर-
विकारं विना । संसदि क्षणमप्यासितुं यदा नो शशाक । तदा आरामविहार-
कैतवात् उपवनविहरणव्याजात् । देशं निषेवितुमियेष देशादेशान्तरं गन्तु-
मैच्छदित्यर्थः । एतेन चापलाख्यसञ्चारी भ्रमलक्षण उक्तः ॥ ५५ ॥

अथेति ॥ अथेच्छानन्तरं श्रिया सौन्दर्येण, भर्त्सितमत्स्यकेतनः
तिरस्कृतस्मरो नलः, स्वरहस्यवेदिभिः । निजमैमीरागमर्मज्ञैः । वयसा तुल्याः
वयस्याः स्निग्धाः । ‘स्निग्धो वयस्यस्सवयाः’ इत्यमरः । तैः सः सह ।
पुरोपकण्ठोपवनं पुरसर्मापारामम् । ईक्षिता द्रष्टा, नृत्नन्तमेतत् । अत एव
‘न लोक’ इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । किलेल्यळीके । निदेशकारिणः आह्लाकरान् ।
यानाय वाहनाय । यानमानेतुमित्यर्थः । “क्रियार्थ” इत्यादिना चतुर्थी । दिदेश
आह्लापयामास ॥ ५६ ॥

अमीति ॥ ततः आह्लापनानन्तरम् । अमी निदेशकारिणः । तस्य
नलस्य । विभूषितम् अलङ्कृतम् । जवे वेगेऽपि । माने प्रमाणेऽपि च ।

मान्दरिणावदुगामिनाध्वना निशीथिनीनाथमहस्सहोदरैः ।
 गङ्गागादेवमणेरिवोत्थितैर्द्विराजितं केसरकेशरश्मिभिः ॥ ५८ ॥
 अजभूमीतटकुट्टनोद्गतैरुपास्थमानं चरणेषु रेणुभिः ।
 प्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः ॥ ५९ ॥
 आचलप्रोथतया महीभृते स्ववेगदुर्पानिव वक्तुमुत्सुकम् ।
 छं गिरा वेद किलायमाशयं स्वयं ह्यस्येव च मौनमास्थितम् ॥

षात् पुरुषगतिवेगात्, पुरुषप्रमाणाच्च अधिकम् । 'ऊर्ध्वविस्तृतवोःपाणि-
 ने पौरुषं त्रिषु' इत्यमरः । "पुरुषहस्तिभ्यामण् च" इत्यण् । अजस्रं
 लैः चट्टलस्वभावैः । खुराबलैः शफाप्रैः । क्षोदितमन्दुरोदरं चूर्णितशाला-
 न्तरम् । 'वाजिशाला तु मन्दुरः' इत्यमरः । एतच्चोत्तमाश्रलक्षणं सिद्धं
 अश्वम्, उपाहरन् आनिन्युरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ सप्तभिः कुलकमाह—अर्थति ॥ अधानयनानन्तरं स नलः ह्य-
 रोहेत्युत्तरेणान्वयः । कथंभूतम् । अन्तरेणाभ्रन्तरेण । अवदुगामिना
 टिकाहयमस्तकपृष्ठभाजा । 'अवदुर्घाटा कृकाटिका' इत्यमरः । अध्वना
 णि, निगालगात् गलोद्देशगतात् । 'निगालस्तु गलोद्देशः' इत्यमरः । देवमणि-
 त्तविशेषः । "निगालजो देवमणिः" इति लक्षणात् । दिव्यमाणिक्यञ्च
 तं । तस्मादुद्भिदैरिवेत्युत्प्रेक्षा । निशीथिनीनाथमहस्सहोदरैः चन्द्रांशुसदृशै-
 परिमा । केसरकेश एव रश्मय इति रूपकम् । तैर्द्विराजितम् ॥ ५८ ॥

अजस्रोति ॥ अजस्रण भूमीतटकुट्टनेन, उद्गतैरुत्थितैः रेणुभिः ।
 कर्षस्य वेगातिशयस्य । अध्ययनार्थमभ्यासाय । आगतैः । अणिमाङ्कितै-
 परिमाणविशिष्टै, जनस्य लोकस्य चेतोभिरिवेत्युत्प्रेक्षा । चरणेषु पादेषु ।
 यमानम् । अणुपरिमाणं मन इति तौर्किकाः ॥ ५९ ॥

अचलाचलेति ॥ पुनः चलाचलप्रोथतया स्वभावतः स्फुरमाणघोणतया ।
 त्लिपदानामुपसङ्गधानाचलेद्विवचनम्, दीर्घश्च । 'घोणा तु प्राञ्च-

महारथस्याध्वनि चक्रवर्तिनः परानपेक्षोद्ग्रहनाद्यशस्त्रितम् ।
 रथावदातांशुमिषावनीदृशां हसन्तमन्तर्बलमवर्ता रवेः ॥ ६१ ॥
 सितत्विषश्चञ्चलतामुपेयुषो मिषेण पुच्छस्य च केसरस्य च ।
 स्फुटाञ्चलञ्चामरयुग्मधिहकैरनिहनुवानं निजवाजिराजताम् ॥ ६२ ॥

मल्लियाम्' इत्यमरः । महीभृते नलाय । स्ववेगदर्पान् । वेगान्तिरेकान् वक्तुम्
 उत्सुकमुद्युक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । अथाप्यवचने हेतुमुत्प्रेक्षते—अलमिति ॥ गिरा
 उत्तया अलम् । कुतः । अयं नलः । स्वयम् । हयस्याश्वस्य । आशय-
 मभिप्रायम् । वेद वेत्ति किल । “विदो लटो वा” इति णलादेशः । इति
 हेतोरिवेत्यनुषङ्गः मौनं तूर्णभावं च आस्थितं प्राप्तम् । अश्वहृदयवेदी नल
 इति प्रसिद्धिः ॥ ६० ॥

महारथस्येति ॥ महान् रथो यस्य तस्य महारथस्य । “आत्मानं
 सारथिं चाश्वान् रक्षन्नुष्येत यो नरः । स महारथसंज्ञस्त्यादित्याहुर्नीतिकोविदा”
 इत्युक्लक्षणस्य रथिकविशेषस्येत्यर्थः, “अन्यत्र महतो रथस्य । चक्रं राष्ट्रं
 चतुर्भुजाति चक्रवर्ती । सार्वभौमः तस्य नलस्य । “हरिश्चन्द्रो नलो राजा”
 इत्युक्लक्षणात् । अन्यत्र चक्रेणैकेन वर्तनशीलस्येत्यर्थः । अध्वनि मार्गे ।
 नापेक्षत इत्यनपेक्षम् । “पचाद्यच्” । परेषामनपेक्षम् । तस्मादुद्ग्रहनादसहायो-
 द्ग्रहनाद्धेतोः । यशस्वितं कीर्तिविशदम् । अत एव अनीदृशाम् ईदृग्यशो-
 रहितानाम् । “सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्” इति सप्तानां सम्भूयोद्ग्रहनश्रवणा-
 दिति भावः । रवेः अर्धतामश्वानाम् अन्तर्बलम् अन्तस्सारम् । रदानां दन्तानां
 च अश्वदाताः सिताः अंशवः तेषां मिषात् हसन्तमित्येव स्थितमित्यर्थः । अत्र
 मिषावनेन अंशनामसत्यत्वमापाद्य हासत्वोत्प्रेक्षणात्सापहवोत्प्रेक्षा इयं गम्या
 च व्यञ्जकप्रयोगात् । ‘रदानां दधाना दन्ता रदा’ इत्यमरः ॥ ६१ ॥

सितत्विष इति ॥ पुनः सितत्विषः विशदप्रभस्य चञ्चलतामुपेयुषः,
 चञ्चलस्येत्यर्थः । पुच्छस्य च केसरस्य सटाञ्चमूलस्य च मिषेण चलतश्चामरः

अपि द्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे मुखानुषकायतबन्धुबन्ध्या ।
 उपेयिवासं प्रतिमल्लतां रयस्मये जितस्य प्रसभं गरुत्मतः ॥ ६३ ॥
 स सिन्धुजं शीतमहस्सहोदरं हरन्तमुच्चैःश्रवसः श्रियं हयम् ।
 जिताखिलक्ष्माभृदनल्पलोचनस्तमादरोह क्षितिपाकशासनः ॥ ६४ ॥
 निजा मयूखा इव तिग्मदीधिति स्फुटारविन्दाङ्कितपाणिपङ्कजम् ।
 तमश्रवारा जवनाश्रयायिनं प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयुः ॥ ६५ ॥

सुर्यस्य । चिह्नकैलक्षणैः स्फुटां प्रसिद्धां निजां वाजिराजताम् । अश्वेश्वरत्वम्
 अनिह्वानम्, प्रकाशयन्तमिवेत्यर्थः । अराहः कथं नामरयुग्ममिति भावः ।
 पूर्ववदलङ्कारः ॥ ६२ ॥

अपीति ॥ पुनः रयस्मये वेगप्रयुक्ताहङ्कारे प्रसभं प्रसन्नं जितस्य प्रागेव
 निर्जितस्य गरुत्मतः । मुखानुषका बन्धुलम्बा आयता दांषा बलू रम्या च या
 बल्गा मुखे रज्जुः । तथा तन्मिषणेत्यर्थः । द्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे सर्पभक्षण-
 पुरुषकारेऽपि, प्रतिमल्लतां प्राप्तभटत्वम् । उपेयिवासं प्राप्तमिवेत्यर्थः । तथा च
 गम्योत्प्रेक्षेयम् । “ उपेयिवाननैश्वाननूचानश्च ” इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः ॥

स इति ॥ जिताः अखिलाः, क्षमाश्रुतो भूपाः, भूधराश्च येन सः ।
 अनल्पलोचनो विशालाक्षः । अन्यत्र बहुनेत्रस्सहस्राक्ष इति यावत् । सः क्षिति-
 पाकशासनः क्षितीन्द्रो नलः । देवेन्द्रश्च । सिन्धुजं सिन्धुदेशोद्भवं, समुद्रोद्भवम् ।
 ‘ देशे नदविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति क्षियाम् ’ इत्यमरः । शीतमहस्सहोदरम् ।
 चन्द्रसवर्णमित्यर्थः । अन्यत्र चन्द्रप्रातरम् । एकयोनित्वादिति भावः । उच्चैः-
 श्रवसः इन्द्राश्वस्य श्रियं हरन्तम् । तत् सरूपमित्यर्थः । तं हयम् आसरोह ।
 अत्रोच्चैश्रवसः श्रियं हरन्तमित्युपमा । सा च श्लिष्टविशेषणान् श्लेषसङ्कीर्णा ।
 क्षितिपाकशासन इत्यतिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

निजा इति ॥ निजा आत्मीयाः, प्रकाशरूपा उज्ज्वलकाराः,
 आस्वरूपाश्च, अश्वान् धारयन्तीत्यश्ववाराः अश्वारोहाः । स्फुटारविन्दाङ्कितपाणि-

अलङ्कृत्य महारयं हयं सबाह्वाहोचितवेषपेशलः ।

प्रमोदननिष्पन्दतराक्षिपक्ष्मभिर्बल्लोकि लोकैर्नगरालयैर्नलः ॥ ६६ ॥

क्षणादवेष क्षणदापतिप्रभः प्रभञ्जनाध्येयजवेन वाजिना ।

सहैव ताभिर्जनदृष्टिवृष्टिभिर्बहिः पुरोऽभूत् पुरुदूतपौरुषः ॥ ६७ ॥

ततः प्रतीच्छ प्रहरेति भाषिणी परस्परोल्लासितशल्यपल्लवे ।

शुषा मृद्यं सादिवले कुतूहलान्नलस्य नासीरगते वितेनतुः ॥ ६८ ॥

पद्मजम् पद्मरेखाङ्कितहस्तम् । अन्यत्र पद्महस्तम् । जवनो जवशीलः । “यु चङ्गम्” इत्यादिना युच् । तेनाश्वेन । अन्यत्र तैरश्वैर्यौतीति तथाक्तम् । मनुजाः मनोजाता नरा राजानश्च । तेषामीशं तं नलं तिरमदीधितिं सूर्यम् । मयूखा इव अन्वयुः अन्वगच्छन् । यातेलिट् । जुसादेशः ॥ ६५ ॥

चलञ्जिति ॥ बाह्वाहोचितवेषपेशलः अश्ववाहोचितनैपथ्यचारः । ‘चारौ दक्षे च पेशलः’ इत्यमरः । स नलः महारयं जवनं हयम् । अलङ्कृत्य चलन् । स्वयं हयश्च भूषणीभूय गच्छन्नित्यर्थः । प्रमोदेन निष्पन्दतराणि अत्यन्तनिश्चलानि अक्षिपक्ष्माणि, येषां तैरनिमेषदृष्टिभिरित्यर्थः । नगरालयैर्नगरनिवासिभिः, लोकैर्जनैर्बल्लोकि, विस्मयहर्षाभ्यां विलोकित इत्यर्थः । वृन्त्यनु-प्राप्तोऽलङ्कारः ॥ ६६ ॥

क्षणादिति ॥ अथ क्षणदापतिप्रभः चन्द्रशुक्तिः, पुरुदूतपौरुषः इन्द्र-पराक्रमः, एष नलः । प्रभञ्जनाध्येयजवेन वायुनाभ्यसनीयवेगेन, ततोऽप्यधिक-वेगेनेत्यर्थः । वाजिना अश्वेन, क्षणासाभिः जनदृष्टिवृष्टिभिः दृष्टिपातैः सह । जनैर्दृश्यमान एवेत्यर्थः । बहिः पुरः पुराद्बहिः । बहिः स्थितोऽभूत् । पूर्वं पुरे दृष्टः क्षणान्तर एव पुराद्बहिर्दृष्ट इति वेगातिशयोक्तिः ॥ ६७ ॥

तत इति ॥ ततः पुराद्बहिर्गमनानन्तरं प्रतीच्छ गृहाण प्रहर जहोति भाषिणी-भाषमाणे इत्यर्थः । परस्परमन्योन्योपरि, उल्लासितानि प्रसारितानि,

प्रयातुमस्माकमियं कियत्पदं धरा तदम्भोधिरपि स्थलायताम् ।
 इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितैः पयोधिरोधक्षममुत्थितं रजः ॥ ६९ ॥
 हरेर्यदक्रामि पदैककेन खं पदैश्चतुर्भिः क्रमणेऽपि तस्य नः ।
 त्रपा हरीणामिति नम्रिताननैर्न्यवर्ति तैरर्धनभःकृतक्रमैः ॥ ७० ॥

शल्यपल्लवानि तोमराप्राणि याभ्यां ते तथोक्ते । 'शल्यं तु तोमरः' इत्यमरः ।
 नलस्य नासीरगते सेनाप्रवर्तिनी । 'सेनामुखं तु नासीरम्' इत्यमरः । सादिबले
 तौरङ्गिकसैन्ये । कृतह्लान्मृशामृधं मिध्यायुद्धम्, युद्धनाटकमित्यर्थः । वितेनतुः
 नकतुः ॥ ६८ ॥

प्रयातुमिति ॥ इयं धरा भूः समुद्रातिरिक्तेति भावः । अस्माकं प्रयातुं
 प्रस्थातुम् । कियत्पदं गन्तव्यस्थानम्, न किञ्चित्पयोत्तमित्यर्थः । तत् तस्मात्
 अम्भोधिरपि । स्थलायतां स्थलवदाचरतु भूरेव भवत्वित्यर्थः । "कर्तुः
 वयङ् सलोपश्च" इति वयङ् प्रत्ययः । इतीव इति मत्वेव । इतिनैव गम्य-
 मानार्थत्वादप्रयोगः । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । क्रियानिमित्तोत्प्रेक्षा । निजवेगेन
 दर्पितैः सजातदर्पैः, वाहैर्नलाश्रैः । पयोधिरोधक्षमं समुद्रच्छादनपर्याप्तम् । रज
 उत्थितं उत्थापितं, तथा सान्द्रमिति भावः ॥ ६९ ॥

हरेरिति ॥ यत् खम् आकाशम् । हरेरेककेन एकाकिना । "एकादा-
 किन्तीच्चासहाय" इति चकारात् कन्प्रत्ययः । पदा पादेन । 'पादः पदङ्घ्रि-
 श्वरणोऽत्रियाम्' इत्यमरः । "पद्" इत्यादिना पदादेशः । अक्रामि अलङ्घि-
 तस्य खस्य । चतुर्भिः पादैः क्रमणे लङ्घने, कृते सत्यपीति शेषः । 'हरीणां
 वाजिनां, विष्णूनां चेति गम्यते । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कंविष्णुसिंहांशुबाजिषु ।
 शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यमरः । नोऽस्माकं त्रपा इतीवेत्यर्थः ।
 गम्यार्थत्वादिबशब्दस्याप्रयोगः । अत एव गम्योत्प्रेक्षा । नमितानि नम्रीकृतानि
 आननानि यैस्तैः हरिभिः । अथ नभसि कृतक्रमैः कृतकृद्भिः सद्भिः । न्यवर्ति

चमूचरास्तस्य नृपस्य सादिनो जिनोक्त्तिषु श्राद्धस्येव सैन्धवाः ।
 विहारदेशं तमवाप्य मण्डलीमकारयन् भूरि तुरङ्गमानपि ॥७१॥
 द्विषद्भिरेवास्य विलङ्किता दिशो यशोभिरेवाब्धिरकारि गोष्पदम् ।
 इतीव धारामवधीर्य मण्डलीक्रियाश्रियामण्डि तुरङ्गमैः स्थली ॥

निवर्तितम् । यदन्येन पुंसा लघुपायेन साधितं तस्य गुरूपायेन करणं समानस्य
 लाघवाय भवेदिति भावः । एतेन प्लुतगतिरुक्ता तत्र गगनलङ्घनस्य सम्भुवा-
 दिति ॥ ७० ॥

चमूचरा इति ॥ तस्य नृपस्य, चमूचराः सेनाचराः । “चरेष्टन्” ।
 सिन्धुदेशभवाः सैन्धवाः, अश्याः । ‘ह्यसैन्धवसप्तयः’ इत्यमरः । “तत्रभवः”
 इत्यण् । तत्सम्बन्धिनोऽपि सैन्धवाः । “तखेदम्” इत्यण् । ते सादिनोऽथ-
 सादिन इत्यर्थः । जिनोक्त्तिषु श्राद्धतयेव । जैनदर्शनश्रद्धालुतयेवेत्युत्प्रेक्षा ।
 “श्रद्धार्चावृत्तिभ्योऽण्” इति मत्वर्थीयोऽण्प्रत्ययः । तं विहारदेशं सञ्चारभूमिं,
 सुगतालयश्च । ‘विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालय’ इति विश्वः ।
 अवाप्य तुरङ्गमान् भूरि बहुलं मण्डलीमपि, मण्डलाकारश्च । अकारयन् ।
 अपिशब्देवासिसमुच्चयार्थः । अन्यत्र मण्डलीं मण्डलासनमित्यर्थः । बाढाः
 स्वकर्मानुष्ठाने प्रायेण मण्डलासनं कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ७१ ॥

द्विषद्भिरिति ॥ अस्य तलस्य द्विषद्भिरेव, पलायमानैरिति भावः ।
 दिशो लङ्किताः अस्य यशोभिरेवाब्धिः । गोः पदं गोष्पदमकारि गोष्पदमात्रः
 कृतः । “गोष्पदं सेवितास्रेवितप्रमाणेषु” इति सुडागमवत्वयोर्निपातः । इतीव इति
 मत्वेवेत्युत्प्रेक्षा । अन्यसाधारणं कर्म नोत्कर्षाय भवेदिति भावः । तुरङ्गमैर्धारां
 गतिम् । जातावेकवचनम् । पञ्चापि धारा इत्यर्थः । ‘आस्कन्दितं धौरितकं
 रोषितं बलितं प्लुतम् । गतयोमूः पञ्चधाराः’ इत्यमरः । अषधीर्यानादस्य ।
 मण्डलीक्रियाश्रया अर्धप्लुतायितमण्डलीकरणलक्ष्म्या, मण्डलगत्यैवेत्यर्थः ।

अर्चकत्वात् ह्येन या भ्रमीनिजातपत्रस्य तलस्थले नलः ।
 मद्गत् किमद्यापि न तासु शिक्षते वितत्य वात्यामयचक्रचक्राम् ॥
 विवेक्ष गत्वा स विलासकाननं ततः क्षणात् क्षोणिपतिधृतीच्छया ।
 प्रवालरागच्छुरितं सुषुप्तया हरिर्धनच्छायमिवाम्भसां निधिम् ॥
 वनान्तपर्यन्तमुपेत्य सस्पृहं क्रमेण तस्मिन्नवतीर्णदृक्पथे ।
 न्यवर्ति दृष्टिप्रकरैः पुरीकसामनुव्रजद्वन्द्वसमाजबन्धुभिः ॥ ७५ ॥

श्लो० कृत्रिमभूमिः । 'जानपद' इत्यादिना कृत्रिमार्थे ङीप् । अमण्डि अमूषि ।
 'मडि भूषणे' इति धातोर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । इदित्वान्नुमागमः ॥ ७२ ॥

अर्चीकरदिति ॥ नलः चारु यथा तथा । ह्येन प्रयोज्यकर्त्री
 निजातपत्रस्य तलस्थले अधःप्रदेशे । 'अधः स्वरूपयोरर्चां तलम्' इत्यमरः ।
 याः भ्रमीः मण्डलगतीः । अर्चीकरत् कारितवान् । "करतेर्णौ चङ्" । तासु
 भ्रमिषु विषये मरुदद्यापि वातानां समूहाः वात्याः । "पाशादिभ्यो यः" । अत्र
 तद्धमयो लक्ष्यन्ते—तन्मयान् तद्रूपान् । चक्रचक्राम् मण्डलगतीः । वितत्य
 विस्तीर्य । न शिक्षते किं नाभ्यस्यते किमित्युत्प्रेक्षा । शिक्षितधेन् तथा सोऽपि
 गतिं कुर्यादिति भावः । वायोरप्यसम्भाविता गतीरर्चीकरदिति भावः ॥ ७३ ॥

विवेशेति ॥ ततः सः क्षोणिपतिः क्षणात् गत्वा धृतीच्छया सन्तोष-
 काह्वया । प्रवालाः पल्लवाः, अन्यत्र विद्वमाः । 'प्रवालो वल्लकीदण्डे विदुमे
 नवपल्लव' इत्यमरः । तेषां रागेणारुण्येन । छुरितं रूपितम् । धनच्छायं
 सान्द्रानातपम्, अन्यत्र मेघकान्तिम् । 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इति विश्वः ।
 विलासकाननं क्रीडावनम् । अन्यत्र बचयोरभेदात् । विलासकानां विलेखयानां
 सर्पाणाम् । अननं प्राणनम् । सुषुप्तया स्वप्नुमिच्छया, हरिर्विष्णुः । 'अम्भसां
 निधिमन्धिमिव विवेश ॥ ७४ ॥

वनान्तेति ॥ अनुव्रजद्वन्द्वसमाजबन्धुभिः अहादनुगच्छद्वन्द्वसङ्घसदसौ-
 रित्यर्थः । अत एवोपमालङ्कारः । पुरीकसां दृष्टिप्रकरैः दृष्टिसमूहैः कर्तृभिः ।

ततः प्रसूने च फले च मञ्जुले स सम्मुखीनाहृष्टिना समाधिपः ।

निवेद्यमानं वनपालपाणिना व्यलोकयत्काननरामणीयकम् ॥ ७६ ॥

फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे वयोतिपासोद्गतवातवेपिते ।

स्थितैः समाधाय महर्षिवाधेकाद्वने तदातिथ्यमशिक्षि शास्त्रिभिः ॥

वनान्तपर्यन्तं काननोपान्तसीमाम् । उदकप्रान्तपर्यन्तश्चेति गम्यते । 'वने
सलिलकानने' इत्यमरः । सस्पृहं साभिलाषं यथा तथा उपेत्य गत्वा । क्रमेण
तस्मिन् नले भवतीर्णदृक्पथे भतिक्रान्तदृष्टिविषयं सति । न्यवर्ति निवृत्तम् ।
भावे लुङ् । यथा बन्धुभिरोदकात् प्रियं पान्थमनुव्रजेदित्यागमात् प्रवसन्तमनु-
व्रज्य निवस्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

तत इति ॥ ततो वनप्रवेशानन्तरं स जनाधिपो नलः । मञ्जुले
मनोहे, प्रसूने पुष्पे, फले च । सम्मुखीना सन्दर्शिनी, सम्मुखावस्थितवस्तु-
प्रकाशिकेति यावत् । "यथासुखसम्मुखस्य दर्शनं" इति खप्रत्ययः । सा
ऋहृलिर्यस्य तेन । वनपालपाणिना निवेद्यमानम् इदमिदमित्यङ्गुल्या पुष्पफलादि-
निर्देशेन प्रदर्श्यमानमित्यर्थः । काननरामणीयकम् । "योपधार्तरूपमाहृष्टु"
इति वुङ्प्रत्ययः । व्यलोकयदपश्यदिति स्वभावोक्तिः ॥ ७६ ॥

फलानीति ॥ वयोतिपातेन पक्षिपातेन, बाल्याद्यपगमेन च । उद्गतेन
उत्थितेन, वातेन वायुना, वातदोषेण च, वेपिते कम्पिते । 'खगन्त्यादिर्न-
र्षयः' इत्यमरः । पल्लव एव कर इति व्यस्तरूपकम् । फलानि पुष्पाणि च,
समाधाय निधाय, स्थितैः तिष्ठद्भिः, वने शास्त्रिभिर्द्वैः, वेदशास्त्राध्यायिभिश्च ।
'शास्त्रा वेदप्रभेदे च' इति वैजयन्ती । तदातिथ्यं तस्य नलस्य आतिथ्यम्,
अतिथ्यर्थं कर्म । "अतिथेर्व्यः" इति ञ्यप्रत्ययः । महर्षाणां वार्धकात् वृद्ध-
समूहात्, तत्र वृद्धमहर्षिसङ्घादित्यर्थः । शिवभागवतवत्समासः । 'वृद्धसङ्घे तु
वार्धकम्' इत्यमरः । "वृद्धाच्चेति वृत्तव्यम्" इति समूहार्थे वुङ्प्रत्ययः ।
अशिक्षि शिक्षितम् अभ्यस्तम् । अन्यथा कथमिदमाचरितमिति भावः ।

विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवात्तुप्राङ्चूडाशनिवर्जनाजितम् ।
 दधानभासासु चरिण्युदुर्यशस्व कौतुकी तत्र ददर्श कैतकम् ॥
 वियोगभासा हृदि कण्टकैः कटुनिधीयसे कर्णिशरः स्मरेण सत् ।
 तस्यो दुराकर्षतया तदन्तकृत्विगीयसे मन्मथदेहदाहिना ॥ ७९ ॥

कर्मणि लृट् । उग्रशेषम् । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । पूर्वोक्तरूपकशेष-
 भ्यामुत्थापितम् चेति सङ्करः ॥ ७७ ॥

विनिद्रति ॥ विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवात् विकचदलाबलिस्थितमृज-
 निभात्, मृगाङ्गचूडामणेरिश्वरस्य कर्तुः, बर्जनेन परिहारेण, आर्जितं सम्पादितम् ।
 “न केतक्यां सदाशिवम्” इति निषेधादिति भावः । आशासु, चरिण्यु सङ्कर-
 क्षीलम् । “अलङ्कृञ्” इत्यादिना चरनेरिण्युचप्रत्ययः । दुर्यशः अपकीर्तिम् ।
 दधान कैतकं केतकीकुसुमम् । तत्र बने, स नलः कौतुकी सन् ददर्श, अहंस्व
 महापुरुषबाह्विष्कारो दुष्कीर्तिकर इति भावः । अत्र अलिकैतवादित्यकिन्त्वापहवेन
 तेषु दुर्यशस्वारोपादहंशालङ्कारः । “निषध्य विषयं साम्यादन्यारोपे ह्यपहवः”
 इति लक्षणात् ॥ ७८ ॥

अथ त्रिभिः कैतकीपालम्भमाह—वियोगेति ॥ हे कैतक, यद्यस्मात्
 त्वं स्मरेण वियोगभासां हृदि, कण्टकैः निजतीक्ष्णावयवैः, कटुः तीक्ष्णः कैतक-
 विशेषणस्यापि कर्णिशरत्वविशेषणविवक्षया पुञ्जितनिर्देशः । किन्तुदुर्यविशेषणस्य
 विषेयविशेषणत्वं लिङ्गम् । कर्णवत् कर्ण । प्रतिशोभसत्त्वं, तद्गान् शरः कर्णि-
 शरस्सन् निधीयसे । कण्टककठोरकैतकस्य कर्णिशरत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः ।
 ततः कर्णिशरत्वादेव दुराकर्षतया तदन्तकृतेषां वियोगिनां मारकं सत् ।
 मन्मथदेहदाहिना स्मरहरेण, विगीयसे विगर्हासे । द्वेष्यवद्द्वेष्योपकरणमपि
 असङ्गमेव । तदपि हिंस्रचेत्किमु बकव्यमिति भावः । अत्रशरकर्तृकस्य केतकी-
 विगाणस्य तद्रतवियोगिहिंस्रताहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादेत्प्रेक्षा । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ।
 सा चोक्तरूपकात्थापितेति सङ्करः ॥ ७९ ॥

त्वदप्रसूचीसचिवस्स कामिनोर्भनोभवस्सीष्यति दुर्यशःपटौ ।
 स्फुटश्च पत्रैः करपत्रमूर्तिभिवियोगिहृदारुणि दारणायते ॥ ८० ॥
 धनुर्मधुस्विभकरोऽतिभीमजापरं परागैस्तव धूळिहस्तयन् ।
 प्रसूनधन्वा शरसात्करोति मामिति क्रुधाकुश्यत तेन कैतकम् ॥
 विदर्भसुभ्रूस्तनतुङ्गताप्तये षटानिवापश्यद्वलं तपस्यतः ।
 फलानि धूमस्य धयानधोमुखान् स दाडिभे दोहदधूपिनि द्रुमे ॥

त्वदप्रसूचीति ॥ तव अप्राप्येव । सूच्यः सचिवाः सङ्कारिणो यस्य
 स तथोक्तः, सः प्रसिद्धः मनोभवः । कामिनी च कामी च कामिनौ तयोः ।
 “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः । दुर्यशसी । अभीराधिन्यपकीर्ती एव पटाविति
 रूपकम् । सीष्यति कष्टकस्यूतं करोतीत्यर्थः । किं चेति -मार्थे । करपत्रमूर्तिभिः
 ककचाकारैः । ‘ककचोष्ठी करपत्रम्’ इत्यमरः । पत्रैः । वियोगिभेनां, हृद्येक
 दारुणि । दारयतीति दारणः विदारकः छेत्ता । स इवाचरतीति दारणायते ।
 “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ्न्ताद्वाट् । दारणावत इत्युपमा । सा च
 हृदारुणीति रूपकानुप्राप्तिरिति सङ्करः ॥ ८० ॥

धनुरिति ॥ हे कैतक, प्रसूनं धनुर्यस्येति प्रसूनधन्वा पुष्पचापः ।
 “वा संज्ञायाम्” इत्यनडादेशः । अत एव धनुषः मधुना मकरन्देन, स्विन्नकरः
 आग्नेयाणिस्सन् । तव परागैः रजोभिः, धूळिहस्तयन् पुनःपुनः धूस्युद्धापित-
 हस्तमात्मानं कुर्वन् । अन्यथा धनुःसंसनाविति भावः । “तत्करोति” इति
 प्यन्ताद्वाट्देशाद्देशः । अतिभीमजापरं अत्यन्तदमयन्त्यासक्तं, माम्, शरसा-
 च्छरापीनं करोति । “तदधीनवचन” इति सातिप्रत्ययः । अन्यथा सल्ल-
 चापस्सन् मां किं कुर्यादिति भावः । इतीत्थं श्लोकत्रयोक्तीत्या तेन राज्ञा
 क्रुधा कैतकम्, आकुश्यत अपराधोद्घाटनेन अशोभ्यतेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

विदर्भेति ॥ स नलः । ‘तरुस्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम्’ ।

वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ प्रियस्मृतेः स्पष्टसुर्पतिकण्टकाम् ।
फ्रंलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृद्विश्रुत्तुकास्यस्मरकिंशुकांशुगाम् ॥ ८३

पुष्पाशुत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात् तत्क्रिया' इति शब्दार्णवे । दोहदं चाञ्जी धूपम् । तदुक्तम् "मेषामिषाम्बुञ्जसेकस्तत्केशामिषधूपनम् । स्थाननयं प्रयोगो हि दाडिमीफलवृद्धये ॥ मरत्याज्यत्रिफलालेपैर्मांसैराजाविकोद्भवैः । लेपिता धूपिता सूते फलं ताळीव दाडिमी ॥ आविक्त्वाधेन संशिक्षा धूपिता' तस्य लोमभिः' । फलानि दाडिमी सूते सुबहूनि पृथूनि च ॥" इति । तद्वति दाडिम-
द्रुमे फलानि विदर्भसुध्रुवो दमयन्त्याः स्तनयोर्थां तुङ्गता । तदाप्तये तत्प्राप्तये । तादृशीश्रल्लभायेत्यर्थः । अलमत्यन्तं तपस्यतः तपश्चरतः । "कर्मणो रोमन्व-
त्तपोभ्यावर्तिचरोः" इति क्यङ्प्रत्यये, "तपसः परस्मैपदञ्च" इति परस्मैपदम् । भूमस्य दोहदधूमस्य धयन्तीति धयान् पानून् । अत्र "आतथोपसर्ग" इति उपसर्गग्रहणाननुवृत्तिवत् "पात्रा" इत्यादिना अनुपसृष्टाया अपि घेट्प्रत्ययेव इति गतिः । अत एव काशिकायां 'केचिदुपसर्ग इति मानुवर्तयन्ति' इति । अधोमुखान् घटानिव । अपश्यदित्युन्प्रेक्षा । फलाद्यिन उग्रं तपस्यन्तीति भावः ॥ ८२ ॥

वियोगिनीमिति ॥ असौ नलः, प्रियस्मृतेः दयितस्मरणात्, स्पष्टं व्यक्तम् उदीतेति । "इण् गतौ" इति कर्तरि क्तः । उदीताः उद्गताः, कण्टकाः सावयवसूचय एव । कण्टका रामाश्वा यस्यास्तामिति चिन्तयन्त्यम् । 'बेणी हुमान्ने रोमाश्चे भुद्रशत्रौ च कण्टकः' इति वैजयन्ती । फलान्येव स्तनौ, तावेव स्थानम् । तत्र विदीर्णः रागोऽश्वास्तीति रागि, रक्तवर्णमनुरक्तञ्च । यत्तस्मिन् हृदि, विशाद्वीजभक्षणायान्तः प्रविशत् । शुकास्यं शुक्रतुण्डमेव । स्मरस्य, किंशुकं पलाशकुल्लमेव आशुगो बाणो यस्यास्ताम् दाडिमीमेष, वियोगिनीं विरहिणीं, ऐक्षत अपश्यत् । रूपकालङ्कारः । विः पक्षी, तद्योगिनी-
मिति च गम्यते ॥ ८३ ॥

स्मरार्धचन्द्रेषुभिर्भे कशीयसां स्फुटं पलाशेऽध्वजुषां पलाशनात् ।
 स घृतमालोकत खण्डमन्वितं वियोगिगृह्त्स्वण्डनि कालखण्डजम् ॥
 नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः ।
 दशा नृपेण स्मितशोभिकुड्मला दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे ॥

स्मरेति ॥ स नलः स्मरस्य योऽर्धचन्द्रः अर्धचन्द्राकारः, इषुः तन्निर्भे
 तत्सदृशे । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । अत एवाह अमरः—“स्युरुत्तरपदे
 त्वमी ।” “निभसङ्गाशानीकाशप्रतीकाशोपमादयः” इति । वियोगिनां गृह्त्स्वण्डनि
 इदयभेदिनि । कशीयसां कृशातराणाम् । अध्वजुषामध्वगामिनाम् । पलाशाना-
 न्मासभक्षणाद्देशोः पलाशे पलमश्रातीति व्युत्पत्त्या पलाशसंज्ञाभाजि किंशुक-
 कलिकायामित्यर्थः । अन्वितं सन्दष्टं स्फुटम् । घृतं प्रसवबन्धनम् । तदेव
 कालखण्डजं खण्डं यकृतखण्डमिति व्यस्तरूपकम् । आलोकितं आलोकितवान् ।
 ‘कालखण्डयकृती तु समे’ इत्यमरः । तत्र दक्षिणपार्श्वस्थकृष्णवर्णमांस-
 विशेषः ॥ ८४ ॥

नघेति ॥ गन्धवहेन वायुना, चुम्बिता स्पृष्टा । अन्यत्र अनुलिप्तेन
 पुंसा बीक्षिता । मकरन्दशीकरैः पुष्परसकणैः, करम्बिताङ्गी व्यामिश्रितरूपा ।
 अन्यत्र खिन्नाङ्गीति च गम्यते । स्मितशोभिः विकाररम्याः, कुड्मला मुकुलाः
 बस्यास्सा मन्दहासमनोहरदन्तमुकुला च गम्यते । दरकम्पिनी वायुस्पर्शादीष-
 त्कम्पा सात्विकवेपथुमती च । नवा लता बली, तत्सदृशी कान्ता च गम्यते ।
 नृपेण कर्त्रा । दशा, करणेन । दरादराभ्यां भयतृष्णाभ्याम् उपलक्षितेन सता ।
 पपे पीता, गावं दष्टेत्यर्थः । उद्दीपकत्वाद्दरः, प्रियासाददमाददरश्च । ‘दरोऽस्त्री
 शङ्काभीगतैश्वल्पायं त्वव्ययम्’ इति वैजयन्ती । अत्र प्रस्तुतविशेषणसाम्या-
 दप्रस्तुतनाविकाप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । “विशेषणानां तौल्येन यत्र
 प्रस्तुतवर्णनात् । अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे सा समासोक्तिरिष्यत इति लक्षणात् ॥ ८५ ॥

विचिन्वतीः पान्थपतङ्गहिंसनैरपुण्यकर्माण्यक्रिकञ्जलच्छलात् ।
व्यलोकयन्पककोरकावलीस्स शम्बरारेर्बलिदीपिका इव ॥ ८६ ॥

अमन्यतासौ कुसुमेषुगर्भजं परागमन्धङ्करणं वियोगिनाम् ।
स्मरेण मुक्तेषु पुरा पुरारये तदङ्गभस्मेव शरेषु सङ्गतम् ॥ ८७ ॥

पिकाद्वने शृण्वति शृङ्गद्वुकृतैर्दशामुदञ्चत्करुणं वियोगिनाम् ।
अनास्थया सूनकरप्रसारिणीं ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं नलः ॥ ८८ ॥

विचिन्वतीरिति ॥ पन्थानं गच्छन्ति नित्यमिति पान्थाः, निस्स-
पथिकाः । “पन्थे णः नित्यम्” इति णप्रत्ययः । पन्था देशश्च । त एव पतङ्गाः
पक्षिणः । ‘पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः’ इत्यमरः । तेषाम्, हिंसनैर्बधैः, अपुण्यकर्माणि ।
अञ्जयः कञ्जलानीवेत्युपमितसमासः । तेषां छलादित्यपदवाचकः । विचिन्वतीः
शृङ्गकृतीः हिंसापापकारिणीरित्यर्थः । चम्पककोरकावलीः । शम्बरारेः स्मरस्य ।
बलिदीपिकाः पूजादीपिका इवेत्युत्प्रेक्षा । स नलो व्यलोकयत् ॥ ८६ ॥

अमन्यतेति ॥ असौ नलः कुसुमान्येव इषवः कामबाणाः, तेषां
गर्भजं गर्भजातम् । वियोगिनामिति कर्मणि षष्ठी । अनन्धा अन्धाः क्रियन्ते
अनेनेत्यन्धङ्करणम् । “आव्यसुभग” इत्यादिना च्ययर्थे ह्युत्प्रत्ययः । “अरु-
हिंसत्” इत्यादिना मुमागमः । तं परागम्, पुरा पूर्वं, पुरारये पुरहराय ।
स्मरेण मुक्तेषु शरेषु । सङ्गतं संसक्तं तस्य पुराररेण यद्गम्य तदिदामन्यते-
त्युत्प्रेक्षितवानित्यर्थः । पुरा पुरारये ये मुक्तास्त एवैते पुरोवर्तिनः, कुसुमेषु
इत्यभिमानः । अन्यथा एषां तदङ्गभस्मसङ्गोत्प्रेक्षाजुत्थानादिति ॥ ८७ ॥

पिकादिति ॥ वने श्रोतरि, पिकाद्वक्तुः सकाशात्, शृङ्गद्वुकृतैः ।
वियोगिनां दशां भक्तिद्वारकृतां दुरवस्थामित्यर्थः । उदञ्चत्करणं विकतद्वक्-
विशेषम् । उदञ्चत्पञ्च यथा तथा शृण्वति सति । ‘करुणस्य रसे वृक्षे कृपायां
करुणा मता’ इति विश्वः । अनास्थया श्रोतुमनिच्छया सूतं प्रसूनमेव करं

रसाळसाळस्समदृश्यतामुना स्फुरद्विरेफारवरोषडुङ्कतिः ।

समीरलोळैर्मुकुलैर्वियोगिने जनाय दित्सन्निव तर्जनाभयम् ॥८९॥

दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं पुनःपुनर्मूर्च्छं च मृत्युमृच्छं च ।

इतीव पान्थं शपतः पिकान् द्विजान् सखेदमैक्षिष्ट स लोहितेक्षणान् ॥

प्रसारयतीति तथोक्ताम् । अनिष्टकथां करेण वारयन्तीमिव स्थितामित्यर्थः ।
मूलकरेति रूपकानुप्राणिता गम्योत्प्रेक्षेयम् । स्थलपद्मिनीम् । नलः, दूतः
परितप्तस्सन । “दूयतेः कर्तारि ऋः” । “लादिभ्य” इति निष्ठानत्वम् ।
दर्शं ॥ ८८ ॥

रसालेति ॥ अमुना नलेन स्फुरद्विरेफारवः भ्रमरसङ्घार एव रोषेण
या डुङ्कतिर्दुङ्कारः सा यस्य सः । समीरलोळैर्वायुचलैः मुकुलैरकुलिभिरवेति भावः ।
वियोगिने जनाय । तर्जनाभयम् । दित्सन् दातुमिच्छन्निव स्थितः । “ददातेः
सन्प्रत्ययः” । “सनि मीमा” इत्यादिना इसादेशः । “अत्र लोपोऽभ्यासस्य”
इत्यभ्यासलोपः । “सस्यार्धधातुक” इति सकारस्य तकारः । रसालसालः चूत-
वृक्षः, समदृश्यत सम्यग्दृष्टः । द्विरेफेत्यादि रूपकोत्थापितेयं तर्जनाभयजननो-
त्प्रेक्षांति सङ्घरः ॥ ८९ ॥

दिने दिन इति ॥ रे इति हीनसम्बोधने । रे, त्वं दिने दिने ।
अधिकं तनुरेधि कृशो भव । “अस्तेलोटि सिप्” । “ऋसाभ्यो हर्षिः” इति
भित्त्वम्, “धसोरेद्वावभ्यासलोपश्च” इत्येत्वम्, “श्रसोरल्लोपः” इत्यकारलोपः ।
पुनःपुनर्मूर्च्छं च । मृत्युं मरणम् । मृच्छं चेति । पान्थं नित्यपथिकम्, शपतः
शपमानानामिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा । लोहितेक्षणान् रक्तदृष्टीन् । एकत्र स्वभावतः,
अन्यत्र रोषाच्चेति द्रष्टव्यम् । पिकान् द्विजान्, कोकिमान् पक्षिणो ब्राह्मणांश्च,
स नलः, सखेदम् ऐक्षिष्ट । स्वस्याप्युक्तसङ्घेति भावः ॥ ९० ॥

अलिङ्गजा कुङ्कुमलमुञ्चशेखरं निपीय चाम्पेयमधीरया दृशा ।
स धूमकेतुं विपदे वियोगिनामुदीर्यासाङ्कितवानशङ्कत ॥ ९१ ॥
गळत्परागं भ्रमिभङ्गिभिः पतत्प्रसक्तधृङ्गावलि नागकेसरम् ।
स मारनाराचनिघर्षणस्वलज्ज्वलत्कणं शाणमिव व्यलोकयत् ॥
तदङ्गमुद्दिश्य सुगन्धि पातुकाशिलीमुखस्त्रीः कुङ्कुमाट्टुणस्पृशः ।
स्वचापदुर्निर्गतमार्गणभ्रमात् स्मरः स्वनन्तीरवलोक्य लज्जितः ॥

अलिङ्गजेति ॥ अलिङ्गजा भ्रमरपङ्कजा, उञ्चशेखरं उन्नतशिरोभूषणं,
अलिङ्गमतिनाम्नमित्यर्थः । 'शिखास्वापीडशेखरौ' इत्यमरः । चाम्पेयं चम्पक-
विकारं कुङ्कुमलम् । 'अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः' इत्यमरः । नन्वयुष्क-
मिदम् । "न षट्पदो गन्धफलीमजिप्रत्" इत्यादौ अळीनां चम्पकस्पर्शाभाष-
प्रसिद्धेरिति चेन्न, स्पृशन्त्येव । किं तु स्पृष्टा भ्रियन्ते तावतैव स्पर्शाभावप्रसिद्धि-
रिति कश्चित्कीर्तितः परिहारः । अथवा चाम्पेय नागकेसरम् । 'चाम्पेयः
केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः' इत्यमरः । अधीरया दृशा निपीय, विह्वलदृष्ट्या
गाढं दृष्ट्वा आशाङ्कितवान् किञ्चिदनिष्टमुत्प्रेक्षितवान् स नरः । "अनिष्टाभ्यागमो-
न्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः" इति लक्षणात् । वियोगिनां विपदं । उदीतम्
उत्थित धूमकेतुम्, अशङ्कत । अतर्कयदित्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ९१ ॥

गळदिति ॥ स नलः, गळत्परागं निर्यत्रजघं, भ्रमिभङ्गिभिः भ्रमण-
प्रकारैः, उपलक्षितं, पतत् अदयत् । प्रसक्तधृङ्गावलि संसक्तालिकुल, नागकेसरं
कुङ्कुमविशेषं, मारनाराचनिघर्षणैः, स्खलन्तः कुठन्तः, ज्वलन्तश्च कणाः
स्फुलिङ्गाः, यस्य तम् निकषोपलभिषेत्युत्प्रेक्षा । व्यलोकयत् । 'शाणस्य निकषः
कषः' इत्यमरः ॥ ९२ ॥

तदङ्गमिति ॥ सुगन्धि शोभनगन्धम् । "गन्धस्य" इत्यादिना
श्रमासान्त इकारः । तदङ्गं तस्य नलस्य अङ्गमुद्दिश्य लक्षीकृत्य, गुणो गन्धादिः

मदल्लसत्पल्लवकण्टकैः क्षतं समुच्चरचन्दनसारसौरभम् ।

स वारनारीकुचसन्धितोपमं ददर्श मातुरफलं पचेळिमम् ॥ ९४॥

युवद्वयीचित्तिनिमञ्जनोचितप्रसूनशून्येतरगर्भगङ्गरम् ।

स्मरेषुधीकृत्य धिया भयान्धया स पाटलायाः स्तवकंप्रकम्पितः॥

मीर्षा च । 'गुणस्वाद्युतिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । तत्स्पृशः तद्युक्तात् । "स्पृशोऽनुबके" इति क्तिन्प्रत्ययः । कुसुमादपदानात् पातुकाः घावन्तीः । "लषपत" इत्यादिना उकम्प्रत्ययः । खनन्तीः, शिली-मुखाळीरळिपङ्कीः, बाणपङ्कीश्च, भवलोक्य । स्मरः स्वचापात् पौष्पात्, दुर्निगता विषमनिर्गताः, ये मार्गणा बाणाः, तद्भ्रमाद्धेतोः, लज्जितोऽभवत् । नूनमिति शेषः । दुर्निर्गतेषु अधिकं खनन्तीति प्रसिद्धम् । अत्र खनच्छिलीमुखेषु दुर्निर्गतामार्गणभ्रमात् भ्रान्तिमदलङ्कारः । स च शिलीमुखेति श्लेषानुप्राणितः । तदुत्थापिता चेयं स्मरस्य लज्जितत्वोत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ९३ ॥

मददिति ॥ महता, लसत्पल्लवानां चलात्किसलयानां, कण्टकैः तीक्ष्णाम्रै-रवयवैः, क्षतम् । अन्यत्र, लसद्विटनसैः क्षतमिति गम्यते । समुच्चरत् परितः प्रसर्पत्, चन्दनसारस्येव सौरभं यस्य तत् । अत एव वारनारीकुचेन वेद्या-स्तनेन, सन्धितोपमं सम्पादितसादृश्यमित्युपमालङ्कारः । 'वारली गणिका वेद्या' इत्यमरः । कुलाङ्गनासु नखक्षतायनौचित्याद्धारविशेषणम् । पचेळिमं स्वतः पकम् । "कर्म कर्तरि कर्त्तव्य उपसङ्ख्यानम्" इति पचेः केलिमच्प्रत्ययः । मातुरफलं बिल्वफलम् । 'बिल्वे शाण्डिल्यशैलुषौ मातुरधीफलावपि' इत्यमरः । स नलो ददर्श ॥ ९४ ॥

युवद्वयीति ॥ युवा च युवतिश्च तयोर्वृत्तौ, द्वयी मिथुनम् । तस्याः चित्तयोः कर्मणोः । मञ्जने । प्यन्ताल्ल्युट् । उचितैः क्षमैः, प्रसूनैः पुष्पबाणैः, शून्येतरदृश्यं, पूर्णं गर्भगङ्गरं यस्य तम् । पाटलायाः पाटलशृङ्गस्य. स्तवकं

मुनिद्रुमः कोरकितशितिशुतिर्वनेऽमुनाऽमन्वत सिंहाकासुतः ।

तमिन्नपक्षत्रुटिकूटभक्षितं कलाकलापं किल वैषवं वमन् ॥ ९६ ॥

पुरो हठाक्षिप्ततुषारपाण्डरच्छदावृतेर्वीरुधि बद्धविभ्रमाः ।

मिळभिमीलं विदधुर्विलोकिता नभस्वतस्तं कुसुमेषु केलयः ॥ ९७ ॥

कुसुमगुच्छम्, भयान्धया भयमहया, धिया भयजन्यघ्नान्त्येत्यर्थः । स्तरेषु-
धीकृत्य कामतूणीकृत्य, तथा विभ्रम्येत्यर्थः । अत एव भयात् प्रकम्पितः चकम्पे ।
अत्र पाटलस्तम्बके मदनतूणीभ्रमात् भ्रान्तिमदलङ्कारः । “कबिसम्मत्साहदया-
द्विषयेऽपिहितात्मनि । आरोग्यमाणानुभवोयत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥” इति
रक्षणान्त ॥ ९५ ॥

मुनिद्रुम इति ॥ अमुना नलेन, वने, कोरकितः सजातकोरकः,
शितिशुतिः पत्रेषु कृष्णच्छविः, मुनिद्रुमः अगस्त्यवृक्षः, तमिन्नपक्षे, त्रुटिकूटेन
क्षयव्याजेन, भक्षितम् । अभक्षितत्वे कुतः क्षय इति भावः । अत्र कूटशब्देन
क्षयापह्वेन भक्षणरोपादपद्मभेदः । वैषवं चान्द्रमसम् । ‘विधुः सुषांशुः
शुभ्रांशुः’ इत्यमरः । कलाकलापं कलासमूहं, वमन् उद्विग्नं, सिंहाकायाः सुतो
राहुः, अमन्यत किल । अत्र कोरकितशितिशुतित्वाभ्यां मुनिद्रुमस्येन्दुकला
कलापवमनविशिष्टराहुत्वोत्प्रेक्षा । सा चोक्तापहवोत्थापितेति सङ्करः ॥ ९६ ॥

पुर इति ॥ पुरोऽग्रे, हठाज्जटिल्याक्षिप्ता कृष्टा, तुषारंण हिमेन,
पाण्डराणां छदानां पत्राणां, तुषारवत्याण्डरस्य, छदस्याच्छादकस्य, वमन्स्य च,
आवृतिः आवरणम् येन तस्य नभस्वतः वायोः, वीरुधि लतायाम् । बद्धा-
भनुबद्धाः, विभ्रमा भ्रमणानि लीलाश्च यासु ताः । कुसुमेषु विषये, केलयः
क्रीडाः । कुसुमेषुकेलयः कामक्रीडाश्च । विलोकिताः सख्यः तं नलम् । मिलन्ती
सज्जन्ती निमीला मीलनश्च यस्य तम् । विदधुः निमीकृताक्षं चकुरित्यर्थः ।

गता यदुत्सङ्गतले विशालतां द्रुमादिशरोभिः फल्गौरवेण ताम् ।
कथं स धात्रीमतिमात्रनामितैर्न वन्दमानानभिनन्दति स्म तान् ॥

नृपाय तस्मै हिमितं वनानिष्ठैस्सुधीकृतं पुष्परसैरहर्महः ।

विनिर्मितं कैतकरेणुभिरसितं वियोगिनेऽदत्त न कौमुदी सुदः ॥

विरहिणामुद्दीपकदर्शनस्य दुस्सहदुःखहेतुत्वादन्यत्र “नेक्षेताकं न नमां स्त्रीं
न च संसक्तमैथुनम्” इति निषेधादिति भावः । अत्र प्रस्तुतनभस्वद्विशेषण-
सामर्थ्यादप्रस्तुतकामुकविरहप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ९७ ॥

गता इति ॥ द्रुमाः, यस्या धात्र्याः उत्सङ्गतले उपरिदेशे, अङ्कदेशे
च । विशालतां वृद्धि गतः । तां धात्रीं भुवं, मातरश्च, उपमातरं वा । ‘धात्री
जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु’ इत्यमरः । “कर्मणि घृन्” इति दिवो दधाते-
र्वा घृन्प्रत्ययः । फल्गौरवेण सुकृतातिशयेन, फलभरेण च हेतुना ।
अतिमात्रं नामितैः प्रह्वीकृतैः । नयेर्मित्वविकल्पाद्गुखाभावः । शिरोभिरग्रे-
रुत्तमाङ्गैश्च । वन्दमानान् स्पृशतोऽभिवादयमानांश्च, तान् प्रकृतान् । अत एव
यच्छब्दानपेक्षा । स नलः, कथं नाभिनन्दति स्म अभिननन्दैवेत्यर्थः ।
वृक्षाणां क्षेत्रानुरूपफलसम्पत्तिम्, अपत्यानां मातृभक्तिं च को नाग नाभि-
नन्दतीति भावः । अत्रापि विशेषणसामर्थ्यात् पुत्रत्वप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥

अत्रातपस्य चन्द्रिकात्वरूपणाय तद्धर्मान् सम्पादयति—नृपायेति ॥
वनानिलैः उद्यानवनवातैः, हिमं शीतलं कृतं हिमितम् । “तत्करोति” इति
व्यन्तात्कर्मणि क्तः । पुष्परसैः वनवातानीतैः मकरन्दैः, सुधीकृतं अमृतीकृतं,
तथा कैतकरेणुभिः, सितम्, विनिर्मितं सुश्रीकृतम् । अहो महः तेजः अहर्महः
आतपः । “रोः सुपि” इति रेफादेशः । तदेव कौमुदीति व्यस्तरूपकम् ।
वियोगिने तस्मै नृपाय । सुदः प्रमोदान्, नादत्त न दत्तवती । प्रस्तुतोद्दीपकै-
वाभूदिति भावः ॥ ९९ ॥

वियोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता तदेव साक्षादमृतांशुमाननम् ।

पिकेन रोषारुणचक्षुषा मुहुः कुहूरुताह्वयत चन्द्रवैरिणी ॥ १०० ॥

अशोकमर्थान्वितनामताशयागतान् शरण्यं गृहशोचिनोऽभ्वगाम् ।

अमन्यतावन्तमिवैष पल्लवैः प्रतीष्टकामज्वलदक्षजालकम् ॥ १०१ ॥

• वियोगभाज इति ॥ वियोगभाजोऽपि वियोगिनोऽपि, नृपस्य । तदाननमेव, साक्षादमृतांशुं प्रत्यक्षचन्द्रम्, पश्यता । अत एव रोषादद्यापि चन्द्रतां न जहातीति कोषादिव अरुणचक्षुषा पिकेन । चन्द्रवैरिणी कुहुः निजालाप एव कुहूर्नष्टचन्द्रामावास्येति श्लिष्टरूपकम् । 'कुहूत्स्यात्कोकिलालाप-नष्टेन्दुकलयोरपि' इति विश्वः । मुहुराह्वयतोऽत आहृता किमित्युप्रेक्षा पूर्वोक्तरूपकसापेक्षेति सङ्करः । आननचन्द्रस्येयमेव कुहूराह्वयनीया । अस्या एष तस्मान्तिहास्तिवसम्भवादिति भावः ॥ १०० ॥

अशोकमिति ॥ एष नलः, पल्लवैः, प्रतीष्टानि प्रतिगृहीतानि संछन्नाणि, कामज्वलदक्षणि तद्रूपणि, जालकानि क्षारकाः बालमुकुलशुच्छा येन तम् । पल्लवसंछन्नजालकरूपकामाश्रमित्यर्थः । अन्यथा तद्दर्शनादेव ते भियेरभिति भावः । अशोकम् । अत एवाथोन्वितनामता नास्ति शोको यस्मिन्निवन्धन-संहता तत्कृतया आशया । अस्मान्ध्यशोकान् करिष्यतीत्यभिलषेण । शरणे रक्षणे साधु समर्थे शरण्यम् । मत्वेति शेषः । 'शरणं रक्षणे गृह' इति विश्वः । आगतान् शरणागतानित्यर्थः । गृहान् दारान् शोचन्तीति गृहशोचिनः गृहा-नुद्दिश्य शोचन्त इत्यर्थः । 'गृहाः पत्न्यां गृहे स्मृताः' इति विश्वः । अश्वगाम् प्रोषितान् अवनन्तमिव शरणागतरक्षणे महाफलस्मरणात् । अन्यथा महाशोक-स्मरणात् रक्षन्तमित्यर्थः । अमन्यत ह्यतवान् । अन्नभीरुणां तद्रोपनमेव रक्षोपाय इति भावः ॥ १०१ ॥

विलासबापीतद्वन्नीषिबादनात्पिकाकिगीतेदिक्किकास्यलाघवात् ।
 बनेऽपि तौर्यत्रिकमारराध तं क भोगमाप्नोति न भाग्यभागजनः ॥
 तदर्धमध्याप्य जनेन तद्वने शुका विसृष्टाः पटवस्तमस्तुवन् ।
 स्वरामृतेनोपजगुश्च शारिकास्तथैव तत्पौरुषगायनीकृताः ॥ १०३
 इतीष्टगन्धाह्वयमटमसौ वनं पिक्वोपगीतोऽपि शुकेस्तुतोऽपि च ।
 अबिन्दतामोदभरं बहिः परं विदर्भसुभ्रूविरहेण नान्तरम् ॥ १०४

विलासेति ॥ विलासबापी विहारदीर्घिका तस्यास्तटे वीचीनां
 बाहनात्पिकानामळीनाम् गीतेगोनात्, शिखिर्वा मयूराणाम्, लास्यलाघवात्
 वृत्तनैपुण्याच्च । बनेऽपि । तं नलम्, तौर्यत्रिकं वृत्तर्गातवाद्यत्रयं, कर्तुं,
 आरराध आराधयामास । तथा हि भाग्यभाक् भाग्यवान् जनः क । भुज्यत
 इति भोगः सुखम् । तं नाप्नोति सर्वलैवाप्नोतीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थन-
 रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १०३ ॥

तदर्धमिति ॥ जनेन सेवकजनेन, तदर्धं नलप्रोत्यर्थम् । अध्याप्य
 स्तुतिं पाठयित्वा तस्मिन् बने, विसृष्टाः मुक्ताः । पटवः स्फुटागिरः । शुकास्त
 नलम् अस्तुवन् । तथैव शुकबदेव । तदर्धमध्याप्य मुक्ताः । तत्पौरुषश्च
 नलपराक्रमस्य, गायिन्यो गायकाः कृताः गायिनीकृताः, शारिकाः स्वरामृतेन
 मधुरस्वरेणेत्यर्थः । उपजगुश्च ॥ १०३ ॥

इतीति ॥ इति इष्टगन्धाह्वयम् इष्टसौगन्ध्यसम्पन्नं, वनमटन् । 'देश-
 कालाभ्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति वनस्य देशत्वात्कर्मत्वम् । असौ
 वल्लः, पिकैः कोकिलैः, उपर्गातोऽपि शुकैः स्तुतोऽपि च । परं केवलम् । 'परं
 स्वादुत्तमानास्यैरिदृतेषु केवलं' इति विश्वः । बहिः, आमोदभरं सौरभ्यातिरेक-
 मेव, अबिन्दत । विदर्भसुभ्रूविरहेण हेतुना । आन्तरं आमोदभरं आनन्द्याति-
 र्हेकं, नाबिन्दत न लम्बवान् । प्रस्तुतदुःखमेवाऽवभूदित्यर्थः । 'आमोदो गन्ध-
 हर्षयोः' इति विश्वः ॥ १०४ ॥

करणे मीनं निजकेतनं दधद्दुमालवालाम्बुनिवेशसङ्घात् ।

व्यतर्कि सर्वर्तुघने बने मधुं स मित्तमत्रानुसरन्निव स्मरः ॥ १०५

लताबलालास्यकलागुरुस्तरुप्रसूनगन्धोत्करपश्यतोहरः ।

असेवतामुं मधुगन्धवारिणि प्रणीतलीलाप्लवनो वनानिलः ॥ १०६

अथ स्वमादाय भयेन मन्थनाशिरन्नरत्नाधिकमुषितं चिरात् ।

निर्लीय तस्मिन्निवसन्नपांनिधिर्वेने तटाको ददृशेऽवनीभुजा ॥ १०७

* करणेति ॥ स नलः, निजकेतन निजलाञ्छनं, मीनं दुमालवालाम्बु, निवेशसङ्घात् प्रवेशभिया करणं, दधत् ताटकस्तुभरेखाव्याजेत दधान इत्यर्थः । सर्वर्तुघने सर्वर्तुसङ्कुले । अत्र अस्मिन् बने, मित्तं सखायं, मधुं वसन्तम्, अनुसरन् अन्विष्यन्, स्मर इव व्यतर्कि तर्कित इत्युत्प्रेक्षा ॥ १०५ ॥

लतेति ॥ लता एवाबलाः, तासां लास्यकलासु मधुरनृत्यविद्यासु, गुरुपदद्वेष्टेति मान्योक्तिः । तद्गुप्रमूनगन्धोत्कराणां वृक्षकुसुमसौरभसम्भवा, पश्यतोहरः पश्यन्तमनादत्य हरः, प्रसह्यापहतैत्यर्थः । 'पश्यतो यो हरस्वर्षे स चोरः पश्यतोहरः' इति हलायुधः । "पचायन्" । "पष्टी चानादरे" इति पष्टी । "वाग्दिक्पश्यन्तो युक्तिदण्डहरेषु" इत्यलङ् । एतेन सौरभ्यमुक्तम् । मधु मकरन्द एव, गन्धवारि गन्धोदकं, तत्र प्रणीतलीलाप्लवनः कृतलीलाबगाह इति शैल्योक्तिः । ईदृशवनानिलः । अमुं नलम्, असेवत । गुणवानेव सेवकः सेव्यप्रियो भवतीति भावः ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ अथ वनालोकनानन्तरं मन्थनाद्भयेन । धनार्थं पुनर्मथिष्यन्तीति भयादिति भावः । चिरात्, उषितं सषितं, चिरत्तं चिरन्तनम् । "चिरपरुपरारिप्रगेभ्यः श्लोवकव्यः" इति जप्रत्ययः । तत्र तद्रत्नाधिकम् । 'रत्नं स्वजातिप्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । स्वं धनम्, आदाय तस्मिन् बने । निर्लीयान्तर्भाव्य निवसन् वर्तमानः अपांनिधिरिवेत्युत्प्रेक्षा । तटाकः सरोविशेषः, अवनीभुजा राज्ञा, ददृशे दृष्टः ॥ १०७ ॥

पयोनिळीनाभ्रमुकामुकावलीरदाननन्तोरगपुच्छसच्छवीन् ।
जळार्धरुद्धस्यै तदान्तभूमिदो मृणालजालस्य निभाद्रभार यः ॥
तदान्तविश्रान्ततुरङ्गमच्छटास्फुटानुविम्बोदयचुम्बनेन यः ।
बभौ चलद्वीचिकशान्तशातनैस्सहस्रमुषैःश्रवसामिव श्रयन् ॥१०९
सिताम्बुजानां निवहस्य यश्छलाद्भावलिश्यामलितोदरश्रियाम् ।
तमस्समच्छायकलङ्कसङ्कुलं कुलं सुधांशोर्बहुलं वहन् बहु ॥ ११०

यदुक्तं धनमादायेति तदेवात्र सम्पादयति । पय इत्यादि नवभिः श्लोकैः
—पय इति ॥ यस्तटाकः, जलेनार्धरुद्धस्य अर्धच्छन्नस्य, तदान्तभूमिदस्तट-
प्रान्तदेशनिर्गतस्येत्यर्थः । मृणालजालस्य विसवृन्दस्य, निमाद्याजादित्यपह्नवाल-
ङ्कारः । 'मिमो व्याजसदृक्षयोः' इति विश्वः । अनन्तोरगस्य शेषाहेः, पुच्छेन
सच्छवीन् सवर्णान्, तद्वद्धवलानित्यर्थः । पयोनिळीनानां, अभ्रमुकामुकावलीनां
ऐरावणश्रेणीनां, रदान् दमेतान्, बभार । तत्र एक एवैरावणः अत्र स्वसङ्घा-
इति व्यतिरेकः । अभ्रमुकामुक इति द्वितीयासमासा मधुपिपासुरातिवत् ।
“न लोक” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् । “लषपत” इत्यादिना कमेरुक्-
प्रस्थः ॥ १०८ ॥

तदान्तविश्रान्तेति ॥ यस्तटाकः, तदान्ते तटप्रान्ते, विश्रान्ता या
तुरङ्गमच्छटा नलानीताश्रेणी तस्याः स्फुटं यथा तथा अनुविम्बोदयचुम्बनेन
प्रतिविम्बाविर्भाव्याप्त्या निमित्तेन, अत्रैव एव कथास्तासाम् अन्तशातनैः
अभ्रताडनैः । “अभादेस्ताडनी कथा” इत्यमरः । चलतुबलत् । उषैःश्रवषा-
सहस्रं श्रयन् प्राप्नुवन्निव । बभाषित्युत्प्रेक्षा । व्यतिरेकश्च पूर्ववत् । एतेन
नलाशानां उषैःश्रवःसाम्यं गम्यत् इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वनिः ॥ १०९ ॥

सिताम्बुजानामिति ॥ यस्तटाकः, अकिभिः, श्यामलितोदरश्रियां
श्यामीकृतमध्यशोभानां, सिताम्बुजानां पुष्करिकानां, निवहस्य, छलात् ।

रथाङ्गभाजा कमलानुषाङ्गणा शिलीमुखस्तोमसखेन शाङ्गिणा ।
सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवात् मृणालशेषाहिभुवान्वयायि यः ॥
तरङ्गिणीरङ्गुषस्स वल्लभास्तरङ्गरेखा विभरांबभूव यः ।
दरोद्गतैः कौकनदौघकोरकैर्धृतप्रवाळाङ्कुरसम्बयश्च यः ॥ ११२ ॥

तमस्समच्छायैः तिमिरसवर्णैः, कलङ्कैः सङ्कुलं बहुलं सम्पूर्णं, बह्वनेकं सुषांशोः
चन्द्रस्व, कुलं वंशं, वह्नन् नभौ । अत्र छलशब्देन पुण्डरीकेषु विषयापह्वनेन
चन्द्रत्वारोपादपह्वभेदः । व्यतिरेकस्तु पूर्ववत् ॥ ११० ॥

रथाङ्गेति ॥ यस्तटाकः, रथाङ्गं चक्रवाकं, नकायुधं च । यद्यपि
चक्रवाके रथाङ्गनामेति प्रयोगो रूढः, तथापि प्रायेणास्य चक्रशब्दपर्यायत्वेन
प्रयोगदर्शनात्तद्वदस्वपि उभयत्र प्रयोगं मन्यते कविः । तद्भाजा । भजो षिवः ।
कमलैः कमलया च, अनुषाङ्गिणा संसर्गवता, शिलीमुखस्तोमसखेन अङ्किकुल-
सहचरेण । अन्यत्र सखिशब्दः राट्टयवचनः, तत्सन्तर्पणेनेत्यर्थः । मृणालं शेषा-
हिरिवेत्युपमितममासः । तद्भुवा तदाकारेण । अन्यत्र मृणालमिव शेषाहिः
तद्भुवा तदाधारकेण, शाङ्गिणा विष्णुना, सरोजिनीनां स्तम्बाः गुल्माः ।
‘अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ’ इत्यमरः । तेषां कदम्बस्य कैतवान्मिषात्, अन्व-
यायि अनुयातोऽधिष्ठित इति यावत् । अत्रापि कैतवशब्देन स्तम्बत्वमपह्वत्व
तत्र शाङ्गित्वारोपादपह्वभेदः ॥ १११ ॥

तरङ्गिणीरिति ॥ किञ्च, यस्तटाकः, अङ्गुषः अन्तिकभाजः, उत्सङ्गः
सङ्गनीध । तरङ्गरेखास्तरङ्गराजिरेव खवल्लभास्तरङ्गिणीरिति व्यस्तरूपकम् ।
विभरांबभूव बभार । “भीहीर्भुवुवां रल्लवच” इति विकल्पादाम्प्रत्ययः । किञ्च
यस्तटाकः, दरोद्गतैः ईषदुद्दुर्दैः, कौकनदौघकोरकैः रक्तोत्पलपण्डकलिकाभिः,
धृतप्रवाळाङ्कुरसंघयः धृतविद्वमाङ्कुरनिकरथेति । अत्रापि कौकनदौघकोरकाणां
विद्वम्बत्वेन रूपणाद्रूपकमेव ॥ ११२ ॥

महीयसः पङ्कजमण्डलस्य यत्र छलेन गौरस्य च मेचकस्य च ।
 नलेन मेने सलिले निलीनयोस्त्विषं विमुञ्चन्विधुकालकूटयोः ॥
 चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणैरबालशैवाललतापरम्पराः ।
 ध्रुवं दधुर्बाडवह्व्यवाडधरिस्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमताम् ॥ ११४ ॥
 प्रकाममामोदभरं त्रिवृण्वती करम्बितादित्यमवाप्य कण्टकैः ।
 धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा दिवा सरोजिनी यत्प्रभवाप्सरारयिता ॥ ११५ ॥

महीयस इति ॥ यस्तटाकः, महीयसः महत्तरस्य, गौरस्य च, मेच-
 कस्य च, पङ्कजमण्डलस्य सितासितसरोजषण्डयोः, छलेन सलिले निलीनयोः
 विधुकालकूटयोः, सितासितयोरिति भावः । त्विषं विमुञ्चन् विगृजति च नलेन
 मेने । अत्र छलेन विमुञ्चन्निवेति सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ११३ ॥

चलीकृता इति ॥ यत्र यस्मिन् तटाके, तरङ्गरिङ्गणैः तरङ्गकल्पनैः,
 चलीकृताः चमलीकृताः, अबाजानां कठोराणां, शैवाललतानाम्, परम्पराः
 पङ्कयः, दधुं बहतीति ह्व्यवाडभिः । “वाहश्च” इत्यणप्रत्ययस्य छन्दोमात्र-
 विषयत्वाद्नादरेण भाषायां प्रयोगः । बाडवह्व्यवाहो बडवामेः, अधःस्थित्या
 अन्तरवस्थानेन, प्ररोहत्तमो बहिःप्रावुर्भवत्तमो भमा येषां ते च ते धूमाश्च
 तेषां भावस्तत्ता तां दधुः, बहिरुत्थितधूमपटलवद्भुरित्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा-
 याम् ॥ ११४ ॥

प्रकाममिति ॥ आदित्यं सूर्यम्, अवाप्य । प्रकामं कण्टकैः नाळगतै-
 स्तीक्ष्णाग्नैरवयवैः, करम्बिता दन्तुरिता । अन्यत्र आदित्यम् अदितिपुत्रमिन्द्रम्,
 अवाप्य कण्टकैः पुलकैः करम्बिता । अत एव आमोदभरं परिमळकपदं,
 आनन्दसम्पदश्च । त्रिवृण्वती प्रकटयन्ती । दिवा दिवसेन, धृतानि स्फुटश्री-
 गृहाणि पद्मानि यस्य सः विग्रहः स्वरूपं यस्यास्सा । अन्यत्र दिवा सुरैरेण
 स्फुटश्रीगृहम् उज्ज्वलशोभास्पदं, विग्रहो देहो यस्यास्सा, स्वर्लोकवासिनीत्यर्थः ।

यद्भुपुरमाताभाम्बितायतिर्मरुत्तरैस्तरकस्तटद्रुमः ।

निमज्य मैनाकमहीभृत्तस्सतस्ततान् पक्षान् ध्रुवतस्सपक्षनाम् ॥

पयोधिलक्ष्मीमुषि केळिपत्वले रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।

स तत्र चित्रं विहरन्तमन्तिके हिरण्मयं हंसमबोधि नैषधः ॥

प्रियासु बालासु रतिक्षमासु च द्विपत्रितं पल्लवितश्च बिभ्रतम् ।

स्मरार्जितं रागमहीरुहाङ्कुरं मिषेण चञ्चवोश्चरणद्वयस्य च ॥

यस्तटाकः, प्रभवः कारणं यस्यास्सा । यजन्त्या सरोजिनी अप्सरायिता अप्सरा इव स्मरिता । उपमानात् “कर्तुःकथं मजोपश्च” इति । ततः कर्तारि क्तः । “भोजसोऽप्सरसो निगम” इति महाभारतः । श्रिष्टविशेषणेशुपमा ॥ ११५

यदिति ॥ यस्य तटाकस्याम्बुपुरे, प्रतिबिम्बितायतिः प्रतिफलितायाम्, मरुत्तरैः वातवीजभैः, तरकण्डः तटद्रुमः, निमज्य सतः वर्तमानस्य, पक्षान् पत्राणि ध्रुवतः सम्पद्यते । मैनाकमहीभृत्, मैनाकाद्रेः, सपक्षतां सदृशां इन्द्रादक्षितत्वात्पक्षवत् । तस्मिन्तुःमां ॥ ११६ ॥

पर्योप्रीति ॥ अथ नैषधो निषधानां राजा नलः । “जनगदशब्दात् क्षत्रियाद्भु” । पयोधिलक्ष्मीमुषि तत्कल्प इत्यर्थः । तत्र केळिपत्वले कालासरसि, रिरंसुनां रन्तुमिच्छतां, हंसानां कलनादिषु मधुरस्वरेषु, सादरं सस्पृहम् । अत एवान्तिके तत्रापि विहरन्तं चरन्तम् । चित्रमद्भुतं, हिरण्मयं सुवर्णमयम् । दाण्डिनाथनादिना निपातनात्साम्भुः । हंसम् अबोधि ददशैत्यर्थः ॥

पुनःस्तमेष विदितवष्टि—प्रियास्त्विति ॥ बालासु अरतिक्षमासु, किञ्चिदासन्नगोवनास्वित्यर्थः । अन्यथा रागाङ्कुरासम्भवात् । रतिक्षमासु युवतिषु केलिद्विधासु प्रियासु विषये कमात् । चञ्चवोः त्रयोः । ‘चञ्चुञ्जोरिदमे क्षियाश्च’ इत्यमरः । चरणद्वयस्य च मिषेण, द्विपत्रितं सज्जातद्विपत्रं, पल्लवितं

महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणं शकुन्तमेकान्तमनोविनोदितम् ।

प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कृतूहलाक्रान्तमना मनागभूत् ॥

स वा तपहृत्क्षय, चञ्चुवोर्द्वयोः संपुटितत्वसाम्याद्विपन्नित्वम् । चरणयोस्तु विद्य-
मराकुलित्वेन पल्लवसाम्यात् पल्लवित्वं राजहंसानाम् । अहितचञ्चुचरणत्वात्
तन्मिथेण्युक्तम् । स्वगणितं स्मरणैव वृक्षारोपकेणोत्पादितमित्यर्थः । राग एव
महीरुहः, तद्वाङ्मुर रागयुक्तमहीरुहाङ्कुरं, विभ्रतम् । चञ्चुपुटमिथेः । द्विपत्तितं
मालिकागोचररागम् । चरणमिथेण पल्लवितं युवतिविषयरागम् विभ्रतमित्यर्थः ।
तः हंसम् अबोध्यात् पूर्वैणान्वयः । “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नुमप्रतिषेधः ।
इशाङ्कुरः प्रथम द्विपन्नितो भवति । पश्चात् पल्लवित इति प्रसिद्धम् । अत्र रागं
विभ्रतमिति हसविशेषणाद्रागस्य हंसाधिकरणत्वात्केः प्रिशास्त्राधिकरणभूतास्विति
उपाध्यायविश्वेश्वरभट्टारकव्याख्यानं प्रत्याख्येयम् । अन्यनिष्ठस्य रागस्य अन्या-
धिकरणत्वात्त्रोगात् न चायमेक एव उभयनिष्ठ इति भ्रमित्ययम् । तस्येच्छापर-
त्यायस्य तद्भावात्त्रोगात् । अन्यथा बुद्ध्यादीनामपि तथात्वापत्तौ सर्वसिद्धान्त-
वैरोधाद्विषयानुसाराभावात्प्रसङ्गाच्च । उभयोरपि रागित्वसाम्यादुभयनिष्ठत्वभ्रमः
त्वाचित् । तस्मात्कामिनोरन्योन्याधिकरणरागयोरन्योन्यविषयत्वमेव नाधिकरण-
वामिति सिद्धम् । प्रियास्विति विषयसप्तमीति सर्वं रमणीयम् । अत्र रागमर्दी-
हाङ्कुरमिति रूपकम् चञ्चुचरणामेगणस्यपल्लवानुप्राणितमिति सङ्करः । तेन
इत्याद्याभ्यन्तररागयोर्भेदेऽपि तदभेदरूपातिशयोक्त्युत्थापिता चञ्चुचरण-
याजिनान्तरितस्यैव रागस्य बहिरङ्कुरितत्वात्प्रेक्षा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणाल-
बानिः ॥ ११८ ॥

महीमहेन्द्र इति ॥ महीमहेन्द्रः भूदेवेन्द्रः, स नलः, एकान्तं नितान्तं
मनोविनोदयतीति तथोक्तम् । त शकुन्तं पक्षिणं, क्षणम् अवक्ष्य ।
प्रियावियोगात्निर्भरमतिमात्रं विधुरो दुःस्थोऽपि मनागोषत्कृतूहलाक्रान्तमनाः
गौर्वाणाः, अभूत् तं गृहीतुकामोऽभूदित्यर्थः ॥ ११९ ॥

अवश्यमभवेन्नवप्रहमहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा ।
 तृणेन बालैव सयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना ॥
 अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकां तदा निद्रावुपपत्त्वं स्वगः ।
 स तिर्यगावर्जितकन्धरशिरः पिधाय पक्षेण रतिक्रमालसः ॥
 संज्ञाळमात्मानननिर्जितप्रभं द्विया नतं काश्चनमम्बुजन्म किम् ।
 अबुद्धं तं विदुमदण्डमण्डितं स पीतमम्भःप्रभुचामरश्च किम् ॥

ननु कथमीदृशी चपलग्रन्थिरस्य श्रीरोदानस्येत्याहास्यं नाम जन्तोः
 स्वातन्त्र्यं किं तु भाव्यर्थानुसारिणी विधातुरिच्छैव तथा प्रेरयतीत्याह—
 अवश्येति ॥ अवश्यमद्वेषु अवश्यंभाव्यर्थेषु विषये । “भाव्यगेय” इत्यादिना
 कर्तारि यप्रत्ययान्तो निपातः । “लम्पदव्यमः कृत्व” इत्यवश्यमो मकारलोपः ।
 अनवग्रहप्रहा अप्रतिबन्धनिर्बन्धा, निरङ्गुणाभिनिवेशोति यावत् । ‘ग्रहोऽग्रह-
 निर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमः’ इति विश्वः । वेधसः स्पृहा विधातुरिच्छा, यया दिशा
 धावति येन अप्वना प्रवर्तते । तयैव दिशा । भृशावशात्मना अत्यन्तपरतन्त्र-
 स्वभावेन, जनस्य चित्तेन तृणेन बाल्या वातसमूह इव । “पाशादिभ्यो यः”
 अनुगम्यते । वेधसः स्पृहा कर्म ॥ १२० ॥

चिकीर्षितार्थे दैवानुकूल्यं कार्यतो दर्शयति — अथेति ॥ अप नलदृष्टि-
 पचप्राप्त्यनन्तरं, रतिक्रमालसः स स्वगो हंसः, तदा नलकृतहलकाल एव
 क्षणं, एकः पादो यस्यां क्रियायामित्येकपादिकाम् । एकपादेनावस्थानम् ।
 मत्वर्थीयः छन्दप्रत्ययः । “तद्धितार्थ” इत्यादिना सङ्ख्यासमासः । “यथेति च”
 इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावेन ताद्रूप्याभावान्न पादः पदादेशः । तामेकपादिकां,
 अवलम्ब्य । तिर्यगावर्जितकन्धरः आवर्तितप्रीवस्सन, पक्षेण शिरः, पिधाय,
 उपपत्त्वं पत्त्वलसमीपं, निद्रां मुञ्चाप । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । “स्वभावोक्ति-
 रसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्” इति लक्षणात् ॥ १२१ ॥

सनालमिति ॥ स नलः, त निद्राणं हंसम्, आत्मानननिर्जितप्रभं

कृतावरोहस्य ह्यादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्य विभ्रती ।
 तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजैर्नियोद्धकामे किमु बद्धवर्मणी ॥
 विधाय मूर्ति कपटेन वामनीं स्वयं बलिध्वंसिविडम्बिनीमयम् ।
 उपेतपार्श्वश्रवणेन मौनिना नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना ॥ १२४

निजमुखनिराकृतशोभम् । अत एव हिंया नतं सनालं नालसहितं, कायनं
 सौवर्णं, अम्बुजन्म अम्बुजं किम् । तथा विट्टमदण्डेन प्रवालमयदण्डेन मण्डितं
 भूषितं, पीतं पीतवर्णं, अम्भःप्रभोः अपांपत्युर्वरुणस्य, चामरं किम् । इति-
 शब्दोऽत्राध्याहार्यः । इति चाबुद्ध बुद्धवान्, उत्प्रेक्षितवानित्यर्थः । बुध्यतेर्छेडि
 तद् । “क्षपस्तथोर्धो धः” इति तकारस्य धकारः ॥ १२२ ॥

कृतेति ॥ ततस्तन्निदानन्तरं, भयात्, कृतावरोहस्य कृतावतारस्य,
 अस्य नलस्य, उपानहौ चार्मणी पादलाणे । ‘पादत्राणे उपानहौ’ इत्यमरः ।
 विभ्रती विभ्राणे । पदे चरणे, तयोः प्रकृतयोः, वनयोः सलिलकाननयोः ।
 ‘वने सलिलकानने’ इत्यमरः । प्रवालैः पल्लवैः, तथा अम्बुजैश्च सहेत्यर्थः ।
 सहार्थे तृतीया । नियोद्ध कामो ययोस्ते नियोद्धकामे युद्धकामे इत्यर्थः ।
 “तुं काममनसोरपि” इति मकारलोपः । अतो बद्धवर्मणी किमु बद्धकवचे इव
 रेजतुरित्युत्प्रेक्षा ॥ १२३ ॥

विधायेति ॥ अयं नलः, स्वयमेव कपटेन छद्यना । वामनीं हस्य
 गौरादित्वात् डीप् । बलिध्वंसिविडम्बिनीं कपटवामनविष्णुमूर्त्यनुसारिणीमित्यर्थः
 मूर्तिं विधाय कायं सङ्कोच्येत्यर्थः । मौनिना निश्शब्देन । चरणेन । उपेतपार्श्वः
 प्राप्तहंसान्तिकः पाणिना । पतङ्गं पक्षिणं समधत्त सङ्घटितवान् जग्राहेत्यर्थः
 स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १२४ ॥

तदात्समात्मानंमवेत्य संभ्रमात्पुनःपुनः प्रायसदुत्सूवाय सः ।
गतौ विरुल्योद्भयने निराशतां करौ निरोद्धुर्दशति स्म केवलम् ॥
ससम्भ्रमोत्पातिपतत्कुलाकुलं सरः प्रपद्योक्ततयाऽनुकम्पताम् ।
तमूर्मिलोलैः पतगग्रहान्नुपं न्यवारयद्धारिरुहैः करैरिव ॥
पतत्रिणा तद्दुश्चिरेण बध्धितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पस्वलम् ।
चलत्पदाम्भोरुहं नूपुरोपमा चुकूज कूले कलहंसमण्डली ॥ १२७ ॥

तदात्समिति ॥ स. हसः, आत्मानं, तदात्सं तेन नलेन, आत्सं गृहीतं,
अवेत्य ज्ञात्वा, सम्भ्रमात्, उल्लवाय उत्पतनाय, पुनःपुनः प्रायसत् आयस्तवान् ।
यसुप्रयत्न इति धातोर्लुङि पुषादिस्वात् च्छेरडादेशः । उद्भयने उत्पतने
निराशतां गतः, विरुल्योत्क्रुश्य, निरोद्धुः गृहीतुः, करौ केवलं करवेव, दशति
स्म दष्टवान् । अत्रापि स्वभावोक्तिभेदः ॥ १२५ ॥

ससम्भ्रमेति ॥ ससम्भ्रमं सत्वरं, उत्पातिनेषीयमानेन, पतःकुलेन
पक्षिगण्डेन, आकुलं सरः कर्तुं । उक्ततया उन्मनस्कतया । “उक्त उन्मनः”
इति निपातनादभिधानाच्च साधुः । अनुकम्पतां दयालुतां, प्रपद्य प्राप्य, तं नृपं,
ऊर्मिभिः लोलैः बलैः धारिरुहैः करैरिति व्यवस्तरूपकम् । पतगग्रहात् पक्षि-
ग्रहणात्, न्यवारयदिवेद्युत्प्रेषा । वास्तवनिवारणासम्भवादुत्प्रेक्षा । निवारणस्य
करसाधत्वात्तत्र रूपकाश्रयणम् । अत एव इवस्योपमानाभावेन अर्थानुसारा-
द्यवहितान्वयेनाप्युत्प्रेषाव्यप्रेक्षत्वमिति रूपकात्प्रेषयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्भरः ॥ १२६

पतत्रिणेति ॥ रुचिरेण पतत्रिणा हसेन, बध्धितम् । तत्पस्वलं सरः
प्रविहाय । प्रयान्त्याः गच्छन्त्याः श्रियो लक्ष्म्याः, चलन्त्यां पदाम्भोरुहं नूपुराभ्यां,
उपमा ताभ्यं यस्मात्सा कलहंसमण्डली कूले चुकूज । स्वयूध्यग्रसे तेषां कूजनं
स्वभावः । अत्र हंसैर्नैव सह गच्छन्त्याः सरःशोभायाः, श्रीदेव्या सहोभेदाध्य-
क्षस्येन कूजः कलहंसमण्डल्यो तन्मूपुरस्वसुत्येक्ष्यते । उपमाशब्दोऽप्युपमार्थो-
नूपपत्तेः सम्भावनालक्षक इत्यवधेयम् ॥ १२७ ॥

न वासयोग्या वसुधेयमीदृशास्त्वदङ्ग यस्याः पतिरुज्जितस्थितिः ।
इति प्रहाय क्षितिमाश्रिता नभः खगास्तमाचुकुशुरारवैः खलु ॥

न जातरूपच्छदजातरूपता द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहुः ।
अवादि तेनाथ स मानसौकसा जनाधिनाथः करपञ्जरस्पृशा ॥

धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनस्समीक्ष्य पक्षान्मम हेमजन्मनः ।
तवार्षवस्येव तुषारशीकरैर्भवेदमीभिः कमलोदयः कियान् ॥१३०

न वासयोग्येति ॥ इयमीदृशवसुधा वासयोग्या निवासार्हा न । कुतः ।
अङ्ग भो यस्याः वसुधायाः, उज्जितस्थितिः त्यक्तभर्यादः, ईदृशाः घातुकः, त्वं
पतिरितीत्य खगाः क्षितिं प्रहाय नभःश्रिताः त नलं आरवैः उन्मत्तमिभिः,
आचुकुशुः खलु । उक्करीत्या सनिन्दोपालम्भं चकुरिबेत्युत्प्रेक्षा गम्या ॥ १२८ ॥

न जातरूपेति ॥ इयं ईदृक्, जातरूपच्छदैः सुवर्णपक्षैः, जातरूपता
उत्पन्नसौन्दर्यं, द्विजस्य पक्षिणः, न दृष्टा अदृष्टचरी । हिरण्यपत्रां कुत्रापि
न दृष्ट इत्यर्थः । इति मुहुः स्तुवन् । स जनाधिनाथः, अथास्मिन्नन्तरे करपञ्जर-
स्पृशा करतलगतान्, मानसं मानससरः, ओकः स्थानं यस्य तेन मानसौकसा
तेन हृद्येन । 'हंसास्तु श्रेतगहत्शक्राङ्गा मानसौकम' इत्यमरः । अवादि उक्तः ।
नवेः कर्मणि छद् ॥ १२९ ॥

तदेव चतुर्भिराह—धिगस्त्विति ॥ हेमो जन्म येषां तान् हेमजन्मनः
हेमान्, मम पक्षान् पत्राणि, समीक्ष्य तृष्णातरलं आशावशात्, भवन्मनः
धिगस्त्विति निन्दा । 'धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः' इत्यमरः । धिगुपयांविषु त्रि-
ष्विति धिग्योगान्मन इति द्वितीया । तुषारशीकरैर्हिमकणैः, अर्णवस्येव तत्र
अमीभिः पक्षैः कियान् । कमलायाः लक्ष्म्याः कमलस्य जलस्य च, उदयो वृद्धिः,
अवेत् । न कियानपीत्यर्थः ॥ १३० ॥

न केवलं प्राणिवधो बधो मम त्वदीक्षणाद्विश्वसितान्तरात्मनः ।
 विगर्हितं धर्मधनैर्निबर्हणं विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि ॥१३१॥
 पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा न तेषु हिंसारस एष पूर्यते ।
 धिगीदृशं ते नृपतेः कुविक्रमं कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि ॥
 फलेन मूलेन च वारिभूरुहां मुनेरिवेत्यं मम यस्य वृत्तयः ।
 त्वयाद्य तस्मिन्नपि दण्डधारिणा कथं न पत्या धरणी घृणीयते ॥

न केवलमिति ॥ हे नृप, त्वदीक्षणात् त्वन्मूर्तिदर्शनात्, विश्वसितान्तरात्मनो विश्वव्यवहितस्य विश्वस्तस्येत्यर्थः । मम बधः केवलं प्राणिवधः प्राणिमात्रवधः, न भवति । किंतु, विश्वासघातपातकमित्यर्थः । ततः किमत आह—विश्वासजुषां विश्वम्भवाजां द्विषामपि, निबर्हणं हिंसनं, धर्मधनैर्धर्मपरैर्भेन्वादिभिः विशिष्यादिरिच्य, विगर्हितं अतिगर्हितमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

पदे पद इति ॥ रणोद्भटाः रणेषु प्रचण्डाः, भटा योधाः, पदे पदे सन्ति सर्वत्र सन्तीत्यर्थः । वीर्यायां द्विर्भावः । एषः हिंसारसः हिंसारागः, तेषु भटेषु न पूर्यते । अत्र काकुः—न पूर्यते किमित्यर्थः । नृपतेर्भटाराजस्य ते तव, इदंशमवश्यवधरूपं, कुविक्रमं कुत्सितपराक्रमं, धिक् । यः कुविक्रमः, कृपाश्रयं कृपाविषये, अनुकरणीये कृपणे दीने पतत्रिणि क्रमत इति शेषः ॥

फलेनेति ॥ यस्य मम मुनेरिव वारिभूरुहां जलाशयरूहाणां पद्मिनीनाम् । अन्यत्र वारिरुहां भूयहाश्च, फलेन मूलेन च, इत्थमनेन दृश्यमानप्रकारेण, वृत्तयो जीविकाः । तस्मिन्मयनपराधेऽपीति भावः । दण्डधारिणा दण्डप्रयोका, अदण्ड्यदण्डनेत्यर्थः । पत्या त्वया हेतुना । अद्य धरणी कथं न घृणीयते न जुगुप्सते, जुगुप्सत एवेत्यर्थः । ‘घृणा जुगुप्सा कृपयोः’ इति विश्वः । घृणतेः “कण्डूदिभ्यो यक्” इति यगन्ताद्ध । तत्र पाठे “घृ णिह्” इति किंकरणादात्मनेपदम् । अकार्यकारिणं भर्ताऽपि गर्हन्ते गृह्ण्य इति भावः ॥

इतीदृशैस्तं विरचय्य बाह्यैस्मान्नात्रवैलक्ष्यकूपं नृपं स्वगः ।
 दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः ॥
 मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
 गतिस्तयोरेव जनस्तमर्दयन्नहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि नो ॥
 सुहूर्तमात्रं निन्दया दयासखास्सखायस्सखदश्रवो मम ।
 निवृत्तिरप्यस्या परं दुरुत्तरस्त्वयैव मातस्सुतशोकसागरः ॥ १३६

इतीति ॥ इतिथ, स स्वगो हंसः, त नृपः, ईशः सनिन्दोपलम्भै-
 रित्यर्थः । बाह्यैर्वाग्विकरैः । “एकं वा तित्वा अष्टमि-लपितं” इति मयट्-
 प्रलायः । विरचोऽभिवादानादाशये चित्रं परे स्वकारेण तत्र प्रया वेलक्ष्यं,
 परार्तिदर्शनेन तात्पर्यनेच्छा कृपा, ताभिः सद्भिः इति सति त्रैवलक्ष्यकूपं,
 विरचय्य विधाय । “स्याप लघुस्त्वान्” इत्यपदेशः । दयासमुद्रे तदाशये
 विधेते गिर एव कारुण्यरसापगाः करुणारसनदीः, वात्सर्ग्यचकार प्रवसायसात्स-
 रार्थः । नमुद्रे नदीपर्येशो युक्त इति भावः । रूपकालक्ष्यम् ॥ १३६ ॥

ता भूव गिरः प्रपद्यति—मदेकपुत्रेति ॥ तत्र तावद्द्वैवमुपालभते ।
 हे विधे, जनमा माता, अहमेवैकः पुत्रो यम्याः सा मदेकपुत्रा, खनाशे तस्या
 अपलाभान्तरं नास्तीत्यर्थः । जरातुरा न्ययमप्यशक्ता, वरटा स्वभार्या । “हंसस्य
 योऽपद्भरटा” इत्यमरः । नवप्रसूतिरचिरप्रसवा, तपस्विनी अनाया शोच्या ।
 “तपस्वी तपस आच्य” इति वैजयन्ती । एष जनः स्वयमित्यर्थः । तयोर्जाया
 जननी, मातः शरणम् । त जनं, अर्दयन् विधे अहो विधातः । “विशिष्ट-
 मामन्वितं सम्बोधनं च” इति सम्बोधनार्थे लटः शात्रदेशः । त्वां करुणा नो
 रुणद्धि, मन्वीक्यत किंवा रयतीति काकुः । न रुणद्धि किमित्युत्प्रेक्षा ॥ १३६ ॥

अथ मातरं शोचत—सुहूर्तेति ॥ हे मातः, मम सखायः सुहृदः
 स्यात्सखाः सख्याः । यत एव सखदश्रवः सन्तः । अश्रु नेत्राम्बु । “रोदनबाह-

मदर्थसन्देशमृणाळमन्धरः प्रियः कियदूर इति त्वयोदिते ।

विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः प्रिये स कीदृग्भविता तव क्षणः॥

कथं विधातर्मयि पाणिपङ्कजात्तव प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः ।

वियोक्ष्यसे बल्लभयेति निर्गता लिपिल्लटाटंतपनिष्ठुराक्षरा ॥ १३८

मधु च' इत्यमरः । मुहूर्तमात्रम् । भवनिन्दया ससारगर्हणं नवृत्तिं शोकोपरति एष्यन्ति । किंतु, त्वयैव सुतशोक एव सागरः । परमत्यन्तं, दुःखेनोत्थयते इति दुस्तरो दुस्तरः । तरतेः कृच्छ्रार्थेषु लट् प्रत्ययः ॥ १३६ ॥

अथ भार्या शोचति—मदर्थेति ॥ हे प्रिये, महाभिमे मदर्थे । “अथेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या” । तयोः सन्देशमृणाळयोर्बाचिकविसयोः मन्धरः तत्प्रेषणे विलम्बितप्रवृत्तिः, प्रियः । कियदूरं कियति दूरे देशे, वर्तते इति, त्वया उदिते उक्ते पृष्टे सतीत्यर्थः । अथ प्रश्नानन्तरं रुदतः अनिष्टोच्चारणाशक्त्या अश्रूणि विमुञ्चतः । पक्षिणः इतो गच्छतां गतान् खगान्, विलोकयन्त्याः तव । सः क्षणः कालः, कीदृग्भविता भविष्यति, ब्रजघातप्राय इति भावः । भवतेः कर्तरि लृट् ॥ १३७ ॥

कथमिति ॥ हे विधातः, प्रियायाः वरटायाः, शैत्यमृदुत्वशिल्पिनः तादृक्वतद्वशैल्यमार्दवनिर्माणकशलात्, तव पाणिपङ्कजात्पङ्कजमृदुशिशिरात्पाणोरित्यर्थः । मयि विषये ‘बल्लभया वियोक्ष्यसे’ इत्येवरूपा, अत एव लल्लाटं तपन्ति दहन्तीति ललाटनपानि । “अमूर्यललाटयोर्दीक्षितयोः” इति खञ्प्रत्ययः “अरुद्विषत्” इत्यादिना मुभागमः । तानि निष्ठुराक्षराणि कर्णकटोरणि चाक्षराणि यस्याः मा, लिपिरक्षरविन्यासः, कथं निर्गता निस्सृता । अत्र कारणविरुद्धकार्योत्पत्तिकथनाद्विषमालङ्कारः । “विरुद्धकार्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना वा स्याद्विषमालङ्कृतिर्निधा ॥” इति लक्षणात् ॥ १३८ ॥

अपि स्य यथैरशनिक्षतोपमं ममाद्य वृत्तान्तमिमं बतोविता ।
 मुखानि लोलाक्षि दिशामगंशयं दशापि शून्यानि विलोकयिष्यसि ॥
 ममैव शोकेन विदीर्णवभ्रमा त्वया विचित्राङ्गि विपद्यते यदि ।
 तस्मिन् दैवेन हतोऽपि हा हतस्फुटं यतस्ते । शिशवः परासवः ॥
 तवापि हा हा विरहात्क्षुधाकुलाः कुलायबूलेषु विलुठ्य तेषु ते ।
 चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथैर्गताः क्षणेनास्फुटितेक्षणा मम ॥ १४१ ॥

अपीति ॥ अपि चेत्यपरार्थः, अयास्मिन् दिने । “सद्यः पठत्” इत्या-
 विना निघान्तः । त्वस्य युथैर्युथभवे, अत्रचरैर्हर्मैः कर्तृभिः अयानिक्षतोपमं
 वज्रप्रहारप्रमाणं, ममा इमं वृत्तान्तं अनर्थवान्, उदिता मया सती । वदन्त्रैरर्थस्य
 दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । “वच्चिस्वपि” इत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
 हे लोलाक्षि चचलाक्ष, दशापि दिशां मुखानि शून्यानि अल्पलक्षकानि,
 विलोकयिष्यसि, अगंशय संशयो नास्तीत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । वतेति खेदे ॥

ममैवेति ॥ हे विचित्राङ्गि लोहितचञ्चुचरणत्वाद्विचित्रगात्रि, मम
 शोकेनैव माद्वृपतिदुःखेनैव, विदीर्णवक्षसा विदारितहृदयया त्वया विपद्यते
 प्रियते यदि, तर्त्ताः दैवेन हतोऽपि, स्फुटं व्यक्तम्, पुनः हतोऽस्मि । हेति
 विषादे । ‘हा विस्मयविषादयोः’ इति विश्वः । कुतः? यतः ते शिशवः, परासवः,
 मातुराद्यभावे पोषकाभावान्मृताः । अतः शिशुमरणभावनया च द्विगुणितं मे
 मरणदुःखं प्राप्तमित्यर्थः ॥ १४० ॥

ननु मन्मूर्ता तेषां कथं मरणमत आह—तचेति ॥ हे प्रिये, बहुभिः
 मनोरथैः चिरेण लब्धाः क्लृप्तलब्धा इत्यर्थः । अस्फुटितेक्षणाः अद्याप्यनुन्मी-
 लिताक्षाः, मम ते शिशवः । तवापि, न केवलं ममैवेति भावः । विरहाद्विपत्तेः
 क्षुधाकृश्याः क्षुन्धीडिताः, तेषु स्वसम्पादितेष्वात्मैः कुलायबूलेषु नीडान्तिकेषु ।
 ‘कुलायो नीडमन्त्रियाम्’ इत्यमरः । विलुठ्य परिशुल्य क्षणेन गताः । हा
 हेति खेदे ॥ १४१ ॥

सुताः कमाहूय चिराय चुङ्कृतैर्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति ।
कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य स सुतस्य सेकाद्बुधे नृपाश्रुणः ॥

इत्थममुं विलपन्तममुञ्चद्दीनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शि धृतांशुः यदर्थे गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥ १४३ ॥

आनन्दजाश्रुभिरनुस्त्रियमाणमार्गा-

न्प्राक्छोर्कानिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान् ।

चक्रे स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन

नीराजनां जनयतां निजबान्धवानाम् ॥ १४४ ॥

सुता इति ॥ हे सुताः, चुङ्कृतैः चुङ्कारैः, चिराय चिरं कम् आहूय
कमप्याहूय कं प्रति कमपि प्रति मुखानि कम्प्राणि विधाय कथासु शिष्यध्वं
कथाभात्रशेषा भवत । कुत्रापि पित्रोरदर्शनान् मियध्वम् । प्राप्तकाले लोद ।
मरणकालः प्राप्त इत्यर्थः । इति इत्युक्तेत्यर्थः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः ।
प्रमील्य मल्लित्वा । य इत्यः सुतस्य दयार्द्रभावान् प्रवहतः । नृपस्य अश्रुणो
वाप्यस्य सेकाद्बुधे संज्ञां लेभे । प्रायेणात्र स्वभावोक्तिरुक्ता ॥ १४२ ॥

अथ सर्वत्र भिन्नसर्गान्तैरिति काव्यलक्षणाद्वृत्तान्तरेण श्लोकद्वयमाह—
इत्थाम्मति ॥ इत्थं विलपन्तं परिदेवयमानं अमुं हंसं, अवनिपालो नलः,
दीनेष्वात्मेषु, दयालुः स, रूपमाकृतिः, अदर्शि अपूर्वत्वादबलोकितम् । यस्मै
यदर्थं रूपदर्शनाभ्याम्, प्रतापदीतिः, अस्मि । अथ यथेच्छं गच्छ इत्यभिधाय
अनुध्वम् । तादृशं समन्तम् । तादृशकवृत्तमिदं भवभा गौ” इति लक्षणात् ॥

आनन्दइति ॥ आनन्दः, चक्रनिभचङ्क्रमणस्य मण्डलाकारभ्रमणस्य,
छलेन नीराजनां जनयतां कुर्वन्नेत्रबान्धवानां बन्धमुक्तं बान्धवा नीराज-
यन्तीति समसधारः । प्रवृत्तानाम् अने, शोकेन निर्गमिता निस्वारिताः ।
ये नेत्रपयःप्रवाहाः यन्त्रपूराः, तानानन्दजाश्रुभिरानन्दबाष्पैः, अनुस्त्रियमाण-
मार्गान् अनुसन्धयन्तमार्गान्, चक्रे कृतवन्तः । अत्र पक्षिणां स्वभावविशदं
बन्धमुक्तं स्वय्यूत्रमर्षं, छलानन्दनापद्भृत्यं तत्र राजनत्वारोपादपद्भवभेदः ।

श्रीहर्ष कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्सुतं

श्रीहीरस्सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तश्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्गन्याः नहन्-

कान्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥ १४५

अत्र चमत्कारकामिनाम्भङ्गलाचरणरूपत्वाच्च सर्वत्र सर्गान्तश्लोकेषु आनन्द-
शब्दप्रयोगः । यथाह भगवान् महाभाष्यकारः । “मङ्गलादीनि मङ्गलमथ्यानि
मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथमं नीरपुरुषाण्यायुध्मत् पुरुषाणि च भवन्ति ।
अध्येतरः प्रवक्तारो भवन्ति” इति । वसन्ततिलकावृतम् । “उक्ता वसन्ततिलका
तभजा जगौ गः” इति लक्षणात् । सर्गान्तत्वाद्भूतभेदः । यथाह दण्डी—“सर्ग-
रन्तितिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तेः सुमन्धिभिः । सर्वत्र भिन्नसर्गान्तरुपेत्योकरजनम् ॥”
इति ॥ १४४ ॥

अथ कविः कान्येवर्णनामाख्यानपूर्वकं सर्गसमाप्तिं श्लोकनिबन्धनेनाह—
श्रीहर्षमिति ॥ कविराजराजिमकुटानां विद्वच्छ्रेष्ठश्रेणिसौलीनां, अलङ्कारः
अलङ्कारभूतः, हीरः वज्रमणिः, श्रीहीरो नाम विद्वान् जितः इन्द्रियचयो येन
तं श्रीहर्षं श्रीहर्षनामकं यं सुतं सुषुवे जनयामास । मामल्लदेवी नाम स्वमाता
सा च ये, सुषुवे । तस्य श्रीहर्षस्य, यश्चिन्तामणिमन्त्रस्य चिन्तनं उपासना ।
तस्य फले फलभूते शृङ्गारभङ्गन्याः शृङ्गारसवृत्त्या, चारुणि । निषधानां जन-
पदानां राजा नैषधः नः, नदीयचरिते नलचरितनामके, महाकाव्ये, अथ
आदिः प्रथमः सर्गः, गतः समाप्त इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । शार्ङ्गल-
ङ्कितमितेतत् । “सूर्यशर्मसजास्तताः सगुरवः शार्ङ्गलविक्रीडितम्” इति
लक्षणात् ॥ १४५ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलचल-

मल्लिनाथसुरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवानुसमाख्याने

प्रथमः सर्गः समाप्तः ।

अधिगत्य जगत्यधीश्वरादथ मुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः ।

वचसामपि गोचरो न यस्स तमानन्दमविन्दत द्विजः ॥ १ ॥

अधुनीत खगसस नैकधा तनुमुत्कुल्लतनूरुहीकृताम् ।

करयन्त्रणदन्तुरान्तरं व्यलिखन्नश्वपुटेन पक्षती ॥ २ ॥

अधिगत्येति ॥ अथ मोचनानन्तरं, स द्विजः पक्षी विप्रश्च । 'दन्त-
विप्राण्डजा द्विजा' इत्यमरः । जगत्यधीश्वरात् क्षमापनेः भुवनपतेश्च । 'जगती
भुवने क्षमायाम्' इति विश्वः । पुरुषोत्तमान् पुरुषश्रेष्ठात्, विष्णोश्च । ततः
तस्यात् प्रकृताश्रलात् । अन्वञ्च प्रसिद्धाञ्च । मुक्तिं मोचनं, निर्वाणञ्च । अधि-
गत्य प्राप्य । य आनन्दो वचसामपि न गोचरः वक्तुमशक्यः । "यतो वाचो
निवर्तन्त" इत्यादेरवाङ्मनसगोचरश्च । तमानन्दं परमानन्दश्च, अविन्दतालभत ।
विदेर्लोभाभात् "कर्मभिप्राये क्रियाफले" इत्यामनेपदम् । शेषमुच्चादीनामिति
नुमागमः । अत्राभिधायकः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रणादुभयशेषानुपपत्तेर्भेदान्तरा-
नवकाशात्लक्षणायाश्च सुहृयार्थवाधमन्तरंणासम्भवाच्च निरेवायम् । ब्राह्मणश्च
विष्णोर्मोक्षानन्दप्राप्तिलक्षणाध्यान्तरप्रतर्तिने ऋपः । प्रवृत्ताप्रकृतोभयगतः ।
आस्मिन् सर्गो एकशतश्लोकपर्यन्तं वियोगिनीकृतम् । "विषमे ससजा गुरुस्वमे
सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी" इति लक्षणादिति सहस्रपः ॥ १ ॥

अधुनीतेति ॥ स खगो ईसः, उत्कुल्लतनूरुहीकृतां नृपकरपीठना-
दुद्बुद्धपतत्राकृताम् । 'पतत्रश्च तनूरुहम्' इत्यमरः । तनुं शरीरम् । नैकधा
अनेकधा, नार्थस्य नशब्दस्य "सुसुपा" इति समासः । नऽसमासे नलोप-
प्रसङ्गः । अधुनीतं पुतवान् । पूञ्जः कषादेर्लङि तद् । प्वादीनां ह्रस्व

अयमेकतमेन पक्षतेरधिसंध्योर्ध्वगजङ्गमङ्गिणा ।

स्खलनक्षण एव शिश्रिये द्रुतकण्डूयितमौळिरालयम् ॥ ३ ॥

स गरुद्वनदुर्गदुर्महान् कटु कीटान् दशतस्सतः क्वचिन् ।

जुनुदे तनुकण्डु पण्डितः पटुचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः ॥ ४ ॥

अयमेत्य तटाकनीडजैर्लघु पर्यत्रियताथ शङ्कितैः ।

उदडीयत वैकृतात्करग्रहजादस्य विकस्वरस्वरैः ॥ ५ ॥ •

इति ह्रस्वः । किञ्च करयन्त्तणेन नृपकरपीडनेन दन्तुरे निम्नोन्नतमध्यप्रदेशे, पक्षतीः पक्षमूले । 'त्री पक्षतिः पक्षमूलम्' इत्यमरः । चञ्चुपुटेन त्रोटिसम्पुटेन स्थलिलिखत्, विलेखनेन ऋजूचकारेत्यर्थः । एतदादिश्लोकचतुष्टये स्वभावोक्ति-रलङ्कारः ॥ २ ॥

अयमिति ॥ अयं ह्रस्वः, स्खलनक्षण एव मोचनानन्तरमेवेत्यर्थः । एकतमेनाङ्घ्रिणा पक्षतिः पक्षमूलस्याधिमध्यं मध्ये ऊर्ध्वगा ऊर्ध्वगामिनी जङ्गा यस्मिन् कण्डूयने तन्मथा, द्रुतकण्डूयितमौळिः, सत्वरकण्ठितचूडस्सन । आलयं निजावासं, शिश्रिये श्रितवान् ॥ ३ ॥

स इति ॥ पण्डितः निपुणः, स हंसः, गरुतः पक्षा एव वनदुर्गम्, तत्र दुर्महान् प्रदीप्तुमशक्यान्, कटु तीक्ष्णं, दशतः दन्तैस्तुदतः, क्वचित् कुत्रचिदेव सतः वर्तमानान् कीटान् क्षुद्रजन्तून् पटुचञ्चूपुटस्य समर्थत्रोटैः कोट्या अप्रेण कुट्टनैः पक्षनैस्तनुरल्पा कण्डूर्यस्मिन् तनुकण्डु यथा तथा । "गोक्षियोरुपसर्जनस्य" इति ह्रस्वः । जुनुदे निवारितवान् । "स्वरितजितः" इत्यारंभनेपदम् ॥ ४ ॥

अयमिति ॥ अयं हंसः, तटाकनीडजैः सरःपक्षिमिस्तत्रत्यहंसैः । 'नीडोद्भवा गरुमन्तः' इत्यमरः । लघु क्षिप्रमेत्यागस्य, पर्यत्रियत परिवृतः ।

दधतो बहुशैवलक्ष्मणां धृतराक्षसभुव्रतं खगः ।

स नलस्य ययौ करं पुनस्सरसः कोकनदभ्रमापिव ॥ ६ ॥

पतगश्चिरकाललालनादतिविस्मभमवापितो नु किम् ।

अतुलं विदधे कुतूहलं भुजमेतस्य भजन्माहीभुजः ॥ ७ ॥

वृणोतेः कर्मणि लङ् । अथ परिवेष्टनानन्तरं, अस्य हंसस्य, करप्रहजानलकर-
पीडनजन्माद्रिकृतादेव वैकृताद्विल्लितपक्षरूपाद्विकारदर्शनादित्यर्थः । स्नात्तं ऽणु-
प्रत्ययः । शङ्कितैश्चकितैः । अत एव विकस्वरस्वरैरुच्चैर्घोषैस्तैरदृशयितोऽङ्गिणम् ।
बीडो भावे लङ् ॥ ५ ॥

दधत इति ॥ अथ म खगो हंसः, बहुशैवला भूरिशैवला क्षया
भूर्यस्य तद्बहुशैवलक्ष्मं, तस्य भावः तप्ता तां दधतो दधानात् सरसः पल्लवत् ।
बहुनि शैवलक्ष्माणि शिवभक्तविद्वानि यस्य स बहुशैवलक्ष्मा तस्य भावः, तप्ता
तां दधतो दधानस्य नलस्य दद्राक्षाणि मधुव्रता इवेत्युपमितसमासः । ते धृता
येन तं करं कोकनदभ्रमाद्रकोत्पलप्रान्तेरिव पुनर्ययौ । कोकनदं तु रुद्राक्षसदृश-
मधुव्रतं खलु । अत्र बहुशैवलेत्यादौ शब्दश्लेषस्तदनुप्राणिता, रुद्राक्षमधुव्रत-
मित्युपमा तत्सापेक्षा चेयं कोकनदभ्रमादिवेत्युत्प्रेक्षेति सङ्हरः ॥ ६ ॥

अथास्य स्वयमागमनादुत्प्रेक्षते—पतग इति ॥ पतगो हंसश्चिरकाल-
लालनाद्बुपलालनादतिविस्मभमतिविश्वासम् । 'समौ विलम्बविश्वासात्' इत्यमरः ।
अवापितः प्रापितो नु किमित्युत्प्रेक्षा । अन्वया कथं पुनः स्वयमागच्छेदिति
भावः । किञ्च, एतस्य महीभुजो भुजं भजन् स्वयमाप्नुवन्, अतुलं कुतूहलं,
विदधे कौतुक्यकारेण्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षा वृत्त्यनुप्रासयोः शब्दार्थालङ्कारयोः तिर-
ण्डुलवत्संस्पृष्टः । "एकद्वित्र्यादिवर्णानां पुनरुक्तिर्भवेद्यादि । सङ्ख्या नियम-
ः सङ्ख्ये वृत्त्यनुप्रास ईरितः ॥" इति ॥ ७ ॥

नृपमानसमिष्टमानसस्त निमज्जत्कुतुकाश्रुतोर्मिषु ।

अबलम्बितकर्णशङ्कुलीकलश्रीकं रचयन्नवोचत ॥ ८ ॥

भृगया न विगीयते नृपैरपि धर्मागममर्मपारगैः ।

स्मरसुन्दर मां यदत्यजस्तव धर्मस्सदयोदयोञ्ज्वलः ॥ ९ ॥

अबलस्वकुलाशिनो ज्ञषाभिजनीखद्रुमपीडिनः खगान् ।

अनवद्यतृणादिनो मृगान् मृगयाघाय न भूभृतां व्रताम् ॥

नृपमानसमिति ॥ इष्टमानसः प्रियमानसः, राजहंसः, कुतुकं हर्ष-
स्तदेव अमृतं सुधा तस्योर्मिषु निमज्जदन्तर्गतं नृपमानसं नलमनः, कर्णौ
शङ्कुल्याविव कर्णशङ्कुल्यौ ते एव कलश्रीौ ते अबलम्बिते अवहिते कृते धृते
च येन तत्तथोक्तम् । “नयतश्च” इति कप् । रचयन् कुर्वन्, अचोचत
उक्तवान् । जले मज्जन्नपि तरणार्थं कलशमवलम्बते, तद्वत् । कर्णशङ्कुलीकलश्या-
वित्युपमारूपकयोः संसृष्टिः ॥ ८ ॥

मृगयेति ॥ धर्मागममर्मपारगैर्धर्मशास्त्रतत्त्वपारदर्शिभिरपि, अन्ता-
त्यन्ताश्वदूरपारसर्वानन्तेषु ङ इति गमेर्बेप्रत्ययः । नृपैर्मृगया आखेटो न
विगीयते न गर्हते । तथापि हे स्मरसुन्दर मामत्यज इति यत्, स त्यागस्तव
दयोदयेनोञ्ज्वलो विमलो निरुपाधिक इति यावत् । धर्मः सुकृतं न केवल-
माकारादेव सुन्दरोऽसि किंतु धर्मतोऽपीति भावः ॥ ९ ॥

ननु प्राणिहिंसा कथं न विगीयतेऽत आह—अबललेति ॥ अबल-
स्वकुलाशिनो ज्ञषान् । दुर्बलस्वकुलघातिनो मत्स्या इति प्रसिद्धिः । निजनीखद्रुम-
पीडिनो विष्मोक्षफलभक्षणादिना स्वाश्रयवृक्षपीडाकारान् खगान्, अनवद्यतृणा-
दिनः अनपराधितृणहिंसकान्मृगान् । “अन्तः संज्ञा भवन्त्येते सुखदुःख-
क्षमन्विता” इति मनुस्मृत्या तरुतृणादीनामपि प्राणित्वात्तद्विघातपि दोष इति
भावः । सर्वत्रापि ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः । व्रतां हिंसतां भूभृतां मृगया
अघायं नान्यथा न भवति । तद्वधस्य दण्डरूपत्वात्, प्रत्युत्पाकरणे दोष इति भावः ॥

यद्वादिषमप्रियं तव प्रियमाधाय नुत्सुरस्मि तत् ।
 कृतमातपसंज्वरं तरोरभिवर्ष्यामृतमंशुमानिव ॥ ११ ॥
 उपनम्रमयाचितं हितं परिहर्तुं न तवापि साम्प्रतम् ।
 करकल्पजनान्तराद्विधेश्शुचितः प्रापि स हि प्रतिग्रहः ॥ १२ ॥
 पतगेन मया जगत्पतेरुपकृत्यै तव किं प्रभूयते ।
 इति वेधि न तु त्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्तुमार्तयः ॥ १३ ॥

तथापि किमर्थं पुनरगतं त्वयेत्यत आह—यदिति ॥ तव यदप्रिय-
 मवादिषमवोचं, प्रियमाधाय प्रियं कृत्वा तदप्रियं, तरोः कृतं स्वकृतमातप-
 संज्वरमातपसन्तापं अमृतमुदकमभिवर्ष्ये । ‘पयः कीलात्ममृतम्’ इत्यमरः ।
 अंशुमानिव नुत्सुनीषुं प्रमार्ष्टुमिच्छुः, अस्मि । नुदप्रेरण इत्यस्माद्दातोः सन्नता-
 दुप्रत्ययः ॥ ११ ॥

तर्हि भवन्मोचनसुकृतमेव मम पर्याप्तं किं दृष्टोपकारेणेति न वाच्य-
 मित्याह—उपनम्रमिति ॥ अयाचितमप्रार्थितमपि नम्रमुपनतं हितं इह
 चामुत्र चोपकारकं वस्तु, तवापि परिहर्तुं न साम्प्रतं न युक्तम् । “अयाचितं
 हितं प्राह्यमपि दुष्कृतकर्मण” इति स्मरणादिति भावः । तदपि मादृशाश्च
 कथं पृथग्जनात् प्राह्यमत आह—करेति ॥ हि यस्मात् कारणात्, स प्रति-
 ग्रहः, करकल्पं करस्थानीयमित्यर्थः । ईषदसमाप्ती कल्पप्रत्ययः । यज्जनान्तरं
 स्वयं यस्य तस्माच्छुचितः शुद्धाद्विधेः ब्रह्मणः, प्रापि प्राप्तः । न तु मत् इति
 भावः । आप्रोतेः कर्मणि लुङ् । विधिरेष ते दाता अहं तस्योपकरणमात्रम् ।
 अतो न अधमयाच्छालाघवं तवेति भावः ॥ १२ ॥

ननु सार्वभौमस्य मे तिरश्चा त्वया किमुपकरिष्यते तत्राह—पतगेनेति ॥
 पतगेन पक्षिमालेण, मया जगत्पतेस्सार्वभौमस्य तवोपकृत्यै उपकाराय प्रभूयते
 क्षम्यते किं । न भूयत एवेत्यर्थः । भावे लट् । इति वेधि अक्षमत्वं जानामि ।
 तदपि तथाप्यार्तयः, यास्तु त्वया विनिवर्तिता इति भावः । मां प्रत्युपकर्तुं न

अचिरादुपकर्तुराचरेदथवात्मौपयिकीमुपक्रियाम् ।
 पृथुरित्थमथाणुरस्तु सा न विशेषे विदुषामिहाग्रहः ॥ १४ ॥
 भविता न विचारचारु चेत्तदपि श्राव्यमिदं मदीरितम् ।
 खगवागियमित्यतोऽपि किं न मुदं दास्यति कीरगीरिव ॥
 स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः ।
 यमवाप्य विदर्भभूः प्रभुं हसति यामपि शक्रभर्तुकाम् ॥ १६

स्वजन्ति प्रत्युपकारकरणाय प्रेरयन्तीत्यर्थः । अत्र पतगोऽप्यहं महोपकारिणस्ते
 महोपकारं करवाणीति भावः ॥ १३ ॥

अथवा यथासाक्षिपक्षोऽस्त्वित्याह—अचिरादिति ॥ अथवा उपकर्तु-
 रचिरादविलम्बादुपाय एवौपयिकः, विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् । ‘उपधाया हस्त्वत्त्वं
 ऋ’ इति ह्रस्वः । तत आगता औपयिको तामात्मौपयिकीं स्तोपायसाध्यामित्यर्थः ।
 तत आगत इत्यणुप्रत्यये, “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना झीप् । उपक्रियामाचरेत्
 प्रत्युपकारं कुर्वीत । चरधातोर्विधिलिङ् । इत्थमेवं सति सौपक्रिया पृथुरधि-
 कास्तु । अथ अथवा अणुरल्पास्तु, विदुषां विवेकिनामिहास्मिन् विषये विशेषे
 आप्रहो आप्रहो न । गुणप्राहिणो विवेकिनः कृतज्ञतामेव अक्षय पश्यन्ति न
 दोषमन्विष्यन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ स्ववाक्य आदरं याचते—भक्षितेति ॥ हे नृप, इदं वक्ष्यमाणं
 मदीरितं मद्बचनं, विचारे विमर्शे चारु युक्तं न भविता न भविष्यति चेत्तदपि
 अविचारितरमणीयं श्राव्यं श्रोतव्यं, इयं खगवागित्यतोऽपि हेतोः कर्त्तव्याः
 शुकवागिव मुदं न दास्यति किं दास्यत्येव, प्रयोजनान्तराभावेऽपि कौतुकादपि
 श्रोतव्यमित्यर्थः । ददातेः लट् ॥ १५ ॥

अथ यद्वक्तव्यं तदाह—स इति ॥ अर्थेन अभिषेचेन सह वर्तते इति
 सार्थकम् । “तन सहेति तुल्ययोग” इति बह्व्रीहिः ॥ “नोपलक्ष्यन्त्य” इति

दमनादमनाकप्रसेदुषस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात् ।

वरमाप स दिष्टविष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम् ॥ १७ ॥

भुवनत्रयसुभ्रुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम् ।

उदियाय यतस्तनुश्रिया दमयन्तीति ततोऽभिधां दधे ॥ १८ ॥

। हाशब्दस्य विकल्पात् सभावः । “शेषाद्विभाषा” इति कप्समासान्तः । ततः
 च्चरभूततद्गन्वे, अरिसार्थेषु वात्रुसङ्घेषु, सार्थकीकृतनामा भीम इत्याख्या येन
 ३ तैथोक्तः, स प्रसिद्धः । बिभ्यत्यस्मादिति भीमः । ‘भियो म’ इत्यपादानार्थे
 नेपातनान्मप्रत्यय औणादिकः । भीम इति भूपतिः वृषः, जयति किल सर्वोत्कर्षेण
 वर्तते खलु । विदर्भभूर्विदर्भदेशः, यं भूपतिं प्रभुं भर्तारमवाप्य शक्रो भर्ता
 यक्षास्तां शक्रभर्तृकाम् । “नद्युतश्च” इति कप् । थां दिवमपि हसति ।
 किमुतान्यभर्तृकदेशानित्यर्थः । श्रियो हि भर्तृकर्षार्थासं कुर्यन्तीति भावः ।
 अत्र विदर्भभुवोऽपि युद्धासासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरिति शयोक्तिः ॥ १६ ॥

दमनादिति ॥ स भीमभूपतिरमनागनल्पं प्रसेदुषो निजोपासनाया
 प्रसप्रात् । “भाषायां सदवसधुवः” इति संदेलिटः कसादेशः । दमनात्,
 दमनाख्यात् तथ्यगिरः अमोघवचनात् तपोधनादधे, दिष्टानां कालानां विष्टपानां
 लोकानां च त्रितययोरनन्यसदृग्गुणोदयां कालत्रये लोकत्रये नानन्यसाधारण-
 गुणप्रकर्षां तनयां दुहितरं वरमाप । वरत्वेन लब्धवानित्यर्थः । ‘देवाद्गते वरः
 श्रेष्ठे त्रिषु ऋषे मनाक् प्रिय’ इत्यमरः ॥ १७ ॥

अथास्या नामधेयं व्युत्पादयन्नेवाह — भुवनत्रयेति ॥ असौ वरप्रसाद-
 लब्धा तनया कर्त्री यतस्तनुश्रिया निजशरीरसौन्दर्येण करणेन । भुवनत्रय-
 सुभ्रुवां त्रैलोक्यसुन्दरीणां कमनीयतामदं सौन्दर्येगर्भं दमयन्ती अस्तं गमयन्ती ।
 दमेर्ष्यन्तात् “न पादमि” इत्यादिना कर्त्रभिप्राय आत्मनेपदापवादात् परस्मैपद-
 प्रतिषेधेऽन्यकर्त्रभिप्रायविवक्षायां परस्मैपदेर्केटः शत्रुदेशः । उदियाय उदिता,
 इष्यो लिट् । ततस्तस्यादेव निमित्ताहमयन्तीत्यभिधामाख्यां दधे । दधातेर्लिट् ॥

श्रियमेव परं धराधिपाद्गुणसिन्धोरुदितामवेहि ताम् ।

व्यवधानापि वा विधोः कलां मृडचूडानिलयां न वेद कः ॥

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि सा विभर्ति यान् ।

पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः ॥ २० ॥

अथैकविंशतिश्लोकैश्चिकुरादिपादपर्यन्तं दमयन्तीं वर्णयति—श्रियमिति ॥ हे नृप, तां दमयन्तीं, गुणसिन्धोः गुणसागराद्वराधिपाद्गीमनरेन्द्रादुदिताभ्युत्पन्नां श्रियं साक्षात्क्षमीमेव परं ध्रुवमवेहि जानीहि । अवपूर्वादिणो लोटि सेर्हिरिति ह्यादेशे द्विचवान्न सार्वधातुकगुणः संहितायामाद्गुणः । अत्र केवलावपूर्वस्य इषो ज्ञानार्थत्वादाङ्प्रश्लेषे तदलाभात् । प्रश्लेषेऽपि “ओमाङोश्च” इति पररूपमिति केषाञ्चित्प्रक्रियोपन्यासो वृथा प्रक्षाल्य त्यागः । अवैहीति वृद्धिरवयेति वामनसूत्र-मप्यवाङ्प्रश्लेष एव भ्रान्तिप्राप्तशुद्धिप्रतिषेधपरम् । गुण एव युक्त इति व्याख्यानात् अन्यथा “ओमाङोश्च” इति पररूपमेव युक्तमित्युच्येत इति । न च देश-व्यवधानान्न श्रीरेषेति वाच्यमित्याह—व्यवधानं व्यवधाने सत्यपि । “उपसर्गे षोः किः” इति किप्रत्ययः । मृडचूडानिलयां हरशिखाभ्रयां, कलां विधोः इन्दो-रेव कलां को वा न वेद । सर्वोऽपि वेदैवेत्यर्थः । “विदो लटो वा” इति वैकल्पिको णलादेशः । यथा हरशिरोगतापि कला चन्द्रकलैव । तथा भीम-भवनोदिताप्येषा श्रीरेषेति सौन्दर्यातिशयोक्तिः । अत्र श्रीकलयोः नृपमृडौ वाक्यद्वये विम्बप्रतिविम्बभावेन सामान्यधर्मवत्तया निर्दिष्टाविति दृष्टान्तालङ्कारः । “यत्र वाक्यद्वये विम्बप्रतिविम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मः काव्यज्ञैः स दृष्टान्तो निगद्यत ॥” इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

चिकुरप्रकरा इति ॥ ते चिकुरप्रकराः केशसमूहाः, जयन्ति सर्वो-त्कर्षेण वर्तन्ते । यान् वेत्तीति विदुषी विशेषज्ञाः । विदेः शतुर्षष्ठः । “उगितश्च” इति ङीप् । वसेः सम्प्रसारणम् । सा दमयन्ती, मूर्धनि विभर्ति । विद्वद्ग्रह एव सर्वस्याप्युत्कर्षेहेतुरिति भावः । अत एव पशुना तिरश्चा समरीशुगोणाप्यपुरस्कृते-

स्वदृशोर्जनयन्ति सान्त्वनां खुरकण्डूयनकैतवान्मृगाः ।

जितयोरुदयत्प्रमीलयोस्तदखर्वेक्षणशोभया भयात् ॥ २१ ॥

अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि ।

श्रुतिगामितया दमस्वसुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते ॥ २२ ॥

नानादृतेन चामरेण चमरीपुच्छेन सह तत्तुलनां तेषां विकुराणां तुलनां सम्स्मरणं क इच्छतु न कोऽपीत्यर्थः । सम्भावनायां लोद् । अस्त तुलना-निषेधस्यापुरस्कृतपदार्थहेतुकत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । “हेतो-र्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति लक्षणात् ॥ २० ॥

स्वदृशोरिति ॥ मृगाः हरिणाः, तस्या दमयन्त्याः, अखर्वेयोरामृतयो-रीक्षणयोः शोभया कर्त्या जितयोरत एव भयादुदयत् प्रमीलयोरुदयमाननिमील-नयोः स्वदृशोर्निजनयनयोः, खुरैः शर्फैः । ‘शर्फं क्लीबे खुरः पुमान्’ इत्यमरः । कण्डूयनस्य कर्षणस्य कैतवाच्छलात् सान्त्वनां जनयन्ति । लालनां कुर्वन्ति । यथा लोकेऽपरपराजिता निर्मालिताक्षाः स्वजनैर्भयानिवृत्तये करतलास्फालनाविना परिसान्त्वयन्ते तद्वदिति भावः । अत्र कैतवशब्देन कण्डूयनमपहृत्य सान्त्वना-रोपादपहवभेदः ॥ २१ ॥

अपीति ॥ हे धरापते, दमो नाम भीमस्यैवात्मजस्तस्य स्वसुर्दमयन्त्याः, लोकयुगं मातापितृकुलयुगं, श्रुतिगामितया वेदप्रसिद्धतया, सुतरां व्यतिभाते परस्परोत्कर्षेण भाति । तथा दृशौ नेत्रे अपि श्रुतिगामितया कर्णान्तविभ्रान्त-तया व्यतिभाते परस्परोत्कर्षेण भातः । तथा श्रुताः श्रुतिप्रसिद्धाः, ते च ते दृष्टाः लोकप्रसिद्धाश्च विशेषणयोरपि विशेषणविशेष्यभावविक्षायां विशेषण-समासः । ते रमणीगुणाः स्त्रीधर्मा अपि श्रुतिगामितया जनैः भूयमाणतया । ‘श्रुतिः श्रोत्रे तथास्त्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि’ इति विश्वः । सुतरां व्यतिभाते च यतिद्वारेण भान्ति । “आत्मनेपदेऽप्यनतः” इति श्रुत्यादादेशः । सर्वत्र कर्तृदि

नळिनं मळिनं विवृण्वती पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे ।

अपि खञ्जनमञ्जनाश्रिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम् ॥ २३ ॥

अधरं किल बिम्बनामकं फलमस्मादिति भव्यमन्वयम् ।

लभतेऽधरबिम्बमित्यदःपदमस्या रदनच्छदं वदत् ॥ २४ ॥

कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक्, सर्वत्र टेरेत्वम् । अत्र लोकयुगादीनां त्रयाणामपि प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतविषयतुल्ययोगितामेदः ॥ “प्रस्तुताप्रस्तुतानाञ्च कैवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता” इति लक्षणात् ॥ २२ ॥

नळिनमिति ॥ नळिनं पदं, मलिनमन्वार, विवृण्वती कुर्वाणे पृषती मृगीमस्पृशती । असमानत्वाद्दूरादेव परिहरत इत्यर्थः । तदीक्षणे तन्नाचने अञ्जनाश्रिते कञ्जलपरिष्कृते सती, खञ्जनं खञ्जरीटाख्यं, खञ्जननामकः पक्षि-विशेषः । ‘खञ्जरीटस्तु खञ्जनः’ इत्यमरः । तमपि रुचिगर्वदुर्विधं चारुत्वगर्व-निःख विदधाते कुर्वाते । सर्वथाप्स्वनुपमेये इत्यर्थः । ‘निःखस्तु दुर्विधो दीनो हरिद्रो दुर्गतोऽपि सः’ इत्यमरः । ईक्षणयोर्नेळिनादिमलिनीकरणाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा चोपमा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥

अधरमिति ॥ अधरबिम्बमित्यदःपदं अधरं बिम्बमिवेत्युपमित-
त्वमासाश्रयणेन जीणामधरेषु यत्पदं प्रयुज्यते तदित्यर्थः । अस्याः दमयन्त्याः,
रदनच्छदं ओष्ठं, वददभ्रिदधत्, तदभिधानाय प्रयुक्तं सदित्यर्थः । बिम्बनामकं
फलं बिम्बमस्माद्दमयन्तीरदनच्छदादधरं किल अपकृष्टं खल्विति अधरशब्दस्य
अपकृष्टार्थत्वे अधरं बिम्बं यस्मात्तदिति बहुव्रीहिसमासे च सति, भव्यमन्वाधित-
मन्वयं वृत्तिपदार्थसंसर्गलक्षणं लभते । अन्यथा, समर्थसमासाश्रयणे “समर्थः
पक्षिविः” इति समर्थपरिभाषा भज्येत । तर्हि नोपमा स्यादिति भावः ।
अत्र दमयन्तीदन्तच्छदस्य बिम्बाधरीकरणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः,
सर्वैर्बहुविध ॥ २४ ॥

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥ २५ ॥

धृतलाञ्छनगोमयाञ्जनं विधुमालेपनपाण्डरं विधिः ।

भ्रमयत्युचितं विदर्भजानननीराजनवर्धमानकम् ॥ २६ ॥

सुषमाविषये परीक्षणे निखिलं पद्ममभाजि तन्मुखात् ।

अंधुनापि न भङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जनमुज्झति स्फुटम् ॥ २७ ॥

हृतसारमिति ॥ इन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय तन्निर्माणयैत्यर्थः ।
 क्रियाधोपपदस्य" इति चतुर्थी । वेधसा हृतसारमुद्धृतमध्यांशमिव । कृतः ?
 तमध्यविलं विहितमध्यरन्ध्रमत एव धृतो गम्भीरखनीखस्य निम्नमध्यरन्ध्रा-
 णस्य, नीलिमा नैल्यं येन तत्तथा विलोक्यते । 'खनिः क्रियाभाकरस्खात्'
 इत्यमरः । "कृदिकारादकिनो वा डोष्वकव्यः" इति ङीष् । अत्र कलङ्कापहवनेन
 इनीलिमारोपादपहवभेदः । स च कृतमध्यविलमित्येतत्पदार्थहेतुककाव्य-
 केहानुप्राणितः । तदपेक्षा चैव हृतसारमित्युल्लेखेति सङ्करः । तथा चोपमा
 यज्यत इति पूर्ववद्भूतिः ॥ २५ ॥

धृतेति ॥ विधिर्व्रद्धा, धृतं लाञ्छनमङ्ग एव गोमयाञ्जनं मध्यस्थित-
 गोमयसंश्लेषणं येन तम्, आलेपनपाण्डरं निजकान्तिमुधाद्रव्यधवलितमित्यर्थः ।
 वेधुं चन्द्रमेव विदर्भजाननस्य वैदर्भीमुखस्य नीराजनवर्धमानकं नीराजनशरा-
 णम् । 'शरावो वर्धमानकः' इत्यमरः । किरणदीपकलिकायुक्तमिति भावः ।
 भ्रमयति । उचितम् । लोकोत्तरत्वादिति भावः । एवं नीराजयन्तीति देशाचारः ।
 अत्र विधुतलाञ्छनादेर्नाराञ्जनशरावगोमयादित्वेन रूपणात् सावयवरूपकम् ॥ २६ ॥

सुषमेति ॥ सुषमा परमा शोभा, सैव विषयः, तस्मिन् परीक्षणे

धनुषी रतिपञ्चबाणयोरुदिते विश्वजयाय तद्भुवौ ।
 नळिके न तदुष्नासिके त्वयि नाळीकविमुक्तिकामयोः ॥ २८
 सदृशी तव शूर सा परं जलदुर्गस्थमृणालजिद्भुजा ।
 अपि मित्रजुषां सरोरुहां गृह्यालुः करलीलया श्रियः ॥ २९

* जलदिव्यशोधने कृते निखिलं पद्मं पद्मजातं, तन्मुखादपादानात्, भक्तावधित्वा-
 दभाजि अभञ्जि, स्वयमेव भममभूदित्यर्थः । स्फुटम् । कर्तरि लुङ् । “ भञ्जेश्च
 विणिगं ” इति वैभाषिको नकारलोपः । अत एवाधुनापि, भङ्गलक्षण पराजय-
 सलिलादुन्मज्जने क्षणमपि नोज्जति न जहाति । जलदिव्योन्मज्जनस्य पराजय-
 लिङ्गत्वस्मरणादिति भावः । उन्मज्जनक्रियानिमित्तं भङ्गात्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

धनुषीति ॥ तद्भुवौ विश्वजयायोदिते उत्पन्ने रतिपञ्चबाणयोर्धनुषी,
 नूनमित्यादिव्यञ्जकाप्रयोगाद्भ्रम्योत्प्रेक्षा । किञ्च, तस्याः दमयन्त्याः, उष्नासिके
 उन्नतनासापुटे, त्वयि नाळीकानां द्रोणीचापशराणां, विमुक्तिं कामयेते इति
 तथोक्तयोस्तयोः, शिल्पिकाभिमिक्षाचरेभ्यो ण हाते णप्रत्ययः । ‘ नाळीकं पद्मषण्डे
 स्त्री नाळीकः शरशाल्ययोः ’ इति विश्वः । नळिके न द्रोणीचापे न किमिति काकुः ।
 पूर्ववदुत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

सदृशीति ॥ हे शूर, जलदुर्गस्थानि मृणालानि जयन् इति तञ्जितौ

* जलदिव्यशोधन नाम, वादिप्रतिवादिनोर्विवादिनिर्णयोपाये-वक्तव्यमेतत् ।
 तद्यथा—वादी प्रतिवादी वा यः स्वव्यवहारं सत्यापयितुमिच्छति, तेन
 तावत्पर्यन्तं जलान्तर्भ्रमन् भवितव्यं, यावत् बलवता दूरे विक्षिप्तं दण्डमादाय
 कश्चित्सत्वरं समागच्छति तं देशं, यतः स, दण्डं विक्षिप्तः । यदि निमग्नः
 पुरुषः श्वासं रोद्धुमशक्नुवन् दण्डानयनात् प्राक् सलिलादुन्मज्जति, स पराजितो
 मन्यते इति प्राचां सङ्केतः । प्रकृते च पदानां सलिलोन्मज्जनं, भैमीवदन-
 दुष्पमाप्राप्तपराजयहेतुकमिति व्याख्यातुराशयः ।

वयसी शिशुतातदुत्तरे सुदृशि स्वाभिविधिं विधित्सुनी ।

विधिनापि न रोमरेखया कृतसीम्री प्रविभज्य रज्यतः ॥ ३०

अपि तद्वपुषि प्रसर्पतोर्गमिते कान्तिद्वरैरगाधताम् ।

स्मरयौवनयोः खलु द्वयोः प्रवकुम्भौ भवतः कुचावुभौ ॥ ३१

भुजौ यथास्सा, मिलज्ज्यामर्कसविनां, सुहृत्सोविनाश्च, सहायसम्पन्नानामपीत्यर्थः ।
‘मित्रं सुहृदि मित्रेऽर्के’ इति विश्वः । सरोरुहां श्रियः शोभाः, सम्पदश्च ।
“न लोक” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । करलीकया भुजविलासेन भुजव्यापारेण
बन्धप्रदण्डेन च । ‘बलिहस्तांशवः कराः, लीलाविलासक्रिययोः’ इति चामरः ।
गृह्याल्लुः प्रदीता । “ग्रह्णु ग्रहणे” इति धातोश्चौरादिकात् “स्पृह्यिष्टि”
इत्यादिना आल्लुप्रत्ययः । “अयामन्त” इत्यादिना णेर्यदेशः । सा दमयन्ती,
तत्र परमत्यन्त सदृशा अनुरूपेत्युपमालङ्कारः । शरस्य शरव भार्या भवितु-
मर्हतीति भावः ॥ २९ ॥

वयसी इति ॥ सुदृशि दमयन्त्यां, स्वाभिविधिं स्वव्याप्तिं, विधित्सुनी
विधातुमिच्छती । अहमहमिकया स्वयमेवाक्रमितुमिच्छतीत्यर्थः । शिशुता-
तदुत्तरे वात्ययौवने वयसी विधिना सीमाभिन्नेन रोमरेखया सीमाविन्नेन
प्रविभज्य, रोमराजेः प्रागेवात्र शैशवेन स्थातव्यम् । ततःपरं यौवनेनेति
कालतो विभागं कृत्वा कृतसीम्री कृतमर्यादे अपि । “विभाषा द्वयोः” इत्यल्लोपः ।
न रज्यतः न सन्तुष्यतः, रम्यं वस्तु दुरत्यजमिति भावः । एतेन वयःसन्धिरुक्ता ।
अत्र प्रस्तुतवयोर्विशेषणसाम्यादप्रस्तुतनिवादप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३० ॥

सम्प्रति यौवनमेवाश्रित्य आह - अपीति ॥ कान्तिद्वरैर्लावण्यप्रवाहैः,
अगाहतां दुरवगाहतां गमिते तद्वपुषि दमयन्तीशरीरे, प्रसर्पतोस्तरतोः, स्मर-
यौवनयोर्द्वयोरपि, उभौ कुचां प्रवस्योन्मज्जनस्य कुम्भौ प्रवनाथौ कुम्भावित्यर्थः ।
प्रकृतिविकारभावाभावादश्रयासादिवसादर्थ्ये षष्ठीसमासः । लोके तरङ्गः, आन-

कलशे निन्दहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ।

स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाङ्गरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥ ३२

भजते खलु षण्मुखं शिखी चिकुरैर्निर्मितबर्हगर्हणः ।

अपि जम्भरिपुं दमस्वसुजितकुम्भः कुचशोभयेभराट् ॥ ३३ ॥

मञ्जनाय कुम्भादिकमवष्टभ्यत इति प्रसिद्धम् । भवतः खलु । अत्र कुचयोः स्मरयौवनश्रवणकुम्भत्वोत्प्रेक्षया तयोरीत्कथं कुचयोश्चातिवृद्धिर्व्युजयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३१ ॥

कलशा इति ॥ निन्दहेतुदण्डजः स्वनिमित्तकारणजन्यः, चक्रभ्रमकारिता कुचशोभानुपपन्नमणजनकत्वात्, सैव गुणो धर्मो रूपादिश्च । 'गुणः प्रधाने रूपादौ' इत्यमरः । सः कलशे किमु दण्डकार्ये कलशे सक्रान्तः किमु इत्यर्थः । कुचः यत्रस्मिन् स कलशः तस्या दमयन्त्याः उच्चकुचौ भवन् तत्कुचान्मना परिणतः सन् प्रभाङ्गरे लावण्यप्रवाहे, चक्रभ्रमं चक्रवाकभ्रान्तिं, कुलालदण्डभ्रमणश्चातनोति 'चक्रो गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः ।' 'गामजाले कुलालस्य भाण्डं गच्छेत्त्रयोरपि ।' इत्युभयत्रापि विश्वः । अत्र यमवायिकारणगुणा रूपादयः कथं सक्रानन्ति न निमित्तगुणा इति तार्किकानां समये भिद्ये, गुण इति चक्रभ्रम इति, चोभयत्रापि वाच्यप्रतीयमानयोः, अभेदाप्यवसायेन 'स तदुच्चकुचौ भवन्निति' कुचकलशोभोरभेदातिशयोक्त्युत्थापिता शरचक्रभ्रमात्मकक्रियानिमित्ता कुचान्मनिः कलशे कार्ये चक्रभ्रमकारितालक्षणनिमित्तकारणगुणसङ्गमोत्प्रेक्षेति सङ्गेषु । तार्किकसमये विरोधात् विरोधाभासोऽलङ्कार इति कैशिकुक्म् । तदेतदखन्ताश्रुतचरमलङ्कारपारद्वयान् शृण्वन्तु ॥ ३२ ॥

भजत इति ॥ दमस्वसुदमयन्त्याः, चिकुरैर्निर्मितबर्हगर्हणः कृतपिच्छनिन्दः, जितबर्ह इत्यर्थः । शिखी मयूरः षण्मुखं विशाखं भजते सेवते खलु । तथा कुचशोभया जितकुम्भ इभराटैरावतोऽपि जम्भरिपुमिन्द्रं भजते । परपरि-

उदरं नतमध्यपृष्ठतास्फुरदङ्कुष्ठपदेन मुष्टिना ।

चतुरङ्कुलिमध्यनिर्गतत्रिवळिभ्राजि कृतं दमस्वसुः ॥ ३४ ॥

उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु ।

धृततचतुरङ्कुलीव यद्वळिभिर्भाति सहेमकाधिभिः ॥ ३५ ॥

भूतः प्राणत्राणाय प्रबलमन्यमाश्रयन्त इति प्रसिद्धम् । अत्र शिल्पैरावणयोः
षण्मुखजम्भारिभजनस्य जितवर्द्धत्वजितकुम्भत्वपदार्थहेतुकत्वात्तद्वेतुके काव्यलिङ्गे
तदसम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तेश्च ॥ ३३ ॥

उदरमिति ॥ दमस्वसुउदरं, नतमध्यं निम्नमध्यप्रदेशं पृष्ठं यस्मोदरस्य
तस्य भावस्तत्ता तथा स्फुरत् दृढप्रहणात् पृष्ठफलके स्फुटीभवदङ्कुष्ठपदमङ्कुष्ठ-
न्यासस्थानं यस्य तेन मुष्टिना करणेन, चतुरङ्गामङ्कुलीनां समाहारश्चतुरङ्कुलि,
“तद्वितार्थ” इत्यादिना समाहारद्विगुरेकवचनपुंसकत्वे । तस्य मध्येभ्योऽन्तराले-
भ्यो निर्गतं यत् त्रिवळि, पूर्ववत्समासादिकार्यं, यत्पूर्वं वामिनेन त्रिवळिशब्दः
“संज्ञा चेत्” इति सूत्रेण सप्तपदं इत्यादिवत्, “दिक् सङ्क्षये संज्ञायाम्” इति
संज्ञायां द्विगुरिति । तदपि चत्करणसामर्थ्यात् त्रिवळ्य इति बहुवचनप्रयोग-
दर्शने स्थितं गतिमात्रं न सार्वत्रिकमिति प्रतीतः । तेन भ्राजत इति तन्नाजि,
वळिप्रबलाभि कृतमित्युत्प्रेक्षा । कौतुकनेति शेषः । मुष्टिप्राणमध्यमिस्यर्थः ।
मुष्टिप्रहणादङ्कुष्ठनोदनत् पृष्ठमध्ये निम्नता उदरे च चतुरङ्कुलिनोदनाद्वळित्रया-
विर्भावश्चेत्युत्प्रेक्षते ॥ ३४ ॥

उदरमिति ॥ कोऽपि कुतुकी दमस्वसुउदरं मुष्टिना परिमाति किमु
परिच्छिनति किमित्युत्प्रेक्षा । कृतः ? यद्यस्मात् सहेमकाधिभिर्वळिभिर्हेमकाष्ण्या
सह चतुर्धाभिर्वळिभिरित्यर्थः । एतस्याः कनकसावर्ण्यं सूचितम् । धृतं तस्य
मातृश्चतुरङ्कुल्यङ्कुलिवतुभ्यं येन तदिव मातीत्युत्प्रेक्षा । अन्तोत्प्रेक्षयोर्हेतुहेतु-
भेदज्ञतयोरङ्गाभिभावेन सजातीयसङ्करः । पूर्वश्लोके वळीनां तिसृणां चतुरङ्कुलि-

पृथुवर्तुलतन्निभम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया ।
 विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्मित्तिरिति मान्मथं रथम् ॥ ३६ ॥
 तरुमूहयुगेन सुन्दरी किमु रम्भां परिणाहिना परम् ।
 तरुणीमपि जिष्णुरेव तां धनदापत्तपःफलस्तनीम् ॥ ३७ ॥
 जलजे रविसेवयेव ये पदमेतत्पदासवापतुः ।
 ध्रुवमेत्य रतस्सहंसकीकुरुतस्ते विधिपत्रदम्पती ॥ ३८ ॥

मध्यनिर्गतत्वमुत्प्रेक्षितम् । इह तु तासामेव काशीसहितानाश्वतुरकुलित्वमुत्प्रेक्षत
 इति भेदः । प्रथितुरिति भावः ॥ ३५ ॥

पृथिविति ॥ पृथु वर्तुलश्च तस्यः नितम्बं करोतीति नितम्बकृन्निभम्बं
 कृतवान्, विधिः ब्रह्मा, मिहिरस्यन्दनशिःपशिक्षया रविरथनिर्माणाभ्यासपाठवेन,
 एककृ एकैकं, “एकादाकिनिचासहाय” इति चकारात् कप्रत्ययः । तेन चक्रं
 चरतीति तचारिणं मान्मथं रथं निर्मित्तिरिति किमु, सूर्येखेव मन्मथस्यापि एक-
 चक्रं रथं निर्मातुमिच्छति किमित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा, किमर्थमिदं नितम्ब-
 निर्माणमिति भावः । मातेः सन्नन्ताल्लट् । “सनि मीमा” इत्यादिन्यु इसादेशः ।
 “स स्याधेधातुक” इति सकारस्य तकारः । “अज जोपोऽभ्यासस्य” इत्य-
 भ्यासलोपः ॥ ३६ ॥

तरुमिति ॥ सुन्दरी दमस्वसा, परिणाहिना विपुलेन, ऊभयुगेन रम्भां
 रम्भां नाम तरुं परं, तरुमेव । “न लोक” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । जिष्णुः
 किमु । किन्तु, धनदापत्यस्य नलकूबरस्य, तपसः फलस्तनीं फलभूतकुब्जां, तां
 रम्भां नाम तरुणीमपि जिष्णुरेव । ‘रम्भा कदस्यप्सरसोः’ इति विश्वः । रम्भे
 इव रम्भाया इव चोरु यस्याः सा इत्युभयथा रम्भोरुवित्यर्थः ॥ ३७ ॥

जलजे इति ॥ ये जलजे द्विपद्मे, रविसेवया सूर्योपासनयेव, एतस्याः
 पदतां चरणत्वमेव पदं प्रतिष्ठामवापतुः । ते जलजे कर्मभूते, विधिपत्रदम्पती

श्रितपुण्यसरस्सरित्कथं न समाधिश्चपितास्त्रिलक्ष्मणम् ।

जलजं गतिमेतु मञ्जुळां दमयन्तीपदनाम्नि जन्मनि ॥ ३९॥

सदसीः परिशीलितुं मया गमिकर्मीकृतनेकनीवृता ।

अतिथित्वमनापि सा दृशोस्सदसत्संशयगोचरोदरी ॥ ४० ॥

द्वन्द्वचारिणौ ब्रह्मनाहनहंसी, एसागत्य, रुतः रवात् कूजनादित्थर्थः । रीतेः सम्प्रदादिवात् किपि दुगागमः । सदसकी सकटकी सहंसकी च कुदतः । अभूततद्भावे च्चिः । 'दसकः पादकटकः' इत्यमरः । इंसपक्ष वैभाषिकः कः पक्षः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् । पयइंसयोरविनाभाषात्कयोश्चिद्विष्णुपक्षयोस्तत्पदानुप्रेक्ष्य दिव्यइंसयोरेव इंसकत्वं चोत्प्रेक्षते ॥ ३८ ॥

श्रितेति ॥ श्रिताः सेविताः, पुण्याः सरःसरितः मानसादीनि सरांसि गङ्गाः सरितश्च येन तत् समाधिना ध्यानेन निमीलनेन क्षपितास्त्रिलक्ष्मणं यापित-सर्वैरात्रं जलजं दमयन्तीपदमिति नाम यस्मिन् तस्मिन् जन्मनि, मञ्जुळां गतिं रम्यगतिं उपमदशाश्च । 'गतिर्मार्गं आयाश्च' इति विश्वः । कथं नैतु एतेवैत्यर्थः । पदस्य गतिसाधनत्वात्तत्रापि दमयन्तीसम्प्राप्ताभयगतिलाभः । तथापि जन्मान्तरेऽपि सर्वथा तपः फलितमिति भावः । सम्भावनायां लेट् ॥ ३९ ॥

अथ कथं न्वमेनां वेत्सीत्यत आह - सरस्सीरिति ॥ सरसीः सराधि परिशीलितुं परिचेतुं, तत्र विदुर्भूमित्थर्थः । पुरादिणेरनित्यत्वात्पुण्यन्तप्रयोगः । गमिर्गमनं शब्दपरशब्देनार्थो गम्यते । तस्य कर्मीकृताः कर्मकारकीकृताः, नैके अनेके, नवर्थस्य नवशब्दस्य, 'सुष्टुपा' इति समासः । नितरां वर्तन्ते अना एष्विति नीवृताः, अनपदाः येन तेन क्रान्तातेकवेशेनेत्यर्थः । "नहिद्विति" इत्यादिना दीर्घः । मया मदसद्भेति संशयगोचरः दन्देहास्पदं उदरं बसाः सा कृशोदरीत्यर्थः । नासिकोदरेत्यादिना डीप् । सा दमयन्ती दसोरतिथित्वमनापि स्वधिवचनां नीता दृष्टेत्यर्थः । नयतेः कर्मणि लुट् ॥ ४० ॥

अवधृत्य दिवांटापि यौवनैर्नैसहाधीतवतीमिमामहम् ।
 कतमस्तु विधःपुराशये पतिरस्या वसतीत्यचिन्तयम् ॥ ४१ ॥
 अनुरूपममुं निरूपयन्नथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् ।
 युवसु व्यपनेतुमभ्रमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेक्षयम् ॥ ४२ ॥
 अनया तव रूपसीमया कृतसंस्कारविबोधनस्य मे ।
 चिरमप्यवलोकिताद्य सा स्मृतिमारूढवती शुचिस्मिता ॥ ४३ ॥

अद्यधृत्येति ॥ अहमिमां दमयन्तीं, दिवः स्वर्गस्य सम्बन्धिभिर्यौवतैः
 युवतिसमूहैरपि । ‘गार्भिणं यौवतं गण’ इत्यमरः । भिक्षादित्वात् समूहार्थे-
 ऽप्रत्ययः । तत्राप्यस्य युवतीति स्त्रीप्रत्ययान्तस्यैव प्रकृतित्वेन तद्गृहणात्साम-
 म्बोदेव “भस्यादे तद्धिते” इति पुबद्भाव इति वृत्तिकारः । न सहाधीतवती-
 मसदृशां, ततोऽप्यधिकसुन्दरीमित्यर्थः । नगर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास
 इति वामनः । अवधृत्य निश्चित्य विधातुः ब्रह्मणः, आशये हृदि अस्याः पतिः
 कतमस्तु कतमो वा वसतीत्यचिन्तयं तदेवेति शेषः ॥ ४१ ॥

अनुरूपमिति ॥ अथेदानीमनुरूपं योग्यममुं त्वां निरूपयन्नस्याः
 पतित्वेनालोचयन्, सर्वेष्वपि युवसु पूर्वपक्षतां रूपकोटित्वं व्यपनेतुमभ्रमस्त्वं
 त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेक्षयम् । त्वमेवास्याः पतिरिति निरचैवमित्यर्थः ।
 अग्रेमेव विधातुरप्याशय इति भावः ॥ ४२ ॥

अथ त्वद्रूपदर्शनमेव सम्प्रति तत्स्मारकमित्याह—अनयेति ॥ चिर-
 मवलोकितापि सा शुचिस्मिता सुन्दरी अद्याहुना हस्तेन निर्दिशन्नाह—अनया
 तव रूपसीमया सौन्दर्येकाग्रया कृतसंस्कारविबोधनस्य उद्बुद्धसंस्कारस्य मे स्मृति-
 मारूढवती स्मृतिपथ-गता । सदृशदर्शनं स्मारकमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

त्वयि वीर विराजते परं दमयन्तीकिलिकिञ्चितं किल ।

तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिरामणीयकम् ॥ ४४ ॥

तव रूपमिदं तथा विना विफलं पुष्पमिवावकेक्षितः ।

इयस्युद्धधना वृथावनिः स्ववनी सम्प्रवदत्पिकापि का ॥ ४५ ॥

अनयामरकाम्यमानया सह योगस्तुलभम्तु न त्वया ।

धनसंप्रतयाम्नुदागमे कुमुदेनेव निशाकरत्तिवा ॥ ४६ ॥

ततः किमत आह—त्वय्यीत्यादि ॥ हे वीर, दमयन्त्याः किलिकिञ्चितम् । “कोषाधुर्षभीत्यादेः सङ्करः किलिकिञ्चितम्” इत्युक्तलक्षणलक्षित-
शृङ्गारवेष्टितं त्वयि परं, त्वयैव विराजते किल शोभते खलु । तथाहि, मणि-
हारावलेमुक्ताहारपङ्केः, रामणीयक रमणीयत्व, योगधातुरूपोत्तमाहुम् । तरुणीस्तन
एव दीप्यते नान्यत्रेत्यर्थः । स्नादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेणेति प्रायम्रह्णा-
देकत्वप्रयोगः । अत्र द्वारकिलिकिञ्चितयोरुपमानोपमेययोर्वाक्यद्वये विम्बप्रति-
बिम्बतया स्तनवृषयोः समानधर्मत्वोक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारः । लक्षणन्तुकम् ॥ ४४ ॥

तवेति ॥ हे वीर, तवेदं रूपं मौन्दर्यं तथा दमयन्त्या विना, अव-
केक्षिनो वन्यवृक्षस्य । ‘वन्ध्योऽफलोऽवकेक्षी च’ इत्यमरः । पुष्पमिव विफलं
पर्येकम् । ऊद्धधना सम्पूर्णविता इयमवनिवृथा निरर्थका । सम्प्रवदत्पिका
कूजत्कोकिला स्ववनी निजोद्यानमपि डीप् । का तुच्छा निरर्थकेत्यर्थः । तथोगे
तु सर्वं सफलमिति भावः । ‘किं वितर्कं परिप्रश्ने क्षेपे निन्दापराधयोः’ इति
विश्वः । अत्र नलरूपावनिवनीनां दमयन्त्या विना रम्यतानिवेधाद्विनोकि-
रलङ्कारः । “विना सम्बन्धिं यत्किञ्चिद्भ्रान्त्यत्र परा भवेत् । रम्यतारम्यता
वा स्यात् सा विनोक्तिरनुस्मृता ॥” इति लक्षणात् । तस्याश्च पुष्पमिवेत्पुष्पमया
ससृष्टिः ॥ ४५ ॥

अत्र स्वापेक्षां दर्शयितुं तस्याः दालेभ्यमाह—अनयेति ॥ अमरैः

तदहं विदधे तथा तथा दमयन्त्यास्सविधे तव स्तवम् ।
हृदये निहितस्तया भवानपि नेन्द्रेण यथापनीयते ॥ ४७ ॥
तव सम्मतिमत्र केवलामधिगन्तुं विगिदं निवेदितम् ।
ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ॥
तदिदं विशदं वचोमृतं परिपीयाभ्युदितं द्विजाधिपान् ।
अतिवृत्तया विभिर्ममे स तदुद्गारमिव स्मितं सितम् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभिः, काम्यमानयाभिलष्यमाणया दमयन्त्या सह योगः अम्बुदागमे घनसंभृतया मेघाभृतया, निशाकरत्विषा सह योगः कुमुदेनेव त्वया न सुलभो दुर्लभ इत्यर्थः । अत्र तत्संयोगदार्ढ्यस्य अमरकामनपदार्थहेतुकत्वात्काव्य-
लिङ्गभेदः । तत्सापेक्षा चेयमुपमेति सङ्करः ॥ ४६ ॥

अत्र का गतिरत आह—तद्विति ॥ तत् तस्मात्, कार्यस्य संप्रति-
बन्धत्वादहं दमयन्त्याः संविधे समीपे तथा तथा तव स्तवं स्तोत्रं विदधे
विधास्य इत्यर्थः । सामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । यथा तथा हृदये निहितो भवा-
निन्द्रेणापि नापनीयते नेतुमशक्य इत्यर्थः । यथेन्द्रादिप्रलोभितापि त्वय्येव
गाढानुरागा गान् तथा करिष्यामोत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ताहं तथैव क्रियतां किं निवेदनेनेत्यत आह—तद्येति ॥ अप्राप्तिन्
कार्ये केवलामेकां तव सम्मतिमङ्गीकारमधिगन्तुमिदं निवेदितं निवेदनं धिक् ।
तथा हि—साधवो निजोपयोगितां स्तोपकारित्वं फलेन कार्येण ब्रुवते बोधयन्ति ।
किन्तु कण्ठेन वाग्मृत्या न ब्रुवते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

तद्विति ॥ स नलो द्विजाधिपादंस्त्राबन्दाच्चाभ्युदितमाविर्भूतं विशदं
प्रसन्नमवदातश्च तत्पूर्वोक्तमिदमनुभूयमानं वन्न प्रवामृतमिति रूपकम् । तत्परिपीया ।
अत एवातिवृत्तयातिसौहृदयेन तस्य वचोऽमृतस्य उद्गारमिव सितं स्मितं

परिमृज्य भुजाप्रजन्मना पतंगं कोकनदेन नैषधः ।
 मृदु तस्य मुदेऽकिरद्गिरः प्रियवादामृतकूपकण्ठजाः ॥
 न सुलाविषये तवाकृतिर्न वचोवर्त्मनि ते सुशीलता ।
 त्वदुदाहरणाऽऽकृतौ गुणा इति सामुद्रिकसारमुद्रणा ॥ ५१ ॥
 न सुवर्णमयी तनुःपरं ननु किं वागपि तावकी तथा ।
 न परं पथि पक्षपातित्वाऽनवलम्बे किमु मादृशोऽपि सा ॥ ५२ ॥

विनिर्मेमे निर्मितवान् । माकः कतरि लिट् । अतितुप्तस्य किञ्चिन्निस्सार उद्गारः ।
 धितत्वसाम्यात्, स्मितस्य वागमृतोद्गारत्वोत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

परिमृज्येति ॥ निषधानां राजा नैषधः नलः । जनपदशब्दात्
 क्षत्रियादश्च । भुजाप्रजन्मना कोकनदेन पाणिशोणपङ्कजेनेत्यर्थः । पतंगं हंसं
 परिमृज्य तस्य हंसस्य, मुदे हर्षाय प्रियवादानामेवामृतानां कूपे निधिः कण्ठो
 वागिन्द्रियं तज्जाः तज्जन्त्याः, गिरो मृदु यथा तथा । अकिरत् प्रियवाक्यामृतै-
 रसिञ्चदित्यर्थः । अत्र भुजाप्रजन्मना कोकनदेनेति विषयस्य पाणेर्निगरणेन
 विषयिणः कोकनदस्यैव उपनिबन्धनादतिशयोक्तिः । “विषयस्यानुपादानाद्विष-
 य्युपनिबन्धने । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात् कविप्रौढोक्तिसम्मता” इति लक्षणात् ।
 सा च पाणिकोकनदयोरभेदोक्तेरभेदरूपा । तस्याः प्रियवादामृतकूपकण्ठेति
 रूपकसंसृष्टिः ॥ ५० ॥

नेति ॥ हे हंस, तवाकृतिराकारस्तुलाविषये सादृश्यभूमौ न न वर्तते
 असदृशीत्यर्थः । ते तव, सुशीलता सौशील्यं वचोवर्त्मनि न न वर्तते वक्तु-
 मशक्येत्यर्थः । अत एवाकृतौ गुणाः ‘यत्राकृतिस्तत्र गुणाः’ इति सामुद्रिकानां
 पा सारमुद्रणा सिद्धान्तप्रतिपादनं सा त्वभेदोदाहरणं यस्याः सा तथोक्ता । आकृति-
 तौशील्ययोस्त्वय्येव सामानाधिकरण्यादर्शनादिति भावः । अत एवोत्तरवाक्यार्थस्य
 पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ५१ ॥

नेति ॥ ननु हंस, तथेयं तावकी । “युष्मत्स्यदोरः यतरस्यां कन् च”

भृशतापश्रुता मया भवान्मरुदासादि तुषारसारवाण् ।
 धनिनामितरस्सतां पुनर्गुणवत्सन्निधिरेव सन्निधिः ॥ ५३ ॥
 शतशश्रुतिमागतैव सा त्रिजगन्मोहमहौषधिर्मम ।
 अमुना तव शंसितेन तु खट्वैवाभिहितामवैभिसिताम् ॥ ५४ ॥
 अखिलं विदुषामनाविलं सुहृदा च खट्वदा च पश्यताम् ।
 सविधेऽपि नसूक्ष्मसाक्षिणी वदनालङ्कृतिमात्रमाक्षिणी ॥ ५५ ॥

इति चकारादण्डप्रत्यये ङीप् । “तवकममकावेकवचन” इति तवकादेशः । तदुः-
 परं भूर्तिरेव सुवर्णमयी हिरण्मयी न । किन्तु, वागपि तथा सुवर्णमयी शोभना-
 क्षरमयीत्यर्थः । अनवलम्बे निरवलम्बे पथि परम् आकाश एव पक्षपातितः पक्ष-
 पातित्वं न । किमु किं त्वित्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् । अनवलम्बे निराधारे
 मादरोऽपि सा पक्षपातिता ज्ञेयवत्तेत्यर्थः । अत्र तंतुवाचोः प्रकृताप्रकृतयोः
 सुवर्णमयीति शब्दश्लेषः । एवं पथि मादरोऽपि पक्षपातितेति सजातीयसंज्ञाः ।
 तथा शोपमा व्यज्यते ॥ ५२ ॥

भृशेति ॥ भृशतापश्रुता अतिसन्तापभाजा मया भवान् तुषारैः शीकरैः
 सारवानुकृष्टो मरुन्मारुतः, (सन्) आसादि प्राप्तः सन्तापहारित्वादिति भावः ।
 तथा हि धनिनां धनिकानां कुबेरादीनामितरः पद्मशङ्खादिस्संश्र्वासी निधिश्चेति
 सन्निधिः सतां विदुषां पुनर्गुणवतां गुणिनां सन्निधिस्सान्निध्यमेव सन्निधिर्महानिधिः
 सन्तापहारित्वात्, त्वमेव शिशिरमारुतः अन्यस्तु दहन एवेति भावः ।
 दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५३ ॥

शतश इति ॥ त्रिजगत्त्रैलोक्यस्य मोहे मोहने महौषधिः महौषध-
 भिति रूपकम् । सा दमयन्ती शतशो मम भृतिं श्रोत्रमागतैव । अमुना तव
 शंसितेन कथनेन तु खट्वशा खट्वश्रैव अभिहितां बोधितां तामवैभि साक्षाद्दृष्टां
 मन्ये । आप्तोक्तिपामाण्यादिति भावः ॥ ५४ ॥

अथ खट्वेरण्यात्तदृष्टिरेव गरीयसीत्याह—अखिलमिति ॥ सुहृदा

अमितं मधु तत्कथा मम श्रवणप्राहुणिकीकृता जनैः ।

मदनानलबोधने भवेत्त्वग धाट्या धिगधैर्यधारिणः ॥ ५६ ॥

विषमो मलयाहिमण्डलीविषफूत्कारमयो मयोहितः ।

वत कालकलत्रदिग्भवः पवनस्तद्विरहानलैषसा ॥ ५७ ॥

आसुमुखेन च स्वहृदा स्वान्तःकरणेन च स्वहृद्ग्रहणं तद्वत्सुहृदः श्रेयस्त्वहापनार्थं
अखिलं कृत्स्नमर्थमनाविलमसन्दिग्धमविपर्यस्तं यथा तथा पश्यतामवधारयतां
विदुषां विवेकिनां सविधे पुरोऽपि नसूक्ष्मसाक्षिणां असूक्ष्मार्थदर्शिनी ।
'सुसुषुपा' इति समासः । अक्षिणी वदनालङ्कृतिमात्रम्, न तु दूरसूक्ष्मार्थदर्शनी-
पयोगिनी इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अमितमिति ॥ हे खग, जैर्विदर्भागतजनैर्मम श्रवणप्राहुणिकीकृता
कर्णातिथीकृता, तद्विषयीकृतेत्यर्थः । 'आवेशिकः प्राहुणिक आगन्तुरतिथिस्थथा'
इति हलायुधः । अमितमपरिमितं मधु क्षौद्रं तद्वदतिमधुरेत्यर्थः । तत्कथा तद्गुण-
वर्णना अर्थेधारिणोऽत्यन्ताधीरस्य मम मदनानलबोधने कामाग्निप्रज्वलने
धाट्या सामिधेनी भवेत् । 'ऋक् सामिधेनी धाट्या च या स्यादमिसमिन्धनी'
इत्यमरः । "पाठ्यसाध्याय" इत्यादिना निपातः । धिक् वाक्यार्थो निन्द्यः ।
अत्र तत्कथायाः धाट्यात्मना प्रकृतमदनाग्नीन्धनोपयोगात् परिणामालङ्कारः ।
आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ ५६ ॥

विषम इति ॥ विषमः प्रतिकूलः कालकलत्रदिग्भवोऽन्तकदिग्भवः,
प्राणहर इति भावः । पवने दक्षिणमाहतः, तद्विरहानलैषसा दमयन्तीविरहा-
मिसमिधा तद्दोषोनेत्यर्थः । मया मलये मलयाचले, या अहिमण्डली सर्पसङ्घः
तस्याः विषफूत्कारमयः, ऊहितः तद्रूप इति कर्कित इत्यर्थः । लोके च अमि-
रेषासि निधाय फूत्कारवातैर्ध्मायत इति भावः । वतेति खेदे । विरहानलैषसा इति
रूपकोत्यापितेयं दक्षिणपवनस्य मलयाहिमण्डलीफूत्कारत्वात्प्रेक्षेति सङ्घः ॥ ५७ ॥

प्रतिमासमसौ निशाकरः खग सङ्गच्छति बिदिमाधिपम् ।
 किमु तीव्रतरैस्ततः करैर्मम दाहाय स धैर्यतस्करैः ॥ ५८ ॥
 कुसुमानि यदि स्मरेषवो न तु वञ्चं विषवलिजानि तत् ।
 हृदयं यदमूमुद्गमूर्मम यन्नातितरामतीतपन् ॥ ५९ ॥
 तदिहानवधौ निमज्जतो मम कन्दर्पशराधिनीरधौ ।
 भव पोत इवावलम्बनं विधिनाकस्मिकसृष्टसन्निधिः ॥ ६० ॥

प्रतिमासमिति ॥ हे खग, असौ निशाकरः मासि मासि प्रतिमासम्, प्रतिदर्शमित्यर्थः । वीर्यायामभ्ययीभावः । दिनाधिपं सूर्यं सङ्गच्छति प्राप्रोतीति शब्दः । ततः प्राप्तेः स निशाकरस्तीव्रतरैरत एव धैर्यतस्करैर्मदैर्यहारिभिः करैः सौरैः तत आनीतैर्मम दाहाय सङ्गच्छतीत्यनुषङ्गः । किमुशब्द उत्प्रेक्षायाम् । अत्र सङ्गमनस्य दाहार्यत्वोत्प्रेक्षणात् फलोत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

कुसुमानीति ॥ स्मरेषवः यदि कुसुमान्येव, वज्रमशनिस्तु न, सद्यो मरणाभावादिति भावः । तस्मिन् विषवलिजानि विषलतोद्भवानि । यद्यस्मादमूः स्मरेषवः । 'पत्री रोप इषुद्वयोः' इति स्त्रीलिङ्गता, मम हृदयममूमुद्गमूर्ममूर्ध्वयन् । सुहृतेणौ चङ् । यद्यस्मादतितरामतिमात्रम् । अभ्ययादाम्प्रत्ययः । अतीतपन् तापयन्ति स्म च । तपतेणौ चङ् । मोहतापलक्षणविषकार्यदर्शनाद्विषवलिजत्वोत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥

तद्विति ॥ तत्तस्माद्विहासिप्रनवधौ अपारे कन्दर्पशरैर्यं आधिर्मनो-
 व्यथा । 'पुंस्याधिर्मनसी व्यथा' इत्यमरः । तस्मिन्नेव नीरधौ समुद्रे निमज्जतो-
 ऽन्तर्गतस्य मम विधिन्य दैवेन अकस्मादकाण्डे अवमाकस्मिकम् । अभ्यात्मादित्वात्
 ठक् । अभ्यानां भमात्रे टिञ्प्रियः । तद्यथा तथा सृष्टसन्निधिः कृतसन्निधानं
 शक्तिदागतं इत्यर्थः । त्वं पोतो यानपात्रमिव । 'यानपात्रं तु पोतः' इत्यमरः ।
 अवलम्बनं भव ॥ ६० ॥

अथवा भवतिः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं पिनष्टि नः ॥

स्वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ ६१ ॥

तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं पुनरस्तु त्वरितं समागमः ।

अधिसाधय साधयेप्सितं स्मरणीयास्समये वयं वयः ॥ ६२ ॥

इति सं स विमृज्य धैर्यवान् नृपतिस्सूतवाग्बृहस्पतिः ।

अविशद्वनवेश्म विस्मितश्रुतिलम्पैः कलहंसशंसितैः ॥ ६३ ॥

अथ भीमसुतावलोकनैस्सफलं कर्तुमहस्तदेव सः ।

क्षितिमण्डलमण्डनायितं नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ ॥ ६४ ॥

अथ वेति ॥ अथवा इयं नोऽस्माकं गम्बन्धिना । उभयप्राप्तौ कर्मणि इति नियमात् कर्तरि कृद्योगे षष्ठीनिषेधेऽपि शेषषष्ठीपथेवगानात् कर्त्रर्थलाभः भवतः । उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठी । प्रवर्तना प्रेरणा ष्यासथन्थो युच् । कथं पिष्टं न पिनष्टि, सतः प्रवृत्तविषयत्वात् पिष्टपेषणकल्पेत्यर्थः । हि यस्मात् ग्रहणानां याथार्थ्यं यथा प्रामाण्यमिव, 'स्वतः गर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिव', 'गृह्यतां जाता मनीषा स्वत एव गानम्' इति मीमांसकाः । सतां परार्थता परार्थप्रवृत्तः स्वत एव न तु परतः । उपमासमूहोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६१ ॥

तवेति ॥ हे वयः खग तव वर्त्मनि शिवं मङ्गल वर्ततां त्वरितं क्षिप्रमेव पुनः समागमोस्तु अधिसाधय गच्छ ईप्सितमिष्टं साधय सम्पादय समये कार्यकाले वयं स्मरणीयाः अतन्यगामि कार्यं कुर्यादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

इतीति ॥ धैर्यवानुपायलाभात् सधैर्यः सूतुतवाग्बु सत्वाप्रयवावेतु बृहस्पतिः तथा प्रगल्भ इत्यर्थः । 'सूतुतं प्रियसत्यवाक्' इत्यमरः । स नृपतिरितिर्थात् तं हंसं विमृज्य श्रुतिलम्पैः श्रोत्रप्रविष्टैः कलहंसस्य शंसितैर्निस्मितः सन् वनवेश्म वनस्थविहारगृहमविशत् ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अथ सोऽण्डजो हंसस्तदहरेव भीमसुतायाः भ्रैम्याः भव-
लोकनैः सफलं कर्तुं तस्मिन्नेवाहनि तां द्रष्टुमित्यर्थः । क्षितिमण्डलमण्डनायितं भूमण्डलस्यालङ्कारभूतं कुण्डिनं कुण्डिनाद्यं नगरं ययौ ॥ ६४ ॥

प्रथमं पथि लोचनातिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिर्लसिसिनम् ।

कलशं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयांबभूव सः ॥ ६५ ॥

अवलम्ब्य दिदृक्षयांबरे क्षणमाश्रयंरसालसं गतम् ।

सं विलासवनेऽवनीभुजः फलमैक्षिष्ट रसालसङ्गतम् ॥ ६६ ॥

नभसः कलभैरुपाश्रितं जलदैर्भूरितरक्षुपन्नगम् ।

स ददर्श पतङ्गपुङ्गवो विटपच्छत्रतरक्षुपं नगम् ॥ ६७ ॥ •

अथ श्लोकत्रयेण शुभनिमित्तान्याह—प्रथमामित्यादिना ॥ स कल-
हंसः प्रथममादौ पथि लोचनातिथिं दृष्टिप्रियं पथिकानां प्रस्थातृणां प्रार्थितस्य
इष्टार्थस्य, सिद्धिर्लसिनं सिद्धिमुचकं जलसंभृतं जलपूर्णं कलशम्, पूर्णकुम्भं
पुरोऽप्रे कलयांबभूव ददर्श ॥ ६५ ॥

अवलम्ब्येति ॥ स हंसो दिदृक्षया स्वगन्तव्यमार्गालोकनेच्छया
अम्बरे क्षणमाश्रयंरसेन नद्वस्तुदर्शननिमित्तेनाद्भुतरसेनालसं मन्दं गतं गतिमव-
लम्ब्यावनीभुजो नलस्य विलासवने विहारवने रमालेन चूतवृक्षेण सङ्गतं
सम्बद्धम् । 'आश्रयंरसालोऽसौ' इत्यमरः । फलमैक्षिष्ट ईक्षितवान् ॥ ६६

नभस इति ॥ पुमान् गौः वृषभः, विशेषणसमासः । "गोरतद्धित-
लुकि" इति समासान्तष्टच् । स इव पतङ्गः पतङ्गपुङ्गवः पक्षिश्रेष्ठः उपमित-
समासः । नभसः कलभः खेचरकरिकल्पैरिस्वर्थः । जलदैरुपाश्रितं व्यासम् ।
भूरयः बहवः तरक्षवो मृगादनाः पन्नगा यस्य तम् । विटपैः शाखाविस्तारेण ।
'विस्तारो विटपो स्त्रियाम्' इत्यमरः । छत्रतराः अतिशयेन छादिताः क्षुपाः
हस्तशाखा यस्य तम् । 'हस्तशाखा शिफः क्षुपः' इत्यमरः । तं नगं पर्वतं
ददर्श पूर्णकलशादिदर्शनं पान्थक्षेमकरमिति निमित्तज्ञाः ॥ ६७ ॥

यथा धृतपक्षतिः क्षणं क्षणमूर्ध्वीयं दुर्विभावनः ।
 विततीकृतनिश्चलच्छदः क्षणमालोकं दत्तकौतुकः ॥ ६८ ॥
 तनुदीधितिधारया रयाद्रतया लोफविलोकनामसौ ।
 छदहेम कषत्रिवालसत्कषपाषाणनिभे नभःस्थले ॥ ६९ ॥
 विनमद्भिरधःस्थितैः खगैर्ज्ञैटिति श्येननिपातशङ्किभिः ।
 स निरैक्षि हसैकयोपरि स्वदम्भाङ्कारिपतत्रिपद्भ्यः ॥ ७० ॥
 ददृशे न जनेन यन्नसौ भुवि तच्छायमदोक्ष्य तत्क्षणात् ।
 दिवि दिशु वितिर्णचक्षुषा पृथुवेगद्रुतमुक्तदम्पथः ॥ ७१ ॥

स इति ॥ स हंसः क्षणं धृतपक्षतिः कम्पितपक्षमूल, क्षणमूर्ध्वीयनेन
 ऊर्ध्वगमनेन दुर्विभावनः दुष्करावधारणो दुर्लभ्य इत्यर्थः । विततीकृतौ
 विसारितौ निश्चलौ छदौ पक्षौ यस्य सः । तथाऽऽलोककानां दृष्ट्यां दत्तकौतुकः
 सन् ययौ । स्वभावोक्तिः ॥ ६८ ॥

तन्विति ॥ अर्षो हंसो रयादितोक्तपत्रयेति शेषः । लोकस्यालोक-
 जनस्य परीक्षकजनस्य विलोकनां दर्शनं गतया कौतुकादूर्णपक्षार्थम् विलोक्य-
 णान्येत्यर्थः । तनोः शरीरस्य तन्वा मृगया च दीधितिधारया रदिमरेखया
 निमित्तेन । कषपाषाणनिभे निकषोपलानभे नभःस्थले छदहेम निजपक्षसुवर्ण
 कषन् घर्षत्रिवालसत् अशोभतेऽनुप्रेक्षा ॥ ६९ ॥

विनमद्भिरिति ॥ स्येदेन वेगेन आङ्कारिणा प्रामिति शब्दं कुर्वाणा
 पतत्रिपद्भतिः पक्षिसरणिः यस्य स हंसः । श्येननिपात शङ्कन्त इति तच्छङ्किभि-
 रत एव विनमद्भिर्विलीयमानैरध स्थितैः खगैर्ज्ञैटिति द्रक् मृक्या इशा उपरि
 उपरिष्ठात् निरैक्षि निरीक्षितः । कर्मणि लुङ् । स्वभावोक्तिः ॥ ७० ॥

दृश इति ॥ यन् गच्छन् । इणा लट्ः आत्रादेशः । अर्षो हंसः ।
 अुषि तच्छायं तस्य छायाम् । “विभाषा सेना” इत्यादिना नपुंसकत्वम् ।

न वनं पथि शिश्रियेऽमुना कचिदप्युच्यते दुष्कारतम् ।
 न सगोत्रजमन्ववादि वा गतिवेगप्रसरद्वुच्चा हतम् ॥ ७२ ॥
 अथ भीमभुजेन पालिता नगरी मञ्जुरसौ धराजिता ।
 पतगस्य जगाम दृक्पथं हिमशैलोपमसौधराजिता ॥ ७३ ॥
 दयितं प्रति यत्र सन्तता रतिहासा इव रेजिरे भुवः ।
 स्फटिकोपलविग्रहा गृहाऽऽशाश्रुद्भित्तनिरङ्कभित्तयः ॥ ७४ ॥

अवेक्ष्य तत्क्षणादिवि दिक्षु च वितीर्णचक्षुषा दत्तदृष्टिना जनेन पृथुवेगेन द्रुतं
 शीघ्रं मुक्तदृक्पथस्सन् न ददशे न दृष्टः, क्षणमात्रं दृष्टिपथमतिक्रान्त इत्यर्थः ॥

नेति ॥ गतिवेगेन प्रसरद्वुच्चा प्रसर्पत्तेजसा अमुना ह्येन कचिदपि
 उच्चतरात्युन्नता, द्रुणां द्रुमाणां, चारुता रम्यता यस्मिन् तत् । 'पलाशी-
 द्रुद्धमागमा' इत्यमरः । वनं न शिश्रिये । सगोत्रजं बन्धुजन्यं द्रुतं कूजितं वा
 नान्ववादि नानूदितं मध्येमार्गमध्वश्रमापनोदनबन्धुसम्भाषणादिकमपि न कृत-
 मिति सुहृत्कार्यानुसन्धानपरत्वोक्तिः ॥ ७२ ॥

अथेति ॥ धराजिता भूमिजयिना । "सत्सूद्विष" इत्यादिना क्विपि
 तुक् । भीमस्य भीमभूपत्य भुजेन पालिता हिमशैलोपमैः सौधैः राजसदनैः
 राजिता मञ्जुः मञ्जुला मनोह्रा असौ पूर्वोक्तनगरी कुण्डिनपुरी पतगस्य
 हंसस्य दृक्पथं जगाम स तां ददर्शेत्यर्थः । अत्र यमकाख्यानुप्रासस्य हिमशैलो-
 पमेति उपमायाश्च संसृष्टिः ॥ ७३ ॥

अथ नगरं वर्णयति—दयितमिति ॥ यत्र नगरी, स्फटिकोपल-
 विग्रहाः स्फटिकमयशरीरा इत्यर्थः । अत एव शाशाश्रुद्भित्तनिरङ्कभित्तयः शाशाश्रु-
 द्वाकलनिष्कलङ्कानि कुख्यानि येषां ते । 'भित्तं शकलखण्डे वा' इत्यमरः ।
 शिबेः क्तिन्प्रत्ययः । "भित्तं शकलम्" इत्यादिनिपातनात् "रदाभ्याम्"
 इत्यादिना निष्ठानत्वाभावः । गृहाः दयित भीमं प्रियं प्रति सन्तता भुवो
 भूमेर्नीचिकया रतिहासा इव केळिहास्यानीव रेजिरे इत्युपमेक्षा ॥ ७४ ॥

मृपनीसर्मणीगृहस्त्रिषामुपधेयत्र भवेन भास्वतः ।

शरणाप्रमुवास वासरेऽप्यसदावृष्ट्युद्यत्तमं तमः ॥ ७५ ॥

सितदीप्रमणिप्रकल्पिते यद्गारे हसद्द्वरोदसि ।

निखिलाभिशि पूर्णिमा तिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः ॥

सुदतीजनमज्जनार्पितैर्धुमृणैर्यत्र कषायिताज्ञया ।

न निशाखिलयापि वापिका प्रससाद् प्रहिलेव मानिनी ॥ ७७

नुपेति ॥ यत्र नगर्यां तमोऽन्धकारः, भास्वतो भास्वरात् भयेन
नृपस्य ये नीलमणीना गृहाः तेषां त्रिषस्तासामुपधेयछलादित्यपहवभेदः ।
'रत्नं मणिद्वयोः' इत्यमरः । कृदिकारादाकिनो वा ङीष्कथ्यः । शरणासं शरणं
गृहं रक्षितारश्चागतम् । 'शरणं गृहरक्षितोः' इत्यमरः । वासरे दिवसेऽप्यसदा-
वृष्ट्यपुनरावृत्ति किञ्चोदयत्तमं सतुवास ॥ ७५ ॥

सितेति ॥ सितैर्दीपैश्च मणिभिः प्रकल्पिते उज्ज्वलस्फटिकनिर्मिते
हसद्द्वरोदांस विहसद्द्वरोदस्के यावापृथिवीध्यापिनीत्यर्थः । यद्गारे वस्थाः
नगर्याः गृहेष्वित्यर्थः । जातोवेकवचनम् । निशि निखिलान् तिथीनेकाकिनी एकै-
वेत्यर्थः । "एकादाकिनिचासहाय" इति चकारात् कन्प्रत्ययः । "प्रस्ययस्वात्
कात्पूर्वस्य" इतीकारः । पूर्णिमातिथिः राकातिथिः । "तथाशास्त्रिचयो द्वयोः"
इत्यमरः । अतिथिरुपतस्थे अतिथीभूय सङ्गतेत्यर्थः । "उपाह्वयपूजा" इत्यादिना
सङ्गतिकरणे आत्मनेपदम् । स्फटिकमवतकान्तिमित्यकौमुदीयोगात् सर्वा अपि
रात्रयो राकारात्रय एवाप्तमित्यभेदोक्तेरतिघञोक्तिभेदः ॥ ७६ ॥

सुदतीति ॥ यत्र नगर्यां शोभना दन्ता यासां ताः सुदस्यः शिवः
अस्य विधानामावाहनादेशश्चिन्त्य इति केचित् । "अप्रान्तगुह्यप्रवृत्तभवराहै-
भ्यश्च" इति चकारात् सिद्धिरिति केचित् । सुदस्यादयः क्रीडुं योग्यस्ता शिवां
सङ्गानाम् इति दन्तादेशात्साधव इत्यपरे । तथैतत्सर्वमभिसम्भाय आहूय नामनः ।

क्षणनीरवया यया निशि श्रितवप्राबक्रियोगपट्टया ।
मणिवेशममयं सुनिर्मलं किमपि ज्योतिरबाह्यमिज्यते ॥ ७५ ॥
विललास जलाशयोदरे कचन'घौरनुबिम्बितेव या ।
परिघांकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिबिम्बानवलंबिताम्बुनि ॥ ७९ ॥
व्रजते दिवि यद्गृहावलीचलचेलाच्छलदण्डताडनाः ।
व्यतरन्नरुणाय विश्रमं सृजते हेक्तिहयात्किंकालनाम् ॥ ८९ ॥

‘सुदत्यादयः प्रतिबिभेया’ इति । ता एव जनाः लोकाः तेषां मञ्जनादवगाहनादपितेः
सङ्गमितैरपि पुच्छणैः कुङ्कुमैः कषायिताक्षयां सुरभिताभ्यन्तरा भोगविहैः कल-
वितहृदया च । वाप्येव वाविका दीर्घिका प्राहिला ग्रह आप्रहः तद्वती दीर्घरोषा ।
पिच्छादित्वादिलच् । मानिनी । “ब्रीणामीर्ष्यां कृतः कोपो मानो व्यासजिनि
श्रियः” इत्युक्तलक्षणो मानः । तद्वतीं नायिकेव अखिलया निशा निशया सर्व-
रात्रिप्रसादनेनेत्यर्थः । न प्रससाद् प्रसभाशया नाभूत् तादृक्षोभादिति भावः ॥

क्षणेति ॥ निशि निशाये क्षणं नीरवया एकत्र सुप्तजनत्वादपरत्र
ध्यानस्तिमितत्वाभिश्शङ्कया, श्रितः प्राप्ते वप्राबक्रियोगपट्ट इव, अन्यत्र वप्राबक्रि-
रिव योगपट्टे यया सा तथोक्ता, यया नगर्यां मणिवेशममयं तद्गुणं निर्मल अबाह्य-
मन्तवैति किमप्यबाह्यनसगोचरं ज्योतिः प्रभा आत्मज्योतिश्च इज्यते स्वथ्यते
रम् । अत्र नगरीविशेषणसाम्याद्प्रस्तुतयोगिनीप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ७८ ॥

विललासेति ॥ या नगरी परिघायाः कषटेन व्याजेन स्फुटं परितो
व्यक्तं यथा तथा स्फुरता प्रतिबिम्बेनानवलम्बितं, मध्ये अगृह्यमाणं च अम्बु
यस्मिन् तस्मिन् । प्रतिबिम्बाक्रान्तमम्बु परितः स्फुरति, प्रतिबिम्बदेशे तु न स्फुरति
तेनैव प्रतिबिम्बादिति भावः । कचन कुत्रचिजलाशयोदरे हृदमध्ये कस्यचि-
ज्जहस्य मध्य इत्यर्थः । अनुबिम्बिता घौरमरावतीव विललासेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

व्रजते इति ॥ यस्यां नगर्यां गृहावलीषु चलाश्चलन्तः चेलाश्चलाः
वप्राकामात्रि त एव दण्डास्तैस्ताडनाः कषाघाता इत्यर्थः । ताः कर्मणः विधि

क्षितिगर्भेऽम्बरारुयेस्तलमध्योपरिपूरिणां पृथक् ।

अगर्भे खलु थाखिलाद्भुताजनि सारैर्निजविह्वारिभिः ॥ ८१

दधदम्बुदनीलकण्ठतां बह्वदत्यच्छसुधोज्ज्वलं वपुः ।

कथञ्चछतु यत्र नाम न क्षितिधृन्मन्दिरमिन्दुमौकिताम् ॥

गजते खे गच्छते । हेळिह्याळेः सूर्याश्वपङ्कः । 'हेळिरालिङ्गने रबी' इति वैजयन्ती । कालानाशोदनां गजते कुर्वते । अरुणाय सूर्यसारथये विश्रमं स्वयं तत्कार्यकारणाद्विश्रान्तिम् । "नोदात्तोपदेश" इत्यादिना धञ्प्रतिप्रतिषेधः । व्यतरन् दद्गुः । अत्र हेळिह्याळेखेलाखलदण्डताडनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । तेन च गृह्णाणामर्कमण्डलपर्यन्तमौषखं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वनिः ॥ ८० ॥

क्षिताति ॥ तलमध्योपरि अधोमध्योर्ध्वदेशान् पूरयन्तीति तत्पूरिणां जगतां पाताळभूमिस्वर्गाणां पृथगसङ्कीर्णं गानि निजानि प्रतिनियतानि विह्वानि निष्पन्नपानस्रक्चन्दनादिलिङ्गानि धारयन्तीति तद्धारिभिस्तथोक्तैः सारैरुक्कडैः क्षितिगर्भे पाताळे धरायां भूपृष्ठे अम्बरे आकाशे च ये आलम्बा गृह्णात्सैः भूम्यन्तर्बद्धिः शिरोगुहैरित्यर्थः । या नगरी अखिला कृत्वा अङ्गता चित्वा अजनि जाता । "दीपजन" इत्यादिना जनेः कर्तरि लृट् । च्लेश्विणादेशः । अत्र क्षितिगर्भादीनां तलमध्योपरिजगतां विह्वानां च यथासङ्गधसम्बन्धाद्यथासङ्गधा-
तङ्कारः । तेन त्रैलोक्यवैभवं गम्यते ॥ ८१ ॥

दधदिति ॥ यत्र नगर्यामम्बुदरम्बुदनीलकण्ठः शिखरोपकण्ठः गच्छत् पश्य तस्य भावस्तत्ताम् । 'कण्ठो गळे सन्निधानः' इति विश्वः । दधत् अस्यच्छया इधया लेपनकर्मिण च सुधावदमृतबन्धोज्ज्वलं वपुः बहत् । 'सुधाकेपोऽमृतं सुधा' इत्यमरः । क्षितिधृन्मन्दिरं राजभवनं इन्दुमौकितामिन्दुमण्डलपर्यन्त-
क्षारत्तम् । कर्ष्यं नाम न च्छतु गच्छत्वेवेत्यर्थः । राजभवनस्य तादृशोन्नतं

बहुरूपकसालभक्षिकामुखचन्द्रेषु कळङ्करङ्गवः ।

यदनेककसौधकन्धराहरिभिः कुक्षिगतीकृता इव ॥ ८३ ॥

बलिसद्यदिवं स तथ्यवागुपरि स्माह दिवोऽपि नारदः ।

अधराच्च कृता ययेव सा विपरीताजनि भूमिभूषया ॥ ८४ ॥

प्रतिहृद्रूपथे धरदृजात्पथिकाह्वानदसक्तुसौरभे ।

कलहान्न घनाद्यदुत्थितादधुनाप्युज्जति घर्घरस्वनः ॥ ८५ ॥

युक्तमिति भावः । अन्यत्र इन्दुमौलित्वमीश्वरत्वञ्च तच्च नीलकण्ठस्य युक्तमिति भावः । अत्र विशेषणविशेष्याणां श्लिष्टानामभिधायः प्रकृतार्थमालनियन्तृणा-
दप्रकृतेश्वरप्रतीतेर्ध्वनिरेव ॥ ८२ ॥

बल्लिति ॥ बहुरूपका भूमिष्ठसौन्दर्याः शैषिकः कप्रत्ययः । तेषु साल-
भक्षिकानां कृत्रिमपुत्रिकाणां मुखचन्द्रेषु कळङ्करङ्गवः चन्द्रत्वान् सम्भाविताः
कळङ्कमृगास्ते यस्यां नगर्यां, अनेककेषां बहूनां सीधानां कन्धरासु कण्ठप्रदेशेषु
ये हरयः सिंहास्तैः कुक्षिगतीकृता इव प्रस्ताः किमित्युत्प्रेक्षा मुखचन्द्राणां
विष्कळङ्कत्वनिमित्ता । अन्यथा कथं चन्द्रे निष्कळङ्कतेति भावः ॥ ८३ ॥

बलीति ॥ स प्रसिद्धस्तभ्यवाक् सत्यवचनो नारदः बलिसद्यदिवं
पाताळस्वर्गं दिवो मेरुस्वर्गाद्युपर्युपरि स्थितामुत्कृष्टाञ्च स्माह उक्त्वान् ।
अथेदानीं भूमिभूषया यया नगर्यां । अधरा न्यूनः अधस्ताच्च कृतेवेत्युत्प्रेक्षा ।
सा बलिसद्यधौः नारदोक्तिविपरीताजनि । सर्वोपरिस्थितायाः पुनरधस्थितिः
विपरीत्यम् ॥ ८४ ॥

प्रतीति ॥ पन्थानं गच्छन्तीति पथिकाः तेषामाह्वानं ददातीति तथोक्तं
आहायकं अध्वानं गच्छतामाकर्षकमित्यर्थः । तत्सकृत्तूनां सौरभं सुगन्धो
बलिसन् प्रतिहृद्रूपथे प्रस्थापनपथम् । “अव्ययं विभक्ति” इत्यादिना वीप्स्वाया-
न्वयबीभावः । “तुनीयासप्तम्योर्बहुलम्” इति सप्तम्या न अन्भावः धरदृः

वरणः कनकस्य मानिनीं दिवमहादमरात्रिं रागवासात् ॥

घनरत्नकवाटपक्षतिः परिरभ्यानुरसन्नुत्तास वाम् ॥ ८६ ॥

अनलैः परिवेषमेत्य या ज्वलदूर्कोपलवप्रजन्मभिः ।

उदयं लयमन्तरा रवेरवहद्वाणपुरीपरार्थ्यताम् ॥ ८७ ॥

गोधूमवूर्णप्रावाण तज्जात् यस्यां नगरीं उल्लिखतात् कलहात् चर्षरस्वने
निर्झरत्पद्मनिः कण्ठध्वनिः घनान्घेषादधुनापि नोञ्जति न त्यजति । सर्वदा
सर्वहृष्टेषु घरट्टा मेघध्वान ध्वनन्तीति भावः । अत्र घनानां घरट्टकलहासम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च तद्दर्शरस्वनस्य तदेतुकन्धोत्प्रेक्षा म्यञ्जका-
प्रयोगाद्गन्ध्या चेति सङ्करः ॥ ८५ ॥

वरण इति ॥ कनकस्य सम्बन्धी वरणः प्राकारः । 'प्राकारो वरण-
रूपालः' इत्यमरः । तद्विकारः स एवामरादिः मेरुः, यां नगरीमेव मानिनी
कंपसन्नपत्रामत एव अङ्कानिजोन्सद्गादागतां भूलोकं प्राप्तां दिवममरावतीं घने
निबिडे रत्नानां कवाटे रत्नमथकवाटे एव पक्षती पक्षमूले यस्य स सन् परि-
रभ्योपगृह्णा मेरोः पक्षवत्त्वात् पक्षातरूपत्वमनुसरन् अनुवर्तमान उवासा ।
कामिनः प्रणयकृपितां प्रेयसीं आप्रसादमनुगच्छन्तीति भावः । रूपकालहारः
स्फुटमेव । तेन चेयं नगरी कुतश्चित्कारणादागता दौरेव वरणः स्वर्णीद्विरेवेत्यु-
त्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ८६ ॥

अनलैरिति ॥ या नगरी रवेरुदयं लयमन्तमयधान्तरा, तयोर्मध्यकाल
इत्यर्थः । "अन्तरान्तरेण युक्ते" इति द्वितीया । ज्वलतां अर्कोद्युधम्यकात्
प्रज्वलतामर्कोपलानां वप्रात् जन्म येषां तैः सूर्यकान्तिः प्राकारजन्धैरनलैः
परिवेषमेत्य परिवेषेष्टं प्राप्य ः णपुर्याः बाणासुरनगरीः शोणितपुरस्य परार्थ्यतां
श्रेष्ठतामवहत् । अत्रान्यधर्मस्यान्तेन सम्बन्धासम्भावात् तादृशीं परार्थ्यतामित्ति
सादृश्याक्षेपाभिदर्शनालङ्कारः ॥ ८७ ॥

बहुकम्बुमणिवराटिकागणनाटस्करकर्कटोत्करः ।

हिमवालुकयाच्छवालुकः पट्टु दध्वान यदापणार्णवः ॥ ८८ ॥

यद्गारघटाट्टुकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिळापथा ।

सुमुचे न पतिव्रतौचिती प्रतिचन्द्रोदयमभ्रगङ्गाया ॥ ८९ ॥

बह्विति ॥ बहवः कम्बवः शङ्खाः मणयश्च यस्मिन् सः, वराटिकागण-
नाय कपटिकासङ्गधानाय अटन्तस्तिर्यक् प्रचरन्तः कराः पाणय एव कर्कटोत्कराः
कुलीरसङ्घाः यस्मिन् सः हिमवालुकया कपूरेणाच्छवालुकः स्वच्छसिकतः यस्याः
पुरः आपणो विपणिरैव अर्णवः पट्टु धीरं दध्वान ननाद । 'कपर्दो वराटिका'
इति हलायुधः । 'शङ्खस्मात्कम्बुरभियाम्' इत्यमरः । 'सिताभ्रो हिमवालुका ।
स्यात् कुलीरः कर्कटः' इति चामरः ॥ ८८ ॥

यदिति ॥ यस्याः नगयी अगारघटासु गृहसमूहेषु अद्यनां अष्टालकानां
कुट्टिमेषु बद्धभूमिषु । 'कुट्टिमोऽस्त्री बद्धभूमिः' इति यादवः । स्रवद्रिः इन्दु-
सम्पर्कस्यन्दमानैरिन्दूपलैश्चन्द्रकान्तैर्हेतुभिः, तुन्दिळाः प्रवृद्धाः आपो यस्यास्तथा
'तुन्दादिभ्य इलच्' । "ऋवप्" इत्यादिना समासान्तः । अभ्रगङ्गाया
मन्दाकिन्या । 'मन्दाकिनी विषद्रङ्गा' इत्यमरः । चन्द्रोदये चन्द्रोदये प्रति-
चन्द्रोदयम् । वीप्सायामव्ययीभावः । पतिव्रतानामौचिती औचित्यम् । ब्राह्मणैः
दित्वात् गुणवचनेत्यादिना प्यङ्प्रत्ययः । "षिद्वीरादिभ्यश्च" इति ङीप् । स च
"मातरिष्व" इति पित्वादेव सिद्धे मातामहशब्दस्य गौरादिपाठेनानित्यत्व-
ज्ञापनात् वैकल्पिकः । अत एव वामनः— "प्यथष्वित्कार्यं बहुळम्" इति
जीनपुंसकयोर्भाषकियथोष्यञ् क्विच्च बुम् । 'औचित्यमौचिती मैथ्यं मैत्री
बुद्धिप्रागुदाहृतम्' इत्यमरश्च । न सुमुचे न तस्यजे । अर्तुः समुद्रस्य चन्द्रोदये
वृद्धिप्रागुदाहृतस्यपि तथा वृद्धिरचिता । "आर्तते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना
कृष्णा । श्रुते प्रियेत या नारी सा ह्यङ्गिज्ञया पतिव्रता ॥" इति स्मरणादिति
भावः । अभ्रगङ्गाया यद्गारेस्यादिविशेषणार्थासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्ते-

कथयोस्तमितस्य भास्वतः स्काष्ठिता यत्र निरालयाः ककु ।

अनुसायमभुर्विलेपनापणकारमीरजपण्यवीथयः ॥ ९० ॥

विततं वणिजापणेऽखिलं पणितुं यत्र जनेन वीक्ष्यते ।

मुनिनेव मृकण्डसूनुना जगती वस्तु पुरोदरे हरेः ॥ ९१ ॥

समभेणमदैर्यदापणे तुलयन् सौरभलोभनिश्चलम् ।

पणिता न जनारवैरवैदपि कूजन्तमलिं मलीमसम् ॥ ९२ ॥

रतिशयोक्तिः । तथा च यदगाराणां अतीन्दुमण्डलमीत्रस्य व्यज्यते । तदुत्था-
पिता चयं अस्याः पातिप्रत्यधर्मापरित्यागोत्प्रेक्षेति सङ्करः । सा व्यजकाप्रयोगा-
द्रम्या ॥ ८९ ॥

रुच्य इति ॥ यत्र नगर्यां अनुसायम् । वींसायामव्ययीभावः ।
विलेपनापणेषु सुगन्धद्रव्यनिषयासु काश्मीरजानि कुङ्कुमान्येव पण्यानि द्रव्याणि
तेषां वीथयः श्रेण्यः अस्तमितश्च अस्तङ्गतस्य भास्वतः सम्बन्धिभ्यः स्काष्ठिता
अस्तमयक्षोभात् च्युताः अत एव निरालया निराश्रया रुचयः प्रभा अभुः ककु ।
कथञ्चित् प्रच्युताः सायन्तनार्कविष इव भान्ति स्मेत्यर्थः । कुङ्कुमराक्षीनां
तदा तत्सावर्ण्यादियमुत्प्रेक्षा व्यजकाप्रयोगाद्रम्या । भातेर्छेद् । मंजुसादेवः ॥

विततमिति ॥ यत्र नगर्यां, वणिजा वणिग्जनेन पणितुं व्यवहर्तुं
आपणे पण्यवीथ्यां, विततं प्रसारितं, अखिलं जगत्यां लोके स्थितं वस्तु पदार्थ-
जातं, पुरा पूर्वं हरेः विष्णोरुदरे मृकण्डसूनुना मुनिना मार्कण्डेयेनेव जनेन
कोकेन वीक्ष्यते विष्णुदरमिव समस्तवस्त्वाकरोऽयमाभासत इत्यर्थः । पुरा किल
मार्कण्डेयो हरेरुदरं प्रविश्य विश्वं तत्राप्राक्षीदिति कथयन्ति ॥ ९१ ॥

सममिति ॥ यस्या नगर्यां, आपणे सौरभलोभनिश्चलं गन्धग्रहण-
निष्पन्दं, ततः क्रियया दुर्बोधमित्यर्थः । मलीमसं मलिनं सर्वाङ्गनीलमित्यर्थः ।
अनुचया पीतमध्यस्वाळः पीतित्रैवं व्यबच्छेदादतोगुणतोऽपि दुर्ग्रहमित्यर्थः ।

रूषिकान्तमयेन सेतुना सकलाहज्वलनाहितोष्मणा ।
 शिशिरे निशि गच्छतां पुरा चरणौ यत्र धुनोति नो हिमम् ॥
 विधुदीधितिजेन यत्पथं पयसा नैषधशीलशीतलम् ।
 शशिकान्तमयं तपागमे कलितीव्रस्तपति स्म नातपः ॥ ९४ ॥

“ज्योत्स्ना तमिस्रा” इत्यादिना निपातः । अलिं शृङ्गभेगमदैः समं कस्तूरीभिः सह तुलयन् पणित्वा क्रेता, कूजन्तमपि जनारवैः कलकलैः नावैत्ततोऽपि नाजानादित्यर्थः । इह निश्चलस्थालेः गुञ्जनं कविना प्रौढवादेनोष्णमित्यनुसन्धेयम् । अत्रात्रैः नैष्यादेगमदोक्तेः सामान्यालङ्कारः । “समान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता” इति लक्षणात् । तेन भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते ॥ ९२ ॥

रश्मीति ॥ यत्र नगर्यां, सकलं कृत्स्नमहः । “राजाहस्सखिभ्यश्चन्” । “रात्राद्वाहाः पुंसि” इति पुल्लिङ्गता अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । योगविभागात्प्राप्तः । ज्वलनेन तपनकराभिधातात् प्रज्वलनेनाहितोष्मणा जनितीष्येन रूषिकान्तमयेन सेतुना सेतुसहशेन सूर्यकान्तकुट्टिमाश्वनेत्यर्थः । गच्छतां रात्र्यमाणां चरणौ चरणानीत्यर्थः । स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टाजातिः । प्रागेणात्ते जातौ द्विवचनम् । शिशिरे शिशिरतौ । तत्रापि निशि हिमं पुरा नो धुनोति नापीड्यत । यावत्पुरा निपातयोर्लट् । अत्र सेतोष्मणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तत्रोत्तरस्याः पूर्वापेक्षत्वात्सङ्घः ॥ ९३ ॥

विधुविति ॥ विधुदीधितिजेन इन्दुगर्भकजन्येन, पयसा सलिलेन नैषधस्य नलस्य, शीलं वृत्तं स्वभावो वा तद्वन्धीतं शशिकान्तमयं यत्पथं यस्याः नगर्याः पन्थानं, तपागमे प्रीष्मप्रवेशे, कलितमयः कलिकालवत् प्रचण्ड आतपो न तपति स्म । नलव्यायाः कलिनाशकत्वात् तत्र भावः । अत्र नगरपथस्येन्दु-पलपयस्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तस्मात्प्रत्वाद्गुपमयोस्सङ्घः ॥ ९४ ॥

परिघावलयच्छलेन या न परेषां प्रहणंस्व गोचरा ।
 फणिभाषितभाष्यफक्किा विषमा कुण्डलनामवापिता ॥ ९५ ॥
 मुखपाणिपदाक्षिण पङ्कजैरचिताङ्गेष्वपरेषु चम्पकैः ।
 स्वयमादित यत्र भीमजा स्मरपूजाकुसुमस्रजः श्रियम् ॥ ९६ ॥
 जघनस्तनभारगौरवाद्वियदालम्ब्य विहर्तुमक्षमाः ।
 ध्रुवमप्सरसोऽवतीर्य यां शतमध्यासत तत्सखीजनः ॥ ९७ ॥

परिधेति ॥ परिघावलयच्छलेन परिघावेष्टनव्याजेन, कुण्डलनां मण्डलाकाररेखामवापिता परेषां शत्रूणां प्रहणसाक्रमणस्य, अन्यत्रान्येषां प्रहणस्य ज्ञानस्य न गोचरा अविषया या नगरी विषमा दुर्बोधा फणिभाषितभाष्यफक्किा पतञ्जलिप्रणीतमहाभाष्यस्थकुण्डलिप्रन्धः, नूनमिति शेषः । अत्र नगरीः कुण्डलि-प्रन्धत्वेनोत्प्रेक्षा । सा च परिघावलयच्छलेनेत्यपह्नवोऽथापितत्वात्सापह्नवा व्यञ्जका-प्रयोगाद्गम्या ॥ ९५ ॥

मुखेति ॥ यत्र नगरी, मुखश्च, पाणी च, पदे च, अक्षिणी च तस्मिन् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । पङ्कजैः रचिता यथा अपरेषु मुखादिव्यतिरिक्तेषु अङ्गेषु चम्पकैश्चम्पकपुष्पैः, रचिता सर्वत्र सादृश्याद्यपदेशः, भीमजा भैमी, स्वयं स्मर-पूजा कुसुमस्रजः श्रियं क्षोभामादित प्राप्तवती । ददातेर्छेद् । “स्याध्वोरिव” इतीत्वम्, “ह्रस्वादङ्गात्” इति सलोपः । अत्रान्यश्रियोऽन्त्रासम्भवात् श्रियमिव श्रियमिति सादृश्यापेक्षाश्रिदर्शनाभेदः । तथा तदज्ञानां पङ्कजाद्यभेदो-क्तेरतिशयोक्तिः । तदुत्थापिता निदर्शनेति सङ्करः ॥ ९६ ॥

जघनेति ॥ जघनानि स्तनाश्च जघनस्तनम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । तदेव भारः तस्य गौरवाद्गुरत्वात् वियदालम्ब्य विहर्तुमक्षमाः शतं शतसङ्ख्याकाः ‘विशालायाः सदैकत्वे सर्वाः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः’ इत्यमरः । अप्सरसोऽवतीर्य स्वर्गादागच्छ तत्सखीजनः सत्यः । जातावैकवचनम् । यां नगरीं, अध्यासत ।

स्थितिशास्त्रिसमस्तवर्णतां न कथं चित्रमयी विभर्तुं वा ।
 स्वरभेदमुपैतु या कथं कलितानल्पमुस्वारवत् न वा ॥ ९८ ॥
 स्वरुचारुणया पताकया दिनमर्केण समीयुषोत्तुषः ।
 लिलिद्धुर्बहुधा सुधाकरं निशि माणिक्यमया यदालयाः ॥ ९९ ॥

“अधिष्ठीद्स्थासां कर्म” इति कर्मत्वम् । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । अप्सरसः अप्सरः-
 कल्पः सतं सस्य एनामुपासत इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

स्थितितीति ॥ चित्रमयी आश्चर्यप्रचुरा, आलेख्यमयी च । ‘आलेख्या-
 श्चर्ययोश्चित्रम्’ इत्यमरः । या स्थित्वा मर्यादया स्थायित्वेन च क्षालन्ते ये ते
 समस्तावर्णाः ब्राह्मणादयः शुक्रादयश्च यस्यास्तस्याः भावः तत्ताम् । ‘वर्णो
 द्विजादौ शुक्रादौ’ इत्यमरः । कथं न विभर्तुं विभर्तृत्वैवेत्यर्थः । कलितः प्राप्तः
 अनल्पानां बहूनां मुखानां आरवो बहुमुखानां षण्मुखादीनाञ्च आरवः शब्दो
 यस्याः सा पुरी, स्वरस्य ध्वनेर्भेदं नानात्वम् । स्वः स्वर्गादभेदश्च कथं नोपैतु
 उपैत्वेवेत्यर्थः । उभयत्रापि सति कारणे कार्यं भवेदिति भावः । अत्र केवल-
 प्रकृतश्लेषालङ्कारः । उभयोरप्यर्थयोः प्रकृतत्वात्, किं त्वेकनाले फलद्वयव-
 देकस्मिन्नेव शब्देऽर्थद्वयप्रतीतेरर्थश्लेषः प्रथमार्थे, द्वितीये तु, जतुकाष्ठवदेकवज्रूत-
 शब्दद्वयार्थद्वयप्रतीतेः शब्दश्लेषः ॥ ९८ ॥

स्वरुच्चेति ॥ माणिक्यमयाः पद्मरागमयाः, यदालयाः यस्यां नगर्यां
 गृह्याः दिनं दिने । अत्यन्तसंबन्धे द्वितीया । समीयुषा सङ्गतेन अर्केण हेतुना-
 उत्तुषः अर्कसम्पर्कादुत्पन्नपिपासाः सन्तः । स्वरुचा स्वप्रभया, अरुणया आरुण्यं
 प्राप्तयेति तद्गुणालङ्कारः । “तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिः” इति
 लक्षणात् । पताकया रचनायमानयेति भावः । सुधाकरं, बहुधा लिलिद्धुः
 आस्वादयामासुरित्यर्थः । अहिं सन्तप्ता निशि शीतोपचारं कुर्वन्तीति भावः ।
 अक्ष गृह्याणां सन्तापनिमित्तः सुधाकरलेहनात्मा शीतोपचारः उत्प्रेक्ष्यते । सा
 बोधतद्गुणोत्प्रेक्षेति सङ्करः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ९९ ॥

लिङ्गिहे स्वरुचा पताकया निशि जिह्वानिभया निशाकरम् ।

भित्तमर्ककरैः पिपासु यन्नृपसद्यामलपद्मारागजम् ॥ १०० ॥

अमृतद्युतिलक्ष्म पीतया मिलितं यद्वलभीपताकया ।

बलयायितशेषशायिनस्सखितामादित पीतवाससः ॥ १०१ ॥

अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा-

जिह्वब्रह्ममुखौघनिम्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना ।

पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्तां नु मन्दाकिनी

यत्प्रासाददुकूलवह्निरनिलान्दोळैरखेलदिवि ॥ १०२ ॥

अथानयैव भङ्ग्या राजभवन वर्णयति—लिङ्गिह इति ॥ अमलपद्म-
रागजं, यस्यां नगर्यां, नृपसद्य राजभवनं, अर्ककरैः भित्तं अतिसामीप्यादभि-
व्याप्तम् । श्रयतेः कर्मणि क्तः । 'श्रिणातेः पकार्णात्' इति केचित् । तदा
ह्रस्वः विन्त्यः, प्रकृत्यन्तरं सृज्यमित्यास्तां तत् । अत एव पिपासु तृषितं सत् ।
पिबतेः सभ्रन्तादुप्रत्ययः । खकीया क्यस्यां तथा स्वरुचा तद्रूषितयेत्यर्थः ।
अत एव जिह्वानिभया पताकया सुधाकरं लिङ्गिहे आस्वादयामास । लिङ्गैः
कर्तरि लिट् । स्वरितत्वादात्मनेपदं, अलङ्कारश्च पूर्ववत् । जिह्वानिभयेत्युपमा
सङ्करश्च विशेषः ॥ १०० ॥

अमृतेति ॥ पीतया पीतवर्णया, यस्या नगर्याः, बलभ्याम् । 'कृटा-
गारन्तु बलभिः' इत्यमरः । पताकया मिलितं सामीप्यात् सन्नतं अमृतद्युतिलक्ष्म
चन्द्रलाञ्छनं बलयायिते बलयीभूते शेषे शेत इति तच्छायिनः पीतवाससः
पीताम्बस्स्य विष्णोः, सखितां सदृशतामादित अप्रदीदित्युपमालङ्कारः ॥ १०१ ॥

अश्रान्तेति ॥ यस्या नगर्याः, प्रासादे दुकूलं वह्निरिव दुकूलवह्निः
दुकूलमयी पताकेत्यर्थः । अश्रान्तेन श्रुतिपाठेन नित्यवेदपाठेन, पूताम्बः
पवित्राम्बः, रसनाभ्यो जिह्वाम्बः, आविर्भूतेषु भूरिस्तवेषु अनेकस्तोत्रेषु अभिज्ञेन

यद्विचिन्तयन्निजकेन्द्रमरिचिभ्रमरितम् । अतिविमलनीलवेदमनः ॥
अलभत शमनस्वसुखिशुभ्रं दिवसकराङ्गुलं चला लुठन्ती ॥

स्वप्राणेश्वरनर्महर्न्यकटकतिथ्यप्रहायोस्तुक्तं
पाथोदं निजकेलिःसौधशिक्षरादास्य यत्कामिनी ।

अकुण्ठेन ब्रह्मणो मुखानामोघेन हेतुना । विप्रिताः सजातविघ्ना नवस्वर्गक्रिया
नूतनस्वर्गसृष्टिरेव कैलर्लीला यस्य तेन गाभिद्युतेन विश्रामित्रेण, पूर्वं ब्रह्म-
प्रार्थनात् पूर्वं सामिघटिता अर्धसृष्टा । 'सामि त्वर्धे जुगुप्सन' इत्यमरः ।
मुक्ता पश्चात्त्यक्ता मन्दाकिनी नु आकाशगङ्गा किम्, अनिलस्य कर्तुरान्दोलनै-
कलनैर्दिव आकाशे अनेलत् विजहारित्युप्रेक्षा । एषा कथा त्रिशङ्कूपाख्याने
द्रष्टव्या । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् । "सूर्याश्वर्मसजास्ततास्सगुरवः शार्दूल-
विक्रीडितम्" इति लक्षणात् ॥ १०२ ॥

यद्विति ॥ यस्या नगर्याः, अतिविमलेनलवेदमनः इन्द्रनीलनिकेतनस्य
रदिमभिः भ्रमरिता भ्रमरीकृता भ्रमरशब्दात्सत्करोतीति प्यन्तात्कर्मणि कः ।
वत्यां च भ्रमरैर्भाव्यमिति भावः । तथाभूता भादछाया यस्यास्सा द्यामीकृत-
प्रमेत्यर्थः । अत एव तद्गुणालङ्कारः । शुनिः स्वभावतः शुभ्रा सौधस्य वस्त्रमेव
बलिः वस्त्रबलिः, पताकेत्यर्थः । रूपकसमासः । भ्रमरितभा इति रूपकादेव
साधकात् दिवसकरस्य सूर्यस्य अङ्गुलं समीपदेशे उत्सङ्गदेशे च चला चपला
लुठन्ती परिवर्तमाना सती शमनस्वसुख्यमुनायाः शिशुत्वं शैशवमलभत । बाल-
यमुनेव बभौवित्यर्थः । बालिकाश्च पितुरङ्गे लुठन्तीति भावः । अत्रान्यशैशवेना-
न्यसम्बन्धासम्भवेऽपि तत्सदृशमिति सादृश्याक्षेपाभिदर्शना । पूर्वोक्ततद्गुणरूप-
काभ्यां सङ्घीर्णा ॥ १०३ ॥

स्वेति ॥ यत्कामिनी यन्नगराङ्गना, विमानेन कलितं कान्तं व्योम
यामिस्तास्साक्षादप्सरसो दिव्याङ्गनैवाभवत् । "क्षियां बहुध्वप्सरसः" इत्यभि-
धानादेकत्वेऽपि बहुवचनप्रयोगः । कुतः यद्यस्मादिजकेलिःसौधशिक्षरादादानात्

वेदभीकेलिशैले भरकतीशखरादुत्थितैः सुखैः
 ब्रह्माण्डघाते भ्रमस्वदजमरतया ह्रीं ह्रीं पात्रां मुखा
 कस्या नोत्तानगाभाः दिशि सुरसुरभेरास्प्रदेशं गतामि-
 र्येद्रोभासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तमुक्त्वृन्मते स्म ॥
 विधुकरपरिरम्भादात्तनिष्यन्वपूर्णे-
 इशसिहषदुपकल्पैरालवालैस्तरूणाम् ।
 विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण
 थ्यरचि स हृतचित्तस्तत्र भैमीवनेन ॥ १०६ ॥

स्वप्राणेश्वरस्य नभैर्दुर्भ्यं कीडासीधं तस्य कटकाभितम्भादातिथ्यस्य प्रहा
 स्त्रीकाराय, तत्र विश्रमार्थमित्यर्थः । उत्सुकमुद्युक्तं गच्छन्तमित्यर्थः । पाषोष
 मेघमारुह्य रसाश्रावाशान्ती गच्छन्ती । अथ्वनि अत्रतरसा मेघवेगेन हेतुना
 निमेषं न प्राप । अत्र नगरामराङ्गनयोर्भेदेऽपि अनिमेषमेघारोहणेष्वोभयवै
 सेवस्यभेदोफेरतिशयोक्तिभेदः । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥ १०४ ॥

वैदुर्भर्ति ॥ उत्ताना वै देवगवा मृदन्तीति श्रुत्यर्षमाश्रित्य आह-
 वैदुर्भाकेलिशैले भरकतशिखरादुत्थितैः अथ ब्रह्माण्डघातेन भ्रमो स्वदजमदे
 वेगगर्वो येषां तत्तया हिया धृतं अशास्त्रस्वत्वं यैस्तैरघोमुखैः । अत एव
 विव्युत्तानगाया ऊर्ध्वमुखाया इत्यर्थः । कस्याः सुरसुरभेर्देवगव्या आस्यदेशं
 गतामिरेद्युभिरेव दभैर्यस्या नगयोः सम्बन्धिगोप्रासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्त
 नोऽजृम्भते स्म । किंतु सर्वस्या अपि प्रासवानाद्यतत् सुकृतमेवोऽजृम्भत
 मित्यर्थः । अत्युत्सुकवृत्ततेऽनभिः केचित् । अंशुदर्माणं ब्रह्माण्डघातात्
 सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोफेरतिशयोक्तिभेदः । स्रग्धरा वृत्तम् । “स्रग्धर्यानां त्रयेण
 त्रिसुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितयम्” इति लक्षणात् ॥ १०५ ॥

विधिभक्ति ॥ तत्र तस्यां नगर्वा, सशिहषदुपकल्पैस्त्वन्द्रकान्तासिक्क

अथ कनकपत्रस्तत्र तां राजपुत्रीं
 सदसि सदशभासां विष्फुरन्तीं सखीनाम् ।
 उजुपरिषदि मध्यस्थायिणीतांशुलेखा-
 नुकरणपटुलक्ष्मीमक्षिलक्ष्मीचकार ॥ १०७ ॥
 भ्रमणरथविकीर्णस्वर्णभासा खगेन
 कचन पतनयोग्यं देशमन्विष्यताथः ।
 मुखविधुमदसीयं सेवितुं लम्बमान-
 शशिपरिधिरिवोच्चैर्मण्डलस्तेन तेने ॥ १०८ ॥

बद्धैरत एव विधुकरपरिरम्भान्नाकिरणसम्यर्कादेतोरातानिष्यन्दैः जलप्रसवणैरेव
 पूर्णैस्तम्भामालवालीर्विफलितं व्यर्थीकृतं जलसेकस्य प्रक्रियायां प्रकारे 'गौरव'
 भारो यस्य तेन भैमीवनन स हंसो हृतचित्तो भ्यरथि । कर्मणि लृङ् । अत्राल-
 वालामां चन्द्रकान्तनिष्यन्दासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोत्प्रेरतिशयोक्तिभेदः
 रभ्य चतुःश्लोकपर्यन्तं मालिनीवृत्तम् । "ननमययुतेयं मालिनी भ्रमिलोकैः"
 इति लक्षणात् ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ अथ दर्शनानन्तरं कनकपत्रः स्वर्णपक्षी, तत्र बने सदश-
 भासां आत्मतुल्यलावण्यानां सखीनरं सदसि विष्फुरन्तीम् । "स्फुरतिस्फुल्लोः
 परिनिविध्यन्" इति घत्वम् । उजुपरिषदि तारकासमाजे मध्यस्थायिन्याः
 शीतांशुलेखायाश्चन्द्रकलायाः धनुकरणे षट्, समर्या लक्ष्मीः शोभा यस्याः सा
 इत्युपमालङ्कारः । तां राजपुत्रीं अक्षिलक्ष्मीचकार अग्राक्षीदित्यर्थः ॥ १०७ ॥

भ्रमणेति ॥ अधो भूतले कचन कुत्रचित् पतनयोग्यं देशं
 अन्विष्यता गवेषमाणेन । अत एव भ्रमणरथेन विकीर्णा स्वर्णस्य भा
 दीप्तिसख
 तेन खगेन, अनुष्या अयमदसीयम् । "वृद्धाङ्कः, अग्रहीति" इति वृद्ध-
 ङङ् । मुखविधुं मुखेन्दुं सेवितुं लम्बमानः संसमानः शशिपरिधिः चन्द्रपरिकेव
 इव, उच्चैरपरि मण्डलो बलयस्तेने वितेने । तनोतेः कर्मणि क्तिम् । उच्चैः
 उच्चैःशो-
 क्तमौल्योः सहरः ॥ १०८ ॥

ननु नपात स्यात्स सा घृताचामुस्त्राम-
ने सह सहचरीभिर्नन्वनामन्वमुषैः ।
इति मतिरुदयासीत्यक्षिणः प्रेक्ष्य भैमी
विपिनभुवि सखीभिस्सार्धमावद्वलेलाम् ॥
श्रीहर्षे कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्तुतं
श्रीहीरस्तुपुत्रे जितेन्द्रियं चयं मामल्लदेवी च प्रम् ।
द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

अनुभवतीति ॥ विपिनभुवि वनप्रदेशे, सखीभिः सहचरीभिः,
“सख्यशिष्येति भाषायाम्” इति निपातनात् ङीप् । सार्धं आबद्धलेलां अनु-
बद्धकीचाम् । ‘क्रीडा खेला च कुर्वन्म्’ इत्यमरः । भैमी प्रेक्ष्य पक्षिणः,
यति प्रेक्ष्येति शची इन्द्राणी, घृताचीमुस्त्राभिः सहचरीभिः, सह इत्यनुषैत्कृष्टं
नन्दनाकन्दं नन्दनसुखं नानुभवतीति मतिः बुद्धिरुदयासीदुत्थिता । अत्र
प्रेक्ष्य मतिरिति मननक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात् पूर्वकालस्यापि प्रेक्ष्येति का-
निदेशोपपत्तिः । तावन्मात्रस्यैव तत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रयोजकत्वात् प्राधान्यं त्वप्रयो-
जकमिति नः कश्चिद्विरोधः । अत्रोपमानादुपमेयस्याधिकयोक्तव्येतिरेकालङ्कारः ।
“भेदप्रधानसाधर्म्यमुपमानोपमेययोः । आधिक्यादल्पकथनाद्यतिरेकस्त उच्यते”
इति लक्षणम् ॥ १०९ ॥

श्रीहर्षमित्यादि व्याख्यातम् । द्वितीय एव द्वैतीयीकः । द्वितीयाधीक-
कार्थे वा वक्तव्य इतीकम् । द्वैतीयीकतया मितो द्वितीयत्वेन गणितः द्वितीय
इत्यर्थः । अगमत् ॥ ११० ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलचल-
मल्लिनाथसूरिचरिते नैषधव्याख्याने जीवात्तुसमाख्याने
द्वितीयः सर्गः समाप्तः ।

तृतीयः सर्गः

आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां नभोविभागात्तरसाऽवतीर्य ।
निवेशदेशांततधूतपक्षः पपात भूमावुपभैमि हंसः ॥ १ ॥
आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः क्षितेस्तदा यस्स्वन उच्चचार ।
द्रागन्यविन्यस्तदृशस्स तस्यासंभ्रान्तमन्तःकरणञ्चकार ॥ २ ॥
नेत्राणि वैदर्भसुतासखीनां विमुक्ततत्तद्विषयप्रहाणि ।
प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतांसि यतत्रतानाम् ॥ ३ ॥

आकुञ्चिताभ्यामिति ॥ अथ मण्डलीकरणानन्तरं, हंसः, आकुञ्चिताभ्यामावर्जिताभ्यां, पक्षतिभ्यां पक्षमूलाभ्यां, नभोविभागादाकाशदेशात्, तरसा वेगेन, अवतीर्य । निवेशदेशे उपवेशस्थाने, आततौ प्रसारितौ धूतौ कम्पितौ च पक्षौ येन सः तथाभूतस्सन्, उपभैमि भैम्याः समीपे । सामोप्ये-
ऽव्ययीभावः । नपुंसकत्वं हस्त्वच्च । भूमौ पपात । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १ ॥

आकस्मिक इति ॥ तदा पतनसमये, पक्षपुटाहतायाः क्षितेर्भूतलात् अकस्माद्भव आकस्मिकः निर्हेतुकः अपरिदृष्टहेतुक इत्यर्थः । यः स्वनो ध्वनिः, द्राग्न्यति उच्चचार उच्यते । सः स्वनः, अन्यविन्यस्तदृशः विषयान्तरनिष्ठदृष्टे-
स्तस्या भैम्याः, अन्तःकरणं सम्भ्रान्तं ससम्भ्रमञ्चकार । अकाण्डे असम्भावेत-
श्चन्द्रभ्रवणाच्चमःकृतचित्ताभूदित्यर्थः । अत्रापि स्वभावोक्तिः ॥ २ ॥

नेत्राणीति ॥ विदर्भानां राज्ञो वैदर्भस्य भीमस्य सुतायाः भैम्याः सखीनां नेत्राणि विमुक्तास्तत्तद्विषयप्रहास्तत्तदर्थप्रहाणाणि । अन्यत्र तत्तद्विषया

हंसं तनौ समिहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम् ।
 प्रहीतुकामादरिणा शयेन यत्नादसौ निश्चलतां जगाहे ॥ ४ ॥
 तामिहितैरप्यनुमाय मायामयं न धैर्याद्विद्यदुत्पपात् ।
 तत्पाणिमात्मोपरिपातुकं तु मोघं वितेने प्लुतिलाघवेन ॥ ५ ॥
 व्यर्थाकृतं पत्नरथेन तेन तथाऽवसाय व्यवसायमस्याः ।
 परस्पुरामर्पितहस्तताळं तत्कालमाळीभिरहस्यतालम् ॥ ६ ॥

सन्नो यैस्त्वानि सन्ति । एकमेकचरमद्वितीयं नोपाह्वयायत इति निरुपाह्वयमबाध्वं
 रूपमाकारः स्वस्वरूपश्च यस्य, तं पुरोवर्तिनं हंसं तत् पदार्थभूतञ्च । यतत्रतानां
 योगिनां चेतांसि ब्रह्म परमात्मानमिव प्राणुः अत्यादरेणाद्वाङ्मुरियर्थः ॥ ३ ॥

हंसमिति ॥ असौ दमयन्ती, मुनेर्योगिनो मनोवृत्तिरिव स्विकायाम्
 स्वकीयायाम् । “प्रत्ययस्थत्वात्पूर्वस्य” इतीकारः । तनौ शरीरान्तिके, अन्यत्र
 तदभ्यन्तरे, समिहितमासन्नमाविभूतञ्च । चरन्तं सञ्चरन्तं वर्तमानञ्च हंसं
 मराळं परमात्मानञ्च । ‘हसो विहगभेदे ऋत् परमात्मनि मरसर’ इति विश्वः ।
 अदरिणा निर्भीकेन शयेन पाणिना । ‘दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे; पञ्चशस्त्रः हायः
 पाणिः’ इति चामरः । अन्यत्र आदरिणा आदरवता, आशयेन वितेने प्रहीतु-
 कामा साक्षात्कृतुकामा च । यत्नाभिध्वलतां निश्चलाङ्गत्वं निश्चलचित्तत्वञ्च,
 जगाहे जगाम ॥ ४ ॥

तामिति ॥ अयं हंसः, तां पूर्वोक्तां मायां कपटं, इन्द्रित्येष्टमभिः
 अनुमाय निश्चित्यापि, धैर्यात् धैर्यं स्थैर्यमास्थाय । त्यक्त्वापि पञ्चमी । विय-
 दाकाशं प्रति । नोत्पपात् नोद्विष्ये । आत्मन उपरि पातुकम्पतयालुम् । “कष-
 पत्” इत्यादिना उकञ्प्रत्ययः । तस्याः पाणिं तु प्लुतिलाघवेन उत्पतनकौशलेन
 मोघं वितेने व्यधत् । विफलयज्ञं अकरोत् आशाञ्च जनयति न तु पाणी
 लगतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

व्यर्थाकृतमिति ॥ अस्मा भैरव्याः, व्यवसायं हंसप्रहणयोगं, तेन,

उष्णाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः ।
यान्वेति मां दुहति महामेव सात्रेत्युपालम्भि तयाळिवर्गः ॥ ७ ॥
धृताल्पकोपा हसिते सखीनां छायेव भास्वन्तमभिप्रयातुः ।
श्यामाथ हंसस्य करानवाप्रेर्मन्दाक्षलक्ष्या लगति स्म पश्चात् ॥ ८ ॥

पत्ररथेन पक्षिणा व्यर्थकृत यथा तथा । अबसाय सम्यक् ज्ञात्वा, तत्कालं
तस्मिन्काले । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स एव कालो यस्य इति बहुमीहिणा
क्रियाविशेषणं वा । परस्परं परस्परस्यामित्यर्थः । कर्मव्यतीहारे सर्वनामो
द्विर्भावः । “भमासवच्च बहुळम्” इति बहुळग्रहणादसमासवद्भावे पूर्वपदस्य
प्रथमैकवचने कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सत्वम् । उत्तरपदस्य यथा योगं द्विती-
यैकवचनम् । “स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्याम्भाषो वक्तव्य” इति विकल्पा-
दामादेशः । अर्पितहस्तताळं दत्तहस्तताळनं यथा तथा । आळीभिः सखीभिः,
अलमहस्यत हसितम् । भावे लङ् ॥ ६ ॥

उष्णाटनीय इति ॥ हे सख्यः, इदानीं भवतीभिरेष हंसः, करतालि-
कानां दानादन्योन्यहस्तताडनकरणादुष्णाटनीयः निष्कासनीयः किमिति काकुः ।
नोष्णाटनीय एवेत्यर्थः । अत्र सखीसमूहे यामामन्वेति । सा महामेव दुहति
मां जिघांसतीत्यर्थः । “कुधदुह” इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । इतीत्यं
तथा भेम्गा, आळिवर्गः सखीसङ्घः, उपालम्भि अशापि शापेनैव निवारि-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

धृतेति ॥ अथ सखीनिवारणानन्तरं, सखीनां हसिते हास्यनिमित्तं
सति, धृताल्पकोपा । तास्वीषत्कुपितेत्यर्थः । भास्वन्तमभिप्रयातुः सूर्याभिर्युक्तं
गच्छतः छाया अनातपरेखेव । श्यामा यौवनमध्यस्था । ‘श्यामा यौवनमध्यस्था’
इत्युत्पलमालायाम् । अन्यत्र श्यामला । हंसस्य कर्मणि षष्ठी । करेण हस्तेन
अनवाप्तेरग्रहणादेतोर्यन्मन्दाक्षं हीस्तेन लक्ष्या उपलक्ष्या हीणा सतीत्यर्थः ।
अन्यत्र हंसस्य रवेः करानवाप्तेरनुस्पर्शाभावात्मन्दाक्षैरपट्टदृष्टिभिलक्ष्या प्राणा ।

शस्ता न हंसामिमुखी तवेयं यात्रेति ताभिश्छलहास्यमाना ।

साह स्व नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः ॥ ९ ॥

हंसोऽप्यसौ हंसगतेस्सुहृत्त्याः पुरःपुरश्चारु चरन् बभासे ।

वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयामग्रेऽनुकृत्योपहसन्निबोधैः ॥ १० ॥

तैः छाया लक्ष्यते । न प्रकाश इति भावः । पश्चाद्गति स्म पृष्ठलमाभूत् ।
प्राप्त्याशया तमन्वगादेवेत्यर्थः । 'रविभेतच्छदौ हंसौ । बलिहस्तांशवः कराः'
इति चामरः ॥ ८ ॥

शस्तेति ॥ तवेयं हंसस्य श्वेतच्छदस्य सूर्यं च, अभिमुखी यात्रागमन
शस्ता प्रशस्ता श्रेयस्करी न । शास्त्रविरोधात् श्रमसन्तापरूपदृष्टदोषाच्चति भावः ।
सा इतीत्थं ताभिः सखीभिः छलेन व्याजोक्तया । हास्यमाना परिहास्यमाना
सती भाविप्रियावेदकः मद्गलमूर्तित्वादागाभिश्चुभसूचकः एष हंसः, मं मम
नाशकुनीभवेत् न दुःस्वशकुनीभवेदेव । किन्तु, सुशकुनमेव भवेदित्यर्थः ।
अपक्षी न भवेदिति च गम्यते । 'शकुनन्तु शुभा शंसा निमित्ते शकुनः
पुमान्' इति विश्वः । अभूततद्भावे च्चिः । प्रार्थनायां लिङ् । इत्याह स्व
अबोचत् । "लद् स्म" इति भूतार्थे लट् । "ब्रुवः पञ्चानाम्" इत्याहादेशः ।
एतेन तदीयया त्रानिषेधोक्तदोषः परिहृतो वेदितव्यः ॥ ९ ॥

एवं इमयन्तीव्यापारसुक्ता सम्प्रति हंसव्यापारमाह—हंस इति ॥
असौ हंसोऽपि हंसस्य गतिरिव गतिर्यस्यास्तस्याः सुदत्याः शोभनदन्ताया भैम्बाः
सुदती व्याख्याता । पुरःपुरः । वींश्यायां द्विर्भावः । अग्रे समन्तादित्यर्थः । चारु
चरन् रम्यं गच्छन्, वैलक्ष्यमेव हेतुः, तस्य वैलक्ष्यहेतोः । अयं मामपि
बिडम्बयतीति तस्या विस्मयजननार्थमित्यर्थः । 'बिलक्षो विस्मयान्वितः'
इत्यमरः । "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी । एतदीयां गतिमग्रेऽनुकृत्याभिनीबोधै-
रुपहसन्निवेत्युत्प्रेक्षा । बभासे बभौ । यथा लोके परिहासकास्तच्छष्टानुकरणेन
परान्विलक्षयन्ति तद्वदिति भावः ॥ १० ॥

पदे पदे भाविनि भाविनी तं यथा करप्राप्यमवैति नूनम् ।
 तथा सखेलं चलता लतासु प्रतार्य तेनाचकृपे कृशाङ्गी ॥ ११ ॥
 रुषा निषिद्धाळिजनां यदैनां छायाद्वितीयां कलयाम्बकार ।
 तदा श्रमाम्भःकणभूषिताङ्गी स कीरवन्मानुषवागवादीन् ॥ १२ ॥
 अये क्रियशावदुषैषि दूरं व्यर्थं परिश्राम्यसि वा किमर्थम् ।
 उदेति ते भीरपि किन्नु बाले विलोकयन्त्या न घना वनाळी ॥
 वृथार्पयन्तीमपथे पदं त्वां मरुल्ललत्पल्लवपाणिकम्पैः ।
 आळीव पश्य प्रतिषेधतीयं कपोतहुङ्कारगिरा वनाळिः ॥ १४ ॥

पदे पद इति ॥ भावयतीति भाविनी तद्गृहणमेव मनसा भावयन्ती
 कृशाङ्गी भैमी, भाविनि भविष्यति, अनन्तर इत्यर्थः । “भविष्यति गम्यादय”
 इति साधुः । पदे पदे त इंसं यथा करप्राप्यं करप्राप्तम्, नूनं निश्चितं अवैति
 प्रत्येति, तथा सखेलं सलीलं, चलता गच्छता, तेन ह्रसेन प्रतार्यं यश्च शिल्पा
 लतासु, आचकृपे आकृष्टा एकान्तं नीतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

रुषेति ॥ यदा, रुषा निषिद्धाळिजनां निवारितसखीजनां, एनां छायाव
 द्वितीया यस्यास्तामेकांकना, कलयाम्बकार विवेद । तदा, श्रमाम्भःकणैः भूषि-
 ताङ्गी श्विन्नगात्री तां, स इंसः कीरवच्छुक इव मनुष्यस्येव वाग्यस्य स
 सन्नवादीत् ॥ १२ ॥

अये इति ॥ अये बाले, व्यर्थं क्रियदूरं, यावदुषैषि उपैष्यसि । “यावत्
 पुरा निपातयाकंठ” इति लट् । किमर्थं परिश्राम्यसि वा । घनाः सान्द्राः
 वनाळीवन्पद्मैः । विलोकयन्त्यास्ते भीरपि नोदेति किन्नु ॥ १३ ॥

वृथेति ॥ वृथा व्यर्थमेव । न पन्थाः अपथम् । “ऋक्पूः” इत्यादिना
 समासान्तोऽच् । “अपथं नेपुंसकम्” इति नेपुंसकत्वम् । तस्मिन्नपथे दुर्गम-

धार्यः कथंकारमहं भवत्या वियद्विहारी वसुधैकगत्या ।

अहो शिशुत्वं तव खण्डितं न स्मरस्य सख्या वयसाप्यनेन ॥ १५ ॥

सहस्रपत्रासनपत्रहंसवंशश्च पत्राणि पतत्रिणः स्म ।

अस्मादृशां चादुरसाभृतानि स्वर्लोकलोकेतरदुर्लभानि ॥ १६ ॥

मार्गे अकृत्ये च, पद पादं व्यवसायश्च । अर्पयन्ती कृवंन्ती त्वाम् । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माद्भ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । मरुता ललन् चलन् पल्लव एष पाणिस्तस्य कम्पैः कपोतहुद्धार एव गीः तथा च । इयं वनालिः आलीव सन्नीव, प्रतिषेधति । पश्य । अस्य वाक्यार्थः कर्म । यथा लोके अमार्गप्रवृत्तं सुहृज्जनः पाणिना वाचा च वारयति तद्वदित्यर्थः । अत एव पल्लवपाणिरित्यादौ रूपका-
श्रयणम् । तत्सङ्कीर्णां चयमालीवेत्युपमा ॥ १४ ॥

धार्य इति ॥ एकत्रैव गतिर्यथास्तथा एकग्रत्या वसुधायामेकगत्या, वसुधामात्रचारिण्येत्यर्थः । शिवभागवतवत्समासः । भवत्या वियद्विहारा खेच रोहम् । कथंकारं कथमित्यर्थः । "अन्यथैवंकथमित्यंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्" इति कथं-
शब्दोपपदात्करोतेर्णिसुलप्रत्ययः । धार्यः धर्तुं गृहीतुं शक्य इत्यर्थः । 'शक्ति लिट् च' इति चकाराच्छक्यार्थे कृत्यप्रत्ययः । अनेन स्मरस्य सहया गच्छिना तदुद्दीपकेन वयसा यौवनन । सखिशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वान् पुंनद्भावः । तव शिशुत्वं शैशवं, न खण्डितं न निवर्तितम् । अहो निन्द्यवयसोरिकत्र समावेशनाध्यक्ष्यै-
मित्यर्थः । अधार्यत्वस्य वसुधागतिविधायिद्धारपदार्थहेतुकत्वादेकः, काव्यलिङ्ग-
भेदः । तथा शैशवाखण्डनस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात्पर इति सजातीयसङ्करः ॥

अथ प्रस्तुतेपर्यागितया निजान्ववायं निवेदयति—सहस्रेति ॥ सहस्र-
पत्रासनस्य कमलासनस्य, पत्रहंसाः बाहनहंसास्तेषां वंशस्य कुलस्य, वेणोश्च,
पत्राणि बाहनानि पर्णानि च । 'वंशो वेणौ कुले वर्णे । पत्रं स्याद्बाहने पर्ण'
इति च विश्वः । पतत्रिणः स्म ब्रह्मबाहनहंसवंश्यवयमित्यर्थः । अस्मानि च

स्वर्गापगाहेममृणाळिनीनां नाळासृणाळाप्रमुञ्जो भजामः ।

अध्नानुरूपां तनुरूपऋद्धिं कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते ॥ १७ ॥

धातुनिदेशादिह नैषधीयं लीलासरस्सेर्वितुमागतेषु ।

हैमेषु हंसेष्वहमेक एव भ्रमामि भूलोकविलोकनोत्कः ॥ १८ ॥

पश्यन्त तानित्यस्मारशस्तेषामस्मद्विधानाम् । “त्वदादिषु” इत्यादिना दृशोः
क्विन्प्रत्ययः । नाट्येषु मुभाषितेषु ये रसाः शृङ्गारादयः त एवामृतानि भूलोके
लोकः जनः । ‘लोकस्तु भुवने जन’ इत्यमरः । तेभ्यः इतरैर्मनुष्यैर्दुर्लभाणि ॥

अथ स्वकायस्थ कन्दकत्वे कारणमाह—स्वर्गेति ॥ स्वर्गापगा स्वर्णदी ।
तस्यां हेममृणाळिन्यः कन्दकमलिन्यः, तासां या नालाः काण्डाः, यानि
मृणाळणि कन्दाश्च । अत्र मृणाळिनीशब्दस्य । अथ शब्दानुशासनं केषां
शब्दानामिति वत्समासो गुणभूतेन सम्बन्धः सोढव्यः । ‘नाला नालम्’ इत्यमर-
वचनात् श्रीलङ्गानर्देशः । न च, तत्रापि सन्देहः कार्यः । तद्याह्यानेषु देशान्तर-
कोशेषु च, सर्वत्र श्रीलङ्गपाठस्यैव दर्शनात् । तथात्रैव प्रथममर्गे प्रयुज्यते ।
मृदुत्वमप्रौढमृणाळनालयेति । ‘मृणालं स्याद्विसः कन्द’ इति हलायुधः ।
तेषामप्राणि भुञ्जत इति तद्भुजः, वयमिति शेषः । अध्नानुरूपा आहारसदृशा
तनोः शरीरस्य रूपऋद्धिं वर्णसमृद्धिम् । “ऋत्यक” इति प्रकृतिभानः ।
भ्रमामः प्राप्ताः स्म इत्यर्थः । तथाहि—कार्यं जन्मद्रव्यम् । निदानादुपादान-
कान्तात् । “आह्यातोपयोग” इत्युपादानता । गुणान् रूपादिविशेषगुणान्,
अपीति प्राप्नोतत्यथे । प्राप्तिविशेषवाचा इण्धातुः । प्रायेणाहारपरिणति-
पूर्विकाः प्राणिनां कायकान्तय इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-
ऽप्यन्तरन्यासः ॥ १७ ॥

आत्मनः क्षमलोकसञ्चारे कारणमाह—धातुरिति ॥ धातुः अङ्गणः,
नियोगादादेशात्, इह भूलोके, नैषधीयं लीलासरः सेवितुं क्रीडासरसि विहर्तु-
मित्यर्थः । आगतेषु हैमेषु हेममयेषु, विकारार्थेऽप्रत्ययः । “नस्तद्वित” इति

विधेः कदाचिद्ब्रह्मणीविलासे श्रमातुरेभ्यस्त्वमहत्तरेभ्यः ।
 स्कन्धस्य विश्रान्तिमदां तदादि श्राम्यामि नाविश्रमविश्वगोपि ॥
 बन्धाय दिव्ये न तिरश्चि कश्चिन्पाशादिरासादितपौरुषस्यान् ।
 एकं विना मादृशि तं नरस्य स्वर्भोगभाग्यं विरल्लोदयस्य ॥ २०

टिलोपः । ह्येषु मध्ये अहमेक एव भूलोकविलोकने उत्कः उत्सुकस्सन् ।
 'दुर्मन विमना अन्तर्मेनास्यादुत्क उन्मनाः' इत्यमरः । उत्क उन्मना इत्यु-
 च्छन्दात्कप्रत्ययान्तो निपातः । भ्रमामि पर्यटामि ॥ १८ ॥

अनवरतभ्रमणेऽपि भ्रमजये कारणमाह—**त्रिधेरिति ॥** कदाचिद्विधे-
 ब्रह्मणः भ्रमणीविलासे भुवनभ्रमणविनोदे श्रमादातुरेभ्यः अवसन्नेभ्यः स्वमह-
 त्तरेभ्यः स्तुकुलवृद्धेभ्यः स्कन्धस्यांसस्य । 'स्कन्धो गुजशिरोऽस्यो स्त्री' इत्यमरः ।
 विश्रान्तिम् । अदां प्रादाम् । स्वयमेक एव बहामीत्यर्थः । ददातेल्लुङ् । "गाधि-
 स्या" इत्यादिना सिचो लुक् । तदादि तत्प्रभृति, अविश्रममनवरतम् ।
 "नोदातोपदेशस्य" इत्यादिना भ्रमर्थे च वृद्धिर्प्रतिषेधः । विश्वगोपि विश्वं
 गच्छन्नपि । अतोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमडेप्रत्ययः । न श्राम्यामि न खिद्ये ॥

अथ व्याघादिबन्धभयमपि न मेऽस्तीत्याह—**बन्धनायेति ॥** मादृशि
 दिव्ये तिरश्चि विषये विरलोदयस्य दुर्लभजन्मनो नरस्य मर्त्यस्य प्रायेणैवविधो
 नास्तीत्यर्थः । अन्यत्र, विरो विगतरेफः, स चासौ लोदयो लोदयवांश्च । मत्वर्थीयो-
 कारः । तस्य रेफस्थानाविष्टकारणेत्यर्थः (नटस्येति भावः) शब्दधर्मोऽर्थ उपचर्यते ।
 भुज्यत इति भोगः सुखं, स्वर्भोगस्य स्वर्गसुखस्य भाग्यम्, तत्प्रापकदृष्टमित्यर्थः ।
 स्वप्राप्तेस्तत्प्रायत्वादिति भावः । तदेकं विना कश्चित्पाशादिः पाशाद्युपावः,
 बन्धाय बन्धनार्थं, आसादितपौरुषः प्राप्तव्यापारः न ख्यान् । स्वर्भोगभाग्यैक-
 सुलभा वयं नोपायान्तरसाध्या इति भावः । अस्मादृक्संसर्गादन्यः को नाम
 स्वर्गपदार्थ इति भावः ॥ २० ॥

इष्टेन पूर्तेन नलस्य वश्यास्वर्भोगमत्रापि सृजन्यमर्त्याः ।
 महीरुहो दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति ॥ २१ ॥
 सुवर्णशैलादवतीर्य तूर्णं स्वर्वाहिनीवारिकणावकीर्णैः ।
 तं वीजयामस्मरकेलिकाले पक्षैर्नृपं चामरबद्धसख्यैः ॥ २२ ॥
 क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता व्यक्तिस्तादा सा प्रथमाभिधेया ।
 या स्वौजसां साधयितुं विलासैस्तावत्क्षमानामपदं बहु स्यात् ॥

तत्र भाग्यं नलस्यैवास्तीत्याह— इष्टेनेति ॥ इष्टेन यागेन पूर्तेन स्वातादि-
 कर्मणा । 'त्रिष्वथ ऋतुर्मैष्टं पूर्तं स्वातादि कर्म यत्' इत्यमरः । वशाः वश्यगताः
 वशागत इति प्राग्दीव्यतीयो यप्रत्ययः । अमर्त्याः देवाः, नलस्यात्रापि भूलोकेऽपि
 स्वर्भोगं गृजन्ति स्वर्गमुखं सम्पादयन्तीत्यर्थः । ननु देवाश्च कथं कालान्तरभोग्यं
 स्वर्गमुखमिहेदानीं गृजन्तीत्याशङ्क्यं उष्टान्तेन पराचष्टे । महीरुहो वृक्षाः दोहद-
 श्याकालप्रसवोत्पादकस्य द्रव्यस्य, सेकस्य जलसेचनस्य शक्तेः सामर्थ्यात् ।
 'तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दाहदं स्यात्
 तत्क्रिया' इति शब्दार्णवः । समानकालावाद्यन्ताद्युत्पत्तिविनाशावस्येत्याकालिकः
 उत्पत्यभन्तरविनाशीत्यर्थः । "आकालिकडाद्यन्तवचने" इति समानकालशब्दस्या-
 कालशब्दादेशे उत्रप्रत्ययान्तो निपातः । प्रकृतेत्त्वकालभवं कोरकमुद्गिरन्तीत्यर्थः ।
 दोहदवशा वृक्षा इव देवा उत्कटपुण्यवशाद्दोहकालेऽपि फलं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ।
 दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २३ ॥

स्वर्भोगमवाह—सुवर्णेति ॥ सुवर्णशैलात् मेरोः तूर्णमवतीर्य स्वर्वाहिनी
 वारिकणावकीर्णैः मन्दाकिनीजलबिन्दुसंपृक्तैः, चामरेषु बद्धसख्यैः, तत्सहस्रै-
 रित्यर्थः । पक्षैः पतत्रैः स्मरकेलिकालं तं नृपं वीजयामः । तादृक् पक्षवीजनैः
 सुरतभ्रान्तिमपनुदाम इत्यर्थः ॥ २२ ॥

क्रियेतेति ॥ साधुविभक्तिचिन्ता सुजनविभागविचारः, क्रियेत चेत् ।

राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा कृत्वाध्वराज्योपमयेव राज्यम् ।
 भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसाल्कृतश्रीः पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्त्यम् ॥ २४ ॥
 दारिद्र्यदारिद्रविणौघवर्षैरमौघमेघव्रतमधिसार्थे ।
 मन्तुष्टमिष्टानि तभिष्टदेवं नाथन्ति के नाम न लोकनाथम् ॥ २५

तथा, सा नलामिधाना व्यक्तिः मूर्तिः, प्रथमामिधेया प्रथम परिगणनीया । कृतः, या व्यक्तिः, स्वौजसां स्वतेजसां विलासैः व्याप्तिभिः, तावद्बहु तथा प्रभूतम् । नास्ति नाम नतिर्यस्येत्यनाम अनम्र पदं परराष्ट्रं, साधयितुं स्वादत्तीकर्तुं क्षमा शक्ता स्यात् । अन्यत्र, साधु सम्यक् विभक्तिनिन्ता सप्तविभक्तिविचारः, क्रियेत चेत् । प्रथमा व्यक्तिः प्रथमा विभक्तिः, अभिधेया विचार्या, या स्वौजसाम् सु, औ, जस् इत्येषां प्रत्ययानां, विलासैः विन्यासैः, तावद्बहु अनेकं, नामपदं गुबन्तपदं, वृक्ष इत्यादिकं, साधयितुं निष्पादयितुं, क्षमा । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थमात्र-नियन्त्रितत्वाल्लक्षणयाश्चानुपपन्न्यभावादप्रकृतार्थप्रतीर्ष्वनिरेव ॥ २३ ॥

राजेति ॥ यज्वा विधिनेष्टवान् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । सुयज्ज्वोर्द्वेनिप् । श्रिताः आश्रिताः, ये श्रोत्रियाः छन्दसाः, अधीतवेदा इत्यर्थः । 'श्रोत्रियश्छान्दसो समा' इत्यमरः । 'श्रोत्रियः छन्दोऽधीत' इति निपातः । न्सात्कृता दानेन तदधीना कृता श्रीसाम्पद्येन सः स राजा नलः, अध्वरेषु च, यदाज्यं तदुपमया तन्सादश्येनैव, तद्देवैत्यर्थः । राज्यम्, विबुधा देवाः विद्वांसश्च, तद्रजत्रा दानेन तत्सद्वाधीनं कृत्वा, "तद्धितध्यासर्वविभक्तिः" इत्यव्ययसंज्ञा । चकारात् "देये त्रा च" इति प्राप्रत्ययः । "त्रा च" इति चकारादितरत्र सातिप्रत्ययश्च । पूर्वं पूर्वनिर्दिष्टम् । अध्वराज्यं शेषं हुतशर्पं भुङ्क्ते । भन्त्यं पश्चादिर्दिष्टं, राज्यम् अशेषं कृत्वां भ्रयण्डं भुङ्क्ते । अहो । उपयुक्तादन्यः शेषः । तथा च, पूर्वस्य तथाभूतस्य शेषत्वम् । अन्यस्याशेषत्वञ्च कस्य विशेषादेत्याक्षर्यम् । अत एव विशेषाभावोऽलङ्कारः ॥ २४ ॥

दारिद्र्येति ॥ दारिद्र्यं दारयति निवर्तयतीति दारिद्र्येति, तस्य विणौघवर्ष घनराशेर्वर्षः, अधिसार्थे विपदे अमौघमेघव्रत वर्षकृत्वक्षमा यस्य

अस्मत्किल श्रोत्रसुधां विधाय रम्भा चिरं भामतुलां जलस्य ।

तत्रानुरक्ता तमनाप्य भेजे तन्नामगन्धान्नलकूबरं सा ॥ २६ ॥

स्वर्लोकमस्माभिरितः प्रयातैः केळीषु तद्दानगुणाग्निपीथ ।

हो हेति गायन् यदशोचि तेन नाम्नापि हाहा हरिगायनोऽभूत् ॥

तम् । सन्तुष्ट दानदृष्टम्, इष्टदेवं यज्ञाराधितसुरं लोकनाथं, तं नलं, के नाम
इष्टार्नामितानि, न नाथन्ति न याचन्ते । सर्वेऽपि नाथन्त्येवेत्यर्थः । नाथते-
योस्वार्थस्य दुष्टादानादिकर्मकत्वम् ॥ २५ ॥

अस्मदिति ॥ सा प्रसिद्धा रम्भा, नलस्य, षतुलामनुपमां, भां
कान्तं सौन्दर्यं धिरं अस्मत् सतः श्रोत्रसुधां विधाय कर्णाभूतं कृत्वा, रसादा-
कर्ण्येत्यर्थः । तत्र तस्मिन्नलं, अनुरक्ता सती, तं नलं, अनाप्याप्राप्य । आङ्पूर्वा-
दाप्रोतेः क्त्वा व्यापि नउसमासः । अन्यथात्वसमासे त्यबादेशो न स्यात् ।
तन्नामगन्धात् तस्य नलस्य नामाक्षरस्पर्शाद्धेतोः, नलकूबरं कुबेरात्तसम्भवं
भेजे किल । तादृक् तस्य सौन्दर्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

स्वर्लोकमिति ॥ केळीषु विनोदगोष्ठीषु, तस्य नलस्य, कर्तुः ग
पुष्पान्विशेषान्, निपीयास्वाद्य, इतोऽस्माल्लोकात्, स्वर्लोकं प्रयातैरस्माि,
हरिगायनः इन्द्रगायको गन्धर्वः । “प्युल् च” इति गायतेः शिल्पे प्युल्प्रत्ययः ।
गायन् यद्यस्मात् हा हेत्यशोचि शोचितः तेनैव कारणेन नाम्नापि हा हा अभूत् ।
न त्वालापाक्षरानुकारादिति भावः । ‘हाहा हूहूथैवमाया गन्धर्वाभिदिवौकसः’
इत्यमरः । आलापाक्षरानुकारनिमित्तोऽयं हाहा-शब्द आकारान्तः । “पुसि च”
इति केचित् । अत एव ‘हाहा खेदे, हूहू हर्षे, गन्धर्वेऽभू त्वनव्यय’ इति
विश्वः । ‘अव्ययमेव’ इति श्रीभोजराजः । अत्र शोकनिमित्तासम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च गन्धर्वातिशयाय गानमस्येति वस्तु
व्यज्यते ॥ २७ ॥

शुद्धिः सती ।

शृण्वन् सदास्सतुदारभवं हृष्यन्मुहुर्लोम पुलोमजायाः ।
 पुण्येन नालोकत नाकपालः प्रमोदवाष्पाधृतनेत्रमालः ॥ २८ ॥
 सापीश्वरे शृण्वति तद्गुणौघान् प्रसह्य चेतो हरतोऽर्धशम्भुः ।
 अभूदपर्णाङ्गुलिरुद्धकर्णा कदा न कण्हयनकैतवेन ॥ २९ ॥
 अलं सजन् धर्मविधौ विधाता रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम् ।
 तत्कण्ठमालिङ्गय रसस्य तृप्तां न वेद तां वेदजडस्स वक्राम् ॥

शृण्वन्निति ॥ नाकपाल इन्द्रः, सदारः सबभूकः, तस्य नलस्य,
 उदारभावमौदार्यम्, शृण्वन् । अन एव, प्रमोदयापैः आनन्दाश्रुभिः, आहत-
 नेत्रमालः तिरोहितरश्मिसन्, पुलोमजायाः शन्ध्याः, मुहुः हृष्यन् नत्यानुगमा-
 दृढसन्, लोम रोमाद्यम्, पुण्येन शशीभागेन, नालोकत नापरयन् । अन्यथा,
 मानस्यभिचारापरावाहण्यैव स्मार्तिव्यर्थः ॥ २८ ॥

सेति ॥ ईश्वरे, प्रसह्य चेतो हरतः बलान्मनोहारिणः, तस्य नलस्य,
 गुणौघान् शृण्वति सति । सा प्रसिद्धा अर्थ शम्भोः अर्धशम्भुः, शम्भोरर्धाङ्ग-
 भूतैत्यर्थः । तथा चापसरणमशक्यमिति भावः । अपर्णा पार्वत्यापि, कदा
 कण्हयनकैतवेन कण्ह्यापनोदनव्याजेन, अहुत्या रुद्धः पिहितः, कर्णा यया सा,
 नाभूत् सर्वदा अभूदेवेत्यर्थः । अन्यथा, चित्तचलनभयादिति भावः ॥ २९ ॥

अलमिति ॥ विधाता ब्रह्मा, अलमत्यन्तं, धर्मविधौ मुहुताचरणे
 सजन् धर्मासक्तस्सत्रित्यर्थः । वाणी स्वभार्या वारदेवीं वर्णात्मिकाय, मौनस्य
 वायमनव्रतस्य, मिषेण रुणद्धि । नलकथाप्रसङ्गाश्रित्ये तस्या उभय्या अपि
 तदासङ्गभयादिति भावः । किन्तु, वेदजडः छान्दसः, स विधाता, तामुभयौ-
 र्मापि वाणीम् । तस्य नलस्य, कण्ठं प्रीवामालिङ्गय मुक्त्वमाश्रित्य च, रसस्य तृप्तां
 तदागसन्तुष्टाम् । अन्यत्र शृङ्गारादिरसपुष्टां सम्बन्धमामान्ये षष्ठी । “पूरण-
 युण” इत्यादिना षष्ठीसमामनिषेधादेव ज्ञापकादिति केचित् । वक्ता प्रतिकूल-

श्रियस्तदालिङ्गनभूर्ने भूता व्रतक्षतिः कापि पतिव्रतायाः ।
 समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्भर्तुरीर्ष्याकलुषाऽणुनापि ॥ ३१ ॥
 धिक् तं विधेः पाणिमजातलज्जं निर्माति यः पर्वणि पूर्णमिन्दुम् ।
 मन्ये स विज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः कृतार्धमौज्ज्वलरमूर्ध्नि यस्तम् ॥
 निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखाग्रः ।
 सूरौ समुद्रस्य कदापि पूरे कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥ ३२ ॥

कारिणीं, वक्रोत्तयलङ्कारयुक्ताश्च, न वद न वेत्ति । “विशो लटा वा” इति
 णलदेशः । अशक्यवर्षाः श्रिय इति भावः । अत्र प्रस्तुतवाग्देवीवृत्तान्तवर्णना-
 दप्रस्तुतवर्णात्मकवाणीवृत्तान्तप्रतीतेः प्रागुक्तरीत्या ध्वनिरेवेत्यनुसन्धेयम् ॥ ३० ॥

श्रिय इति ॥ पतिव्रतायाः श्रियः, तद्भर्तुर्विष्णोः समस्तभूतात्मतया
 सर्वभूतात्मकत्वेन, नलस्यापि विष्णुरूपत्वेनेत्यर्थः । तदालिङ्गनभूः नलश्लेष-
 भवा । कापि व्रतक्षतिः पातिव्रत्यभङ्गो न भूता नाभूत् । अत एव, तद्भर्तुर्विष्णोश्च
 ईर्ष्याया नलालिङ्गनभुवा अक्षमया, यत्कलुषं कालुष्य मनःक्षोभः सुखादित्वेनास्य
 धर्मधर्मिदचनत्वात् । अत एव क्षीरस्वामी च—“शस्तश्चाथ त्रिषु द्रव्ये पाप-
 पुण्यसुखादि च” इत्यत्रादिशब्दाच्छेयैः कलुषशिवभद्रादीन् सञ्जाप्राह । तस्या-
 णुना लेशेनापि, न भूत नामावि । नपुंसके भावे क्तः । अत्र शब्द्यादिनित्त-
 चाश्लेषोक्तेः नलसौन्दर्ये तात्पर्यात्रानौचित्यदोषः ॥ ३१ ॥

धिगिति ॥ तमजातलज्जं निम्नपं विधेः पाणिं धिक् । यः पाणिः
 स्मृततन्मुखश्रीरपि, पर्वणि । जातावेकवचनम् । पर्वस्वित्यर्थः । पूर्णमिन्दुं
 निर्माति । अयापीति भावः । रा तु विज्ञः अभिज्ञ इति मन्ये । यः पाणिः,
 श्रिततन्मुखश्रीस्सन् तमिन्दुं कृतः अर्ध एकदेशो यस्य तं कृतार्धम्, अर्धनिर्मित-
 भेव । हरमूर्धि भवशिरसि । औज्ज्वलदस्यजत् । अर्तान्दुसौन्दर्यमस्यास्यमिति
 भावः ॥ ३२ ॥

निलीयत. इति ॥ विधुश्चन्द्रः, स्वजैत्रं स्वस्य जेत् । प्रज्ञादित्वात्

संज्ञाप्य नस्वध्वजभृत्यवर्गान् देत्यारिरत्यञ्जनलास्यनुत्तै ।

तत्संक्कुचभ्राभिसरोजपीताद्धानुर्विलज्जं रमते रमायाम् ॥ ३४ ॥

रेखाभिरास्थे गणनादिवास्य द्वात्रिंशता दन्तमयीभिरन्तः ।

चतुर्दशाष्टादश वाच विद्या द्वेषापि सन्तीति शशंस वेद्याः ॥३५॥

श्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य स्मरामरेन्द्रावपि न स्मरामः ।

वाग्नेन सन्यक् श्रययोश्च तस्मिन् बुद्धौ न भर्भः खलु शेषबुद्धौ ॥

न्यायेऽपत्ययः । तस्य नरस्य मुख, नोऽस्माक मुखाच्छ्रुत्वा, ह्रीविभुतो लज्जा-
पिच्छस्सन् । सूर्ये सूर्ये, दशोऽवति भावः । कदापि समुद्रस्य पूरे जलधि,
कदापिन् अत्रे खे भ्रमतामदता, अध्राणां मेघानां, गर्भे उदरे, निलीयते
अन्तर्धत्ते । कदापि नोऽप्यात् तोसद्वत् इत्यर्थः । अत्र विद्योः स्वाभाविके
सूर्यादिप्रवेते पराजयः । अन्तर्वेत्तः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३३ ॥

संज्ञाप्येति ॥ देत्यारिः विष्णुः, सत्यवर्म्य मन्त्रस्य भृत्यवर्गान् नो-

ऽस्मान् अतिकान्तमञ्जमत्यञ्जं, अञ्जविजयीत्ययः । “अत्यादयः अन्तर्धत्ते
द्वितीयया” इति रमामः । तस्य नलस्य आख्यस्य नुत्तै न्नोत्राय । “नतः शोर्त्तं
स्तुतिस्तुतः” इत्यमरः । संज्ञाय संज्ञेय । तया नुत्या, गुरुचता निमीलता,
नाभिसरोजेभ पीतात् तिरोहितात्, धातुः ब्रह्मणः, विलज्जं यथा तथा ।
रमायां रमते । अत्र विष्णोः कुन्यापारासम्बन्धेऽपि तस्मिन् योऽङ्गतिशयोक्तः ॥

रेखाभिरिति ॥ अथ नलस्य अस्मिन्, अन्तर्दन्तमयीभिः द्वात्रिंशता-
रेखाभिरास्थे गणनादिवास्य, चतुर्दश वाष्टादश वा विद्याः द्वेषाप्यश्रास्ये सन्ति ।
सम्भन्ध्यायेनेति यथाः शशंसन्तुत्प्रेक्षा । अत्र मनुः—“अज्ञाने वेदाश्चत्वारो
मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ आयुर्वेदो
धनुर्वेदो गान्धर्ववेत्येताः । अर्थशास्त्रं परं तस्माद्विद्या षष्टादश स्मृताः ॥”
इति ॥ ३५ ॥

श्रियाधिति ॥ तस्य नरेन्द्रस्य, श्रियौ सौन्दर्यसम्पदौ, निरीक्ष्य ।

विना पतत्रं विनतातनूजैस्समीरणैरीक्षणलक्षणीयैः ।

मनोभिरासीदनणुप्रमाणैर्न लङ्घिता दिक्कतमा तदर्थैः ॥ ३७ ॥

सङ्ग्रामभूमीषु भवत्यरीणामसैनैर्नदीमातृकतां गतासु ।

तद्बाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिस्सुभिक्षम् ॥ ३८ ॥

“शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरपि कथ्यत” इति शीघ्रतः । स्मरामरेन्द्रा-
वपि न स्मरामः । किञ्च, तस्मिन्नेन्द्रे क्षमयोः क्षितिक्षान्त्योः । ‘क्षितिर्क्षान्त्योः
क्षमा’ इत्यमरः । तत्र सम्यग्वासेन नियतस्थित्या, शेषबुद्धौ फणिपतिबुद्धदेवौ,
बुद्धौ न धर्मः चिन्ते न धारयामः* । अत्र द्वयोरपि श्रियोः द्वयोरपि क्षमयोः,
प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः । तेन सौन्दर्यादिगुणैः स्मरादिभ्योऽधिक इति
व्यतिरेको व्यज्यते । श्लेषयथासङ्ख्ययोः सङ्करः ॥ ३६ ॥

चिनेति ॥ पतत्रं विना, स्थितैरिति शेषः । विनतातनूजैः वैनतेयैः,
अपक्षतादर्शैरेत्यर्थः । ईक्षणलक्षणीयैः समीरणैश्चाशुषवायुभिः, अनणुप्रमाणैः
अणुपरिमाण मन इति काणादाः तद्विपर्ययैः महापरिमाणैर्मनोभिः वैनतेयादि-
समानवैगैरित्यर्थः । एवंविधैस्तदर्थैः, कतमा दिक् न लङ्घितासीन् । सर्वापि
विलङ्घितासीदित्यर्थः । अत्राश्वानां विशिष्टवैनतेयादित्वेन रूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥

सङ्ग्रामेति ॥ अरीणामसैनैरसुभिः, नयेव माता यासां तास्तत्ता नदी-
मातृकता, नद्यभ्युत्थम्पन्नसस्याक्यता । ‘देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नमीदिपालितः ।
स्यान्नदीमानृको देवमातृकश्च यथाक्रमम्’ इत्यमरः । “नयुतश्च” इति कप् ।
“त्वतल्लेपुण्यवचनस्य” इति पुंवद्भावः । तां गतासु सङ्ग्रामभूर्माषु, तस्य नलस्य
बाणधारा बाणपरम्परास्ता एव पवनाशनाः सर्पाः, तेषां, राजव्रजीयैः राजसह-
सम्बन्धिभिः, “वृद्धाच्छः” । असुभिः प्राणवायुभिः, सुभिक्ष शिक्षाणां समृद्धि-

* धर्मः इति रूपं चिन्त्यम् ; अथवा कवयो निरङ्कुशाः । बुद्धौ न दम्भ
इत्यभियुक्ताः पठन्ति ।

यशो यदस्याजनि संयुगेषु कण्डूलभावं भजता भुजेन ।

हेतुर्गुणादेव दिगापगाळीकूलकषत्वव्यसनं तदीयम् ॥ ३९ ॥

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्यास्समाप्तिर्यदि नागुषस्त्वान् ।

पारेपरार्थं गणितं यदि स्याद्गुणैयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ ४० ॥

भवति । समृद्धावव्ययीभावः । नदीमानुकदेशेषु गुणैः भवतीति भावः ।
रूपकालङ्कारः ॥ ३८ ॥

इति ॥ संयुगेषु युद्धेषु, कण्डूलभावं कण्डूनिमत्त्वं, “सिन्धादि-
भ्यश्च” इति मत्वधीयो लच् । भजता अस्य भुजेन यशसः अजनि जनितम् ।
जनेन्यन्तात्कर्मणि लुङ् । तदीय तस्य यशस्सम्बन्धि । दिश एव आपगाः
नद्यः, तासामास्यः, तासाम् कूलं कषतीति कूलकषम् । शिवभागवतवत्समासः ।
“सर्वकूल” इत्यादिना खनि गुभाग्यः । तस्य भावस्तत्त्वम् । तत्र व्यसन-
मासक्तिः, हेतोः कारणस्य भुजस्य, गुणात्कण्डूलत्वादेव, आगतमिति शेषः ।
अत्र यशसो दिवकूलकषणानुमितायाः कण्डूलतायाः तत्कारणकण्डूलभुजगुणपूर्व-
कत्नमुत्प्रेषयते ॥ ३९ ॥

यदीति ॥ किं बहुना, त्रयाणां लोकानां समाहारत्रिलोकी । कर्त्री ।
“तद्धितार्थ” इत्यादिना समाहारे द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः क्वियां
भाष्यते । “द्विगोः” इति ङीप् । गणनापरा नलगुणसङ्ख्यानतत्परा । स्याद्यदि
तस्याः त्रिलोक्याः, आयुषस्समाप्तिर्न स्याद्यदि । अमरत्वं यदि स्यादित्यर्थः ।
परार्थस्य चरमसङ्ख्यायाः पारे पारेपरार्थम् । “पारे मध्ये षष्ठ्या वा” इत्य-
व्ययीभावः । गणितं स्याद्यदि । परार्थोत् एततो यदि सङ्ख्या स्यादित्यर्थः । तथा
स नलोऽपि गणयाः गणयितुं शक्या निरशेषास्सर्वे गुणा यस्य सः तादृशस्यात् ।
गणरेय इत्यौणादिक एवप्रत्ययः । अत्र नलगुणानां गणयत्वासम्बन्धेऽपि
सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेदः ॥ ४० ॥

अवारितद्वारतया तिरश्चाभन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः ।
 गतेषु रम्येष्वधिकं विशेषमध्यापयामः परमाणुमध्याः ॥ ४१ ॥
 पीयूषधारानधराभिरन्तस्तासां रसोदन्वति मञ्जयामः ।
 रम्भादिसौभाग्यरहःकथाभिः काव्येन काव्यं सृजतादृताभिः ॥
 काभिर्न तत्राभिनवस्मराज्ञाविश्वासनिक्षेपवणिक्रियेऽहम् ।
 जिह्वेति यत्रैव कुतोऽपि तिर्यक्श्चित्तिरश्चस्त्रपते न तेन ॥ ४३ ॥

एवं नलगुणाननुवर्ण्य गूढाभिसन्धिनात्मनस्तदन्तःपुरे परिचयं दर्शयति—
 अवारितेत्यादि ॥ तिरश्चां पक्षिणां, अवारितद्वारतया अप्रतिषिद्धप्रवेशतये-
 त्यर्थः । तस्य राज्ञो नलस्य, अन्तःपुरे निविश्य संस्थाय, परमाणुमध्या अति-
 सूक्ष्ममध्यास्तादृशना, रम्भेषु गतेषु गतिषु, अधिकमपूर्वं, विशेषं भेदं, अध्या-
 पयामः अभ्यापयाम् । दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ ४१ ॥

पीयूषेति ॥ किञ्च, पीयूषधाराभ्यः अनधराभिरन्यूनाभिः, असृत्-
 समानाभिः, काव्यं सृजता स्वयं प्रबन्धकर्ता । कवेरपत्येन पुंसा । काव्येन
 शुक्लेण । 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य' इत्यमरः । "कुर्वोदिभ्यो ण्यः" इति ण्यप्रत्ययः ।
 आदृताभिः तस्यापि विस्मयकरोभिरित्यर्थः । रम्भादीनां दिव्यस्त्रीणां सौभाग्यं
 पत्युर्लभ्यं, तत्प्रयुक्ताभिः रहःकथाभिः रहस्यवृत्तान्तवर्णनाभिः, तासां नलान्तः-
 पुरस्त्रीणां, अन्तरन्तःकरणं, रसोदन्वति शृङ्गाररससागरे, मञ्जयामः अव-
 गाहयामः ॥ ४२ ॥

काभिरिति ॥ किञ्च, यद्यस्मात्, तिर्यक् पक्षी, कुतोऽपि जनात्,
 न जिह्वेति न लज्जत एव । 'ही लज्जायाम्' इति धातोर्लृट् । "स्त्रौ" इति
 इति द्विर्भावः । तिरश्चेऽपि कश्चिन्ननो न त्रपते न लज्जते । तेन कारणेन,
 तत्रान्तःपुरे, काभिः स्त्रीभिः अहं अभिनवोऽपूर्वं स्मराज्ञा रतिरहस्यवृत्तान्तः,
 स एव विश्वासनिक्षेपः विश्वासेन गोप्यार्थः, तस्य वणिक् गोप्ता, न क्रिये न
 कुतोऽस्मि । सर्वासामप्यहमेव विस्मयकथापात्रमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वार्ता च साऽसत्यपि नान्यमेति योगादरन्ध्रे हृदि यां निरुन्धे ।
विरिञ्चिनानाननवाद्घौतममाधिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः ॥ ४४ ॥
नलाश्रयेण त्रिदिवोपभोगं तवानवाप्यं लभते बतान्या ।
कुमुद्वतीवेन्दुपरिमहेण ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमम्बुजिन्याः ॥ ४५ ॥
तत्रैषधानूढतया दुरापं शर्म त्वयास्मत्कृतचाटुजन्म ।
रसालवन्या मधुपानुविद्धं सौभाग्यमप्राप्तवसन्तयेव ॥ ४६ ॥

* अथ स्वस्यैव विश्वास्व हेतुमाह—घातैति ॥ विरिञ्चिद्वानो नानाननै-
बहुमुखैः, वादेन व्याहयानेन, धीतस्य शोषितस्य, समाधिशास्त्रस्य बाहुनियम-
विधायाः, श्रुत्या श्रवणेन पूर्णकर्णः, चतुर्मुखोद्भवस्तवाङ्मनियमविद्य इत्यर्थः ।
एवंभूतोऽहं, योगादुपायात्, यां वार्ताम्, अरन्ध्रे निरवकाशे, हृदि निरुन्धे
नियच्छामि । अत एव सा वार्ता च लोकवार्ता च लोकवार्तापि । किमुत रहस्य-
वार्तैति भावः । असत्यपि विनोदार्थं कल्पितापि किमुत सतीति भावः । अन्यं
नैति जनान्तरं न गच्छति, न कस्मैचित्कथ्यत इत्यर्थः । यथा ह्यमती दुर्धरे
निरन्प्रलभते रुद्धा नान्यमेति तद्वदिति भावः । अतोऽहमासां विश्वास्व इति
पूर्वणान्वयः । अत्र वार्तानिरोधस्य विरिञ्चीत्यादिपदार्थहेतुकत्वात् पदार्थहेतुकं
काव्यालङ्कारमलङ्कारः ॥ ४४ ॥

अथ त्र्यम्बकद्वयेनास्या नलानुगागमुद्रापयति—नहेति ॥ तवानवाप्यं नल-
परिमहाभावात् त्वया दुरापम् । “कृत्यानां कर्तारि वा” इति षष्ठी तृतीयार्थे ।
त्रिदिवः स्वर्गः । पृथोदरादित्वात्साधुः । तस्योपभोगं तादृग्भोगमित्यर्थः ।
तस्येन्द्रसमैश्वर्यत्वार्दिति भावः । अम्बुजिन्या दुर्लभ इन्दुपरिमहाभावात् दुष्प्रापं
ज्योत्स्नोत्सवं चन्द्रिकाभोगं, इन्द्रोः कर्तुः परिग्रहेण कुमुदान्यस्यां सन्तीति
कुमुद्वतीव कुमुदिनीव । कुमुदनङ्गवेतसेभ्यो ऋतुषु । “मादुपधायाश्च” इत्या-
दिना मकारस्य वकारः । नलस्य कर्तुराश्रयेणाश्रयणेन स्वीकारेण, अन्या लभते ।
वतीति खेदे । ईदृग्भोगोपेक्षिणी त्वं बुद्धिमान्यान्न शोचसीति भावः ॥ ४५ ॥

तदिति ॥ किञ्च, तत्प्रसिद्धम् । अस्माभिः कृतेभ्यः चाटुभ्यः प्रिव-

तस्यैव वा यास्यसि किं न हस्तं दृष्टं विधेः केन मनः प्रविश्य ।
अजातपाणिप्रहणासि तावदृपस्वरूपातिशयाश्रयश्च ॥ ४७ ॥

निशा शशाङ्कं शिवया गिरीशं श्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः ।
विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः परस्परं योग्यसमागमाय ॥ ४८ ॥

वेलातिगस्रैणगुणाट्टिधवणी न योगयोग्यासि नखेत्रेण ।

सन्दृश्यते दर्भगुणेन मल्लीमाला न मृद्धी भृशकर्कशेन ॥ ४९ ॥

वान्येभ्यः, जन्म यस्य तत्तज्जन्यमित्यर्थः । चाट्टप्रहण पूर्वोक्तनिजपक्षबीजना-
दीनामप्युपलक्षणम् । शर्मं मुखं, त्वया अप्राप्तो वसन्तो यया तथा, वसन्ता-
नधिष्ठितयेत्यर्थः । रसालवत्या सहकारश्रेण्या, मधुपानुविद्धं सौभाग्यं भृङ्गसङ्ग-
जन्यं, रामणीयकमिव नैषधेन नलेन, अनूढतया अपरिणीतत्वेन, हेतुना, कुरापं
दुःप्रापं, तस्मात् नलपरिग्रहे यत्नः कर्तव्य इति भावः ॥ ४६ ॥

अथ पुनरस्या नलप्राप्त्याशां जनयन्नाह—तस्यैवेत्यादि ॥ यद्वा,
तस्य नलस्यैव हस्तं किं न याम्यसि यास्यस्येव, केन विधेर्मनः प्रविश्य दृष्टम् ।
विश्यानुकृत्यमपि सम्भावितमिति भावः । कुतः तावदद्यापि अजातपाणिप्रहणा
अकृतविवाहा, असि । तवाय विवाहविलम्बो नलपाणिप्रहणार्थ एव किं न
स्यादिति भावः । किञ्च, रूपं सौन्दर्यं, स्वरूपं स्वभावः, शीलमिति यावत् ।
तयोरतिशयः प्रकर्मः, तस्याश्रयश्चासि योग्यगुणाश्रयत्वाच्च तद्दस्तमेव गमिष्य-
सीति भावः ॥ ४७ ॥

सत्यं, विधिसङ्कल्पस्तु दुर्ज्ञेय इत्यत आह—निशोति ॥ निशा निशया ।
“पदन्” इत्यादिना निशाया निशादेशः । शशाङ्कं, शिवया गौर्या, गिरीशं
शिव, श्रिया हरिश्च, योजयतो विधेः, प्रयासः प्रयत्नोऽपि, परस्परम् । योग्य-
समागमार्थं योग्यसङ्गुणैर्नैषध, स्वारसिकः स्वरसप्रवृत्तः, प्रतीतः ज्ञातः । निशा
शशाङ्कादिदृष्टान्ताद्विधिसङ्कल्पोऽपि मुञ्जात इति भावः ॥ ४८ ॥

नलान्यसम्बन्धस्त्वयोग्य इत्याह—वेलातिगेति ॥ वेलातिगच्छन्तीति

नलकेलियोग्याम् ।

उत्तस्य संक्रीडति चक्रचक्रे ॥ ५० ॥

नत्या त्वयि योजितायां विह्वत्वकीर्त्या गतजन्मनो वा ।

जनापवादाणवमुत्तरीतुं विधा विधातुः कतमा तरिस्स्यात् ॥ ५१ ॥

बेलातिगाः निस्तीमाः, स्त्रीणामिमे स्त्रिणाः । स्त्रीपुंसान्भ्यां नञ्प्रत्ययौ भवनादिति नञ्प्रत्ययः । गुणाः सौशील्यादयः, त एवाब्धिः, तस्य वेणी प्रवादभूता । त् भिति शेषः । 'बेलाब्धिजलबन्धने । काले सांभ्र च । वेणी तु केशबन्धे जलस्रुतौ' इति वैजयन्ती । नलादितरेण योगयोग्या योगार्हा, नासि । तथा हि यद्वी मल्ली-माला मृशककर्कशेन दम्भगुणेन कुशमूलेण, न सदृश्यते न गुम्भ्यते । 'दम्भगुण' इति धातोः कर्मणि लट् । व्यतिरेकेण दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४९ ॥

धिधिभिति ॥ किञ्च, विधिं त्रद्वाण, नलस्य केलेः क्रीडायाः, योग्या-मर्हा, वधूच्छ्रि स्त्रीशिल्प, तस्य विधेः गानस्य रथस्य, युगयो युगबोधा, तत्र परिचित इत्यर्थः । तद्गृहति रथयुगप्रासङ्गसिति यःप्रत्ययः । अहमपृच्छमेव । दुहादिस्वादिर्कर्मकत्वम् । मया अस्य तथा च, चक्रचक्रे रथाङ्गत्रजे, संक्रीडति क्रीडति सति "समोऽकूजन इति बक्रव्यम्" इति कूजने नामनेपदम् । त्वन्नामवर्णा इव कणेन पीता गृह्यताः । न वे स्त्रिणां कित्वागमादपि क्रातो-यमर्थ इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अन्येनेति ॥ किञ्च, त्वयि अन्येन । तस्या, योजितायां, विह्वत्व-कीर्त्या गतजन्मनः अभिह्वत्वख्यात्वेन निर्गतायुष इत्यर्थः, विधातुर्वा । जनापवादा-णवः, उत्तरीतुं निस्तरिनुम् । "वृत्तो वा" इतीटो दीर्घः । कतमा विधा कः प्रकारः तरिस्तरिणी स्यात् न कापीत्यर्थः । अतो दैवगत्या नल एव ते भर्तेति भावः ॥ ५१ ॥

आस्तां तदप्रस्तुतचिन्तयालं मे

सोऽहं तदागः परिमार्ष्टुकामस्तवेपि

इतीरयित्वा विरराम पत्नी स राजपुत्रीहृदयं बुभुत्सुः ।

हृदे गभीरे हृदि चावगाढे शंसन्ति कार्यावतरं हि सन्तः ॥ ५२ ॥

किञ्चित्तिरश्चीनविलोलमौलिर्विचिन्त्य बाचं मनसां सुहूर्तम् ।

पतत्रिणं सा पृथिवीन्द्रपुत्री जगाद वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः ॥ ५४ ॥

इथमाशानुपाय अस्याः चित्तवृत्तिपरिह्वानाय प्रसङ्गान्तरेण निगमयति—
आस्तामिति ॥ तत्पूर्वाङ्कं, आस्तां तिष्ठतु, अप्रस्तुतचिन्तया अलं, तथा
 साध्वं नास्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनाक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीया । अत एवाह
 “न केवलं श्रूयमाणक्रियापेक्षया कारकोत्पत्तिः । किंतु, गम्यमानक्रियापेक्षयापि”
 इति न्यासोद्योतकारः । किंतु, हे तन्वि कृशाक्ति, भैया अतिबेलमत्यन्तं, धर्मितासि
 खेदितासि । श्रमण्यन्तात्कर्मणि क्तः । अहं तच्छ्रमणरूपं आगोऽपराधम् ।
 परिमार्ष्टुकामः परिहर्तुं कामः । “तुं काममनसोरपि” इति मकारलोपः । किं
 तवेपितं, विदधे । ते मनोरथं पूरयामि अभिधेहि ब्रूहि ॥ ५२ ॥

इतीति ॥ स पत्नी हसः, इतीरयित्वा राजपुत्र्याः भ्रम्याः, हृदय
 बुभुत्सुः जिज्ञासुः, विरराम तूष्णीवभूव । “व्याहपरिभ्यां रमः” इति रमेः
 परस्मैपदम् । तथाहि, सन्तः कार्यज्ञाः, गभीरे अगाधे, हृदे हृदि, परहृदये च,
 अवगाढे, प्रविश्य दृष्टे सति, कार्यस्य ज्ञानादेः रहस्योक्तेश्च अवतरं तीर्थं
 प्रस्तावध, शंसन्ति कथयन्ति । अन्यथा, अनर्थं स्यादि भावः । अवतरो
 व्याह्यातः । अर्थान्तरन्यासः ॥

किञ्चिदिति ॥ किञ्चित्तिरश्चीना स्वभावादीषत्साचीभूता, विलोला
 आयासाद्विल्लखिता मौलिः, केशबन्धो यस्याः सा । ‘मौल्यः संयताः कचा’
 इत्यमरः । वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः अधरीकृन्चन्द्रा, सा पृथिवीन्द्रपुत्री भैमी, सुहूर्त-
 मल्पकालं मनसा विचिन्त्य पयोलेच्य, पतत्रिणं, बाचं जगाद ॥ ५४ ॥

शिकापले वत्सिमवत्सलत्वं यत्प्रेरणादुत्तरकीभवन्या ।

समीरसङ्गादिव नीरभङ्गाया मया तटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥ ५५ ॥

आदर्शतां स्वच्छतया प्रयासि सतां स तावत्खलु दर्शनीयः ।

आगः पुरस्कृवति सागसं मां यस्यात्मनीदं प्रतिबिम्बितं ते ॥ ५६ ॥

अनार्यमप्याचरितं कुमार्या भवान्मम क्षाम्यतु सौम्य तावन्

हंसोऽपि देवांशतयासि वन्द्यः श्रीवत्सलक्ष्मेव हि मत्स्यमूर्तिः ॥

धिमिति ॥ चापले चपलकर्मणि, युवादिवादप्रत्ययः । वत्सल्य भावः वत्सिमा शिशुत्वम् । पृथ्वादिवादिमनिचप्रत्ययः । तेन निमित्तेन वत्सलत्वं वासत्यं, वात्यप्रयुक्तचापलासक्तिमित्यर्थः । तद्विद्, कुतः यत्र चापलासत्यस्य, प्रेरणादुत्तरकीभवन्या चण्डायमानया, मया, समीरसङ्गादाहतेः उत्तरकीभवन्या नीरभङ्गा जलवीच्येव, तटस्थः उदासीनः, कूलगतश्च । त्वमुपद्रुतोऽसि पीडितोऽसि । अतोऽनर्थहेतुत्वात् बालचापलं हेयमिति भावः ॥

आदर्शनामिति ॥ स्वच्छतया, नैर्मल्यगुणेन, आदृश्यते पुरोः, वस्तु-रूपमुस्मिन्निन्वादर्शो दर्पणः, तदां प्रयासि । कुतः, यत्र स्वच्छस्य, ते तव, सट्ठन्धनि, सागसं सापराधाम्, मां पुरस्कृवति पूजयति अपि कुषाणि च । आत्मनि ब्रह्मो स्वरूपे च । 'पुरस्कृतः पूजिते खादभियुक्तेऽमतः कृते । आत्मा यतो धृतिबुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्म च' इति चामरः । इदं मदीयं, आगो-ऽपराधः, प्रतिबिम्बितं, 'मयासि तन्वि धामतातिवल्म' इत्येवंरूपेण प्रतिफलितम् । मदीयमागस्त्वप्यारोपितवानस्मीत्यर्थः पुरोवर्तिधर्माणामात्मनि, सङ्गमणादादर्शो-ऽसीति भावः । ततः किमित्यत आह—स आदर्शः, सतां साधुनां तावत् प्रथमम्, दर्शनीयः खलु । अथ पूजयत्येति तावच्छब्दार्थः । 'रोचनं चन्दनं हेम शृदङ्गं दर्पणं मणीन् । गुहममिं तथा मूर्धे प्रातः पश्येत्सदा बुधः' इति शास्त्रार्थित भावः ॥ ५६ ॥

अनार्यमिति ॥ हे सौम्य साधो, भवान् कुमार्याः शिशोः मम सम्बन्धि-

मत्प्रीतिमाधित्ससि कां त्वदीक्षामुदं मदक्ष्णोरपि यातिशेताम् ।
 निजामृतैर्लोचनसेचनाद्वा पृथक्किमिन्दुस्सृजति प्रजानाम् ॥ ५८ ॥
 मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः ।
 का नाम बाला द्विजराजपाणिग्रहाभिलाषं कथयेदभिज्ञा ॥ ५९ ॥

अनायंमनुस्त्वित्त्रमपि आन्धरितं त्वदुपद्रवरूपं दुश्चछितम् । क्षाम्यतु सहताम् ।
 हंसाऽपि तियेगर्पात्त्वयः । त्वमिति शेषः । भवानित्यनुषङ्गेत्वसीति भैश्यम-
 पुरुषायोगान् । देवांशतया मत्स्यमूर्तिः श्रीवत्सलक्ष्मा विष्णुरिव वन्द्योऽसि ॥ ५७

अथ यदुक्तं, “त्वदीप्सितं किं विदधे अभिधेहि” इति तस्योत्तरमाह —
 मत्प्रीतिमिति ॥ कां मत्प्रीतिं किं वा मदीप्सितमित्यर्थः । आधित्ससि
 आभानु कर्तुमिच्छसि । आदधातः सप्रन्ताच्छञ् सिप् । या प्रीतिः मदक्ष्णोः
 त्वदीक्षामुदं त्वदीक्षणप्रीतिम्, अतिशेतामतिलङ्घताम् । त्वद्दर्शनेत्सवादन्यात्किं
 ममेतिसमित्यर्थः । तथा हि इन्दुः प्रजानां निजामृतैः लोचनसेचनात् नेत्रा-
 प्रवनात् पृथगन्यत् । ‘पृथग्विचना’ इत्यादिना पञ्चमी । किं वा सृजति करोति ।
 न किञ्चित्करोतीत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५८ ॥

अथ सर्वथा मनोरथः कथनीय इत्यभिप्रेत्य, तत्र शक्यमित्याह—
 मनस्त्विति ॥ मनो मन्त्रितं (कर्तुं) यं मनोरथं जातु कदापि नोज्झति न
 जहाति । स मनोरथः कण्ठपदं वाविवषयं उपकण्ठदेशञ्च कथम् यातु ।
 सम्भावनायां लोट् । यानसम्भवनापि नास्तीत्यर्थः । केनापि प्रतिबद्धस्य
 रथस्य कथयान्तके सञ्चार इति भावः । कुतः अभिज्ञा विवेकिनी, का बाला त्री
 द्विजराजस्थेन्दोः पाणिना, ग्रहे ग्रहणे, अभिलाषं कथयेत् । तथा हे द्विज पक्षिन्,
 राजपाणिग्रहाभिलाषं नलपाणिग्रहेच्छामिति च गम्यते । तथा च दुर्लभेजन-
 प्रार्थना द्विजराजपाणिग्रहणकल्या परिहासास्पदीभूता कथं लज्जावत्या वक्तुं
 शक्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

शब्दे तदीयां परिपीय मृद्धीं मृद्धीकया तुल्यरसां स हंसः ।
 तत्याज तोषं परपुष्टघोषे घृणाञ्च वीणाकणिते बितेने ॥ ६० ॥
 मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्त्वा तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः ।
 तच्छंसिते किञ्चन संशयालुगिरा मुखाम्भोजमयं युयोज ॥ ६१ ॥
 करेण वाञ्छेव विधुं विधर्तुं यमित्यमात्यादरिणी तमर्थम् ।
 पातुं श्रुतिभ्यामपि नाधिकुर्वे वर्णं श्रुतेर्वर्णं इवान्तिमः किम् ॥ ६२ ॥

वाचमिति ॥ स हंसः, मृद्धीकया द्राक्षया । 'मृद्धीका गोस्त्रीना द्राक्षा'
 इत्यमरः । तुल्यरसां समस्वादां, मधुरार्थमित्यर्थः । मृद्धीं मधुराक्षरां, तदीयां
 शब्दं परिपीय अत्यादरेणाकर्ष्य, परपुष्टघोषे कोकिलकूजिते तोषे प्रीतिं तत्याज ।
 वीणाकणिते च घृणां जुगुप्सां बितेने । 'घृणा जुगुप्सा कृपयोः' इति विश्वः ॥

मन्दाक्षेति ॥ तस्यां भ्रम्यां, मन्दाक्षेण हिया, मन्दा सन्दिग्धार्था,
 अक्षरमुद्रा द्विजराजपाणिप्रहेत्यादिरक्षरविन्यासे यस्मिन् तत्तथा । उक्त्वा
 समाकुञ्चितवाचि निगमितवचनार्थां सत्याम्, अयं हंसः, तच्छंसिते भ्रमोभाषिते
 किञ्चन क्लिप्त संशयालुः सन्दिहानस्सन् । "स्पृहस्पृहि" इत्यादिमुत्रे शीङ्-
 प्रहणोपसङ्गधानादालुचप्रत्ययः । मुखाम्भोजं मुखकमलं, गिरा युयोज, मुखेन
 गिरमुवाचैत्यर्थः ॥ ६१ ॥

करेणेति ॥ हे भ्रमि, करेण विधुं चन्द्रं, विधर्तुं गृहीतुं, वाञ्छेव
 तत्कल्पं यमर्थम्, इत्थं द्विजराजपाणिप्रहेत्यायुक्तप्रकारेण, आदरिणी आदरवती
 सती, आत्थ ब्रवीषि । "ब्रुवः पञ्चानाम्" इत्यादिना सिपस्थादेशः । ब्रुवन्नाहा-
 देशः । "आहस्य" इति हकारस्य यकारः । तमर्थं अन्ते भवोऽन्तिमः वर्णः
 शब्दः । "अन्ताश्चेति वक्तव्यम्" इतीमनिच्प्रत्ययः । श्रुतेर्वर्णं वेदाक्षरभिः,
 श्रुतिभ्यां श्रोत्राभ्यां, पातुमपि श्रोतुमपीत्यर्थः । नाधिकुर्वे किं नाधिकार्यसि किं,
 अस्मिन्नेत्यर्थः । अतस्त्वोऽर्थो व्यक्तं वक्तव्य इति तात्पर्यम् ॥ ६२ ॥

अर्थाप्यते वा किमियद्भवत्या चित्तैकपद्यामपि वर्तते यः ।
यत्रान्धकारः किल चेतसोऽपि जिह्वेतरैर्ब्रह्म तदप्यवाप्यम् ॥ ६३
ईशाणिमैश्वर्यविवर्तमध्ये लोकेशलोकेशयलोकमध्ये ।
तिर्यञ्चमप्यञ्च मृषानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञमज्ञम् ॥ ६४ ॥

ननु तमर्थमत्यन्तदुर्लभत्वाद्भक्तुं जिह्वमीत्यावाङ्मय आह—अर्थाप्यत इति ॥
हे भैमि, भवत्या किं वा, इयदेतावद्यथा तथा अर्थाप्यते । किमर्थमयमर्थो
द्विजराजपाणिग्रहणवदतिदुर्लभत्वेनाख्यायत इत्यर्थः । अर्थशब्दात्तदावष्ट इत्यर्थे
णिच् अर्थेदेशरत्नानामापुग्वक्तव्य इत्यापुगागमः । कुतस्तथा नाख्येय इत्याह—
योऽर्थः, एकः पादो यस्यामित्येकपदी, एकपादसञ्चारयोग्यो मार्गः । ‘वर्तन्धेक-
पदी’ इति चेत्यमरः । “कुम्भपदादिषु च” इति निपातनात्साधुः । चित्तैक-
पद्यां मनोमार्गेऽपि वर्तते । चक्षुराद्यविषयत्वेऽपीत्यपिशब्दार्थः । स कथं दुर्लभ
इति भावः । तथा हि, यत्र यस्मिन् ब्रह्मणि विषये चेतसोऽप्यन्धकारः प्रति-
बन्धः किल, तद्ब्रह्मापि जिह्वेतरैरकुटिलैः, कुशलधीभिरिति यावत् । अवाप्यं
सुप्राग्यम् । अमनोगम्य ब्रह्मापि कैश्चिद्भ्रम्यते, किमुत मनोगतोऽयमर्थ इत्यर्थः ॥
अत एव अर्थापत्तिरलङ्कारः ॥ ६३ ॥

अथ मयि मृषावादित्वशङ्कया वक्तुं सद्बोचस्तच्च न शङ्कितव्यमिति त्रये-
णाह—ईशोत्यादि ॥ ईशस्य यदणिमैश्वर्यं, तस्य विवर्तो रूपांतरं मध्यं
यस्याः सा तथोक्ते । हे कृशोदरीत्यर्थः । लोकेशलोकेशेरत इति लोकेशलोकेश-
शयाः ब्रह्मलोकवासिनः । अधिकरणे शेत इत्यचप्रत्ययः । शयवासवासिभ्वकालात्
इत्यलुक् । तेषां लोकानां जनानां मध्ये अहं मूढं, तिर्यञ्चं पक्षिणमपि मां, मृषा
अनृतं तस्यानभिज्ञा रसज्ञा रसना यस्य तस्य भावस्तत्ता, सत्यवादितेत्यर्थः ।
उपज्ञायत इत्युपज्ञा, आदौ ज्ञाता । ‘उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्’ इत्यमरः ।
“आतश्चोपसर्ग” इत्यध्रप्रत्ययः । बहुलप्रहृणात्कर्माथत्वम् । तथात्वेनोपज्ञा
तदुपहं, उपज्ञापकम् तदाद्याचिद्व्यासायाम् इति नपुंसकत्वम्, समं साधारणम् ।

मध्ये श्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां सरस्वती वासवती मुखे नः ।

ह्रियेव ताभ्यश्चलतीयमद्वापथात्र संसर्गगुणेन बद्धा ॥ ६५ ॥

पर्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्कां लङ्कापुरीमप्यभिलाषि चित्तम् ।

कुत्रापि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति तदप्यवेहि स्वशये शयालु ॥ ६६ ॥

इतीरिता पत्ररथेन तेन ह्रीणा च हृष्टा च बभाण भैमी ।

चेतो नलं कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम् ॥ ६७ ॥

समैस्सर्वैर्वा ज्ञायत इति समज्ञा कीर्तिः । पूर्ववदञ्चप्रत्ययः । तदुपहं तथा-
त्वेनादौ ज्ञाता समज्ञा येन तं, तथोक्तं, तं सत्यवादिनं, अत्र विद्वांस्यर्थः ।
अत्रतेर्गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वम् ॥ ६४ ॥

मध्ये इति ॥ किञ्च, प्रतिवेशिनीनां प्रतिवेशानां, श्रुतीनां ब्रह्ममुख-
स्थानां, मध्ये वासवती निवसन्ती, इयं नोऽन्माकं मुखे, सरस्वती वाक्, संसर्ग
एव गुणः श्लाघ्यधर्मः तन्नुश्च तेन बद्धा सती, ताभ्यः श्रुतिभ्यः । ह्रियेवत्युत्प्रे-
क्षा । अद्वापथात्सत्यमार्गात्, न चलति । संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति भावः ।
'सत्येत्वद्वाञ्जसा द्वयम्' इत्यमरः ॥ ६५ ॥

ततः किमत आह--पर्यङ्कतेति ॥ कुत्रापि वस्तुनि द्वीपान्तरस्थेऽपीति
भावः । अभिलाषि साभिलाषं, ते तव, चित्तं (कर्तृ), पर्यङ्कतामवसवित्थकात्वं,
आपन्नः सरस्वान् सागरः अङ्कः चिह्नं यस्यास्तामतिदुर्गमामित्यर्थः । तां लङ्का-
पुरीमपि, प्रयाति चेत् । तदपि दुर्गस्थमपि वस्तु स्वशये स्वहस्ते, शयालु स्थितं,
अवेहि । शयालुन्याह्यातः । 'पर्यन्तामपि पर्यङ्कः' इति वैजयन्ती ॥ ६६ ॥

इतीति ॥ तेन पत्ररथेन पक्षिणा हसेन, इतीत्यं, ईरिता उक्ता, भैमी,
ह्रीणा स्वयमेव स्वाकृतकथनसङ्घोचालज्जिता च । "नुदविद" इत्यादिना
विकल्पाभिष्टानत्वम् । हृष्टा उपायलाभान्मुदिता च सती बभाण । किंमेति
मदीयं चेतो लङ्कां नायते नैति । अयनेर्लेट् । अन्यत्र, कुत्रापि वस्तुनि, साभि-

विचिन्त्य बालाजनशीलशैलं लज्जानदीमज्जदनङ्गनागम् ।
 आचष्ट विस्पष्टमभाषमाणामेनां स चक्राङ्गपतङ्गशक्रः ॥ ६८ ॥
 नृपेण पाणिग्रहणे स्पृहेति नलं मनः कामयते ममेति ।
 आश्लेषि न श्लेषकवेर्भवत्याः श्लोकद्वयार्थसुधिया मया किम् ॥
 त्वञ्चेतसः स्थैर्यविपर्ययं तु सम्भाव्य भाव्यस्मि तदह्न एव ।
 लक्ष्ये हि बालाहृदि लोलशीले दरापराद्धेपुरपि स्मरस्सात् ॥ ७ ॥

लाषं न । अतो वस्त्वन्तरनैस्पृष्ट्यात् लङ्घं नायते । किंतु, नलं राजानं, कामयत इति श्लेषमङ्गया वभाणेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति ॥ विस्पष्टमभाषमाणां श्लेषोक्तिवशात्सन्दिग्धं भाषमाणा-
 भित्यर्थः । एनां दमयन्तीं, स चक्राङ्गपतङ्गशक्रः हंसपक्षिश्रेष्ठः, बालाजनस्य
 मुरधाङ्गनाजनस्य, शीलशैलं स्वभावशैलं, लज्जायामेव नद्यां, मज्जदनङ्ग एव नागो
 गजो यस्य तं, विचिन्त्य विचार्य, आचष्ट । तस्या लज्जाविजितमन्मथत्वं दृष्ट्वा
 लज्जाविसर्जनार्थं वाचमुवाचेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

नृपेणेति ॥ श्लेषकवेः श्लेषमङ्गया कवयिण्याः श्लिष्टशब्दप्रयोक्तृणा
 इत्यर्थः । 'कविर्वर्णन' इति धातोरौणादिक इकारप्रत्ययः । भवत्यास्तव सम्बन्धि
 नृपेण (कर्त्रा), पाणिग्रहणं पाणिपीडनं, उभयप्रपत्नी कर्मणि विवक्षितायाः षष्ठ्याः
 कर्मणि च" इति निषेधेऽपि शेषे षष्ठीसमासः । तत्र स्पृहेति मम मनो नलं
 कामयत इति च । एवंरूपः श्लोकद्वयार्थः द्विजराजपाणिग्रहणेति चेतो नलं
 कामय इत्येतत् श्लोकद्वयार्थः । सुधिया विदुषा मया नाश्लेषि किं नाप्राहि किं
 गृहीत एवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

तर्हि किमर्थं करेण बाञ्छेवेत्यादिकमङ्गवदुक्तमित्यत आह—त्वञ्चेतस
 इति ॥ किंतु त्वञ्चेतसः स्थैर्यविपर्ययमस्थिरत्वं सम्भाव्याशङ्क्य, तदह्नः तस्य

महीमहेन्द्रः खलु नैषधेन्दुस्तद्वोधनीयः कथमित्यमेव ।

प्रयोजनं संशयकम्पभीदकपृथग्जनेनेव स यद्विधेन ॥ ७१ ॥

पितुर्नियोगेन निजेच्छया वा युवानमन्यं यदि वा वृणीषे ।

त्वदर्थमर्थित्वकृतिप्रतीतिः कीदृश्यायि स्यान्निषधेश्वरस्य ॥ ७२ ॥

श्लोकद्वयार्थस्य अज्ञोऽनभिज्ञः, भावी भविष्यन् । “ भविष्यति गम्यादयः ” इति साधुः । अस्मि त्वच्चित्तस्थैर्यैनिश्चयपर्यन्तमित्यर्थः । “ धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ” इति भविष्यत्तायागुणत्वाद्वर्तमानतानुरोधः । नन्वेवमनुरक्तायां मयि कुत इयं शङ्क्याशङ्क्य स्त्रीणां चित्तवाञ्छत्यसम्भवादित्याह— लक्ष्य इति ॥ लोलशिले चञ्चलस्वभावे, बालायाः हृदि चित्त एव, लक्ष्ये, स्मरोऽपि दरापराद्धेषुः ईष-
च्च्युतसायकस्स्यात्, कुशलोऽपि धन्वी चलक्ष्यात् कदाचिदपराभ्यतीति भावः ।
' अपराद्पृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायक ' इत्यमरः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥

महीति ॥ किञ्च, नैषधः इन्दुरिवेति नैषधेन्दुः नलचन्द्रः, महीमहेन्द्रो भूदेवेन्द्रः, खलु । तत्तस्मात्, स नलः, पृथग्जनेन प्राकृतजनेनेव, मद्विधेन मादशेन, विदुषा । ईदृक् संशयकम्पं सन्देहदुःस्थमास्थितं प्रयोजनम्, इत्यमेव सतिदग्धकारणैव, कथं बोधनीयः ज्ञापनीयः, अनर्ह इत्यर्थः । “ गतिबुद्धि ” इत्यादिना अपि कर्तुर्नलस्य कर्मत्वं ष्यन्ते कर्तुं कर्मण इत्यभिहितत्वं च ॥७१॥

अथेत्यमेव बोधने को दोषस्तत्राह— पितुरिति ॥ पितुर्नियोगेन आह्वया निजेच्छया खेच्छया वा, अन्यं नलादन्यं युवानं यदि वा वृणीषे । तदा निषधेश्वरस्य नलस्य, मयि निषये, त्वदर्थं तुभ्यम् । “ चतुर्था तदर्थ ” इत्यादिना चतुर्थसमासः । अर्थेन सह नित्यसमासः विशेष्यलिङ्गता च वक्तव्या । तद्यथा तथा, अर्थित्वकृतिः अर्थित्वभजनं, तत्र प्रतीतिर्विश्वासः, कीदृक् स्यात् नश्येदित्यर्थः । तस्मात्सन्दिग्धं वाच्यमिति भावः ॥ ७२ ॥

त्वयापि किं शङ्कितविक्रियेऽस्मिन्नधिक्रियेऽहं विषये त्रिधातुम् ।

इतःपृथक् प्रार्थयसे तु यद्यत्कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रिं सर्वम् ॥ ७३ ॥

श्रवःप्रविष्टा इव तद्गिरस्ता विधूय वैमत्यधुतेभ मूर्ध्ना ।

ऊचे ह्रिया विश्वधितानुरोधा पुनर्धरिणीपुरुहूतपुत्री ॥ ७४ ॥

मदन्यदानं प्रति कल्पना या वेदस्त्वदीये हृदि तावदेषा ।

निशाऽपि सोमेतरकान्तशङ्कामोङ्कारमग्रेसरमस्य कुर्याः ॥ ७५ ॥

अथ तथा वक्तुं न शक्यते । तर्हि ततोऽन्यत्वेऽपि कश्चिन्मैमि प्रतिज्ञा-
भङ्गपरिहारार्थेऽपि त्वयोरिति ॥ हे उर्वीपतिपुत्रि मैमि, त्वयापि वा किं
विधातुं किं कर्तुम्, शङ्कितविक्रिये सम्भावितविपर्यये, अस्मिन् विषये रक्षपाणि-
प्रहणसङ्घटनकार्ये, अहमधिक्रिये नियोज्ये, न नियोज्य इत्यर्थः । करोतेः कर्मणि
लट् । किन्तु, इतः पृथक् अस्मादन्यत् यद्यत् प्रार्थयसे तत्सर्वं कुर्वे करिष्यामी-
त्यर्थः । सामान्ये लट् । कृतप्रायमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अथ इति ॥ धरिणीपुरुहूतपुत्री भूमान्द्रसुता मैमी, श्रवःप्रविष्टाः कर्ण-
प्रविष्टा इव, न तु सम्यक्प्रविष्टाः, तद्गिरः हसवान्, वैमत्येन असम्मत्या धुतेन
कम्पितेन मूर्ध्ना, विश्वधुतप्रविष्टा, ह्रिया (कर्म्या) विश्वधितानुरोधा शिथिलता-
नपयति, स्वकलना सर्ता, पुनरग्नये पश्चात् ॥ ७४ ॥

मन्दिनि ॥ ममान्यन्म एतं प्रति दानमुद्दिश्य, या कल्पना पितुर्नियोगेने-
त्यादिश्लोकोक्तत्वात् । एषा कल्पना त्वदीये हृदि, वेदस्तावत् सत्येवेत्यर्थः ।
निशाः निशाया अपि । “पहन्” इत्यादिना निशायानिश् । सोमाच्चन्द्रादितर-
कान्तशङ्कां पुद्गान्तरकल्पनामेव, आकारं प्रणवं, अस्य वेदस्य, अग्रेसरमायं,
कुर्याः । सर्वेसापि वेदरथ प्रणवपूर्वकत्वादिति भावः । यथा निशायाः निशाकरे-
तरपरिग्रहो न शङ्कितव्यः । तथा ममापि नन्देतरपरिग्रह इत्यर्थः । रूपकालङ्कारः ॥

सरोजिनीमानसरागवृत्तेरनर्कसम्पर्कमतकित्वा ।

अदन्यपाणिग्रहशक्तिरमहो महीयस्तव साहसिक्यम् ॥ ७६ ॥

साधु त्वयातर्कितदेकमेव स्वेनामलं यत्किल संप्रथिष्ये ।

विनामुना स्वात्मानं तु प्रहर्तुं मृषागिरं त्वां नृपतौ न कर्तुम् ॥

माद्विप्रलम्भं पनराह यस्त्वां तर्कस्स किं तत्फलवाचि मूकः ।

अशक्यं शङ्काभावाद्देतुर्वा न वेदः यदि सन्तु के तु ॥ ७८ ॥

सरोजिनीति ॥ अजिन्याः पशिन्याः, मानसरागवृत्तेः मनोऽनुराग-
स्थितः अन्यन्तराक्षयप्रवृत्तः अनर्कसम्पर्कमर्कैतरकान्तसङ्गतिः, अतर्कयित्वा
अनुहित्वा; तव, महीयस्य नलेतरस्य पाणिग्रह शङ्कत इति तच्छङ्की, तस्य
भावेतत्ता । महीयः महत्तरं साहसिक्यं साहासकत्वं, अहो असम्भावितार्थ-
सम्भावनादश्चयम् ॥ ७६ ॥

वति ॥ किञ्च, स्वेन स्वेच्छया, अनलं नलादन्यमभिन्नं, संप्रथिष्ये
प्राप्त्यमीति यत् त्वया अतर्कितं ऊहितं, तदेकमेव साध्वतर्कितं । किंतु, अमुना
नलेन विना, तदलाभ इत्यर्थः । स्वात्मानं प्रहर्तुं स्वात्मानं हीसतुं, कर्मण्याधि-
करणत्वविवक्षायां सममी । “अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा
सर्वधाभावात् काचित् किमिद्विवक्ष्यत” इति वचनान्तु । अनलं संप्रथिष्य-
इत्यनुपपन्नः । नृपतौ नले विषये, त्वां मृषागिरं असत्यवाचं कर्तुं न । नल एव
मे शरणं, अन्यथा मरणमेव शरणमिति भावः ॥ ७७ ॥

मदिति ॥ किञ्च, यस्तर्कः ऊहः, त्वां मद्विप्रलम्भं मया विप्रलम्भनीयम् ।
“पोरनुपधातु” इति यत्प्रत्ययः । आह बोधयतीत्यर्थः । स तर्कः, तस्य
विप्रलम्भस्य, फलवाचि प्रयोजनाभिधाने, मूको शक्तः किम् । अतो मय्यसत्य-
वादित्वशङ्का न कार्थ्यर्थः । कथमेतावता सत्यवाक्यनिश्चयोऽत आह—
अशक्येति ॥ अशक्या शङ्का यस्य सांशक्यशङ्कः शङ्कितुमशक्यः, व्यभि-
चारहेतुः विप्रलीप्सालक्षणे यस्यास्ता वाणी, न वेदा यदि न प्रमाणश्चेत् ।

मां तातः कृशानो न शरीरशेषाम् ।
 मदागनाशस्तु नलस्य एव ॥ ७९ ॥
 तदेवामन्वपदात्तं वदीर्य साधु विपित्सुतां ते ।
 अहेच्छिनां किं नञि विधत्ते सुधाकरेणापि सुधाकरेण ॥ ८० ॥

तर्हि के तु हे वा, वेदात्मनो न के... सम्भावना... वेद...
 मान्नामसत्यत्वे मन्त्राणां... न्यथेति... ॥ ७८ ॥

एवं निजेच्छया... अनेपघायोति... अनैषधायैव नलादिक... शरीरशेषां मृतां, तदापि कृशानो न जुहोति किम् । तदा... रात्मजशरीरस्य, ईष्टे स्वामी भवतीत्यर्थः । “अधीगर्भेदवसा... कर्मणि शेषे षष्ठी । तथापि शरीरस्य पितृन्वामिकत्वेऽपीत्यर्थः... स नल एव, प्रणानाःपतञ्जन्यत्वाद्दिति भावः । अहेच्छिनां किं नञि कुर्वन्त्यथ. ॥ ७९ ॥

फलितमाह — तदेकान् ॥ तस्य नलस्य एकस्यैव दारम्य... पदमधिकारः, तन्मातुली... विधत्सुता विचिकीर्षुतैव, साधु साध्वी, अविचारेण प्रसन्नोत्थु... युक्तमित्यर्थः । मणिवति सामान्योपक्रमानुपसक्तत्वम् । “अध्वय श्रमयति... क्षुभितयितुम्” इति भाष्यकारवचनात् । ननु किमत्राभिनियोगेन युवावतर... स्वीकारे को दोषस्तत्राह—अहेच्छिनोति ॥ नञिनी सुधाकरेण अज्ञानियेनापि अहेच्छिना असूयेण, सुधाकरेण चन्द्रण किं विधत्ते, किं तेन तस्या इति भावः । तद्वन्ममापि युवान्तरेणेति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ८० ॥

तदेकलुब्धे हृदि मेऽस्ति लब्धुं चिन्ता न चिन्तामणिमप्यनर्षम् ।
 वित्ते ममैकस्सकलत्रिलोकीसारो निधिः पद्ममुखस्स एव ॥ ८१ ॥
 श्रुतश्च दृष्टश्च हरित्सु मोहाद्भ्यातश्च नीरन्ध्रतबुद्धिधारम् ।
 ममाद्य तत्प्राप्तिरसुव्ययो वा हस्ते तवास्ते द्वयमेव शेषः ॥ ८२ ॥
 सञ्चीयतामाश्रुतपालनोत्थं मत्प्राणविश्राणनजं च पुण्यम् ।
 निवार्यतामार्ये वृथा विशङ्का भद्रेऽपि मुद्रेयमये भृशं का ॥ ८३ ॥

तदिति ॥ किञ्च, तस्मिन्नल एवैकस्मिन् लुब्धे लोलुपे, मे हृदि, अनर्षं
 चिन्तामणिमपि, लब्धुं चिन्ता विचारो नास्ति । तथा वित्ते धनविषयेऽपि, मम
 सकलत्रिलोकीसारः त्रैलोक्यश्रेष्ठः, पद्ममुखः पद्माननः, स नल एव त्रैलोक्यसारः
 पद्ममुखो निधिश्च । नलादन्यत्र कुत्रापि मे स्पृहापि नास्ति । किमुत युवान्तर
 इति भावः ॥ ८१ ॥

श्रुतश्चेति ॥ किं बहुना, स नलः, श्रुतः दूतद्विजबन्दिचारणादिमुखा-
 दाकर्णितः, मोहात् भ्रान्तिवशात्, हरित्सु दिक्षु, दृष्टः साक्षात्कृतश्च । तथा
 नीरन्ध्रतबुद्धिधारं निरन्तरीकृततदेकविषयबुद्धिप्रवाहं यथा तथा, ध्यातः
 चिन्तितश्च । तथाय मम तत्प्राप्तिः नलप्राप्तिः, असुव्ययः प्राणित्यागो वा,
 द्वयमेव द्वयोरन्यतरमेवेत्यर्थः शेषः कार्यशेषः । स च तव हस्ते आस्ते
 त्वदायत्तस्तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र तत्त्वार्थश्रवणमनननिदिध्यासनसम्पन्नस्य ब्रह्म-
 प्राप्तिदुःखाच्छेदलक्षणो मोक्षो गुर्वीयस एवेत्यर्थान्तरप्रतीतिर्बन्निरेव । अभिधायाः
 प्रकृतार्थनियन्त्रणादिति सङ्क्षेपः ॥ ८२ ॥

सञ्चीयतामिति ॥ हे हंस, आश्रुतपालनोत्थं प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहोत्पन्नम् ।
 'अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । मत्प्राणानां विश्राणनं दानं तज्जञ्च
 पुण्यं सुकृतं, सञ्चीयतां सङ्गृह्यताम् । हे आर्य, वृथा विशङ्का इन्द्रेदहः, निवार्यतां

अलं विलङ्घय प्रिय विज्ञ याचन्वां कृत्वापि वाम्यं विविधं विधेये ।
यशःपथादाश्रवतापदोत्थात् खलु खलित्वास्तखलोक्तिखेलान् ॥

स्वजीवमप्यार्तमुदे ददद्भ्यस्तव त्रपा नेदृशबद्धमुष्टेः ।
मह्यं मदीयान्यदसूनदित्सोर्धर्मः कराद्भ्रश्यति कीर्तिधौतः ॥ ८५ ॥

खञ्यताम् । अये अत्र, भद्रे पूर्वोक्तपुण्यरूपे श्रेयस्यपि विषये भृशं केय मुदा
भीदासीन्यम् । श्रेयसि नोदामित्यमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अलमिति ॥ हे प्रिय प्रीतिकर, विज्ञ विशेषज्ञ, उभयत्र “इगुपध”
इत्यादिना कःप्रत्ययः । याचन्वां प्रार्थनां, विलङ्घ्यालं याचन्वाभङ्गो न कार्यं
इत्यर्थः । विधेये विनातजने, विविधं वाम्यं वक्रत्वं कृत्वाप्यलम् । तच्च न
कार्यमित्यर्थः । आश्रवो यथाक्तकारी । ‘वचने स्थित आश्रव’ इत्यमरः ।
तस्य भावस्तत्ता । सैव पदं पदक्षेपः, तदुत्थात् अस्तखलोक्तिखेलान् अस्ता
निरस्ता खलोक्तिखेला मिथ्यालापविनोदो येन तस्मात्, यशःपथात्, खलित्वा
चलित्वा खलु । न खलितव्यमित्यर्थः । अन्यथा यशोहानिस्स्यादिति भावः ।
‘निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु’ इत्यमरः । ‘अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः’
इत्यादिनोभयत्रापि क्त्वाप्रत्ययः । इह “न पादादौ खल्वादयः” इति निषेध-
स्योद्वेजकभिप्रायत्वात्प्रत्ययस्य खलुशब्दस्यानुद्वेजकत्वान्तरवादेव पादादौ प्रयोगो
न दृश्यत इत्यनुसन्धेयम् ॥ ८४ ॥

स्वेति ॥ हे हंस, ईदृशबद्धमुष्टेः ईदृशकष्टलुब्धस्य, तव आर्तानां मुदे
प्रीतौ, स्वजीवं ददद्भ्यः स्वप्राणव्ययेनापि परप्राणप्राणं कुर्वन्त्यो जीमूतवाहनादिभ्य
इत्यर्थः । ‘जीवं जीमूतवाहन’ इति प्रसिद्धिः । त्रपा नेति काकुः । त्रपायाः
मनः प्रत्यावृत्तिरूपत्वात्तदपेक्षया तेषामपादानत्वात् पञ्चमी । यद्यस्मात् मदीया-
नेव अरतून् प्रणान् ममामदित्सोः तव, कीर्त्या धौतः शुद्धः, धर्मः कराद्भ्रस्तात्,
भ्रश्यति । न चैतत्तुवार्हामिति भावः ॥ ८५ ॥

दत्त्वात्मजीवं त्वयि जीवदेऽपि शुद्ध्यामि जीवाधिकदे तु केन ।

विधेहि तन्मां त्वदृणेष्वशोद्धुममुद्रदारिद्र्यसमुद्रमग्राम् ॥ ८६ ॥

क्रीणीष्व मज्जीवितमेव पण्यमन्यं न चेद्वस्तु तदस्तु पुण्यम् ।

जीवेशदातर्यदि ते न दातुं यशोऽपि तावत्प्रभवामि गातुम् ॥ ८७

वराटिकोपक्रिययापि लभ्यान्नेभ्याः कृतज्ञानथवाद्विन्यन्ते ।

प्राणैः पणैः स्त्रं निपुणं फणन्तः क्रीणन्ति तानेव तु हन्त सन्तः ॥

दत्त्वेति ॥ किञ्च, जीवदे प्राणप्रदे, त्वयि विषये, आत्मजीवं मत्प्राणं, दत्त्वापि, शुद्ध्यामि आनृण्यं गमिष्यामीत्यर्थः । किंतु, जीवादधिकः प्रियः तद्दे त्वयि केन शुद्ध्यामि न केनापि नत्तुल्यवस्त्वभावादिति भावः । सन्ति प्राणाः प्राणैस्समाः, प्राणाधिकममन्तु न किञ्चेदिति भावः । ततस्मात्तादभावादेव । मां त्वदृणेषु विषये अशोद्धुमृणप्रस्ता भवितुमेव । असुद्र अपरिमिते, दारिद्र्यं स्वहेयवस्त्वभावः तस्मिन्नेव समुद्रे ममां विधेहि । नलसद्दृष्टनेन मापृणप्रस्तां कुर्वित्यर्थः । अशोद्धुं ममामिति ममत्वानुवादेन अशुद्धिर्विधीयते । दरिद्राणा-मृणविसुक्तिर्नास्तीति भावः ॥ ८६ ॥

क्रीणीष्वेति ॥ हे जीवेशदातः प्राणेश्वरप्रद, मज्जीवितमेव पण्यं क्रेयं वस्तु क्रीणीष्व, जीवितेशस्वपमूल्यदानेन स्वीकुरुष्वेत्यर्थः । अन्यदेतन्मृत्यानु-रूपं वस्त्वन्तरं नास्ति चेत् । ततर्हि, पुण्यं सुकृतं असु । किञ्च, यदि ते तुभ्यं दातुं यत्किञ्चित् प्रदातुं न प्रभवामि न शक्नोमि । तावत्तर्हि, यशोऽपि कीर्ति वा, गातुं प्रभवामि । श्रूयति सुकृतार्थमेवोपकुरुष्वेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अथ साधुस्वाभाव्येनापि परोपकारं कुर्वित्याह—वराटिकेति ॥ अथवा वराटिकोपक्रियया कर्पादिकादानेनापि, लभ्यान् सुलभान् कृतज्ञान् तावतैव बहुमन्यमानानुपकारज्ञान्, इभ्याः धनिकाः । 'इभ्य आढ्या धनिको स्वामी' इत्यमरः, नाद्रिन्यन्ते । धनलोभाश्रोपकुर्वन्तीत्यर्थः । सन्तो विवेकिनस्तु स्वमात्मानं निपुणं फणन्तः व्यवहरन्तः । एते वयं त्वदर्षीना इति साधु, वदन्त इत्यर्थः ।

स भूभृदष्टावपि लोकपालास्तैर्मे तदेकाग्रधियः प्रसेदे ।

न हीतरस्माद्धृते यदेत्य स्वयं तदामिप्रतिभूर्मेमाभूः ॥ ८९ ॥

अकाण्डमेवात्मभुवार्जितस्य भूत्वापि मूलं मयि वीरणस्य ।

भवान्न मे किं नलदत्वमेत्य कर्ता हृदभ्रन्दनलेपकृत्यम् ॥ ९० ॥

तानेव कृतज्ञान् प्राणैरेव प्राणैर्मूलैः, क्रीणन्त्यात्मसात्कुर्यन्ति । किमुत धनैरिति भावः । अतस्त्वयापि सदा कृतज्ञाहमुपकर्तव्येति भावः । हन्तेति हर्षे ॥ ८८ ॥

स इति ॥ किञ्च, स भूभृत्तलः अष्टावपि लोकपालाः तदात्मक इत्यर्थः । “अष्टाभिलोकपालारो मात्रभिर्निर्मितो नृप” इति स्मरणात् । अत एव तदेकाग्रधियः नलैकतानबुद्धेः मे मम तैलोकपालैः, प्रसेदे प्रयत्नम् । भावे लट् । देवता हि श्यायतः प्रसीदन्तीति भावः । कुतः, इतरस्मान् प्रसादादन्यथेत्यर्थः । त्वं स्वयमेव, एत्यागत्य, मम तदासिप्रतिभुः नलप्राप्तिलभकोऽभूरिति यत्, तत्र घटते हि । तत्प्रसादाभावे कुतो ममेदं श्रेय इति भावः ॥ ८९ ॥

अकाण्डमिति ॥ हे हंस, विः पक्षी । ‘वि विभ्रपरतत्रिण’ इत्यमरः । “ते रि” इति रेफलोपे “दूलोपे पूर्वस्य दीर्घो णः” इति दीर्घः । भवान् अकाण्डं अनवसर एव । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आत्मभुवा कामेन, मयि विषय आर्जितस्य कृतस्य रणस्य गाढप्रहारलक्षणस्य, मूलं हंसानामुद्दीपकत्वेन निदानं भूत्वापि । अन्यत्र, काण्डः दण्डः तद्वर्जितमकाण्डं यथा तथा । आत्मभुवा ब्रह्मणा, आर्जितस्य स्रष्टस्य, वीरणस्य तृणविशेषस्य, मूलं मूलवयन्नकं भूत्वा । अत एव नलदत्वं नैषधदातृत्वम् । अन्यत्र, उशीरत्वञ्च । एत्य, हे हृदः नन्दनलेपकृत्य शैलोत्पादनं, न कर्ता न करिष्यति किं करिष्यत्येव परोपकारशीलत्वादिति भावः । ‘काण्डोऽस्त्री दण्डवाणार्णवर्गवसरवारिषु स्याद्वीरणं वीरतृणं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ॥ अभयं नलदं सेव्यम्’ इति नाम्नः अत्र वीरणस्येति शब्दश्लेषः । तथा च नलदत्वमेत्येति प्रकृताप्रकृतयोरभेद

अलं विलम्ब्य त्वरितुं हि वेला कार्ये किल स्वैर्यसहे विचारः ।
 गुरूपदेशं प्रतिभेव तीक्ष्णा प्रतीक्षते जातु न कालमार्तिः ॥ ९१ ॥
 अभ्यर्थनीयस्स गतेन राजा त्वया न शुद्धान्तगतो मदर्थम् ।
 प्रियास्यदाक्षिण्यबलात्कृतो हि तदोदयेदन्यवधूनिषेधः ॥ ९२ ॥
 शुद्धान्तसंभोगनितान्तवृत्ते न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् ।
 अपां हि वृत्ताय न वारिधारा स्वाद्गुस्तुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥

अथवसायेन हंस आरोग्यमाणोशीरत्वस्य प्रकृततादात्म्येन चन्दनकृत्यलक्षणप्रकृत-
 कार्योपयोगात्परिणामालङ्कारः । 'आरोग्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः'
 इति लक्षणात् । स चोक्तश्लेषप्रतीपोत्थापित इति सङ्करः ॥ ९० ॥

अलमिति ॥ हे हंस, विलम्ब्यालं न विलम्बितव्यमित्यर्थः । अलं
 खल्वित्यादिना क्त्वाप्रत्यये ल्यबादेशः । त्वरितुं वेला हि त्वराकालः खल्वय-
 मित्यर्थः । कालसमयवेलासु तुमुन् । कुतः स्वैर्यसहे विलम्बसहे, कार्ये विचारः
 विमर्शः । किलेति प्रसिद्धौ । अन्यथा, विपत्स्यत इति भावः । तथा हि तीक्ष्णा
 शीघ्रप्राहिणी, प्रतिभा प्रज्ञा गुरूपदेशमिव । आतिराधि, जातु कदापि कालं
 न प्रतीक्षते कालक्षेपं न सहत इत्यर्थः । उपमार्थान्तरन्यासयोः संवृष्टिः ॥ ९१ ॥

अथानन्तरकृत्यं सविशेषमुपदिशति—अभ्यर्थनीय इत्यादिना श्लोक-
 पञ्चकेन ॥ गतेन इतो यातेन । त्वया स राजा नलः शुद्धान्तगतोऽन्तःपुरस्थः,
 मदर्थं मत्प्रयोजनं, नाभ्यर्थनीयः न याच्यः । दुहादित्वाद्दिकर्मकत्वम् । अत
 एवाप्रधाने दुहादीनामपि राज्ञोऽभिहिते कर्मत्वम् । कुतः, हि यस्मात्, तदा
 तस्मिन्काले, प्रियाणामास्यदाक्षिण्यं मुखाबलोकनोरथतच्छन्दानुवृत्तिमुद्धिरित्यर्थः ।
 तेन बलात्कृतः बलात्प्रवृत्तः, अन्यवधूनिषेधः उदयेदुत्पथेत ॥ ९२ ॥

शुद्धान्तेति ॥ किञ्च, शुद्धान्तसम्भोगेन अन्तःपुरस्त्रीसम्भोगेन, नितान्त-
 वृत्ते अत्यन्तवृत्ते, नैषधे नले विषये, इदं कार्यं न निगाद्यं न निगदितव्यम् ।

विज्ञापनीया न गिरो मदर्थः क्रुधा कदुष्णे हृदि नैषधस्य ।
 पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस ॥ ९४ ॥
 धरातुरासाहि मदर्थयाच्ञा कार्या न कार्यान्तरचुम्बचित्ते ।
 तदार्थितस्यानवबोधनिद्रा विभर्त्यवज्ञाचरणस्य मुद्राम् ॥ ९५ ॥

ऋदलोपर्यत् । गदमदेत्यादिना सोपसर्गाद्यतो निषेधात् । तथा हि अपां तृप्तयः, अद्रिस्तृप्तयेत्यर्थः । “पूरणगुण” इत्यादिना षष्ठीसमभ्रप्रतिषेधादेव ज्ञापकात् षष्ठी । “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” इति सम्प्रदानस्वाभावतुर्थी । स्वादुर्मधुरा, सुगन्धिः कर्पूरादिवासनया, शोभनगन्धा । अत्र कवीनां निरङ्कुशत्वाद्गन्धस्येत्वं तदेकान्तनियमानादरः । तुषारशीतला वारिधारा, न खदते न रोचते हि । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ९३ ॥

विज्ञापनीया इति ॥ हे हंसकुलावतंस, नैषधस्य नलस्य, हृदि हृदये, क्रुधा क्रोधेन, कदुष्णे ईषदुष्णे सति । “कवं चोष्ण” इति चकारात्क्रोः कदादेशः । मद्यमिमा मदर्थः । अर्थेन सह नित्यसमासः विशेष्यलिङ्गता च वक्तव्या । गिरो वाचः, न विज्ञापनीयाः क्रोधावस्थायां न विज्ञाप्या इत्यर्थः । तथा हि पित्तेन पित्तदोषेण, दूने दूषिते, रसने रसनेन्द्रिये, सिता शर्करापि, तिक्तायते तिक्ता भवति । लोहितादित्वात् क्यप् । “वा क्यषः” इत्यात्मनेपदम् । अत्रापि दृष्टान्तालङ्कारः ॥

धरेति ॥ तुर त्वरितं, साहयस्यभिभवत्यरीनिति तुराषाडिन्द्रः, साहयते-
 श्रौरादिकत्वात् किप् । “नहिञ्जति” इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः प्रतिकृति-
 करणे ष्यधिकरणस्यापि प्रहणात् । मुग्धबोधस्तुराशब्दं ङाबन्तमाह । तस्मिन्
 धरातुरासाहि भूमान्त्रे नले, अजादिष्वसादृपत्वात् “सहेस्साठस्सः” इति
 षत्वं नास्ति । कार्यान्तरचुम्बचित्ते अन्यकार्यव्यासक्तचित्ते सति मदर्थयाच्ञा
 मत्प्रयोजनप्राथिना न कार्या । तथा हि, तदान्यासङ्गकाले अर्थितस्य प्रार्थितार्थस्य
 अनवबोधो बोधाभावः, स एव निद्रा सा, अवज्ञाचरणव्यानादरस्य मुद्रामभि-
 ज्ञानं विभर्ति । अनभ्रप्रतीतिं करोतीत्यर्थः । तच्चातिकष्टमिदं भावः ॥ ९५ ॥

विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे तस्मात्त्वयास्मिन्समयं समीक्ष्य ।
 आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बसिद्धयोः कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥
 इत्युक्तवत्या यदलोपि लज्जा सानौचिती चेतसि नश्चकास्तु ।
 स्मरस्तु साक्षी तददोषतायामुन्माद्य यस्तत्तदवीवदत्ताम् ॥ ९७ ॥
 उन्मत्तमासाद्य हरः स्मरश्च द्वावप्यसीमां मुदमुद्गहेते ।
 पूर्वस्मरस्पर्धितया प्रसूनं नूनं द्वितीयो विरहाधिवदूनम् ॥ ९८ ॥

विज्ञेनेनि ॥ तस्मादुक्तकारणात्, विज्ञेन विवेकिना, त्वया समयं
 समीक्ष्य, इदं कार्यं अस्मिन्नरेन्द्रविषये, विज्ञाप्यम् । नन्वेवं कार्यविलम्बस्था-
 दित्याशाङ्ग्य आह—आत्यन्तिकेति ॥ इह हंस, कार्यस्य आत्यन्तिकासिद्धि-
 विलम्बसिद्धोर्मध्ये, आर्यस्य विदुषः ते तव, का कतरा, शुभा समीचीना,
 विभाति प्रतिभाति । अनवसरविज्ञापनेन कार्यविधाताद्वरं विलम्बनेनापि कार्य-
 साधनमिति भावः ॥ ९६ ॥

इतीति ॥ इतीत्थं, उक्तवत्या तया भैम्या, लज्जा, अलोपि त्यक्तेति
 यत्, सा विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अनौचिती अनौचित्यं कथं
 नोऽस्माकं शृण्वतां चेतसि चकास्तु । किंतु, तस्य लज्जात्यागस्य अदोषतायाम्,
 स्मरसाक्षी प्रमाणं, यः स्मरः, तां भैमी, उन्माद्य उन्मादावस्थां प्राप्य,
 तत्तदनुचितं अवीवदा वादयति स्म । वदतेणौ चड् । “गतिबुद्धि” इत्यादिना
 वदतेरणिकर्तुः कर्मत्वम् । प्रकृतस्थस्य स्मरस्यायं दोषो न कामोपहतचेतस
 इति भावः ॥ ९७ ॥

ननु कामो वा किमर्थमेवं कारयतीत्याशङ्क्य, तस्यायं निसर्गो यदुन्मत्तेन
 क्रीडतीति सहटान्तमाह—उन्मत्तमिति ॥ हरः स्मरश्च द्वावपि, उन्मत्त-
 मासाद्य असीमामनन्तां, मुदमुद्गहेते । ‘वहे स्वरित’ इत्यात्मनेपदम् । किंतु,
 तत्र निर्देशक्रमात्, पूर्वः पूर्वोक्तो हरः, स्मरस्पर्धितया स्मरद्वेषितया, प्रसूनं
 दुत्सुकुसुमं, तस्य तदायुधतयेति भावः । नूनं द्वितीयः स्मरस्तु विरहाधिवदूनं

तथाभिधार्त्रीमथ राजपुत्रीं निर्णीय तां नैषधबद्धरागाम् ।
 अमोचि चञ्चूपुटमौनमुद्रा विहायसा तेन विहस्य भूयः ॥ ९९ ॥
 इदं यदि क्षमापतिपुत्रि तत्त्वं पश्यामि तन्न स्वविधेयमस्मिन् ।
 त्वामुच्चकैस्तापयता नलं च पञ्चेषुणैवाजनि योजनेयम् ॥ १०० ॥
 त्वद्बद्धबुद्धेर्बहिरिन्द्रियाणां तस्योपवासप्रतिनां तपोभिः ।
 स्वामद्य लब्ध्वामृततृप्तिभाजां स्वं देवभूयं चरितार्थमस्तु ॥ १०१ ॥

विरहव्यधातप्तं, उन्मादावस्थापन्नजनमित्यर्थः । तत्र विनोदलाभादिति भावः ।
 'उन्मत्त उन्मादवति दुर्गममुचिकुन्दयोः' इति विश्वः । उभयोरप्यभेदाध्य-
 वसायात्समानधर्मत्वम् । विशेषणमात्रश्लेषात् प्रकृताप्रकृतगोवरत्वाच्चोभयश्लेषः ।
 तेन हरवत् स्मरोऽपि उन्मत्तप्रिय इत्युपमा गम्यते ॥ ९८ ॥

तथेति ॥ अधानन्तरं, तथा अभिधार्त्रीं वक्त्रां, तां राजपुत्रीं, नैषधे
 नले, बद्धरागां निर्णीय । तेन विहायसा विहङ्गेन, विहस्य भूयः पुनः, चञ्चूपुट-
 मौनमुद्रा निर्वचनत्वम्, अमोचि अवादीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

इदमिति ॥ हे क्षमापतिपुत्रि, इदं त्वदुक्तम्, तत्त्वं सत्यं, यदि तत्तर्हि,
 अस्मिन्वषये स्वविधेय मत्कृतं न पश्यामि । किन्तु, त्वां नृपञ्च उच्चकैरत्यन्तं
 तापयता पञ्चेषुणैव इय योजना युवयोः सङ्घटना, अजनि जनिता । जनेः
 कर्मणि चिण् । चिणो लुक् ॥ १०० ॥

त्वदिति ॥ किन्तु, त्वद्बद्धबुद्धेस्त्वदासक्तचित्तस्य, त्वामेव ध्यायत इत्यर्थः ।
 अत एव तस्य नलस्य, उपवासप्रतिनां त्वदासङ्गाद्विषयान्तरव्यावृत्तानां, तपोभि-
 रूफोपवासप्रतरूपैः, अथ त्वां लब्ध्वा मन्मुखेन लब्धप्रायां निश्चित्य साक्षात्कृत्ये-
 ति च गम्यते । अत एवामृतं या तृप्तिस्तद्भ्राजाम्, बहिरिन्द्रियाणां स्वं
 स्वकीयं, देवभूयं देवत्वमिन्द्रियत्वं सुरत्वञ्च । 'देवस्तुरे घने राक्षि देवमाख्यात-
 मिन्द्रियम्' इति विश्वः । चरितार्थं सफलम् अस्तु । अमृतपानैकफलत्वादेवत्व-
 स्येति भावः । अर्थान्तरप्रतीतिर्ध्वनिरेबेत्यनुबन्धेयम् ॥ १०१ ॥

तुल्यावयोर्भूतिरभूमदीया दग्धा परं सास्य न ताप्यतेऽपि ।
 इत्यभ्यसूयन्निव देहतापं तस्याऽतनुस्त्वद्विरहाद्विधत्ते ॥ १०२ ॥
 लिपिं दृशा भित्तिविभूषणं त्वां नृपः पिवन्नादरनिर्मिषेः ।
 चक्षुर्जलैरार्जितमात्मचक्षूरागं स धत्ते रचितं त्वया नु ॥ १०३ ॥
 पातुर्दृशालेख्यमयीं नृपस्य त्वामादरादस्तनिमीलयास्ति ।
 ममेदमित्यश्रुणि नेत्रवृत्तेः प्रीतिर्निमेषच्छिदया विवादः ॥ १०४ ॥

यदुक्तं नृपश्च पक्षेषुस्तापयतीति तदाह—तुल्येति ॥ आवयोः नलस्य मम चेत्यर्थः । “त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” इति सर्वप्रहणात्त्यदादीनां नलेन सह समासे कृते त्यदादेरेकशेषः । मूर्तिस्तनुः, तुल्या तुल्यरूपा, अभूत् । अत्र मदीया सा मूर्तिः परं निशेषः, दग्धा भग्नीकृता । अस्य नलस्य, मूर्तिमस्तु न ताप्यतेऽपि तापमपि न प्राप्यत इति हेतोः, अभ्यसूयन्निव ईर्ष्यन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अतनुरनङ्गः, त्वद्विरहात् त्वद्विरहमेव रन्ध्रमन्विव्येत्यर्थः । तस्य नलस्य, देहतापं विषत्ते । तस्मात् सिद्धिपदमुपतिष्ठते ते मनोरथ इति भावः ॥ १०२ ॥

आसास्य दशावस्थां वर्णयन् चक्षुःप्रीतिं तावत् श्लोकद्वयेनाह—लिपि-
 मिति ॥ हे भौमि, स नृपः भित्तिविभूषणं कुञ्जालङ्कारभूताम् । लिपि चित्रमयीं त्वाम्, आदरेणास्थया, निर्निमेषः दशा पिवत् । चक्षुर्जलैर्निर्मिषत्वकृतैरश्रुभिः आर्जितं त्वया नु त्वया वा रचितम् । आत्मचक्षुषोरोगमरण्यमनुरागञ्च धत्ते । अत्रोभयकार्यसम्भवादुभयस्मिन्नपि रागे जाते श्लेषमहिम्ना एकत्रानभिमानात् कारणविशेषसन्देहः ॥ १०३ ॥

इममेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—पातुरिति ॥ अस्तनिमीलया निर्निमेषया दृशा आलेख्यमयीं चित्रगतां त्वां, आदरात् पातुः द्रष्टुरित्यर्थः । पिवतेस्तनु-
 प्रत्ययः । अत एव “न लोक” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् त्वामिति द्वितीया । नृपस्य नेत्रवृत्तेः नेत्रप्रवृत्तेः प्रीतिश्चक्षुःप्रीतेः, निमेषस्य छिदया विच्छेदेन सह नेत्रवृत्त्येति शेषः । भिदादित्वादङ्प्रत्ययः । अश्रुणिविषये इदमश्रु । ममेति

त्वं हृद्रता भैमि बहिर्गतापि प्राणायिता नासिकयास्य गत्या ।
न चित्तमाक्रामति तत्र चित्रमेतन्मनो यद्भवदेकवृत्ति ॥ १०५ ॥

अजस्रमारोहसि दूरदीर्घा सङ्कल्पसोपानतर्ति तदीयाम् ।
श्रासान् स वर्षत्यधिकं पुनर्थेऽज्ञानात्तव त्वन्मयतामवाप्य ॥१०६

मत्कृतं मत्कृतमिति । विवादः कलहोऽस्ति भवतीत्यर्थः । अतिगाढा चक्षुः-
प्रीतिरित्यर्थः ॥ १०४ ॥

अथ मनस्सङ्गमाह—**त्वमिति** ॥ हे भैमि, त्वं बहिर्गतापि हृद्रता
अन्तर्गता । ‘अपिर्विरोधे’ तस्याभासत्वाद्बिरोधाभासोऽलङ्कारः । अथ नलस्य,
कया गत्या केन प्रकरणे, प्राणायिता प्राणवदाचरिता प्राणसमा, उपमानादाचरे
कर्तुः वयद्भ्रष्टस्यः । नासि अस्येवेत्यर्थः । यतः प्राणोऽपि नासिकया नास्यद्वारा,
अथ गत्या मुखद्वारेणोष्ठानिश्वासरूपेण, बहिर्गतोऽपि अन्तर्गतो भवतीति
शब्दश्लेषः । अत एव प्राणायितेति श्लिष्टविशेषणेषुमुपमा । पूर्वोक्तविरोधाभासेन
सङ्कीर्णा । तत्र प्राणायितत्वे, चित्रं आश्चर्यरसः, चित्तं नाक्रामति न किञ्चि-
चित्तमित्यर्थः । कुतः यद्यस्मादेतन्मनो नलचित्तम्, भवती त्वमेवेका वृत्तिर्जाविका
यस्य तद्भवदेकवृत्ति, भवच्छब्दस्य सर्वनामत्वाद्भृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । जीवित-
प्राणायितत्वे किं चित्रम्, जीवितस्य प्राणधारणात्मकत्वादिति भावः ॥ १०५ ॥

अथ द्वाभ्यां सङ्कल्पावस्थामाह—**अजस्रमिति** ॥ दूरदीर्घामत्यायतां,
तदीयां नळीयां, सङ्कल्पा मनोरथा एव सोपानानि, तेषां तर्ति पङ्क्तिं, अजस्रं
त्रमारोहसि, श्रासान् पुनः स नलः, अधिकं वर्षति मुञ्चतीति यत्, तच्छ्वास-
वर्षणं, त्वं ध्यानात् त्वन्मयतां त्वदात्मकत्वं, अवाप्य प्राप्य, आप्रोतेराज्ञासमासे
क्तो ल्यवादेशः । नूनमिति शेषः । अन्यथा कथमन्यावासादस्य श्वासमोक्ष इति
भावः । अत्र श्वाससोपानारोहणयोः कार्यकारणयोर्बैयधिकरणयोर्फेरसङ्गखलङ्कारः ।
“कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसङ्गतिः” इति लक्षणात् । तन्मूला चयं नलस्य
दमयन्तीतादात्म्योत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १०६ ॥

हृतस्य यां मन्त्रयते रहस्त्वां तां व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत् ।
 तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्रसख्यौचित्ती सा खलु तन्मुखस्य ॥ १०७
 स्थितस्य रात्रावधिशय्य शय्यां मोहे मनस्तस्य निमज्जयन्ती ।
 आलिङ्गय या चुम्बति लोचने सा निद्राधुना न त्वदृतेऽङ्गना वा ॥
 स्मरेण निस्तक्ष्य वृथैव बाणैर्लावण्यशेषां कृशतामनायि ।
 अनङ्गतामप्ययमाप्यमानः स्पर्धा न सार्धं विजहाति तेन ॥ १०९

इदिति ॥ तस्य नलस्य, हृत् हृदयं (कर्तृ), यां त्वां रहः उपांशु ।
 'रहशोपांशु चालिङ्ग' इत्यमरः । मन्त्रयते सम्भाषत । तां त्वां, मुखं (कर्तृ)
 व्यक्तं प्रकाशं, आमन्त्रयते सम्भाषते । हे प्रिये, क यासि मामनुयान्तं पश्यत्येव-
 मुच्चैरुच्यतेति यत् । सा तद्रहस्यप्रकाशनं, विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता ।
 तन्मुखस्य, तद्वैरिणो नलद्वेषिणः, पुष्पायुधस्य मित्रं सहचरश्चन्द्रः, तेन यत्सख्यं
 मैत्री सादृश्यं तस्यौचित्ती औचित्य खलु । अरिमित्रमित्रस्याप्यरित्वादुचितमेत-
 द्रहस्यभेदनमित्यर्थः । अत्र मुखकर्तृकरहस्योद्भेदनस्योक्तवैरनिमित्तकत्वमुत्प्रेक्षयते ॥
 अथैकेन जागरमरतिं चाह—स्थितस्येति ॥ रात्रौ शय्यामधिशय्य
 शय्यायां शयित्वा । “अधिशीङ्स्थासां कर्म” इत्यधिकरणस्य कर्मत्वम् ।
 स्थितस्य नलस्य मनः, मोहे सुखपारवश्ये, निमज्जयन्ती सती, या आलिङ्गय,
 लोचने चुम्बति । सा निद्रा त्वदृते त्वत्तां विना “अन्यारादितरतं” इत्यादिना
 पञ्चमी । त्वद्विरहाद्भेदोः त्वदन्या चेति द्रष्टव्यम् । अङ्गना वा अधुना नास्ति ।
 निद्रानिषेधाज्जागरः, अङ्गनान्तरानिषेधाद्द्वेषयद्वेषलक्षणा अरतिश्चोक्ता । अत्र
 निद्राङ्गनयोः प्रस्तुतयोरेवाल्लिङ्गनाक्षिचुम्बनादिषुर्मसाम्यादौपम्यप्रतीतेः केवल-
 प्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । “प्रस्तुताऽप्रस्तुतानाश्च केवलं तुल्यधर्मतः ।
 औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥” इति लक्षणान् ॥ १०८ ॥

अथ कादर्यावस्थामाह—स्मरेणेति ॥ अयं नलः, स्मरेण बाणैः
 निस्तक्ष्य निशात्य, वृथैव लावण्यं कान्तिविशेषः, “मुक्ताफलेषु च्छायाया-

त्वत्प्रापकाश्रस्यति नैनसोऽपि त्वय्येष दास्येऽपि न लज्जते यत् ।
स्मरेण बाणैरतितक्ष्य तीक्ष्णैर्लूनःस्वभावोऽपि कियान् किमस्य ॥

स्मारं ज्वरं घोरमपत्रपिण्णोस्त्रिगधागदंकारचये चिकित्सौ ।

निदानमौनादविशद्विशाला साङ्गामिकी तस्य रुजेव लज्जा ॥ १११

स्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदत्रेषु तल्लवण्यमिहोच्यते” इति भूपालः ।
तदेव शेषो यस्यास्तां कृशतां काश्यं, क्षनायि नीतः । नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने
कर्मणि लुट् । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति वचनात् । वृथात्वं
व्यनक्ति । अनङ्गतां कृशाङ्गतां, अनुदरा कन्येतिवदीषदर्थे नऽसमासः ।
आप्यमानो नीयमानोऽपि पूर्ववदप्रधाने कर्मणि शानच्प्रत्ययः । तेन स्मरेण,
सार्धं स्पर्धां न विजहाति, तथापि तं जिगीषत्वेवेत्यर्थः । अङ्गकार्येऽपि स्पर्धां
वीजस्य लावण्यस्याकार्यादङ्गकर्मनं वृथैवति भावः । अत एव विशेषोक्ति-
रलङ्कारः । “तन्नामभ्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यत” इति लक्षणात् ॥ १०९ ॥

अथ द्वाभ्यां लज्जात्यागमाह—त्वदित्यादि ॥ स्मरेण तीक्ष्णैर्बाणैः,
अतितक्ष्य । शरीरमिति शेषः । अस्य नलस्य, स्वभावोऽपि पापभीरुत्वनीच-
कृत्यगद्दृताच्छील्यमपि, कियानल्पो लूनः किमित्युत्प्रेक्षा । कुतः, यद्यस्मात्,
त्वत्प्रापकाश्रवत्प्राप्तिसाधनात् एनसः पापादपि, न त्रस्यति । “भीत्राघोनां
भयहेतुः” इत्यपादानत्वम् । एष नलः, त्वयि दास्येऽपि विषये न लज्जते ॥ ११०

स्मारमिति ॥ घोरं दाहणं, स्मारं ज्वरं कामसन्तापं, चिकित्सौ प्रति-
कृतैरि, ‘कित निवास’ इति धातोः, ‘गुप्तिज्जिञ्जस्सन्’ निन्दाक्षमा व्याधिप्रती-
कारेषु स्थाप्यत इति रोगप्रतीकारार्थे सन्प्रत्ययः । “सनाशांसभिक्ष उः, न लोके”
इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । त्रिगधागदंकारचये त्रिगधवैयसङ्के । कर्मण्यच् ।
“कारे सत्यागदस्य” इति सुमागमः । निदानमौनाद्रोगनिदानानभिधानाद्भतोः,
अपत्रपिण्णोः लज्जाशीलस्य । “अलं कृन्” इत्यादिना, इष्णुच्प्रत्ययः । तस्य

बिभेति रुष्टासि किलेत्यकस्मात्स त्वां किलोपेत्य हसत्यकाण्डे ।
 चान्तीमिव त्वामनुयात्यहेतोरुक्तस्त्वयेव प्रतिवक्ति मोघम् ॥ ११२
 भवद्वियोगाभिदुरार्तिधारायमस्वसुर्मज्जति निश्शरण्यः ।
 मूर्छामयद्वीपमहान्ध्यपङ्के हाहा महीभृद्भटकुञ्जरोऽयम् ॥ ११३ ॥
 सव्यापसव्यत्यजनाद्विरुक्तैः पञ्चेषुबाणैः पृथगार्जितासु ।
 दशसु शेषा खलु तद्दशा या तया नभःपुण्यतु कोरकेण ॥

नलस्य, विगाला महती, लज्जा सङ्क्रमादागता साङ्क्रामिकी, रुज्व । 'अक्षिरोगो
 क्षापस्मारः अयः कुष्ठं मसुरिका । दशनात् स्पर्शनाहानात् सङ्क्रामन्ति नराप्रमर्' ।
 इत्युक्तरोग इवेत्यर्थः । भिदादित्वाद्विप्रत्ययः । अविशत्, अज्ञातनिदाना हि
 लज्जाभाजिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अथोन्मादावस्थामाह -- विभेतीति ॥ स नलः, अकस्मात् अकाण्डे
 रुष्टा कुपितासि, किलेति बिभेति । अकाण्डे अनवसरे, त्वांमुपेत्य किल प्राप्येव,
 हसति । अहेतोरुक्तस्माच्चान्तीमिव गच्छन्तीमिव, त्वामनुयाति । त्वयोक्त इव
 मोघं निर्विषयं प्रतिवक्ति । सर्वोऽयमुन्मादानुभावः । उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ ११२

अथ मूर्छावस्थामाह--भवदिति ॥ भवत्याः वियोगो भवद्वियोगः ।
 सर्वनाप्रो वृत्तमात्रे पुंवद्भावः । तस्मिन् अभिदुरा अविच्छिन्ना । विच्छिन्तोः
 कुरन् । आर्तिधारा दुःखपरम्परा, तस्या एव यमस्वसुः यमुनायाः, मूर्छामयं
 मूर्छावस्थारूपं द्वीपम्, तत्र यन्महान्ध्यं महामोहः, तस्मिन्नेव पङ्के, अय मही-
 भृद्भटो राजबीरः, स एव कुञ्जरः, शरण्यः त्राणसमर्थः । "तत्र साधुः" इति
 यत्प्रत्ययः । तद्ब्रह्मिहो निश्शरण्यः निरालम्बस्सन्, मज्जति । हाहेति खेदे ।
 रूपकालङ्कारः । आर्तिधारायास्तमोविकारत्वेन रूपसाम्याद्यमुनारूपणम् ॥ ११३ ॥

दशमावस्था तु तस्य कदापि सुगमा मा भूदित्याह--सव्येति ॥
 सव्यापसव्याभ्यां वामदक्षिणाभ्यां, त्यजनान्मोचनात्, द्विरुक्तैः द्विगुणीकृतैः,

त्वयि स्मराधेस्सततास्मितेन प्रस्थापितो भूमिश्रुतास्मि तेन ।

आगत्य भूतस्सफलो भवत्या भावप्रतीत्या गुणलोभवत्याः ॥ ११५

धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया सभाकृष्यत नैषधोऽपि ।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरळीकरोति ॥

दशभिरित्यर्थः । पञ्चेषुवाणैः पृथगार्जितास्तु प्रत्येकमुत्पादितास्तु, दशास्तु ।
 “दृक्कानःसङ्गसङ्कल्पो जागरः कृशताऽरातिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्ग
 दशा दंश ॥” इत्युक्तास्तु चक्षुःप्रीत्यादिदशावस्थास्तु । शेषा अवशिष्टा या तद्दशा
 खलु तद्दशापि दशमावस्थेत्यर्थः । तयैव कोरकेण कलिकयेति रूपकम् । नभः-
 पुण्यतु नभः पुष्पितमस्तु । सा दशा खपुष्पकल्पास्तु, कदापि मा भूदित्यर्थः ।
 तच्च त्वत्प्राप्तिभावादित्यर्थः । पुष्प विकसन इति धातोः दैवादिकत्वाच्छयन् ॥

किं बहुना—त्वयीति ॥ अहमपि, त्वयि विषये, स्मराधेः कामदुःखा-
 द्वेतोः, सततमस्मितेन नित्यखिन्नेन, तेन भूमिश्रुता नलेन, प्रस्थापितोऽस्मि ।
 अथागत्य, गुणलोभवत्याः भवत्यास्तव, भावप्रतीत्या अभिप्रायज्ञानेन, सफलोभूतः
 सिद्धार्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ ११५ ॥

धन्यासीति ॥ हे वैदर्भि भैमि, वैदर्भो रीतिरपि गम्यते । धनं लब्धा
 धन्या कृतार्थासीत्यर्थः । “धनगणं लब्धा” इति यत्प्रत्ययः । कुतः, यया
 त्वया उदारैरुत्कृष्टैः, गुणैः लावण्यादिभिः । अन्यत्र, कोपप्रसादादिभिः, पापैश्चेति
 गम्यते । नैषधः नलोऽपि, तादृग्विधोऽपीत्यर्थः । समाकृष्यत सम्यगाकृष्टः
 वशीकृत इत्यर्थः । एतेन वैदर्भीरीत्या श्लेषादिगुणैर्भावैः, कविरिवेत्युपमालङ्कारै
 व्यज्यते । तथा हि, चन्द्रिकायाः, अब्धिमपि अतिगम्भीरमपीत्यर्थः, उत्तरळी
 करोति क्षोभयतीति यत् । इतोऽधिका स्तुतिर्वर्णना । का खलु न कापीत्यर्थः
 दृष्टान्तालङ्कारः । तेन नलस्य समुद्रगाम्भीर्यं दमयन्त्याब्ध्चन्द्रिकासौन्दर्यै
 व्यज्यते ॥ ११६ ॥

नलेन भायाश्शशिना निशेव त्वया स भायाभिज्ञया शशीव ।
 पुनःपुनस्तद्युगयुग्विधाता स्वभ्यासमास्ते नु युवां युयुक्षुः ॥ ११७
 स्तनद्वये तन्वि परं तवैव पृथौ यदि प्राप्स्यति नैषधस्य ।
 अनल्पवैदग्ध्यविवर्धिनीनां पत्रावळीनां रचना समाप्तिम् ॥११८॥
 एकस्सुधांशुर्न कथञ्चन स्यात्तृप्तिक्षमस्त्वन्नयनद्वयस्य ।
 त्वल्लोचनासेचनकस्तदस्तु नलास्यशीतद्युतिसद्वितीयः ॥ ११९ ॥

फलितमाह—नलेनेति ॥ शाशेना निशेव त्वं नलेन भायाः भाहि ।
 भातेराशिषि लिट् । सोऽपि निशया शशीव त्वया भायात् भातु । पूर्वबल्लिङ् ।
 किञ्च, अत्र दैवानुकूल्यमपि सम्भाव्यत इत्याह—पुनःपुनः मुहुर्मुहुः, तयोर्निशा
 शशिनोः युगं युगं, युनक्ति योजयतीति तद्युगयुक् । किप् । विधाता, युवां त्वां
 नलम् । “त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” इत्यकशेषः । योक्तुमिच्छः युयुक्षुः । युजेः
 सन्नन्तादुप्रत्ययः । स्वभ्यासं अभ्यासस्य समृद्धौ, निरन्तराभ्यास इत्यर्थः । समृद्धौ-
 ऽध्ययीभावः । ततः परस्याः सप्तम्याः वैकल्पिकोऽम्भावः । आस्ते नु, अद्यापि
 अभ्यस्यति किमित्यर्थः । अत्र तादर्थ्ये चतुर्थ्यामम्भाव इति व्याख्याने अभ्यासार्थ-
 मभ्यस्यतीत्यर्थः स्यात् । तथा चात्माश्रयस्स्यादित्युपेक्षणीयम् । अत्र दमयन्ती-
 नलयोरन्योन्यशोभाजननोक्तेरन्योन्यालङ्कारः । परस्परक्रियाजननमन्योन्यामिति
 लक्षणात् । स चोपमाद्वयानुप्राणित इति सङ्करः । तन्मूला चयं विधातुः
 पुनःपुनः निशाशशियोजनायां दमयन्तीनलयोजनार्थाभ्यासत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥

स्तनद्वय इति ॥ किञ्च, नैषधस्य नलरुचि, अनल्पेन महता, वैदग्ध्येन
 नैपुण्येन, विवर्धिनीनामुज्जृम्भितानां, पत्रावळीनां रचना, समाप्तिं सम्पूर्णतां
 प्राप्स्यति यदि, तर्हि, हे तन्वि, पृथौ पृथुनि, भाषितपुंस्कत्वादिकल्पेन पुंशुद्रावः,
 तवैव परं स्तनद्वये नान्यस्याः स्तनद्वय इत्यर्थः । अन्यासामयोग्यत्वादिति भावः ॥

एक इति ॥ एकः सुधांशुः त्वन्नयनद्वयस्य, कथञ्चन कथञ्चिदपि,
 तृप्ती प्रीणने, क्षमो न स्यात् । तत्तस्मात्, नलास्यशीतद्युतिना नलमुखचन्द्रेण

अहो तपःकल्पतरुनेलीयस्त्वत्पाणिजाम्रस्फुरद्गुरश्रीः ।
 त्वद्भूयुगं यस्य खलु द्विपत्नी तवाधरो रज्यति यत्कलम्बः ॥ १२० ॥
 यस्ते नवः पल्लवितः कराभ्यां स्मितेन यः कोरकितस्तवास्ते ।
 अङ्गम्रदिग्ना तव पुष्पितो यः स्तनश्रिया यः फलितस्तवैव ॥

सद्वितीयः सन् । त्वल्लोचनयोराम्रसेचनकः अनन्ततृप्तिकरोऽभूत् । 'तदासेचनकं
 तृप्तेर्नोऽस्त्यभूतो यस्य दर्शनात्' इत्यमरः । आ सिच्यते आप्यतेऽनेनेत्यासेचनः ।
 करणे ल्युट् । म एवासेचनकः ॥ ११९ ॥

अथ द्वाभ्यां नलतपःसाफल्यमाह—अहो इत्यादि ॥ नलस्यायं
 नलीयः । "वा नामधेयस्य" इति वृद्धसंज्ञा, "वृद्धाच्छः" । तप एव
 कल्पतरुः, प्रसिद्धकल्पतरुविलक्षण इत्यर्थः । अत एवाहो इत्याश्चर्यम् । वैलक्षण्य-
 मेवाह—त्वदिति ॥ अत्रापि यच्छब्दो द्रष्टव्यः । यः कल्पतरुः, तव पाणि-
 जाम्रैः कररुहाग्रैरेव स्फुरन्ती, अङ्कुरश्रीर्यस्य मः, अङ्कुरवानित्यर्थः । यस्य
 त्वद्भूयुगमेव, द्वयोः पत्रयोः समाहारः द्विपत्नी, प्रथमोत्पन्नं पत्रद्वयं खलु ।
 तवाधरो यत्कलम्बः यस्य नाळिका किसलयकाण्ड इत्यर्थः । 'अस्य तु नाळिका ।
 कदम्बश्च कलम्बश्च' इत्यमरः । रज्यति स्वयमेव रक्तो भवति । "कुशिरजोः
 प्राचां इयन् परस्मैपदश्चेति कर्मकर्तारि रूपम् ॥ १२० ॥

य इति ॥ यस्ते तव, कराभ्यां पल्लवितः सजातपल्लवः, नवोऽभिनवः,
 प्रसिद्धकल्पतरुविलक्षण इत्यर्थः । यः तव स्मितेन कोरकितस्तवास्ते कोरकस्तवास्ते ।
 यस्तवाङ्गानां म्रदिग्ना मार्दवेन, पुष्पितः सजातपुष्पः । यः तवैव, स्तनश्रिया
 स्तनसौन्दर्येण, फलितः सजातफलः । सर्वत्र तारकादित्वादितचूप्रत्ययः । अत्र
 श्लोकद्वये नलतपसि दमयन्तीनखादिषु च कल्पतरुतदवयवत्वरूपणात्सावयव-
 रूपकम् । तन्नावयवनिनः कल्पतरोरवयवानां नखाङ्कुरादीनां च मिथः कार्यकारण-
 भूतानां भिन्नदेशात्सादसङ्गत्याश्रितमिति सङ्करः । "कार्यकारणयोर्भिन्नदेशात्वे
 स्वादसङ्गतिः" इति लक्षणात् ॥ १२१ ॥

कंसीकृतासीत्खलु मण्डलीन्दोः संसत्करश्मिप्रकरा स्मरेण ।
 तुला च नाराचलता निजैव मिथोऽनुरागस्य समीकृतौ वाम् ॥
 सत्वस्रुतस्वेदमधूत्थसान्द्रे तत्पाणिपद्मे मदनोत्सवेषु ।
 लघ्नोत्थितास्त्वत्कुचपत्ररेखास्तन्निर्गतास्तं प्रविशन्तु भूयः ॥ १२३ ॥
 बन्धाढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः केळिवने मरुद्भिः ।
 प्रसूनवृष्टिं पुनरुक्तमुक्तां प्रतीच्छतं भैमि युवां युवानौ ॥ १२४ ॥

किञ्च, समानुरागित्वाच्च युवयोः समागमः श्लाघ्य इत्याशयेनाह — कंसी-
 कृतेति ॥ स्मरेण (कत्री), वां युवयोः, मिथोऽनुरागस्य अन्योन्यानुरागस्य,
 यस्तव तस्मिन्, यश्च त्वयि तस्य तयोरनुरागयोरित्यर्थः । समीकृतौ समीकरणे
 निर्मिते, तदर्थमित्यर्थः । संसक्तः संयोजितः, रश्मीनामंशनां, सूत्राणाञ्च, प्रकरः
 समूहो यस्यां सा । 'किरणप्रमहं रश्मी' इत्यमरः । इन्दोर्मण्डली विम्बम्,
 कंसीकृता लोहपात्रीकृता, आसीत् । 'कंसोऽध्वी लोहभाजनम्' इति शाब्दिक-
 मण्डने । निजा नाराचलता शरशलाकैव, तुला च तुलादण्डश्च, कृतेति शेषः ।
 अत्रेन्दुमण्डलादौ कंसादिरूपणादेव स्मरे तालकत्वरूपणसिद्धेरैकदेशवर्तिरूपकम् ॥

सत्वेति ॥ किञ्च, मदनोत्सवेषु सुरतकालेषु, सत्वेन मनोविकारेण,
 सुतो यः स्वेदः, सत्वविकारविशेष, तंनैव मधूत्थेन मधूच्छ्रेण, सान्द्रे निरन्तरे ।
 अत एव तस्य नलस्य पाणिपद्मे, लग्नाः सङ्क्रान्ताः, अत एवात्थिताः त्वत्कुच-
 तटाद्विश्लिष्टाः, मधूच्छ्रे निकाषस्थकनकरेखावदिति भावः । स्नातानुल्लसवत्
 पूर्वकालसमाप्तः । तन्निर्गताः तत्पाणिपद्मोत्पन्नाः, त्वत्कुचपत्ररेखाः भूयः तं
 तत्पाणिपद्मम् । 'वा पुंसि पद्मं नळिनम्' इत्यमरः । प्रविशन्तु । कार्यस्य
 कारणे लयनियमादिति भावः । युवयोः समागमोऽस्तिर्वात तात्पर्यार्थः ॥ १२३ ॥

बन्धेति ॥ किञ्च, हे भैमि, बन्धैर्व्यानतादिकरणैः कामतन्त्रप्रसिद्धैः,
 आत्म्यं समग्रं, नानारतं उत्तानकादिविविधसुरत, तदेव मल्लयुद्धम् । तेन

[द्विलासे ।

अन्योन्यसङ्गमवशादधुना विभातां तस्यापि तेऽपि मनसी विकस-
स्रष्टुं पुनर्भनसिजस्य तनुं प्रवृत्तमादाविव ऋणुककृत्परमाणुयुग्मम् ॥

कामः कौसुमचापदुर्जयममुं जेतुं नृपं त्वां धनु-
वैल्लीमव्रणवंशजामधिगुणामासाद्य माद्यत्यसौ ।

ग्रीवालङ्कृतिपट्टसूत्रलतया पृष्ठे कियलम्बया

भ्राजिष्णुं कषरेखयेव निवसत्सिन्दूरसौन्दर्यया ॥ १२६ ॥

प्रमोदितैस्तोषितैः, केळिवने मरुद्भिर्वायुभिः, देवैश्च । ‘मरुतौ पवनमरौ’
इत्यमरः । पुनरुक्तं सान्द्रं यथा तथा, सुक्तां प्रसूनवृष्टिं पुष्पवर्षं, युवतिश्च
युवा च युवानौ । “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः । प्रतीच्छतं स्त्रीकृतम् ।
युद्धविश्रान्ता हि देवैः पुष्पवृष्ट्या सम्भाव्यन्त इति भावः ॥ १२४ ॥

अन्योन्येति ॥ किञ्च, अधुना, अन्योन्यसङ्गमवशात्, विकसद्विलासे
वर्धमानोऽस्मिन्, तस्यापि तेऽपि नलस्य तव च मनसा, मनसिजस्य कामस्य,
तनुं शरीरं, पुनः स्रष्टुं, प्रवृत्तं आरब्धम् । अत एव आदौ द्वाभ्यामारब्धं कार्यं
ऋणुकं, करोतीति यत्, तदारम्भकम् । करोतेः क्तिपि तुक् । परमाणुयुग्म-
भिवेत्युपेक्षा । तार्किकमते मनसोऽणुत्वादिति भावः । विभातां कार्यावष्टच-
परमाणुयुगलवद्विशेषेण विराजतामित्यर्थः । भातेलौट् । तसस्तामादेशः ॥

काम इति ॥ असौ, यो नलजिगीषुरिति भावः । कामः, कौसुमेन
पौष्पेण, चापेन दुर्जयं जितेन्द्रियत्वादिति भावः । असुं नृपं, नलञ्च, जेतुम् ।
अव्रणवंशजां सत्कुलप्रसूतां, दृढवेषुजन्यां च । “द्वौ वंशौ कुलमस्कृतौ
इत्यमरः । अधिगुणां अधिकलावण्यगुणां, अधिउयाश्च । किञ्च, निवसद्यनुवर्त-
मानं सिन्दूरस्य अङ्कुरावस्थायां नालान्तरालक्षिप्तस्य, सौन्दर्यं शोभा यस्यां तथा
कषरेखया । कालान्तरे सिन्दूरसङ्क्रान्तिपरीक्षार्थकृतवर्षणरेखयेवेत्युपेक्षा

त्वदुच्छ्वावाळमौक्तिकानि गुळिकास्तं राजहंसं विभो-

र्वेध्यं विद्धि मनोभुवः स्वमपि तां भक्षुं धनुर्मञ्जरीम् ।

यभित्याङ्कनिवासलालिततमज्याभुज्यमानं लस-

भाभीमध्यविला विलासमखिलं रोमाळिरालम्बते ॥ १२७

पृष्ठे प्रीवापश्वाद्भागे, कियत्किञ्चिद्यथा तथा, लम्बया सस्तया, प्रीवालङ्कृतिः कण्ठालङ्कारभूता, या पद्मसूत्रलता, तथा, भ्राजिष्णुं ताच्छीत्येन भ्राजमानाम् । “भुवक्ष” इति चकारादिष्णुच्प्रत्ययः । त्वामेव धनुर्वर्णी चापलतां, आसाद्य, मायति हृष्यति । श्लेषोत्प्रेक्षासंकीर्णरूपकालङ्कारः ॥ १२६ ॥

त्वदिति ॥ किञ्च, विभोर्मनोभुवः कामस्य लक्ष्यवेद्भुरिति शेषः । तव गुच्छावर्तेर्मुक्ताहारविशेषस्य, मुक्ता एव मौक्तिकानि, ‘विनयादित्वात् स्वार्थे ठक्’ इति वामनः । गुळिकाः उण्डकान्, विद्धि जानीहि । तं राजहंसं, राजश्रेष्ठं, तमेव राजहंसं कलहंसं, ऋष्टरूपकम् । ‘राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोः’ इति विश्वः । वेधिनं प्रहर्तुं, अर्हं वेधयं लक्ष्यम् । विध वेधनं । “ऋदलोर्ण्यत्” अनेकार्था धातवः । एवमेवाह—“वेधितच्छिद्रितौ” इत्यत्र क्षीरस्वामी । अन्येऽप्याहुः । खल्पेऽपि विधानार्थे प्रयोगश्च । विध वेधन इत्येवाकरस्थः पाठः । पाठान्तरं तु प्रामादिकमयुक्त परम्परायातम् । इति विद्धि । स्वमात्मानमपि, ‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्वम्’ इत्यमरः । तां वक्ष्यमाणप्रकारां, मञ्जुं मञ्जुळां, धनुर्मञ्जरीं चापवल्ग्वीं, विद्धि । यस्याः धनुर्मञ्जरीः, नित्यमङ्कनिवासेन समीप-स्थित्या, लालिततमया अत्याहतया, जयया मौर्व्या, भुज्यमानं अनुभूयमानं, अखिलं विलासं शोभां, ज्यारूपमित्यर्थः । लसन्नाभ्येव मध्यविलं गुळिकास्थानं, यस्याः सा, रोमावलिः त्वद्रोमरात्रिः, आलम्बते भजते । अत्र मौक्तिकादौ गुळिकाद्यवयवरूपणात्, अवयविनि कामे वृद्धत्वरूपणस्य गम्यमानत्वदिक्देश-वर्तिस्त्रावयवरूपकम् ॥ १२७ ॥

पुष्पेषुश्चिकुरेषु ते शरचयं स्वं फालमूले धनु
 रीद्रे चक्षुषि यज्जितस्तनुमनुभ्राष्ट्रं च यश्चिक्षिपे ।
 निर्विद्याश्रयदाश्रमं स वितनुस्त्वां तज्जयायाधुना
 पत्राळिस्त्वदुरोजशैलनिलया तत्पर्णशालायते ॥ १२८ ॥
 इत्यालपत्यथ पत्रत्रिणि तत्र भैमी
 सख्यश्चिरान्तदनुसन्धिपराः परीयुः ।

पुष्पेषुरिति ॥ यः पुष्पेषुः कामः, यज्जितः येन नलेन, सौन्दर्यात्परा-
 भूतः । अत एव निर्विद्य ईर्ष्याया जीवनवैयर्थ्यं मत्वत्यर्थः । “तत्त्वज्ञानव-
 दीष्योदेर्निर्वेदो निष्कण्डवर्धाः” इति लक्षणात् । ते तव, चिकुरेषु, स्वं स्वकीय,
 शरचयं, त्वदुमकुमुमव्याजादिति भावः । फालमूले ललाटभागे, धनुः, धू-
 म्याजादिति भावः । तथा रीद्रे हृदसम्बन्धिनि, चक्षुष्येव । अनुभ्राष्ट्रं अम्बरीषे ।
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ‘ह्रूवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रं न’ इत्यमरः । तनुं शरीरं,
 चिक्षिपे क्षिप्तवान् । तद्गृधतनुव्याजादिति भावः । खरितत्वात्तद् । स
 पुष्पेषुः वितनुरनङ्गस्सन् अधुना तज्जयाय नलविजयार्थं, त्वामेवाश्रमं तपोवनं,
 आश्रयत् आश्रितवान्, तपश्चर्यार्थमिति शेषः । अन्यथा, कथमेनं जेष्यतीति
 भावः । अत एव त्वदुरोजे एव शैलो निलयो यस्यास्सा तन्निष्ठेत्यर्थः । पत्राळिः
 पत्ररचना पत्रचयश्च, तस्य कामस्य पर्णशालायते । सेव आचरतीत्युपमानात्
 कर्तुः क्यद् । अत्र पूर्वार्धे शरचापादीनां पूर्वोक्तपुष्पादिविषयनिर्गरणेन तदभेदा-
 ध्यवसायात् भेदे अभेदलक्षणातिशयोक्तिः । तथा तत्पर्णशालायत इत्युपमया
 चोत्थापितेन त्वामाश्रमामिति रूपकेण सङ्कीर्णा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भूम्या । कामस्या-
 श्रमाश्रयणात्प्रेक्षात सङ्क्षेपः ॥ १२८ ॥

इतीति ॥ तत्र तास्मिन्, पत्रत्रिणि भैमीमिति तथामालपत्याभाषमाणे सति,
 अथास्मिन्नवसरं, चिरात् प्रभृति, तस्या भैम्याः, अनुसन्धूरन्वेषणम् । “उपसर्गे

शर्मास्तु ते विसृज मामिति सोऽप्युदीर्य

वेगाज्जगाम निषधाधिपराजधानीम् ॥ १२९ ॥

चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रय-

त्प्रेयोदूतपतङ्गपुङ्गवगवीह्रियङ्गवीनं रसान् ।

स्वादंस्वादमसीम मृष्टसुरभि प्राप्तापि तृप्तिं न सा

तापं प्राप नितान्तमन्तरतुलामानर्छं मूर्छामपि ॥ १३० ॥

‘शोः क्रिः’ । तत्पराः सह्यः, परीयुः तां परिवव्रुः । इणो लिट् । अथ स हंसोऽपि ते तत्र, शर्मं सुखमस्तु, मां विसृजेत्युदीर्य उक्त्वा वेगान्निषधाधिपराजधानीं जगाम ॥

चेत इति ॥ सा भैमी, चेतोजन्मनः कामस्य, शरप्रसूनानां शरभूत-
पुष्पाणां, मधुभिस्तद्रमैः, क्षौद्रैश्च । ‘मधु मधे पुष्परसे क्षौद्रेऽपि’ इत्यमरः ।
व्यामिश्रतामाश्रयत्, गधुमिश्रं मदित्यर्थः । असीम निस्सीम अपरिमित-
मित्यर्थः । नकारान्तोत्तरपदवहुव्रीहिः । मृष्टमतिशुद्धमरूपम्, अन्यत्रामलं,
तत्र तन्सुरभि श्राव्यं सुगन्धि च । खञ्जकुञ्जवद्विशेषणसमानः । प्रेयसो नलस्य,
भूतः सन्देशहरो यः पतङ्गः पुङ्गव इवेति पतङ्गपुङ्गवः हंसः, पुमान् गौः पुङ्गवः ।
“गोरतद्वितलुकि” इत्यप्रत्ययः । तस्य गवी वाक् तद्रवी, पूर्ववत् । “टिड्ढाणञ्”
इत्यादिना डीप् । मैत्र. ह्रियङ्गवीनं गोदोहोद्भवं, घृतमित्यवयवरूपकम् ।
“ह्रियङ्गवीनं संज्ञायाम्” इति निपातः तत् । गवी धेनुस्तस्या इति गम्यते ।
रसाद्रागात्, स्वादं स्वादं पुनःपुनरास्वाद्य । आभीक्ष्ये णमुलप्रत्ययः । पौनःपुन्यमा-
भीक्ष्यमाभीक्ष्ये द्वे भवत इत्युपसङ्ख्यानद्विशक्तिः । अनुलां भन्तस्तृप्तिं प्राप्तापि,
अपिर्विरोधे । नितान्तं तापं न प्राप । मूर्छां नानर्छं नावाप । “ऋच्छत्यृताम्”
इति गुणः । “अत आदेः” इत्यभ्यासाकारस्य दीर्घे । “तस्मान्नुद्द्विहल” इति
नुद् । मधुमिश्रघृतस्य विषत्वात्तत्पानेऽपि तापस्यभाव इति विरोधः । स च
पूर्वोक्तरूपकोत्थापित इति सङ्करः । “भजते विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिषोः”
इति बाहटः ॥ १३० ॥

तस्या दृशो वियति बन्धुमनुव्रजन्त्या-
स्तद्वाष्पवारि न चिरादवधिर्बभूव ।
पार्श्वेऽपि विप्रचकृषे तदनेन दृष्टे-

रारादपि व्यवदधे न तु चित्तवृत्तेः ॥ १३१ ॥

अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन् पक्षयोः कम्प्रभेदै-
राख्याता वृत्तमेतन्निषधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।

कान्तारे निर्गतासि प्रियसखि पदवी विस्मृता किन्तु मुग्धे
मा रोदीरेहि यामेत्युपहृतवचसो निन्युरन्यां वयस्याः ॥

तस्या इति ॥ वियत्याकाशे, बन्धुमनुव्रजन्त्यास्तस्यादृशो भैमीदृष्टेः,
तद्वाष्पवारि बन्धुजनविप्रयोगजन्यं, तद्दृग्जलमव, न चिरादचिरात्, अवधिवर्भूव ।
‘ओदकान् प्रियं पान्थमनुव्रजेत्’ इति शास्त्रात्तत् सीमाभूदित्यर्थः । तत्तस्माद्वाष्पो-
दयादेव हेतोः, अनेन हंसन, पार्श्वेऽपि समीपेऽपि, दृष्टेः विप्रचकृषे विप्रकृष्टेना-
भावि । वाष्पावरणात्समीपस्थोऽपि नालक्ष्यतेत्यर्थः । चित्तवृत्तेस्तु, आराद्दूरंऽपि
न व्यवदधे व्यवहितेन नाभावि । ऋह्वबन्धान्मनसा नातीत इत्यर्थः । उभयत्रापि
भावे लिट् । समीपस्थस्य विप्रकृष्टत्वं, दूरस्थस्य सत्रिकृष्टत्वं चेति विरोधाभासो-
ऽलङ्कारः ॥ १३१ ॥

अस्तित्वमिति ॥ अथैनयोरेको हंसः, पक्षयोः कम्प्रभेदैः चेष्टाविशेषैः,
कार्यसिद्धेः अस्तित्वं सत्ताम् । अस्तीत्यव्ययं वियमानपर्यायः । तस्मात् त्वप्रत्ययः ।
स्फुटं कथयन् व्यक्तं सूचयन् । वृत्तं निष्पन्नमेतत्सर्वम् । निषधनरपतौ नले विषये
आख्याता । तस्मै निवेदयिष्यमित्यर्थः । प्रतस्थे । अन्यां दमयन्तीं, वयसा
नुस्या वयस्याः सख्यः । “णर्वय” इत्यादिना यत्प्रत्ययः । हे प्रियसखि मुग्धे,
कान्तारे विषमे, निर्गतासि कथं प्रविष्टासीत्यर्थः । पदवी विस्मृता किन्तु,
मा रोदीः, एहि याम गच्छामेत्युपहृतवचसः दत्तवचनास्तस्यः, निन्युः ॥ १३२ ॥

सरसि नृपमपश्यद्यत्र तत्तीरभाजः

स्मरतरलमशोकानोकहर्म्योपमूलम् ।

किसलयदलतल्पम्लापिनं प्राप तं म

ज्वलदसमशरेपुस्पधिपुष्पाधिमौळेः ॥ १३३ ॥

परवति दमयन्ति त्वां न किञ्चिद्ददामि

द्रुतमुपनय किं मामाह सां शंस हंस ।

इति वदति नलेऽसौ तच्छशंसोपनम्रः

प्रियमनु सुकृताञ्च स्वस्पृहाया विलम्बः ॥ १३४ ॥

सरसीति ॥ स हर्म्यो यत्र सरसि नृपमपश्यत् पूर्वं दृष्टवान्, तस्य सरसस्तीरभाजः तटदृश्यं ज्वलाद्भ्रसमशरस्य पक्षेणोरिष्टुभिः स्पर्धत इति तत्स्पर्धिनी तत्सदृशी, पुष्पाधिः पुष्पसमृद्धिः, मौलौ शिखरे यस्य तस्याशोकानोकहस्ताशोकशृङ्गस्य, उपमूलं मूलसमूहोप । विमलशर्येऽव्ययीभावः । स्मरेण तरळं चपलं, किसलयदलतल्पं पद्मवपुत्रायन म्लापयति स्वाज्ञादाहेन ग्लपयतीति तथोक्तम् । तं दृष्टं प्राप ॥ १३३ ॥

परवतीति ॥ उरवांत पार्थिवे, दमयन्ति त्वां न किञ्चिद्ददामि नोपालभे । किञ्च, हे हंस, द्रुत शोऽमुपनय समागच्छ । सा दमयन्ती मां किमाह, शंस कथय, इति नले वदति भ्रान्त्या पुरोवर्तिनिमिव, सर्वोच्चाल्पति सति, अवौ हंसः, उपनम्रः पुरोगतस्सन्, तत्सर्वं शशंस कथयामास । तथाहि, सुकृतां साधूनां, “सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृमः” इति कृत । प्रियमनु इष्टार्थं प्रति, स्वस्पृहाया एव विलम्बः । न त्विच्छानन्तरं तत्सदेविलम्ब इति भावः । सामान्येन विशेषमर्थेनरूपेऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३४ ॥

कथितमपि नरेन्द्रशंसयामास हंसं
किमिति किमिति पृच्छन् भाषितं स प्रियायाः ।

अधिगतमतिवेलानन्दमार्द्वीकमत्तः

स्वयमपि शतकृत्वस्तत्तथान्वाचचक्षे ॥ १३५ ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्सुतं

श्रीहीरस्सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तार्तीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्ज्वलः ॥

कथितमिति ॥ स नरेन्द्रो नलः, कथितमपि प्रियायाः दमयन्त्याः,
भाषितं वचनम् । किमिति किमिति पृच्छन् हंसं शंसयामास पुनःपुनराख्यापया-
मास । किञ्च, अतिवेलोऽतिमात्रः य आनन्दः, स एव मार्द्वीकः मृद्धीकाविकारं
द्राक्षामयम् । 'मृद्धीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः । तेन मत्तः अधिगतं
सम्यग्गृहीतं तत्तदुक्तम् । स्वयमपि, शतकृत्वः शतवारम् । सङ्ख्यायाः क्रिया-
भ्यावृत्तिगणने कृत्स्नम् । तथा तदुक्तप्रकारेण, अन्वाचचक्षे अनूदितवान् ।
मत्तो लुक्तमेव पुनःपुनः प्रवक्तोति भावः ॥ १३५ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ श्रीहर्षमित्यादिसुगतम् । तृतीय एव तार्तीयिकः,
द्वितीयतृतीयाभ्यामीककृत् स्वार्थे वक्तव्यः । स्वभावस्तत्ता । तथा मितस्तृतीय
इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ १३६ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलचल-

मल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने

तृतीयः सर्गः समाप्तः ।

॥ चतुर्थः सर्गः ॥

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूसुरभि तस्य यशःकुसुमं धनुः ।
 श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया तमिषुमाशु विधाय जिगाय ताम् ॥ १
 यदतनुज्वरभाक्तनुते स्म सा प्रियकथासरसीरसमज्जनम् ।
 सपदि तस्य चिरान्तरतापिनी परिणतिर्विषमा समपद्यत ॥ २ ॥

अथ राज्ञः स्वयंवरं प्रत्युपोद्घातन्वेनास्मिन्सर्गे भैम्या मदनावस्थां वर्णयितु-
 मारभते—अथेत्यादि ॥ अथ भैम्याः प्रियसन्देशप्रवणानन्तरं, आत्मभू-
 कामः, नलस्य गुणः आत्मोत्कर्षहेतुशौर्यसौन्दर्यादिको धर्मः, तमेव गुणं मौर्वी,
 विधाय । सुरभि सुगन्धि, मनोज्ञश्च । 'सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत् सुरभिः
 स्मृतः' इति विश्वः । तस्य नलस्य, यथशः, तदेव कुसुमं धनुर्विधाय । तथा
 सुमनस्तया सुमनस्कत्वेन पुष्पत्वेन च, श्रुतिपथोपगतं कर्णपथं गतं, पुनःपुनः
 भैम्या श्रुतमित्यर्थः । आकर्षणमाकृष्टश्च, तं नलमेव, इषुं विधाय । तां भैमीं
 जिगाय । तदेकासक्तचित्तां चकारेत्यर्थः । "सन्निटोर्जेः" इति कुत्वम् ।
 रूपकालङ्कारः । अस्मिन्सर्गे हृतविलम्बितं वृत्तम् । "हृतविलम्बितमाह नमौ
 भरौ" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

यदिति ॥ सा भैमी, अतनुज्वरमनङ्गज्वरं, अधिकज्वरश्च, भजतीति
 तद्ग्राफं सती । भजो भिः । प्रियकथैव सरसी सरः तस्यां रसो रागः जलश्च,
 तत्र मज्जनमासक्तिमवगाहश्च, तनुते स्म । चकारेति यत् । "लट् स्मे" इति
 भूते लट् । तस्य मज्जनस्य, सपदि चिरं दीर्घकाल, अन्तरमभ्यन्तरं, तापयतीति
 तत्तापिनी, विषमा उद्दीपनात्मिका, परिणतिः परिपाकः, समपद्यत सजाता ।

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां दयितदूतपत्तद्विभेगतः ।

स्थितिबिरोधकर्त्री ऋणुकोदरी तदुदितस्स हि यो यदनन्तरः ॥ ३

अतितमां समपादि जडाशयं स्मितलवस्मरणेऽपि तदाननम् ।

अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणभ्रमिकणेऽपि तदीक्षणस्वप्नः ॥ ४ ॥

अत एव, ज्वरशान्त्यर्थाद्रसमज्जनात्तदुद्रेकरूपानर्थोत्पत्तेर्विषमालङ्कारभेदः । “वि-
रुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थश्च वा भवेत् । विरूपघटना वा स्याद्विषमालङ्कृतिस्त्रिधा”
इति लक्षणात् । एतेन द्वादशावस्थापक्षे नवमी संज्वरावस्थोक्ता । तदुच्यते—
“बन्धुःप्रीतिर्मेनःसङ्गः सङ्कल्पोऽथ प्रलापिता । जागरः कार्श्यमरतिलेज्जात्यागो-
ऽथ संज्वरः ॥ उन्मादो मूर्छनं चैव मरणञ्चरमं बिदुः ॥” इति ॥ २ ॥

ध्रुवमिति ॥ ऋणुकोदरी मूक्षमध्या, इयं दमयन्ती, स्थितिर्मर्यादा-
गतिनिवृत्तिश्च, तद्विरोधकर्त्री तद्विरोधहेतुमित्यर्थः । गत्युत्पत्तस्तत् प्रागभाव-
विरोधित्वादिति भावः । “कृञो हेतु” इत्यादिना हेत्वर्थेऽप्रत्यये ङीष् । अधीरतां
चभलतां, एकत्रानवस्थानलक्षणां, दयितदूतो यः पतन् पतत्री ईसः । ‘पतत्
पत्ररथाण्डजा’ इत्यमरः । तस्य गतिवेगतः गमनवेगादधीतवती गृहीतवती,
प्राप्तवतीत्यर्थः । एतेन चापलाह्यः सञ्चारीभाव उक्तः । “चापलं त्वनवस्थानं
रागद्वेषादिसम्भवम्” इति लक्षणात् । तस्य हंसपक्षवेगजन्यत्वमुत्प्रेक्षते
ध्रुवमिति । ननु कथमन्यवेगादन्यत्र क्रियोत्पत्तिरित्याशङ्क्य यदनन्तरन्यायेन
समर्थयति । योऽर्थो यस्यानन्तरस्मभिहितः, स तस्मादुदित उत्पन्न इत्युत्प्रेक्षा-
र्थान्तरन्यासयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३ ॥

अतितमामिति ॥ तस्या भैम्याः आननं, स्मितलवस्य हासलेहास्य,
स्मरणेऽपि, किमुत करण इति भावः । अतितमामतिमात्रम् । “किमेतिङ्”
इत्यादिना अव्ययादासुप्रत्ययः । जडाशयं मूढचित्तं, समपादि सम्पन्नं, तदङ्गं
जातमित्यर्थः । “चिण्ते पदः” इति कर्त्तरि चिण् । तस्या ईक्षणमेव नयनमेव,
स्वप्नः खञ्जरीटः, अपाङ्ग एव निजाङ्गणं, तत्र भ्रमिभ्रमणं. तस्याः कणे लेभेऽपि

किञ्च त्वन्तरुभौ भिषजौ दिवस्स्मरनलौ विशतस्म विगाहितुम् ।
वदभिकेन चिकित्सितुमाशु तां मखभुजामधिपेन नियोजितौ ॥ ५

कुसुमधापजतापसमाकुलं कमलकोमलमैक्ष्यत तन्मुखम् ।

अहरहर्वहृद्भ्यधिकधिकारिविरुचिग्लपितस्य विधोविधाम् ॥ ६ ॥

तरुणतातपनद्युतिनिमितद्रङ्गिप्र-तरुणचकुम्भयुगं-सखा ।

अबलसङ्गतितापमुपैतु नां कुसुमचापकुण्डालविलासजम् ॥ ७ ॥

पङ्कुरसमर्थः, अजनि जातः । "दीपजन" इत्यादिना जनः कर्तारं विष्णु ।
ज्वरवेगात् स्मितवीक्षणं लप्से शान भावः ॥ ४ ॥

अथास्याः स्मरनलयोर्निरन्तरान्तःप्रवेशमालक्ष्येः यत्ने—किञ्चित् ॥
तदभिकेन भैसीकामुकेन, "अनुकाभिकाभिकः कर्मिणा" इति निपातितः ।
मखभुजामधिपेन देवेन्द्रेण, तां भैसीमाशु चिकित्सितुमगदीकर्तुं, नियोजितौ
प्रेषितौ उभौ, दिवो भिषजौ स्वर्गशावधिनीं, स्मरनलौ मन्तौ, विगाहितुं रोग-
निदानं निश्चेतुम्, तस्याः दमयन्त्याः, अन्तरन्तश्शरीरं प्रविशतः स्म किमु ।
प्रविश्य स्थितावश्विनाविव तौ किमित्युद्गृह्यार्थः । तेनास्य मदनश्विसमानसौन्दर्यं
व्यज्यते । अत्र चिन्ताख्यः सखीभावः सूचितः । "ध्यानश्विन्तेप्सितानासिः
शून्यता श्वासतापकृत्" इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

अथ चिन्तानुभाव सन्तापं वर्णयति—कुसुमेत्यादि ॥ कुसुमधापजेन
स्मरसमुन्धेन, तापेन समाकुलं विह्वलं, अत एवाहरहः अहन्यहर्नि । अखन्त-
संयोगे वीप्सायां द्विर्वचनम् । "रो मुपि" इत्यहो नकारस्य रेफादक्षः ।
अभ्यधिकधिकामख्यन्ताधिकाम् । आभीक्ष्ये द्विर्भावः । रविरुचिग्लपितस्य
अर्काशुहतस्य, विधोरिन्दोः, विधां प्रकारं, तादृशीमवस्थामित्यर्थः । अत एव,
साहस्रयाक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धाभिदर्शनालङ्कारः । वहन् प्राप्नुवत्, कमल-
कोमलं तन्मुखमैक्ष्यत दृष्टं सखीजनेनेति शेषः । सकरुणमिति भावः ॥ ६ ॥

तरुणतेति ॥ तस्याः कुचावेव कुम्भौ तयोयुगं (कर्तुं), तरुणता

अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितं मनसिजेन तद्दहयुगं तदा ।
स्पृशति तत्कथनं कदलीतरुयदि मरुज्वलदूषरदूषितः ॥ ८ ॥

स्मरशरंहतिनिर्मितसंज्वरं करयुगं हसति दमस्वसुः ।
अनपिधानपतत्तपनातपं तपनिपीतसरस्सरसीरुहम् ॥ ९ ॥

ताण्यमेव, तपनगुतिरातपस्तया निर्मितः कृतो द्रविमा काठिन्यं यस्य तत्तया,
कुसुमनाप एव कुलालः कुम्भकारस्तस्य विलासेन व्यापारेण जातं तज्जं, अनल-
सङ्गतिः नलसङ्गत्याभावः । क्वचित् प्रसज्य प्रतिषेधे नञ्समास इष्यते । अर्थाभावे-
ऽव्ययीभावे वा नपुंसकत्वम् । सैवानलसङ्गतिरभिसंयोग इति श्लिष्टरूपकम्,
तथा तापमुपैतु नो, काकुः उपेयादेवेत्यर्थः । प्राप्तकाले लोट् । तथा हि,
आमोघटः कुलालेन दाढ्यीय प्रथममातपेन पक्त्वा पश्चादग्निना पच्यते ।
रूपमालङ्कारः ॥ ७ ॥

अधृतेति ॥ तदा यत्तस्या ऊरुयुगं मनसिजेन विरहोष्मणि विरहदाहे,
मज्जितं, अधृत अवस्थितम् । धृद्वस्थान इति धातोर्लुङि तद् । “ह्रस्वादङ्गात्”
इति सलोपः । कदलीतरुः, मरौ मरुदेशे ज्वलता तप्यमानेन ऊषरेणोषरक्षेत्रेण,
दूषिता यदि दूषितथेत् । तत्कथनं, तेनोहयुगमेन ऊदनं कलहं साम्यमित्यर्थः ।
स्पृशति । अत्रोपमानस्य कदलीतरोरुपमेयत्वकल्पनात् प्रतीपालङ्कारभेदः ।
“उपमानस्याक्षेपे उपमेयत्वकल्पनं प्रतीपम्” इति लक्षणात् । ऊषरप्ररूढकदली-
काण्डकल्पं तदासीदित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्मरेति ॥ स्मरशराहत्या निर्मितसंज्वरं अनिततापं, दमस्वसुः करयुगं
(कर्तुं), अनपिधानादनाबरणात् (हेतोः), पतन् प्रविशन्, तपनातपः सूर्यतपः,
यस्मिन् तत्तथा, तपेन ग्रीष्मेण निपीते शोषिते सरसि यस्सरसीरुहं पद्मं,
तद्दसति स्म तत्सदृशमभूदित्यर्थः । हसतीष्वेत्यस्युयतीति दण्डिना सदृशपर्याये
पठितत्वात् । अत एवोपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

मदनतापभरेण विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।
निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा तमपराधमधात्प्रतिवध्नती ॥ १० ॥
निविशते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा कियतीमिव न व्यधाम् ।
मृदुतनोर्षितनोतु कथं न तामवनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ॥
मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोस्स्पृहयान्तरुपेतयोः ।
ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययोरपि न सम्मुखवास्तुनि वस्तुनि ॥ १२ ॥

मदनेति ॥ दमनस्वसुः, हृदा हृदयम् । (कर्त्री) मदनतापस्य भरेण औत्कण्ठ्येन (हेतुना), विदीर्य, नो उदपाति नोत्पतितमिति यत्र, भावे लुब्ध् । तमनुपेतनरूपमपराधं प्रतिवध्नती निरुन्धनी, निविडपीनकुचद्वयेन यन्त्रणा बन्धकः (कर्त्री), अधात् । हृदयकृतापराधं स्वयमुवाहेत्यर्थः । अत्रातिदाहेऽप्यस्फुटनं हृदयस्यायुःशेषनिबन्धनं, तस्य कुचयन्त्रणानामसत्त्वमुत्प्रेक्ष्यते । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्द्रम्या ॥ १० ॥

निविशत इति ॥ शूकशिखा कण्ठकाशं, पदे चरणे निविशते प्रविशति यदि, “नेर्विश” इत्यात्मनेपदम् । सा प्रविष्टा शूकशिखा । कियतीमिव व्यधां पीडां, इवसाब्दो वाक्यालङ्कारे । कीदृशा व्यध्यागित्यर्थः । न सृजति नोत्पादयति, महर्त्तमेव सृजतीत्यर्थः । अवनिभृत्त्राज नलः, पर्वतश्च । स तु, हृदि निविश्य स्थितः सन्, मृदुतनोः कोमलाङ्गयाः, तां तथाविधां, व्यधां कथं न वितनोतु तनोत्वेवेत्यर्थः । सम्भावनायां लोट् । अत्र पदे मूढकण्ठकप्रवेशे दुस्सहा व्यधा । किमुत मृदुङ्गया हृदि महःप्रवेशेनेति केमुत्यन्यायेनार्थापत्तेरर्थापत्तिरलङ्कारः ॥ ११ ॥

मनसीक्षि ॥ मनसि सन्तं हृदि वर्तमानं प्रियमीक्षितुं स्पृहया, अन्तरुपेतयोरन्तःप्रविष्टयोरिव, इदमीययोरस्याः सम्बन्धिनोः । इदंशब्दाच्च्यदादेः “बुद्धाच्छः” । नयनयोस्सम्मुखं पुरोदेशः वास्तु स्थानं यस्य तस्मिन्नपि पुरो-

हृदि दमस्वसुरश्रुम्नरप्लुते प्रतिफलद्विरहात्तमुखानतेः ।

हृदयभाजमराजत चुम्बितुं नलमुपेत्य किलागमितं मुखम् ॥ १३

सुहृदमप्रिसुदम्बयितुं स्मरं मनसि गन्धवहेन मृगीदृशः ।

अकलि निःश्वसितेन विनिर्गमानुमितनिहृतवेशनमायिता ॥ १४ ॥

विरहपाण्डिमरागतमोमपीशितिमतभिजपीतिमवर्णकैः ।

दश दिशः खलु तद्गकल्पयल्लिपिकरी नलरूपकचित्रिताः ॥ १५ ॥

वर्तिन्यपि वस्तुनि, प्रहणशक्तिः साक्षात्करणसामर्थ्यं नाभूत् । नलव्यासज्ञान
किञ्चिदन्यदश्रीक्षीदित्यर्थः । तद्यासङ्गनिमित्तस्य बाह्यादर्शनस्य चक्षुषोरन्तः-
प्रवेशननिमित्तत्वमुत्प्रेक्षते । चिन्तैव सञ्चारीभावः ॥ १२ ॥

हृदीति ॥ विरहेणात्ता प्राप्ता मुखानतिर्गथा सा तस्या नम्रमुखायाः
दमस्वसुः मुखम् । अश्रुम्नरेणाश्रुप्रवाहेण, प्लुते सिक्ते हृदि हृदये, प्रतिफलत्
प्रतिबिम्बत्वं सत्, हृदयभाजं हृदि स्थितं, नल, चुम्बितुमुपेत्य गत्वा, आगमितं
सञ्जातागमनं किल, प्रत्यागतमित्युत्प्रेक्षा । तारकादित्वादितच् । किलेति
सम्भावनायाम् । 'वार्ता सम्भावयोः किल' इत्यमरः । अराजत. रराज ।
सम्भावनायामुत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

सुहृदमिति ॥ गन्धवहेन बाह्यावायुना, सुहृदं सखायम् । 'रोहिताश्वो
वायुसख' इत्यग्नेर्वायुसखत्वाभिधानात् । मृगीदृशः भैम्याः, मनसि, स्मरमेवाभि-
सुदम्बयितुमुद्दीपयितुं, निःश्वसितेन निश्वाद्यवातव्याजेन, विनिर्गमेण बहिर्निस्सार-
णेन, अनुमितं निहृतं, प्रागज्ञातं, यद्वेशनमन्तं प्रवेशस्तत्र मायिता मायावित्त्वम् ।
तत्कल्पनापाटवं त्रीष्टादित्वादिनिः । अकलि कलितं प्राप्तम्, नूनमितं शेषः ।
श्रमिनो हि गूढं प्रबुद्धय प्रकाशं निर्गच्छति, तद्ब्रह्मयुरपि तादृक्निश्वासव्याजेन
तथा कृत्वा निर्गत इत्युत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

विरहेति ॥ तस्या दमयन्त्याः, दृग्दृष्टिरेव, लिपिकरी चित्रिकरी,
विरहेण पाण्डिमा. शरीरशैलं, रागोऽनुरागः, स एव रागो रक्तिमा । शिष्ट-

स्मरकृति हृदयस्य मुहुर्दशां बहु वदभिव निःश्रसितानिलः ।

व्यधित वाससि कम्पमदर्शिते त्रसति कः सति नाश्रयबाधने ॥

करपदाननलोचननामभिश्शतदळैस्सुतनोर्विरहज्वरे ।

रविमहो बहु पीतचरं चिरादनिशतापमिषादुदमृज्यत ॥ १७ ॥

रूपकः । तमो मोहस्तद्वद मर्षा तस्याः शितिमा नीलिमा । तस्या भैभ्याः, निजो नैसर्गिकः पीतिमा कनकवर्णः, चतुर्णां द्वन्द्वः तैरेव वर्णकैः चित्रसाधनेः, दशदिशस्ता एव भित्तोरिति शेषः । नलख रूपकैः प्रतिकृतिभिः, चित्रिताः सजातचित्राः, तारकादित्वादितच । अकल्पयदमृज्यतखलु । निरन्तरचिन्ता-जनितया भ्रान्त्या प्रतिदिशं मिथ्यानलानद्राक्षीदित्यर्थः ॥ १५ ॥

स्मरकृतिमिति ॥ निःश्रसितानिलः, स्मरकृति मदनकर्तृकमृष्टिरूपां, हृदयस्य हृत्पिण्डस्य, दशामवस्थां, बहु बहुवारं (क्रियाविशेषणम्), वदभिव एवं कम्पत इति कथयन्निवेद्युत्प्रेक्षा । अदो हृदयं, श्रिते वाससि कम्पञ्चलनं, तत्कारणं त्रासञ्च, मुहुः व्यधित विहितवान् । दधातेलुङि तङ् । “स्वाध्वोरिञ्च” इतीकारः । “ह्रस्वादङ्गात्” इति सिचा लोपः । तथा हि, आश्रयबाधने सति, को नाम न त्रसति । सर्वोऽपि त्रमत्येवेत्यर्थः । तद्बाधे तदाश्रितस्य स्वस्यापि बाधादिति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १६ ॥

करेति ॥ करो पदे आननं लोचनं इति नामानि येषां तैः, तदाकार-परिणामात्तन्नामधारिणः, शतदळैः कुशेभ्यैः (कर्तृभिः), चिरात् चिरात्प्रभृति, पीतचरं रसवशात् पूर्वं पीतं, भूतपूर्वं चरत्प्रत्ययः । बहु भूरि रविमहः सूर्य-तेजः, सुतनोः दमयन्त्या, विरहज्वरे ज्वरावस्थायां, अनिशतापमिषान्तिरन्तरो-पमव्याजात्, उदमृज्यत उत्सृष्टम् । नूनमिति शेषः । अत्र पद्यानां भैमी-करचरणादिभ्यो नाममात्रभेदः । न रूपभेद ईत्यभेदोच्चेरतिशयोक्तिः । तन्मूल-त्वेन पूर्वपीततेजोवमनोत्प्रेक्षा । सा च तापव्याजादित्यपहर्षानुप्राणितेति सहरः ॥

चदयति स्म तदद्भुतमाळिभिर्धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत् ।
 अनुमितोऽपि च बाष्पनिरीक्षणाद्यभिचचार न तापकरो नलः ॥
 हृदि विदर्भभुवं प्रहरन् शरैरतिपतिनिषधाधिपतेः कृते ।
 कृततदन्तरगस्वदृढव्यथालदनीनिरमूर्च्छदलं खलु ॥ १९ ॥

उद्वगतीति ॥ आळिभिः सखीभिः, तत्र तस्यां, धरणिभृतो भीम-
 भूपाद्भवतीति तद्भूः भैमी तस्यां पर्वतभूमौ च, विमृश्य व्याप्तिमनुसन्धाय,
 बाष्पनिरीक्षणादश्रुलिङ्गदर्शनात् । अन्यत्र, धूमदर्शनात् । बाष्पोऽश्रुण्यम्बुधूमे
 न' इति वैजयन्ती । अनुमितः अभ्यूहितः, अन्यत्र, लिङ्गभासावधारितोऽपि
 तापकरः सन्तापजनकः, नलो नैषधः, अन्यत्र अनलोऽग्निः, न व्यभिचचार
 नान्यथा नभूवेति यत्, तदद्भुतमुदयति स्म उत्पन्नमित्यर्थः । 'अयं गता' इति
 धातोर्भूते लट् । नलचिन्ताजन्योऽयं सन्ताप इत्यश्रुदर्शनात्सखीभिरुदितमहो
 इति परमार्थः । अप्रबाष्पलिङ्गदर्शनादनलज्ञानम् । तच्चाव्यभिचारीति स्फुरतो
 विरोधस्याश्रुलिङ्गात्सन्तापकरो नलो निश्चित इत्याभासीकरणाद्विरोधाभासः ।
 स च श्लेषानुप्राणितः । सन्तापकरो नल इति शब्दश्लेषः । अन्यत्रार्थश्लेषः ।
 अपिर्विरोधे ॥ १८ ॥

हृदीति ॥ निषधाधिपतेः कृते नलस्यार्थे, तत्प्रहारार्थमित्यर्थः । "अर्थे
 कृते च शब्दौ द्वौ तादर्थ्येऽव्ययसंज्ञितौ" इति वचनात् । विदर्भभुवं दमगन्तीं,
 शरैर्हृदि प्रहरन्, नलस्य सदा तद्गतत्वादिति भावः । रतिपतिः कामः, कृता
 तदन्तरगश्च भैमीहृत्तस्य स्वस्य दृढव्यथा येन सः, स्वयमपि तद्गतत्वात् प्रहत-
 स्समित्यर्थः । फलन्ती अनीतिर्दुर्नीतिर्यस्य सोऽलमत्यन्तममूर्च्छदवर्धत खलु ।
 अमुहादिति च गम्यते । 'मूर्च्छां मोहसमुच्छ्राययोः' इत्यनुशासनात्, तदभेदेन
 मूर्च्छालक्षणकार्यदर्शनात्प्रतिपतेः स्वरस्यापि प्रहार उल्लेख्यते । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ।
 सा च श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितेति सङ्करः । परप्रहारोद्यतस्य स्वप्रहार-
 रूपानर्थोत्पत्तौर्विषमभेदश्च व्यज्यते ॥ १९ ॥

विधुरमानि तथा यदि भानुमान् कथमहो स तु तद्बुद्धयं तथ्य ।
 अपि वियोगाभरास्फुटनस्फुटीकृतदृषत्त्वमजिज्वलपञ्चुभिः ॥ २० ॥
 हृदयदत्तसरोरुहया तथा क सहगस्तु वियोगनिमग्नया ।
 प्रियधनुः परिरभ्य हृदा रतिः किमनुमर्तुमशेत चितार्चिषि ॥ २१
 अनलभावमियं स्वनिवासिनो न विरहस्य रहस्यमबुद्धत ।
 प्रशमनाय विधाय तृणान्यसून् ज्वलति तत्र यदुज्जितुमैहत ॥ २२

विधुरिति ॥ तथा दमयन्त्या, विधुधन्द्रः, भानुमान् सूर्यः, अग्रानि
 मेने यदि, विरहिणस्तत्र चित्रम् । किन्तु, सः सूर्यत्वाभिमतो विधुः, वियोग एव
 भरो भारस्तेनापि यदस्फुटनमविशरणं, तेन स्फुटीकृतं दृषत्त्वं, सूर्योपलत्वं यस्य
 तत् । अन्यथातिभारालोष्टादिवद्विशयितेति भावः । तद्बुद्धयमपि भैमीहृदयरूपं
 सूर्यकान्तमपीत्यर्थः । कथं तथा सूर्यवत् अंशुभिः स्वतेजोभिः, अजिज्वलत्
 ज्वलयति स्म । ज्वलतेर्णौ चङ् । अहो विधुविरहिणामुदीपकत्वात् सूर्यवत्तपतु
 नाम । तद्बुद्धकोपलज्वलयितृत्वं तु चित्रमित्यर्थः ॥ २० ॥

हृदयेति ॥ वियोगनिमग्नया विरहाग्निमग्नया, अत एव हृदयदत्तसरो-
 रुहया सन्तापशान्तये वक्षोनिक्षिप्तपद्मया तथा, समाना दृश्यत इति सहकं सहशी
 ली, समानान्ययोश्च इत्युपसङ्ख्यानान्तात्समानोपपदाद्देशेः किन्प्रत्ययः । “दृष्टश-
 वतुषु” इति समानशब्दस्य सभावः । कास्तु न कापीत्यर्थः । यद्वा रतिः
 कामपत्नी, हृदा वक्षसा, प्रियस्य स्वभर्तुः धनुः पौष्पमित्यर्थः । परिरभ्य अनुमर्तुं
 अनुगमनं कर्तुं, चितार्चिषि, अशेत शयिता किम् । प्रियमनुमर्तुं चितार्चिषि
 शयाना साक्षाद्रतिरेवेयमित्युत्प्रेक्षा । तज्ज्वराभिस्तथा प्रज्वलतीति भावः ॥ २१

अनलभावमिति ॥ इयं दमयन्ती, स्वनिवासिनः स्वनिष्ठस्य, विरहस्य
 नलवियोगजस्य, रहस्यं शमीवह्निवभिगूढं, अनलभावमभित्वं, नलरहितत्वञ्च
 भ्रम्यते । नाबुध्यत नाजानादित्यर्थः । कुतः, यद्यस्मात्, तत्र तस्मिन्विरहे

प्रकृतिरेतु गुणस्स न योषितां कथमिमां हृदयं मृदु नाम यत् ।
 तदिषुभिः कुसुमैरपि धुन्वता सुविवृतं विबुधेन मनोभुवा ॥ २३
 रिपुतरा भवनादविनिर्यतीं विधुरुचिर्गृहजालविलैर्नु ताम् ।
 इतरथात्मनिवारणशङ्कया ज्वलयितुं विसवेषधराविशत् ॥ २४ ॥
 हृदि विदर्भमुबोऽश्रुभृति स्फुटं विनमदास्यतया प्रतिबिम्बितम् ।
 सुखदोषमरोपि मनोभुवा तदुपमाकुसुमान्यखिलादशराः ॥२५॥

ज्वलति सति, प्रशमनाय प्रज्वलनप्रतीकारार्थं असून् प्राणान्, तृणानि विधाय
 नृणप्रायान् कृत्वा तृणात्मकानिति गम्यते । उज्जितुं त्यक्तुं प्रक्षिप्तुञ्च ।
 ऐहत् ऐच्छत् । अमित्वज्ञाने कथं तच्छान्तये तत्र तृणप्रक्षेप इत्यर्थः ।
 विरहदुःखान्मनुमैच्छदिति तात्पर्यार्थः ॥ २२ ॥

प्रकृतिरिति ॥ योषितां हृदयं मृदु नामेति यत् । नामेति प्रसिद्धौ ।
 स इति विधेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गता । प्रकृतिः प्रकृतिसिद्धः, गुणो मार्दवगुणः,
 इमां दमयन्ती, कथं नैतु प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । कुतस्तन्मृदुत्वं कुसुमैरपि इषुभिः,
 धुन्वता विबुधेन देवेन विदुषा च मनोभुवा, सुविवृतं सम्यग्ख्याख्यातम्, विद्व-
 दधिकारत्वात्सन्दिग्धार्थनिर्णयस्येत्यर्थः । कुसुमाद्यपि सुकुमारमस्या हृदयमित्यर्थः ॥

रिपुतरेति ॥ रिपुतराऽतिद्वेषिणी, विधुरुचिश्चन्द्रप्रभा, भवनादविनिर्यती-
 मनिर्गच्छन्ती, इणश्शतरि डीप् । तां भैमीं ज्वलयितुं सन्तापयितुं, इतरथा,
 निजरूपेण प्रवेशे आत्मनिवारणशङ्कया स्वप्रवेशप्रतिषेधभिया, विसवेषस्य धरा
 सती, गृहस्य जालविलैर्गंवाक्षरन्त्रैः, अविधान्नु प्रविष्टा किम् । शिशिरोपचार-
 विसाङ्करा निरन्तरान्तःस्थितभैमीबाधनाय प्रच्छन्नप्रविष्टेन्दुकरा इव प्रविभान्ति
 स्मेत्युत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

हृदीति ॥ विदर्भमुबो वैदर्भ्याः, विनमदास्यतया नम्राननत्वेन (हेतुना),
 अश्रूणि विभर्तीत्यश्रुभृत्, किप् । तस्मिन्श्रुसिक्, इत्यर्थः । हृदि बक्षसि,

विरहप्राण्डुकपोलतले विधुर्व्यधित भीमभुवः प्रतिबिम्बितः ।

अनुपलक्ष्यसितांशुतया मुखं निजसखं सुखमङ्कसृगार्पणात् ॥ २६

विरहतापिनि चन्दनपांसुभिर्वपुषि सार्पितपाण्डिममण्डना ।

विषधराभिसाभरणा दधे रतिपतिं प्रति शम्भुभिभीषिकाम् ॥ २७

बैमल्यात् स्फुट यथा तथा । प्रतिबिम्बितं मुखं च दृशौ च ओष्ठं च मुखदगोष्ठम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । मनोभुवा कामेन, तस्य मुखादेः उपमाकुसुमानि पद्मं उत्पले बन्धूके च पञ्चधा स्थितान्युपमानपुष्पाणि तान्येव अखिलाः पञ्चापि धाराः सदरोऽपि रोपितम् । तस्यास्तथाविधे वक्षसि प्रतिफलितं मुखाद्यवयवपञ्चकं पञ्चशरनिखातम्, तदुपमानकुसुमशरपञ्चकमिवालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षार्थः ॥ २५ ॥

विरहेति ॥ विधुः भीमभुवः भैम्याः, विरहेण पाण्डुनि कपोलतले पाण्डुस्थले, प्रतिबिम्बितस्सन्, अनुपलक्ष्यसितांशुतया सावर्ण्यात् दुर्लक्ष्यशुभ्र-किरणतया, सुखमनायासेन, अङ्कसृगार्पणादसितकळङ्कसृगसमर्पणात्, मुखं भैमीमुखं, निजसखं स्वसदृशं, व्यधित विहितवान् । दौषिणो हि स्वदोषं निदोषेऽपि स्वससर्गाणि सङ्कमथ्य समीकुर्वन्तीति भावः । केचित्किष्किहानेनाभिन्नं मित्रं कुर्वन्तीति भावं वर्णयन्ति । अत्र चन्द्रस्य कपोलसावर्ण्येन तदेकत्व-कथनात् सामान्यालङ्कारः । “सामान्यं गुणसाभ्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता” इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

विरहेति ॥ सा दमयन्ती, विरहतापिनि वपुषि, चन्दनपांसुभिः, भस्म-धवलैरिति भावः । अर्पितः सम्पादितः, पाण्डिमैव मण्डनं यस्याः सा, विष-धराभं शोपाहिकल्पं, विसमेवाभरणं यस्याः सा सती, रतिपतिं स्वरं, प्रति शम्भुरेवेयमिति विभीषिकां विशेषेण भयोत्पादनं, भीषयतेधात्वर्थनिर्देशे ष्वुल् । “सुसृपा” इति समासः । न तु, शम्भोर्विभीषिकेति कर्तरि पट्टीसमासः । “तृजकाभ्यां कर्तरि” इति निषेधात् । दधे दधार नूनमिति शेषः । गम्यो-त्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

विनिहितं परितापिनि चन्दनं हृदि तथा श्रुतबुद्बुदमावभौ ।
उपनमन् सुहृदं हृदयेशयं विधुरिवाङ्गतोडुपरिग्रहः ॥ २८ ॥

स्मरहुताशनदीपितया तथा बहु मुहुस्सरसं सरसीरुहम् ।
श्रयितुमर्धपथे कृतमन्तरा श्वसितनिर्मितमर्मरमुज्झितम् ॥ २९ ॥

प्रियकरप्रहमेवमवाप्स्यति स्तनयुगं तव ताम्यति किं न्विति ।
जगदतुर्निहिते हृदि नीरजे दवधुकुड्मलनेन पृथुस्तनीम् ॥ ३० ॥

विनिहितमिति ॥ तयाम् भैम्या, परितापिनि हृदये वक्षसि, विनिहित
श्रुतबुद्बुदं अतिक्राथकृपीटकं, चन्दनं सुहृदं सखायं, हृदये शेते इति हृदयेशयं
मन्मथं, “अधिकरणे शेतेः” इत्यचप्रत्ययः । “शयवासवासिष्वकालात्”
इत्यलुक् । उपनमन्नुपसर्पन्, अङ्गतोडुपरिग्रहः अन्तिकस्थतरकापरिकरः,
विधुरिवावभावित्युत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

स्मरेति ॥ स्मरहुताशनदीपितया कामामितसया, बहु भूरी सरसं
साद्रं, सरसीरुहं सरोजं, मुहुः, श्रयितुं शैत्याय सेवितुं, अर्धे पथि अर्धपथे कृतं,
तत्पर्यन्तमानीतं सत्, अन्तरा मध्ये, श्वसितेन भैमीनिश्वासेन, निर्मितं मर्मरं
सद्य शोषात् कृतमर्मरशब्दं सत्, उज्झितं वैयर्थ्याच्यक्तम् । तथोष्णस्तग्निश्वास
इति भावः । ‘अथ मर्मरः । स्वनिते वल्लपर्णानाम्’ इत्यमरः । ईदृग्धर्मासम्बन्ध-
ऽपि सम्बन्धाकेरतिशयोक्तिभेदोऽलङ्कारः ॥ २९ ॥

प्रियेति ॥ हृदि वक्षसि, निहिते न्यस्ते, नीरजे पद्मे, दवधुः परितापः,
दूषः टित्वादवधुचप्रत्ययः । तेन यत्कुड्मलनं मुकुळनं निपीड्य प्रहणमिति
यावत् । तेन पृथुस्तनीं दमयन्तीं, तव स्तनयुगं (कर्तुं), एवमनेन प्रकारेण,
प्रियकरणे प्रहं निपीड्यप्रहणं, अवाप्स्यति । किं नु किमर्थं, ताम्यतीति जगदतुः
कचतुः । नूनमिति शेषः ॥ ३० ॥

त्वदितरो न हृदापि भया धृतः पतिरितीव नलं हृदयेशयम् ।
स्मरहविर्भुञ्जि बोधयति स्म सा विरहपाण्डुतया निजशुद्धताम् ॥
विरहताप्ततदङ्गनिवेशिता कमलिनी निमिषदृळमुष्टिभिः ।
किमपनेतुमचेष्टत किं पराभवितुमैहत तद्वधुं पृथुम् ॥ ३२ ॥
इयमनङ्गशारावळिपन्नगक्षतविसारिवियोगविषावशा ।
शशिकळेव खरांशुकरादिता करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ॥

त्वदिति ॥ सा भैमी, हृदयेशयं हृदि स्थितं, नलं त्वदितरस्त्वतोऽन्यः, समानो वाऽन्यो वा पतिः, भया हृदापि न धृतः मनसापि न निमित्ततः, इति निजशुद्धतां आत्मानिदोषतां, पाण्डुत्वञ्च । विरहपाण्डुतया तद्व्याजिनैत्यर्थः । स्मरहविर्भुञ्जि बौधयति स्वेव मदनाग्निमग्ना सा *अग्निदीव्येन स्वसिद्धिं सीता राममिव नल बोधयामासेवेत्युत्प्रेक्षा । “ गतिबुद्धि ” इत्यादिना अग्निं कर्तुमैतस्य णौ कर्मत्वम् ॥

विरहेति ॥ विरहताप्तं तदङ्गं भैमीशरीरे, निवेशिता निहिता, कमलिनी पद्मलता, निमिषद्विरानमाद्भिर्दलेः पत्रैरेव, मुष्टिभिः मुष्टिवन्धैः, करणैः, पृथुं तद्वधुं तस्यास्तापम्, अपनेतुमपच्छेत्तुमचेष्टितं व्याप्रियत किम् । पराभवितुं तिरस्कर्तुमैहत किम् । अचेष्टत किमित्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु, न किञ्चित्कर्तुं शशाक । प्रत्युत स्वयमेव दग्धेत्यर्थः । सोऽयं मापकस्य भयप्रवेश इति भावः । अत एवानर्थोत्पत्तिलक्षणो विषमालङ्कारः । तद्दुत्थापिता चेत्युत्प्रेक्षति सङ्करः ॥

इयमिति ॥ इयं भैमी, अनङ्गशारावळिरेव पत्रगाः तैः क्षतैः क्षतिः, नपुंसके भावे क्तः । तेन विसारिणा व्यापिना, वियोगेनैव विषेण अवशा विषशा सती, खरांशोस्तिग्मांशोः, करैरदिता पीडिता, शशिकळेव कं जन करुणनीरनिधौ शोकरसान्धौ । ‘ करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मता ’ इति विश्वः । न निदधौ निदधावेव, निमज्जयामासैवेत्यर्थः । अत्र रूपकोपमयोरङ्गिभावेन सङ्करः ॥

* अग्निदिव्यशब्दो जलदिव्यशब्देन व्याख्यातः । द्वितीयसर्गस्थ २७-तम-श्लोकव्याख्यानाद्विशेषोऽवगन्तव्यः ।

ज्वलति मन्मथवेदनया निजे हृदि तयाद्रैमृणाललतापिता ।
 स्वजयिनोऽस्त्रपया सविधस्थयोर्मलिनतामभजद्भुजयोर्भृशम् ॥ ३४ ॥
 पिकरुतश्रुतिकम्पिनि शैबलं हृदि तया निहितं विचलद्भौ ।
 सतततद्रतहृच्छयकेतुना हतमिव स्वतनूघनघर्षिणा ॥ ३५ ॥
 न खलु मोहवशेन तदाननं नलमनश्शशिकान्तमबोधे तत् ।
 इतरथाभ्युदये शशिनस्ततः कथमसुस्रुवद्भ्रमयं पयः ॥ ३६ ॥

ज्वलतीति ॥ तया भैम्या, मन्मथवेदनया मदनज्वरदुःखेन, ज्वलति प्रज्वलिते, निजे हृदि वक्षसि, अपिता आर्द्रा, सरसा, मृणाललता विसवल्ली, स्वजयिनोः स्वजेतोः, “जिह्वक्षि” इत्यादिना इतिप्रत्ययः । भुजयोस्तद्विचरोरेव, सविधस्थयोस्समीपस्थयोस्सतोः, त्रपया त्रपयेवेत्यर्थः । गम्योत्प्रेक्षा । भृशं मलिनतां वैषण्यमभजत् । जितो जेतुरग्रे लज्जया वैषण्यं भजतीति भावः ॥ ३४

पिकेति ॥ तया भैम्या, पिकरुतश्रुत्या कोकिलकूजितश्रवणेन, कम्पिनि वेपमाने, हृदि वक्षसि, निहितं शैबल्यं न्यस्तं, विचलत् आधारचलनादिति भावः । शैबल, स्वतन्वा शैबलशरीरेण सह, घनघर्षिणा भृशमङ्घर्षिणा, द्वयोर्सपि जलचरत्वादिति भावः । सततं तद्रतस्य भैमीहृद्रतस्य हृच्छयस्य कामस्य, केतुना चिह्नेन, मस्त्वेन हतं ताडितमिव, बभावित्युत्प्रेक्षा ॥ ३५ ॥

नेति ॥ नलमनः (कर्तुं), मोहवशेन विरहप्रयुक्ताज्ञानबलेन, तदाननं भैमीमुखं, (कर्म) शशिकान्तमिन्दुसुन्दरं, इत्युपलक्ष, नाबोधे खलु नाबुद्ध किमिति काकुः । अबुध्यत एवेत्यर्थः । तच्च सत्यमिति भावः । “दीपजन” इत्यादिना कर्तारि चिण् । इतरथा, तदसत्यत्वे शशिनोऽभ्युदये ततो भैमी-मुक्तादध्रुमधुरूपं पयः, कथं असुस्रुवत् स्तुतं, चन्द्रोदये पयस्स्त्रावाञ्चन्द्रकान्तत्वं सत्यमित्यर्थः । चन्द्रोदये दाहोत्प्रेक्षाहरोदेति भावः । द्रवतेल्लङ् णिभ्रीत्यादिना च्लेश्वाङ् धातोश्चङादेशः ॥ ३६ ॥

रतिपतौविजयास्त्रमिषुर्यथा जयति भीमसुतापि तथैव सा ।
 स्वविशिखानिव पञ्चतया ततो नियतमैहत योजयितुं स ताम् ॥
 शशिमयं दहनास्त्रमुदित्वरं मनसिजस्य विमृश्य वियोगिनी ।
 झडिति वारुणमश्रुमिषादसौ तदुचितं प्रतिशस्त्रमुपाददे ॥ ३८ ॥
 अतनुना नवमम्बुदमांबुदं सुतनुरस्त्रमुदस्तमवेक्ष्य सा ।
 उचितमायतनिश्वसितच्छलाच्छ्वसनमस्त्रममुश्वदसुं प्रति ॥ ३९ ॥

रतिपतेरिति ॥ रतिपतः कामस्य, यद्येषुः विजयस्यास्त्रं विजयास्त्रं
 विजयसाधनमायुधं जयति । तथैव सा भीमसुतापि विजयास्त्रं सती जयति ।
 ततस्तस्मात् (हेतोः), स कामः, स्वस्य विशिखानिषुनिव, तां भैमी, पञ्चतया
 पञ्चसङ्ख्याकत्वेन, मरणेन च । 'पञ्चता पञ्चभावे स्यात् पञ्चता मरणेऽपि च'
 इति विश्वः । योजयितुमैहत । स्वेषुधर्मविजयास्त्रत्वेनेव पञ्चत्वेनापि योजयितु-
 मैच्छत् । निश्चतं सत्यमित्युत्प्रेक्षार्थः । अन्यथा, किमर्थमेनामित्यं पीडयेदिति
 भावः । उपमानोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ३७ ॥

शशिमयमिति ॥ वियोगिन्यसौ भैमी, उदेतीत्युदित्वरमुयात्, "इष्णवा-
 जिसर्तिभ्यः क्वरप्" । शशिमय शशिरूपं, मनसिजस्य दहनास्त्रं आग्नेयास्त्रं,
 विमृश्यालोच्य, झडिति द्राक् । अश्रुमिषाद्धारुणं वरुणदेवताकं, "सास्य देवता"
 इत्यणप्रत्ययः । तस्याग्नेयस्योचितं प्रतीकारक्षमं प्रतिशस्त्रमुपाददे प्रयुक्तवतीत्यर्थः ।
 चान्द्रतापासहिष्णुरक्षरणा केवलमरोदीदित्यर्थः । सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ३८ ॥

अतनुनेति ॥ सा सुतनुर्भैमी, नवं नूतनं, अम्बुदं मेघमेघ, अतनुना
 अनन्नेन, उदस्तं उत्क्षिप्तं, आम्बुदमम्बुदसम्बन्ध्यत्वं पर्जन्यास्त्रं, अवेक्ष्य आयत-
 निश्वसितच्छलाद्दीर्घनिश्वासाभिषादमुमम्बुदं प्रति, उचितं प्रतीकारक्षमं, श्वस्रं
 श्वसनात्मकमस्त्रं वायव्यास्त्रममुश्वत् प्रायुङ्क्त । मेघदर्शनात् दीप्तमदनज्वरा, दीर्घ-
 मुष्णश्च निश्वासासेत्यर्थः । अत्रापि सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

रतिपतिप्रहितानिलहेतितानां प्रतियती सुदती मलयानिले ।
 तदुरुतापभयात्तमृणाळिकामयमियं भुजगास्त्रभिवादित ॥ ४० ॥
 न्यधित तद्दृदि शल्यमिव द्वयं विरहिताञ्च तथापि च जीवितम् ।
 किमथ तत्र निहत्य निखातवान् रतिपतिस्तनविल्वयुगेन तन् ॥
 अतिशरव्ययता मदनेन तां निखिलपुष्पमयस्त्रशरव्ययान् ।
 स्फुटमकारि फलान्यपि मुञ्चता तदुरसि स्तनताळयुगार्पणा ॥ ४१ ॥

रतिपतीति ॥ सुदतीय भेमी, मलयानिले विषये, रतिपतिप्रहितानिल-
 हेतितानां नामप्रयुक्तवायव्याश्रयताम् । 'द्वैतस्यैव प्रहरणं हायुधवाश्रयनं च'
 इति दलायुधः । प्रतियता जानतीः । इणश्चतसि ङीप् । तेनास्त्रेण य उरुस्तापः
 ततो भयात्, मृणाळिकामय पितृत्वं, भुजगास्त्रं, अक्षिण आश्रयती विमि-
 न्युत्प्रेक्षा । भुजगायां तातादात्वादिति भावः । "स्तयोश्चि" इतीकारः ।
 "हस्तदशान्" इति सन्धेयः ॥ ४० ॥

न्यधितेति ॥ रतिपतिस्तद्दृदि, भेमीहृदये, विरहितानां विरहितव्य, तथापि विरहितादीप, जीवितयोगे द्वयं, शल्यं शङ्कितं, न्यधित निखातवा-
 निशयः । जीवतो विरहः विरहिणो जीवनञ्च द्वे अपि शल्यप्रभे इत्यर्थः ।
 दधोर्लुङि लट् । "स्तयोश्चि" इतीकारः । "हस्तदशान्" इति सन्धेयः ।
 अथ निखिलतामन्दरं, तच्छरव्ययं स्तनवेव विद्वे परिणतमित्यपत्ते, तद्योयुगेन
 तत्र हृदि निहत्य आहृत्य, निखातवान् किम् । यथा लोके निखातं शङ्कुं
 दाक्षिण्यं पक्षणेन ध्रुतिं तद्दृदिनि भावः । पूर्वार्धे शल्यनिखनोत्प्रेक्षा ।
 उत्तरार्धे निहत्य निहननोत्प्रेक्षा । निखातवानित्यनुवादः ॥ ४१ ॥

अतीति ॥ तां दमयन्तं, अतितरां शरव्ययता, अरव्यं लक्ष्यं कुर्वता,
 शरव्यशरव्यत "तत्करोति" इति ण्यन्ताहटदशानुप्रत्ययः । अत एव निखिला
 ये पुष्पमयाः मन्मृगादीनां, व्ययान् क्षयात्, फलान्यपि मुञ्चता क्षिपता

अथ मुहुर्वेदुनिन्दितचन्द्रया स्तुतविधुन्तुदया च तथा बहु ।
 पतितया स्मरतापमये गदे निजगदेऽश्रुविमिश्रमुखी सखी ॥ ४३ ॥
 नरसुराब्जभुवाभिच यावता भवति यस्य युगं यदनेहसा ।
 विरहिणामपि तद्रतवचुवक्षणमितं न कथं गणितागमे ॥ ४४ ॥
 जनुरधत्त सती स्मरतापिता हिमवतो न तु तन्महिमादृता ।
 ज्वलति फालतले लिखितस्सतीविरह एव हरस्य न लोचनम् ॥

मदनेन तदुरसि भेर्मावक्षसि, स्तनावेव ताले ताऽफले, तथोद्युगरावर्षणा क्षेपः,
 अकारि । स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । शरक्षये पाषाणादिनापि प्रहरन्तीति भावः ॥ ४२ ॥

अथेति ॥ अ गानन्तरं, स्मरतापमये कामञ्जररूपे, गदे रोमे । 'रोग-
 व्याधिगदा मया' इत्यमरः । पतितया ममया । अत एव, मुहुः बहु बहुधा,
 निन्दितचन्द्रया, तस्योद्दीपकत्वादिति भावः । मुहुः स्तुते विधुं लुदतीति विधु-
 न्तुदो राहुर्भया तथा, विधुन्तुदावादेवेति भावः 'तमन्तु राहुः स्वर्मानुसंहिकेयो
 विधुन्तुद' इत्यमरः । "विश्वददोस्तुद" इति स्वप्प्रत्ययः । "अर्द्धिदजन्तस्य
 सुम्" इति सुमागमः । तथा दमयन्त्या, अश्रुविमिश्रं मुखं प्रत्यास्ता अनिष्टा-
 चाङ्ग्या रुदती सखी, निजगदे निगदिता । विश्रुतेो ष्यपकर्तारं निन्दति तदप-
 कर्तारश्च स्तातीति भावः ॥ ४३ ॥

नरेति ॥ नरसुराब्जभुवां मनुष्यदेवब्रह्मणाभिच, यावता अनेहसा
 कालेन, यस्य जन्तोर्ययुगं भवति, गणितगमे ज्योतिरशास्त्रे, तत्सर्वं वक्तव्य-
 भवेति शेषः । यथा ब्रह्मणो दिनं देवादीनां युगादिकमित्युक्तम्, तदत्रन्यस्यापि
 गणितशास्त्रे वक्तव्यमिति भावः । ततः किंमत्याशङ्क्य आद । दादि, विरहिणो
 तयुगं कथं किमिति रतवताऽमाविद्युक्तानां युगां क्षणेन मितं गणनम् न । अवि-
 युक्तानां क्षणां वियुक्तानां युगमिति किमिति नांकमित्यर्थः । तथा तस्या एकैक-
 क्षणः एकैकयुगकल्पोऽभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

जनुरिति ॥ सती भवपूर्वपत्नी दक्षपत्न्या, स्मरतापिता विरहाम्रितता
 हिमवतो जनुर्जन्माधत्त । तस्य हिमवतो महिमा आदृतो यथा सा

दहनजा न पृथुर्देवपुत्रश्चा विरहजैव पृथुर्यति नेहशम् ।
 दहनभाशु विशन्ति रुध क्रियः प्रियसपासुमुपासितमुद्धराः ॥
 हृदि लुठन्ति कम्पा मितरामभूर्विरहिणीवधपङ्ककळाङ्केताः ।
 कुमुदसख्यकृतभ्तु वक्षिःकृतस्सखि विलोपना दुर्विन्नां विधोः ॥
 अयि ेभुं पमिपृच्छ गुरोः कुतः स्फुटमशिक्षयत दाहवदान्भताः ।
 ग्लपिताःस्मुगलाद्गुरलात्त्वया किमुदधौ जड वा बडवानलान् ॥

तन्मदिसाया, आहतन्मदिसा सती तु न । आहृतान्मयादित्येवभावाः अर-
 निपात् । विरहवापशास्यर्थे हिमाद्विजातः । १० टु वसतास्सामर्थ्यान्नेध-
 १२ सुप्रेक्ष । इरस्य काठले लिखितो ब्रह्मणः लिखितः सर्तौवरह एव
 ज्ज भति, तेषन्नं नेत्यारोप्यादाहवालक्षारः ॥ ४५ ॥

दहननेति ॥ दहनजा अग्निदाहजया, उवपुत्रयया तापदुःख, पृथुः
 अधिका न । विन्, विरहजैव पृथुः । ईदृशं न गार्ह उदासार्थं न वेत् । प्रियः,
 अगसुभपगतप्रार्णं, मृतं प्रिय, उपसित् मातु, उत्कृष्टा धूर्सागे कर्ता ता-
 न्दुरा, अगर्भलास्तस्य इत्यधः । “भृत्पू” इत्यादिना समारात्तोकारः ।
 दहनभाशु दहनं विशन्ति । अग्निभाशुद्विरहृदाः प्रवायिक इत्यधः । तस्य
 उत्तरिद्वाराथेन श्रोगामप्रियदेशकार्येण समगनात् कथेण कार्यामथेनरूपो-
 र्ध्यान्तरत्यासः ॥ ४६ ॥

हृदीति ॥ विरहिणीवधाद्यः पङ्कः पाप्मा । ‘अश्री पङ्कं सुमान् पाप्मा-
 इत्यमरः । तेन कळङ्किताः सघातकळङ्काः, अम्. ज्याः हृदि अभ्यन्तरे नितरां
 लुठन्ति वर्तन्ते । कुमुदैः सख्य कथेन्तीति तत्कृत्वा, पृथुद्धा इत्यर्थः । तस्य
 कळाः पाठकळा । इ सखि, विधोर्दुर्विन्नां दोषेण विलोपना दुर्वेजनाः पापिष्ठान-
 भन्ताः । इति विपुद्धान् अतिपृथ्वन्तीति भावः ॥ ४७ ॥

अयंति ॥ अयि सखि, विन्तुं परिपृच्छ । हे जड वा बडवानलान्, दहन-
 दान्यता दाहदातृत्वं, दाहकत्वमित्यर्थः । किं सखि तज्जम्मुगलकृते तस्य

अयमथोक्तिर्वधुवधपातकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्वते ।
 शितिनिकादृषदि स्फुटदुत्पतत्कणभागाधिकतारकिताम्बरः ॥ ४९ ॥
 त्वमभिधेहि विधुं सखि मद्रिरा किमिदमीदृगधिक्रियते त्वया ।
 न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ ह्रस्विरस्थितिभूरपि विस्मृता ॥
 निपततापि न मन्दरभूभृता त्वमुदधौ शशलाञ्छन चूर्णितः ।
 अपि भुनेर्जठरार्चिषि जीर्णतां नत गतोऽसि न पीतपयोनिधेः ॥

कण्ठात्, गरळात्, कालकूटात्, उदधा बडवानलाद्वा कुतः कस्माद्दुरोः
 स्फुटमशिक्ष्यत शिक्षिता, अभ्यन्तेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अयमिति ॥ अयं विधुः, अथोक्तिर्वधुवधपातकैः विभोगिल्लीहिंसापापैः,
 करणैः, भ्रमं भ्रमणं, अवाप्य प्राप्य । आपोतेष्वेवञ्चात् योत्यवादेशः ।
 “विभाषाऽऽप.” इति विकल्पादयादेशाभावः । शितिनिका कृष्णपक्षरात्रि-
 स्तस्यामेव एवदि शिलायां स्फुरन्तः पातवेगाद्दिदलन्तः तत उत्पतन्तश्चये कणः
 खण्डाः, तेषां गणैरधिकं तारकिताम्बरः भन्ना तारकवक्रताकाशमन् । एत
 णपक्षे ... कवाहुत्यमिति भावः । तारकवक्रञ्चद्वा “तन्करोति” इति
 यन्तात् कर्मणि च । “विष्मतोर्लुक्” इति मतुषो लृक् । दिवोऽन्तरिक्षा-
 पात्यते खलु । उत्कटपापकारिणः पुरं पारश्राम्य शिलायां निपात्य इत्यन्त
 भावः ॥ ४९ ॥

त्वमिति ॥ हे सखि, त्वं मद्रिरा विधुमभिधेहि उपात्मस्व । तत्प्रकार-
 वेवाह — त्वया महात्मनेति भावः । किं किमर्थमिदमीदृक् स्त्रीवधात्मकं (कर्म),
 अधिक्रियते आचर्यते । पयोनिधौ जन्म न गणितं यदि मासु । ह्रस्विर एव
 स्थितिभूर्निवासभूमिः, सापि विस्मृता । महाकुलप्रभृतस्य शम्भुशिरोधृतस्य
 त्वेदमनुचितमित्यर्थः ॥ ५० ॥

निपततेति ॥ हे शशलाञ्छन, सकळद्वैत्यर्थः । त्वमुदधौ निपतता ।
 त्वन्वसमस इति शेषः । मन्दरभूभृता मन्दराद्रिणापि न चूर्णितं, पीतपयो-

किमसुभिर्गोक्रितैर्जड मन्वसे मपि निमज्जतु भूमिसुतमिति ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्धिकां नलमुखेन्दुपरां विमुषस्यात् ॥ ५१ ॥

मुखरयस्व यज्ञोनवद्विण्डमं जलनिधेः कुलमुज्ज्वल पाधुना ।

अपि गृहाण वधूवधपौरुषं हरिणलाञ्छन मुख कर्षेनाम् ॥ ५२ ॥

निषेराचमितसमुद्रस्य मुनरगस्त्यस्य, जटरत्त्रिषि जटरानलेऽपि, जीर्षतां न गतोऽसि । वातापिवादिति भावः । बतति खेदे । मद्भाग्यविपर्यय एवायमिति भावः ॥ ५१ ॥

किमिति ॥ हे जब मूढ, गलितैर्निष्कामितैः, असभिः प्राणैः, स्वमार-गेनेलेधः । भूमिसुतामनो मपि चन्द्रे निमज्जतु निमज्जेत । सम्भावनायां कौट । एति मन्यसे किम् । “यस्मात् पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणकक्षुराविष्यं भनन्धं दिशः श्रोत्रं पृथिवीर्न शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् कष्या अप्सु रोहितं च रेतश्च निधीयते” इति श्रुतिप्रामाण्यादिति भावः । सोऽपि ह्यधिमान इत्याह—सः मृतभनध्न्न्मेतौत्थेवरूपाऽश्वाऽऽनधया यस्यास्तां तदर्धिका, “वेपाद्विभाषा” इति कपूसमासान्तः । “प्रत्ययस्यात्कात्पु-इदायसुप” इतीकारः, श्रुति पूर्वोक्तयेदवाक्यम् । विमुषो देवो विद्वांश्च, स्मरः नः सुखेन्दुः सुखचन्द्रः, परो मुख्यार्थो यस्यास्तां तत्पराम् । ‘परं दूरान्यमुख्येषु इति वैजयन्ती । मम आह किल ब्रूते खलु । विद्वदुक्त एवार्थो प्राज्ञ इत्यर्थः परतोऽपि मे भर्ता नल एव मान्य इति भावः ॥ ५२ ॥

मुखरयस्वेति ॥ हे हरिणलाञ्छन शशाङ्क, यद्यसः नवद्विण्डमं कीर्तिप्रकाशकं नूतनवाद्यविशेषं, मुखरयस्व मुखरं रवणं कुरु, अधुना जलनिधे-स्त्वज्जनकस्य कुलमुज्ज्वलय प्रकाशाय वधूवधपौरुषमपि वधूवधशौचं, गृहाण स्वोक्तम् । किन्तु, कुत्सितोऽर्थः कर्षेः प्रीतिकरः, “कीः कसत्पुरुषेऽपि” इति कुसन्दास्य कदादेशः । कर्षेण कर्षणा कर्षणशब्दात् “तत्करोति” इति क्त्वात् । तां मुख शीघ्रं मारय । न तं शीघ्रमेत्यर्थः । अथ वधूवधशब्दात्

कैतवसानुतामसति भास्वति तापय पाप
अहमरभ्यवलीकथितास्मि ते पुनरहर्पतिनिर्धुतवर्षताम् ॥ ५४ ॥

शाशकलङ्क भयङ्कर मादृशां ज्वलसि यन्निशि भूतपतिं भितः ।

तदंशुतस्य तवेदशभूतताद्भुतकरी परमूर्धविचूननी ॥ ५५ ॥

अवणपूरतमालदलाङ्कुरं शशिकुरङ्गमुखे सखि निक्षिप ।

किंनपि तुनिविलितस्थगयत्वमुं सपदि तेन तदुच्छ्रुसिभि क्षणम् ॥

निष्ठत्वेनाविधेयस्य विधानात् । “विष भुद्स्व” इतिविधेधपरो विध्याभावे ।
अनिष्टनिषेधभासपराक्षेपालङ्कारभेदः । तथा चालङ्कारसूत्रम् । अनिष्टं विध्याभासो
येति ॥ ५३ ॥

निशीति ॥ हे शशिन, पाप कूर । ‘वृशंसो घानुकः कूरः पाप’
इत्यमरः । निशि भास्वत्यसति । कैतवभासुतां कपटसूर्यत्वं भज । मां तापय,
किं त्वहच्छाहनि, अहर्पतिनां सूर्येण, “अह्रादीनां पत्यादिषु” इति रेफादेशः ।
ते तव, निर्धुतवर्षतां निरहङ्कारतां, अबलोकयितास्मि द्रक्ष्यामीत्यर्थः । छदि मिधि
तासिप्रत्ययः । पापिष्ठाः खनाशमासन्नमपश्यन्तः परान् हिंसन्तीति भावः ॥ ५४ ॥

शाशकलङ्केति ॥ हे शाशकलङ्क शशाङ्क, मादृशां वियोगिनामित्यर्थः ।
भयं करोतीति भयङ्कर उद्देजक, “मेघर्तिभयेषु कृन्ः” इति खच्प्रत्ययः ।
“असर्द्धिवत्” इत्यादिना मुमगमः । यद्यस्मात्, भूतपतिं शिर्षं, पिशाचपतिम्,
भितस्तन्न निशि ज्वलसि प्रदीप्यते । तत्तस्माद्भूतताद्भुतकरी भयस्य, श्रुतेतरस्य
तव, परेषां वृष्ट्यां स्वाविष्टानां च, मूर्धनिधूननी एकल विस्मयादन्यत्रावेशात्
शिरःकम्पकरी ईदृशभूतता इत्यंभूतत्वम् ईदृशपिशाचत्वत्वात्, अद्भुतकरी विस्मय
करी । इदं शिरोमणेद्भुतस्य तव इत्थं प्रज्वलनात्मकत्वमद्भुतमिति वाक्यार्थः ।
शीघ्रतः ईदृशकालतपिशाचत्वमद्भुतमिति व्यङ्ग्यार्थः ॥ ५५ ॥

अवणपति ॥ हे सखि, अवणपूरः कर्णावतंसः, यस्तमालदलाङ्कुरस्तमाल
पूरस्य, शशिकुरङ्गस्य मुखे वके निक्षिप । तेन तदाकाले यस्मिन्

असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं करगद्यैव गता वक्षियं कुतः ।
 पुनरुपैति निरुध्य निवास्यते सखि सुखं न विधोः पुनरीदयते ॥
 अथ ममैष चकोरशिष्टमुनेर्नैजति सिन्धुपिबस्य न शिष्यताम् ।
 अशितुमन्विमधीदरतोऽस्य वा शशिकराः पिबतः कति शीकराः ॥
 कुरु करे गुरुमेकमयाधनं बहिरितो मुकुरश्च कुरुष्व मे ।

विज्ञाति तत्र यदैव विदुस्तदा सखि सुखादहितं जहि सं वुसम् ॥

किञ्चिदपि, तुन्दलितं तुन्दिलीकृतः, स्थलीकृतस्सन्, अमुं शशिनं, स्थगयतु
 छादयतु । तत्समादत्तः, क्षणमुच्छसिभि प्राणिसि, “रुदादिभ्यश्चूर्णधात्वुक्”
 इतीडागमः ॥ ५६ ॥

असमये इति ॥ हे सखि, असमये मतिः कार्यधीः, उन्मिषति उदति
 ध्रुवम् । न तु, योग्यकाल इत्यर्थः । कुतः, यद्यस्मादियं कुरुः नष्टचन्द्राभावात्सा,
 करगता खायत्तैव, हस्तनक्षत्रगता च गता । तदास्तां, पुनरुपैति पुनरागच्छति
 चेदित्यर्थः । निरुध्य निवास्यते स्थाप्यते । तस्य फलमाह—विधोर्मुखं पुन-
 र्नेक्ष्यते । तस्मात्प्राशक्यादिति भावः । पापिष्ठस्य तस्यादशमेव फलमित्यर्थः ॥

अयीनि ॥ अथि सखि, एष मम चकोरशिष्टायापरार्थं गृहसंवर्षिते
 बालचकोरः । यथाह कामन्दः—“चकोरस्य विरज्येते न विषदर्शनात्”
 इति । पिबतीति पिबः, “पात्राभ्याम्” इत्यादिना शतृप्रत्यये पिबदेशः । सिन्धोः
 पिबस्य समुद्रपायिनो मुनेरगस्त्यस्य शिष्यतां, न ब्रजतीति काकुः । ब्रजतीत्यर्थः ।
 तथा च इयं चकोरश्चन्द्रं निदर्शेषं पाञ्चतीत्याशयः, न चैतदशक्याय साह—
 अन्विमधीदु पातुमधीतवतः अभ्यस्तवतः, अत एव, पिबतः अन्विपानप्रवृत्त-
 इत्याद्य चकोरस्य, शशिकराः कति वा शीकराः कतिचित्कथा इत्यर्थः । अत्र
 समुद्रपायिनो दण्डापूपिकया सत्तिकरपानसिद्धेरथापत्तिरलङ्कारः ॥ ५८ ॥

कुर्विति ॥ हे सखि, एकं गुणं ग्रहान्तं, अधोषनं तस्मात्पिब्यध्वनं
 अपोसुदरं, करे कुरु विश्वहीत्यर्थः । इतोऽस्मात्साधनादिति, मे मम सुकुर इत्यर्थः

ननु प्रहृष्टः किमुपैवशा न विषमो बडवानलवद्विधुः ।
 विषवद्विषमप्यमुना न स स्मरहरः किममुं बुभुजे विमुः ॥ ६४ ॥
 असितमेकसुराशितमप्यभून्न पुनरेष पुनर्विशदं विषम् ।
 अपि निपीय सुरैर्जनितक्षयं स्वयमुदेति पुनर्नवमार्णवम् ॥ ६१ ॥
 विरहिवगोवधस्यसनाकुलं कलय पापमशेषकळं विधुम् ।
 सुरनिपीतसुधाकमपापकं ग्रहविदो विपरीतकथाः कथम् ॥ ६२ ॥

च कुप्य विधेहि । तत्र पुकुरे यदा विधुर्विशतिं प्रातिफलति, तदैव, सुखा-
 दनाथासात्, अहितं धानुं, तं विधुं, इतं जहि मारय । इन्तेलोष्टि सिंघं हिरा-
 देक्षः । “इन्तेर्जं” इति जादेशस्य “असिद्धवदप्राभात्” इत्यसिद्धत्वान्न हेलेकृ ।
 अत्र चन्द्रप्रहारादिप्रलापा मेघसन्देहादिवन्मदनोन्मादविकारा इत्यनुसन्धेयम् ॥

उद्वर इति ॥ विषमः क्रूरकर्मा, विधुः, उदन्वताः उदधिना, “उदन्वा-
 नुदर्धं च” इति निपातः । बडवानलवद्वडवामिना तुल्यं, “तेन तुल्यं क्रिया-
 च्छेदात्” । उदरे कुक्षावेव किं न धृतः । अथवा, असुना, उदन्वता उज्जित-
 मप्यमु विधु विभुस्समर्थः स्मरहरः विषवद्विषेण कालकूटेन तुल्यं, पूर्ववद्वतिः ।
 किं न बुभुजे न प्रसते । उभयथापि स्वयं जीवेम इति भाक्ते ॥ ६० ॥

असितमिति ॥ आर्णवमर्णवे जातं, “तत्र जातः” इत्यण्यल्ययः ।
 असितं मेचकं, विषं कालकूटाहयमेकेनैव, सुरेण महादेवेण, अशितं गालितमपि,
 पुनर्नीभृताकृनि । एष चन्द्रो नामार्णवं विशदं विषं पुनस्मितं विधुः, सुरैर्बहुभि-
 र्देवैः, प्रथमोऽप्येति बहिरिख्यायुक्तक्रमेण, निपीय अनितक्षयं कृतनाशमपि, स्वयं
 ननु तद्रूपेषु, पुनरुदेत्यागच्छतीति व्यतिरेकः ॥ ६१ ॥

विरहीति ॥ हे सखि, विरहिवर्गत्रये व्यसनेनासक्त्या, आकुले सङ्कुले,
 सशब्दं, अशेषकळं पूर्णकळं, विधुं पापं कलय क्रूरं विद्धि, सुरैर्निपीता सुधा
 यस्य तं, क्षीर्णमित्यर्थः । बौषिकः कप्समाद्यान्तः । “आपोऽन्तरस्याम्” इति

विरहिर्बहुमानमवापि यस्स बहुलः सः । सा च तिथिः किममाकृता ॥
 तदमितस्सकलैरपि यत्र तैर्व्यरति सा च तिथिः किममाकृता ॥
 स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात्किमु विधुं प्रसते न विधुन्तुदः ।
 निपतितं वदने कथमन्यथा बलिकरम्भनिभं निजमुज्जति ॥६४॥

विकल्पान्द्रस्वाभावः । अपाप एवापापकस्तं सौम्यं कलय । तत्र...
 भावः । किन्तु, प्रहविदो देवहास्तु कथं विपरीतकथाः--“क्षीणेन्द्रार्किभूपुत्राः
 पापास्तत्सयुतो बुधः । पूर्णचन्द्रबुधाचार्यशुक्रास्ते स्युस्तुभग्रहाः ॥” इत्येवं
 विरुद्धवाचः । अनुभवविरोधाद्वाशं तद्वाक्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

विरहिभिरिति ॥ यः पशो विरहिभिः बहुमानं सत्कारमवापि
 प्रापितः, क्षीयमाणचन्द्रत्वादिति भावः । अवपूर्वादाप्रोतेर्गन्तात् कर्मणि छेड् ।
 “गतिबुद्धि” इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् । “प्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः”
 इत्यभिधानम् । स विरहिर्बहुकृतः पक्षः इहास्मिन् लोके, बहु बहुकार, लानि
 आदस इति व्युत्पत्त्या बहुलः “आतोऽनुपसर्गे कः” । न तु ‘बहोऽकलच्’ इति
 भावः । अजनि जातः । खल्वित्युत्प्रेक्षा । किञ्च, तत्रापि, यत्र यस्यां ति
 सकलैरपि तैर्विरहिभिः तदमितस्सस्य बहुमानस्यामितिरपरिमितिव्येति अकारि
 नष्टचन्द्रत्वादिति भावः । सा च तिथिः अमा अमितिर्बहुमानस्याप्यभि
 व्युत्पत्त्या अमा, अमानामका कृता किं, मातेर्भावाथे सम्प्रदादिक्रिप
 मत्वर्थये साकारश्लये यस्तेति लोपे अजायतष्टाप् । न त्वया सहभावाऽ
 सूर्योचन्द्रमसोरिति व्युत्पत्त्येत्युत्प्रेक्षा । अमेति सहार्थे अव्ययं ततो भावप्र
 न्मत्वर्थायाकाराष्टाप् ॥ ६३ ॥

येति ॥ विधुन्तुदो राहुः, विधुं चन्द्रं, स्वरिपोर्विष्णोस्तीक्ष्णं निशितं
 सुदर्शनं तदिति विभ्रमात् सादृश्यमूलभ्रमात् प्रसते किमु । ताडुच्छेदभयादिति
 भावः । अन्यथा, भयाभावे वदने निपतितं वदन्तर्गतम् । अत एव, निजं
 स्वायत्तं, बलिकरम्भनिभं उपहृतदप्युपसिक्तसकनुसुदर्शं, स्वाधिष्ठितमित्यर्थः ।
 ‘करम्मा दधिःसकृत्’ इत्यमरः । एवमिति शेषः । इत्युज्जति उद्विगतीत्युत्प्रेक्षा ॥

राहुः शशियुग्मे राहुः शशियुग्मे राहुः शशियुग्मे ।

गळनाळबिलाध्वना सखि विना गळनाळबिलाध्वना ॥ ६५ ॥

कथयन्ति पुराविदो मधुभिदं किल राहुशिरदिच्छदम् ।

विरहिमूर्धभिदं निगदन्ति न क नु शशी यदि तज्जठरानलः ॥ ६६ ॥

स्परसखी रुचिभिस्सरवैरिणा मखमृगस्य यथा दळितं शिरः ।

सपदि ज्दघजुभिषजौ दिवः सखि तथा तमसोऽपि करोतु कः ॥

धवनेति ॥ हे सखि, यद्वा राहुः वदनगर्भगतभासान्तःप्रविष्टं शशिक-
निजेच्छया स्वेच्छया, नोज्जति । असंशयं संशयो नास्ति । अर्थाभावेऽप्यधी-
भावः । किं स्वयं शशी अक्षितो गळित एव अत्ययं विना अकृन्तणेत्यर्थः ।
'असंशयोऽतिक्रमे कृच्छ' इति वैजयन्ती । गळनाळबिलाध्वना कण्ठनाळान्तः-
कुहरमार्गेण, गळति निस्सरति । राहोः शिरोमाप्रत्वेन कण्ठनाळान्तःप्रगतस्यक्षितस्य
अंतराभिः संयोगविरहादस्य पापिष्ठखन्धोः पुनरुदय इत्युत्प्रेक्षाधर्मः ॥ ६५ ॥

ऋजुदश इति ॥ ऋजुदशः तः दान्विककार्यकः तदक्षिण, न त्वागाभि-
कार्यदक्षिण इत्यर्थः । पुराविदः पुराणज्ञाः, पूर्वपुरुषाः मधुभिद विष्णु, राहुशिर-
दिच्छदं कथयन्ति किल । किलेति वार्तायाम् । विरहिमूर्धभिदं वियोगशिरदिच्छदं,
न निगदन्तीति क्लृप्तः । तथैव कथनीयमित्यर्थः । कुतस्तस्य राहोर्जठरानले
अपि भस्तीति शेषः । शशी क नु न कापि स्यादित्यर्थः । राहुशिररच्छेदेन
राहोर्जठराभिः विच्छेदकत्वाद्द्विरहिमारकं शशिनमुज्जीवयत्ययं विष्णुर्विरहिशस्त्रे-
णैवैव व्यपदेश्यः न राहुशिररच्छेदीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

स्परसखीविति ॥ रुचिभिः क्लयकान्तिभिः, स्परसखी स्परसखी
सन्निधौ न, दिवो मिषजौ स्वर्भैवी स्परवैरिणा हरेण दळितं भित्तं, मख एव
मख मख मख मख धारिणा मखलेत्यर्थः, शिरो यथा सपदि संवघट्टः संयोजना-
त्प्राप्तः । नो मख मित्तं स तस्य वैरं निर्वासयतीति युक्तम् । किंतु, हे सखि

नलविमस्तकितस्य रणे रिपोमिच्छति । क्वबन्धनम्
 मृतिभिया मृशसुत्पततस्तमोप्रहशिरस्तद्वृद्धबन्धनम् ।
 सखि जरां परिपृच्छ तमदिशरस्सममसौ दधतापि क्वबन्धताम्
 मगधराजनपुर्व्व्युग्मवत् किमिति न प्रतिसीव्यति केतुना ॥ ६४ ॥
 वद विधुन्तुदमाळि मदीरितैत्यजसि किं द्विजराजभिया रिधुम् ।
 किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः पतित एव निषेव्य हि वारुणीम् ॥

कृत्तमसो राहोरपि तथा शिरस्सन्धानं करांतु । न कोऽपीत्यर्थः । हरस्य मख-
 मृगशिरच्छेदे पुराण प्रमाण, आश्विनाः पुनस्तत्सन्धाने "ततो वै तौ
 सख्य शिरः प्रत्यधताम्" इति श्रुतिः ॥ ६७ ॥

नलेति ॥ अथवा, रणे नलेन, विमस्तकितस्य तथापि मृतिभिया भयेन,
 मृशसुत्पतत उद्गच्छतो रिपोः, क्वबन्धगठेन अपमूर्धकळवरकण्ठेन सह तमो-
 प्रहस्य शिरः, तस्य गलस्यासृजा रक्तेन दृढबन्धनं निविडसंयोगं सृक्तिं न
 मिच्छति न मक्षच्छेत् । तथा च तज्जठराभिना चन्द्रो जीर्णेदिति भावः ॥ ६८ ॥

सखीति ॥ अथवा, हे सखि, जरां जराख्यां, निशाचरीं परिपृच्छ ।
 असौ जरा क्वबन्धतां अस्मिन्कतां दधतापि केतुना समं केतुप्रहणेण सह, तमसो
 राहोः शिरः, मगधराजस्य जरासन्धस्य, बपुदेलयोद्गरीरार्धभागयोः, युग्मवत्
 युगळमिव, किमिति न प्रतिसीव्यति न सन्धते । शिरोमात्रं राहुद्गरीरमात्रं
 केतुः तयोस्सन्धाने पूर्व्ववत्तज्जठराभिना चन्द्रो जीर्णेदिति भावः । जराकृत्त-
 मन्धाने जरासन्ध इति भारती कथानुसन्धेया ॥ ६९ ॥

वधेति ॥ हे आळि सखि, मदीरितैः भद्राक्षयैः, विधुन्तुदं राहुं, वद
 रिपुं द्विजगलचन्द्रो ब्राह्मणश्रेष्ठश्च, तद्विषा त्यजसि किम् । जयास्तीत्याह—
 यद्यस्मादेव चन्द्रो वारुणीं प्रतीचीं सुराह्व । "वारुणी गन्धर्वायां प्रतीचीं
 सुरयोःपि" इति विश्वः । नित्येव यस्याः पीन्या च परिकल्पयन्तः तस्यां च

बहुविधे कण्ठमथे खलु तेन किं गुरुवद्विजवासनभोजितः ।
 मरुतिरस्य विभुस्तुव दाहिका मयि निरागसि का वद विप्रता ॥
 सकलया कलया किल दंष्ट्रया समवधाय यमाच विनिर्मितः ।
 विरुहिणीगणचर्वणसाधनं विधुरतो द्विजराज इति श्रुतः ॥ ७२ ॥
 स्मरमुखं हरनेत्रहुताशनाज्ज्वलदिदं विधिना चकृषे विधुः ।
 बहुविधेन वियोगिवधैरसा ज्ञानमिषादथ कालिकयाह्वितः ॥ ७३ ॥

इहवाः पतितोऽपि पुनर्दिवमन्तरिक्ष स्वर्गत्र एति मयि किमु । द्वयोरपि पतितयो-
 रधोगतिरेव नाध्वगतित्यर्थः । अतः पतितस्य कुतः श्रेष्ठ कुतस्तारां सवधे
 दाषधेति भावः ॥ ७० ॥

दहतीति ॥ हे विधुस्तुव, अयं विधुः द्विजवासनया द्विजत्वसामान्येने-
 त्यर्थः । पातित्येऽपि जातेरनपायदिति भावः । गुरुवद्वद्विजस्येव । “तत्र तस्येव”
 इति वतिप्रत्ययः । ते तव कण्ठ दहति खलु । विधुः तेन दाहनेोजितः किम् ।
 अस्य विप्रता का वद, न कापीत्यर्थः । तथा हि, अस्य विधोः प्रकृतिः निरागसि
 निरपराधायां मयि दाहिका दग्ध्रीः । अनपराधस्त्रीपातुकस्य कुतो ब्राह्मण्यमित्यर्थः ।
 “आगोऽपराधो मन्तुश्च” इत्यमरः । पुरा किल, क्षुधितेन गरुडमता पित्रा-
 देष्टेन म्लेच्छान् मक्षयता गाळतः प्रथद्विजः कश्चित् तद्गर्भगलेन सहस्रोत्तमं इति
 पौराणिको कथा । तथा माघश्चाह—“विप्रं पुरा पतगरादिषु निर्जंगारं” इति ॥
 सकलयेति ॥ विधुः सकलया कलया सकलाभिः कलाभिरथ, बहुधा
 दंष्ट्राभिः दन्तविशेषैः प्रकृतिद्रव्येण । उभयत्र जात्येकवचनम् । यमाच अन्तःकार-
 णसवधाय सम्यगवहितीभूय, विरुहिणीगणस्य चर्वणसाधनं, किञ्चिद्रक्षणसाधनं,
 विनिर्मितः किल, ब्रह्मणेति शेषः । अतोऽस्माद्दंष्ट्राविशेषवत्त्वाद्द्विजराज इति श्रुतः
 न तु विप्रविशेषत्वादित्यर्थः । ‘दन्तविप्रण्डजा द्विजा’ इत्यमरः । अन्तः-
 कारणसवधेति भावः ॥ ७२ ॥

स्मरमुखमिति ॥ अथ विधुस्तुवो नामोद स्मरमुखं ज्वलन् प्रज्वलन्

विधाविधोक्विगर्हणे व्यवहितस्य वृषेति विद्वन् ॥
 अक्षिरां दधती विरहज्वरं हृदयभाजमुपालभत स्वरम् ॥ ७४ ॥
 हृदयमाश्रयसे वत मामकं ज्वलयसीत्यमनङ्ग तदेव किम् ।
 स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः क भवितासि इताश हुताशवत् ॥
 पुरमिदा गमितस्त्वमहृदयतां त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया ।
 स्वर निरैक्ष्यत कस्यचनापि न त्वयि किमक्षिगते नयनैस्त्रिभिः ॥

विधिना देवेन हरेनेप्रहुताशनाचकृषे मध्ये आकृष्टः । अथवा, बहुविधेन वियोगि-
 क्षणेन यदेनः पापं, तेनैव कालिकया इयामिकया, शशमिषादङ्कितः । दाहकालिमा-
 ना, पापकालिमा वा, शकमिषादृश्यत इति सापहवोत्प्रेक्षाद्वयम् ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ अतितरामतिमात्रं, अव्ययघादासुप्रस्ययः । विरहज्वरं
 दधती सा दमयन्ती, इतीत्यं, व्यवहितस्य विप्रकृष्टस्य, विधोर्विधोक्विमि-
 विगर्हणं निन्दा वृषेति विमृश्य, अरण्यरुदितप्रायमिति विचार्य, हृदयभाजं सप्रहितं
 स्वरमुपालभत निनिन्द । पाक्षिकफलसम्भावनयोति भावः ॥ ७४ ॥

हृदयमिति ॥ हे अनङ्ग, ममेदं मामकम् । “तवकममकावेकवचनं”
 इत्यणि ममकादेशः । हृदयमाश्रयसे । तदेवेत्यं किं ज्वलयसि दहासि, वत ।
 इताश हुताश इत्यं, स्वयं त्वमपि हुतमश्रातीति हुताशोऽभिः, कर्मण्यण् । तद्वत् ।
 क्षणदग्धनिजेन्धना दग्धाश्रयस्सन्निस्सर्थः । क भवितासि क भविष्यसि, न
 क्षणदग्धनिजेन्धना अनेयतेन लृट् । परं हि साव्यसनेनात्मनाशं न पश्यसीत्याशयैर्न
 ज्ञासेनामन्त्रणम् ॥ ७५ ॥

पुरमिदिति ॥ हे स्वर, त्वं अक्षिगत इति शेषः । अनक्षिसन्निहृष्ट-
 कल्पमा दग्धुमसक्यत्वाद्वेप्यस्य च दाहाद्योगादिति भावः । पुरमिदा हरेण,
 मयमत्तं त्र्यसत्त्वं, क्षुभोदित्वाण्त्वाभावात् । तस्य परिप्लुतिशङ्कया त्वं
 त्रिभिरनयनैर्नयन्ती । अहृदयतां गमितं त्वं प्रापितः, “आक्षिगते”

...वसत्वपि मे न रतिः कुतः
 ...न सत्यमि सङ्गतिरस्ति वामनुमुता न भवन्त्वमियं किञ्च ॥
 रतिवियुक्तमनात्मपरह किं स्वमपि मामिव तापितवानसि ।
 कर्ममवापभृतस्तव सङ्गमादितरथा हृदयं मम दृश्यते ॥ ७८ ॥

इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वे तत्रैव कः । “प्यन्ते कर्तुश्च कर्मण” इति
 वचनात् । किञ्च, कस्यचनपि यस्य कस्यचिदपि, जनस्याक्षिगते इगोचरे, हेत्ये
 व । “हेत्ये त्वक्षिगतो वध्यः” इत्यमरः । त्वयि त्रिभिर्नयनैः किं न निरीक्षण
 क्रियेति न निरीक्षितम् । इतोऽस्य त्रिनयनत्वं व्यर्थमेवेत्यर्थः । स्वाक्षिगत इव
 नादशाक्षिगतेऽपि त्वयि तृतीयाक्षिनिरीक्षणाभावादपरोपकारिणस्तस्य वैयर्थ्यं,
 निरीक्षयन्न देवस्य जितकामत्वदन्येषां तु कामजितत्वादुत्प्रेक्ष्यत इति । त्वयि
 विरक्षितोऽपि कर्मणोऽपि स्वरस्य अनेकशक्तियुक्त्येति न्यायेन मातृरि प्रहृत
 भित्त्वादिषदाधारत्वविवक्षायामविपक्षितकर्मकादीक्षतेर्भावे लकारः । “प्रसिद्धे
 विवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” इति वचनात् ॥ ७६ ॥

स्वहृदयर इति ॥ हे स्वर, रतेः रतीदेव्याः, सन्नुष्टेषु सहसरोऽसीति
 विश्रुतिः प्रसिद्धिः । त्वयि च सति हृदयस्थे सत्यपि, मे कुतो रतिर्न । अथवा,
 सम्प्रति वा युवयोस्सङ्गतिर्नास्ति । कुतः, इय रतिर्भवन्त नानुमुता किञ्च ।
 कियेति वार्तायाम् । अनुमरणाभावादसङ्गतिर्युक्तेत्यर्थः । अत्र प्रीतिलक्षणाया
 स्तेदेव्या सहामिदाध्यवसायादयमुपालम्भः । अत एवातिशयोफिरलङ्कारः ॥ ७७

रतीति ॥ आत्मानं परञ्च न जानातीत्यनात्मपरह सर्वधानुकमार, मामिव
 रतिवियुक्तं स्वमात्मानमपि तापितवानसीत्युपेक्षा । कुतः, इतीरथा, स्वाऽसन्तापने
 मातापभृतस्वापरहितस्य तव सङ्गमात् सम्पर्कान्मम हृदयं कथं दृश्यते । तस्य
 इत्येतावन्तो नातस्यवर्वादित्यर्थः । सन्तापनादपि, स्वयमतप्तेन त्वया परञ्चान्तापः
 कियेति यथा सच्छीलेस्तसुखैः शिलीमुखैरिति भावः ॥ ७८ ॥

अनुममार न मार कथं नु सा रतिरिति प्रथित्यापि विविता ।
 इयदनाथवधूवध्रपातकी दयितयापि तथासि किमुञ्जितः ॥ ७९ ॥
 सुगत एव विजित्य जितेन्द्रियस्त्वदुरुकीर्तितनुं यदनाशयत् ।
 तथे तनूमवशिष्टवतीं ततस्समिति भूतमयीमहरद्धरः ॥ ८० ॥
 फलमलभ्यत यत्कुसुमैस्त्वया विषमनेत्रमनङ्ग निगृहता ।
 अहह नीतिरवाप्रभया ततो न कुसुमैरपि विग्रहमिच्छति ॥ ८१ ॥

अनुममारेति ॥ हे मार मारक, पतिव्रते त प्रथितापि सा रतिः कः
 नानुममार कथं नानुयता । 'मृते श्रियेत या नारी सा स्त्री हेया पतिव्रता
 इत्यनुस्मरणं दिति भावः । अथवा, इयद्विरेतावद्विरसङ्गवैरित्यर्थः । अनाथवधून्
 वियोगिनीणां, वधेः पातकी त्वं, तथा दयितयापि विरहासहमानयापीति भावः
 उञ्जितः व्यञ्जोऽसि किमित्युत्प्रेक्षा । "आशुदेस्संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदण्डित
 एति स्मरणादिति भावः ॥ ७९ ॥

सुगत इति ॥ जितेन्द्रियो तया युगतो बुद्ध एव, विजित्य, तत्र उक्तं
 इतीं कीर्तिमेव तनुं शरीरं, यथास्मादनाशयत् नाशितवान् । ततः, कारणान्ध-
 शेषवतीमवशिष्टां भूतमयीं पाञ्चभौतिकां तव तनुं समिति युद्धे हरशम्भुरहरत्
 तस्मीचकारेत्यर्थः । तथापि निर्लेजः कथमित्यमस्मादज्ञानकदणं व्यथयसीति
 स्मिताः स्म इति भावः ॥ ८० ॥

फलमिति ॥ हे अनङ्ग, विषमनेत्रं अक्षं, कुसुमैर्निगृहता निरुन्धता,
 प्रहरतेत्यर्थः । त्वया यत्फलं मरणरूपमलभ्यते । अतस्तस्मात् फलादवाप्तमना
 नीतिः, सर्वथा साधनान्तरेणापि वैरनिर्घातनं कार्यमित्येवंरूपा (कर्त्री), कुसुमैरपि
 विग्रहं नैच्छति । अहहैत्यद्भुते । किमुत साधनान्तरे, कुसुमैरपि न योद्धव्यं कि
 कर्मानिधित्तैरैरिति नीत्या कुसुमान्शपि मोक्तं किमेवीति भावः ॥ ८१ ॥

कथं च विरहात्स्वप्नोऽपि त्रिनयनात्कथमापिय तां दृष्टाम् ।
 कथं च विरहात्स्वप्नो रसाद्रादभूतमात्तच्युतः स्वप्नु नापिवः ॥ ८२ ॥
 भुवनमोहनजेने किमेनसा तव परेत बभूव पिशाचता ।
 चतुर्ना विरहाधिमलीमसामभिभवन् भ्रमसि स्मर मद्रिधाम् ॥
 कथं ददासि न मृत्युमपि स्मर स्वलति ते कृपया न धनुःकरात् ॥
 अथ मद्रोऽपि मृतेन च मुच्यते न किल मुष्टिकरीकृतबन्धनम् ॥

अपीति ॥ हे स्मर, इतरामरवदेवतान्तरवत्, सुधां घयन् विवमपि,
 वेदशतप्रख्यः । त्रिनयनादीश्रवात्, कथं तां दृष्टां मरणावस्थां, आपिय प्राप्ते
 भूः आप्रोतेलिङि थलि कथादिनियमादिङगमः, फण बध । अथवा, रतेद्वेषाः,
 अधरसोष्ठस्य, रसे स्वादे, आदरादास्थावशात्, आलम्बनः प्राप्तामृतजुगुप्सस्वप्नः,
 'घृणा जुगुप्सा कृपयोः' इति वैजयन्ती । अमृतं नापिवः स्वप्नु । अमृतपाले,
 कथमन्येष्वमरेषु त्वमेकं मृत इति भावः ॥ ८२ ॥

भुचनेति ॥ परेत प्रेत, तव भुवनानां मोहनमचेतनीकरणं तजेनेनसा
 पापेन, पिशाचता बभूव किम् । कुतः, स्मर, यद्यस्माद्धुना विरहाधिना विज्ञेय-
 व्यथया मलीमसां मतिनां, मद्रिधां मादशीमकलामभिभवन् पीडयन्, भ्रमसि,
 पापिष्ठाः किल पिशाचतां गताः दुर्बलक्रीबालादीन् पीडयन्ति, त्वच्च तादृकोऽपि
 पिशाच इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८३ ॥

वदोति ॥ हे स्मर, मृत्युमपि न ददासि । तेन दुःखान्तो भवेदिति
 भावः । अथवा, कृपया ते करादनुरपि न स्वलति न भ्रश्यति । पूर्ववद्भावः ।
 अथ मृतोऽपि । तथापि न स्वलतीत्याह—मृतेन च मृतेनापि, उरीकृतबन्धनः
 उरीकृतबन्धनः इत्यर्थः । 'उर्यङ्गपूर्वररीभ्यश्च करोति कृते परः' इति
 महमतेः । मुष्टिर्न मुच्यते स्वप्नु । वदोति अथे । तवः कृतान्तादपि करोऽप्यपि
 भावः ॥ ८४ ॥

११२

विष्णुसंहिता

दृगपहृत्यपमृत्युविरूपताश्शमयते परनिर्जरसेविता ।
अतिशयान्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुतास्स्मर भवन्ति भवन्तमुपासितुः ॥
स्मर नृशंसतमस्त्वमतो विधिस्सुमनसः कृतवान् भववायुधम् ।
यदि धनुर्दृढमाशुगमायसं तव सृजेत् प्रकथं त्रिजगद्भजेत् ॥ ८५ ॥
स्मररिपोरिब रोपशिखी पुरां ब्रह्म ते जगतामपि मा त्रयम् ।
इति विधिस्त्वदिपून कुमुमानि किं मधुभिरन्तरसिन्धुदन्निर्भृतः ॥

दृगिति ॥ हे स्मर; परनिर्जरसेविता त्वतोऽन्यदेवतासेवको जनः
तृत् । दृशोरपहृतिः, अन्ध्यं, अपमृत्युरकालमरणं, विरूपता अज्ञवैषम्यं,
शमयते निवर्तयति । “ गिन्ध्वं ” इत्यात्मनेपदम् । मित्वाद्भस्त्रत्वम् । भवन्त-
मुपासितुः त्वत्सेविनो जनस्य तु । तीक्ष्णस्ये तृत् । “ न लोक ” इत्यादिवा षष्ठी-
प्रतिषेधः । अतिशयेनान्ध्यं दृष्ट्युपघातः वपुःक्षतिः शरीरविपत्तिः पाण्डुता
वैषम्यं भवन्तीति देवतान्तरभक्तस्य उक्तदोषघ्नान्तिः फलं, तद्रक्तस्य तदुदक
इत्यहो भक्तवात्सल्यं कामदेवस्येत्यपहासः । अत्रानर्थोत्पत्तिलक्षणो विषमालङ्कार-
भेदः ॥ ८५ ॥

स्मरेति ॥ हे स्मर, नृन् शंसतीति नृशंसो धातुकः, ‘ शंस हिंसायाम् ’
इति धातो पचाद्यच् । त्वमतिनृशंसः नृशंसतमः, अतो (हेतोः) विधिः
स्रष्टा, सुमनसः पुण्याणि भवतः, आयुधं कृतवान् । तव दृढं धनुरायसमशोभयं
आशुगं शरश्च सृजेद्यदि । त्रयाणां जगतां समाहारस्त्रिजगत् (कर्तुं), प्रकथं
विनाशं, ब्रजेत् । तव, पापिष्ठतां दृष्ट्वा, विदुषा परमेष्ठिना सम्यगनुष्ठितमिति
भावः ॥ ८६ ॥

स्मरेति ॥ स्मररिपोस्त्वदरेर्हरस्य रोपशिखी बाणामिः । ‘ पत्नी रोप
एतद्भयोः ’ इत्यमरः । पुरां त्रयमिव ते तव, रोपशिखी जगतां त्रयं मा ब्रह्मिवाति
व्रतैति शेषः । गम्यमान्ब्रह्मत्वादप्रयोगः । विधिः स्रष्टा, अन्निर्भृतस्तां, कुमुमानि

विधिरनङ्गमभेद्यमवेक्ष्य ते जनमनः खलु लक्ष्यमकल्पयात् ।

अपि स वज्रमदास्यत चेत्तदा त्वद्विषुभिर्व्यदलिष्यद्दसावपि ॥ ४८

अपि विधिः कुसुमानि तवाशुगान् स्मर विधाय न निर्वृतिमाप्तवाञ्छ् ।

अदित पञ्च हि ते स नियम्य तान् तदपि तैर्बत जर्जरितं जगत् ॥

उपहरन्ति न कस्य सुपर्वणस्तुमनसः कति पञ्च सुरदुमाः ।

तव तु हीनतया पृथगेकिकां धिगियतापि न तेऽङ्गविदारणम् ॥

कृत्वाऽप्यपरितुष्टस्तन्, त्वदिष्टन् कुसुमानि मधुभिर्मकरन्दैः अन्तरसिञ्चत् अपि
ज्ञानार्थमैक्षत् किमित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा पापिष्ठस्य ते को वारयितेति भावः ॥

विधिरिति ॥ विधिर्ब्रह्मा, अनङ्गमनवयवम् । 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवः'
इत्यमरः । अत एव अभेद्यमवेक्ष्य, निरवयवद्रव्यत्वाद्दविनाश्यं निमित्त्य जनमनः
ते तव, लक्ष्यमकल्पयादत्युत्प्रेक्षा । सावयवलक्ष्यदानपक्षे, स विधिर्वज्रम-
दास्यत चेद्दद्यादि, तदा त्वद्विषुभिर्व्यदलिष्यद्दसावपि व्यदलिष्यद्विज्ञानो भवेत् ।
अतो युक्तकारि स्रष्टेति भावः ॥ ४८ ॥

अपीति ॥ हे स्मर, विधिः कुसुमान्येव तवाशुगान्निधायापि, निर्वृति
कृतकृत्योऽस्मीति परितोष नोपनानित्युत्प्रेक्षा । कृतः, हि यस्मात् सोऽनिर्वृति
विधिस्तान् कुसुमान्याशुगानपि, नियम्य इत्यन्त एवेति नियमं कृत्वा । ते तव,
पञ्चैवादित दत्तवान् । तदपि मन्त्राधिपैः पञ्चभिरेव जगन् जर्जरितं जमरीकृतं
बतेति खेदः । विश्वनियन्ताप्येव विकल्पयन्तः, कोऽन्योऽस्ति नियन्तेति भावः ॥

उपहरन्तीति ॥ हे स्मर, पञ्च सुरदुमाः मन्दारादयः, कस्य सुपर्वणः,
कति तुमनसः, कियन्ति कुसुमानि, नोपहरन्ति नोपायनीकुर्वन्ति । सर्वस्या-
प्यमितमुपहरन्तीत्यर्थः । 'उपायनमुपप्राप्त्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । तव तु
हीनतया नीचतया, पृथक् प्रत्येकमेकिकामेकानिमेकैकां तुमनोव्यक्तिसुप-
हरन्तीत्यर्थः । अत एव पञ्चबाणत्वन्तवेति भावः । 'एकहाकिनप्रासादाश्च'

कुसुममयतिदुर्नयकारि ते किमु वित्तियं धनुविधिरप्रदीप ।

किमकृतैष यदेकतदास्पदे द्वयमभूदधुनापि नलध्रुवो ॥ ९३ ॥

षडृतवः कृपया स्वकमेककं कुसुममक्रमनन्दितनन्दनाः ।

ददति षड् भवते कुरुते भवान् धनुरिवैकमिधुनिव पञ्च तैः ॥ ९२ ॥

यदतनुस्त्वमिदं जगते हितं क्व स मुनिस्त्वय यस्सहते क्षतीः ।

विशिखसाश्रवणं परिपूर्य चेदविचलद्भुजमुञ्जितुमीशिषे ॥ ९३ ॥

इति चकारात् कन्प्रत्यये पूर्वस्येकारः । इयता एतावदवमानेनापि ते तवाङ्ग-
विदारणं शरीरविपत्तिर्नोस्ति धिक । अवमतस्य जीवनान्मरणमेव वरमिति
भावः ॥ ९० ॥

कुसुममिति ॥ विधिः कुसुममाप दुर्बलमपीत्यर्थः । अतिदुर्णयकारि
अनर्थकारकं धनुस्ते तव वित्तियं दत्त्वा, अप्रहीत् किमु पुनर्जहार किमित्युपेक्षा ।
॥ १११ ॥ दत्तं हर्तव्यमेवेति भावः । कित्त्वेष विधिः, किमकृत अकार्यमेव
हृतवानित्यर्थः । कुतः, यद्यस्मादेकस्य तस्य धनुष आस्पदे स्थाने, अधुना नलध्रुवो-
द्वयमभूदिति । तेनैव धनुषा नलध्रुवा द्वे निर्मितवता तेन कस्यकुसुमद्वय
कृत्यमारोपितं, यदेकासद्विष्णोर्द्वयमसद्यं सम्पादितमिति भावः ॥ ९१ ॥

षडिति ॥ अक्रमेण यौगपथेन नन्दितनन्दनाः प्रकाशितसुरोद्यानाः,
युगपन्निकुसुमदानसमर्था इत्यर्थः । षडृतवो वसन्तादयः, कृपया, न तु प्रीक्षेति
भावः । स्वकं स्वसम्बन्धिनं, एकमेकैकमेव, असहाये कन्प्रत्ययः । कुसुमं
ददाना इति शेषः । तथा चोक्तरीत्या, प्रत्येकमेकैकदानान्मिळित्वा, षड् भूषते
ब्रुव्यं ददति । तैः षड्भिः, कुसुमैरेकं धनुरिव, एकेनेति शेषः । पञ्चेधुनिव,
पञ्चभिरिति शेषः । भवान् कुरुते । अहो अहमस्मिन् इति निर्लेजस्य ते परिहिंसा-
स्वधनमिति भावः ॥ ९२ ॥

यदिति ॥ हे मार, त्वमतनुरशरीरीति यतद्विद्वमतनुत्वं जगते हितं
“हितक्षेत्रम्” इति धनुर्मी वक्तव्या । तथाहि विधिश्च बाणमभिनलध्रुव-

हे स्मरः सदा भस्म शब्दित्यभूः पशुपतिं प्रति यामिपुमप्रहीः ।

धूमसमृद्धुना वितनोदशरस्त्व पिकस्वर एव स पञ्चमः ॥ ९४ ॥

स्मरः समं दुरितैरफलीकृतो भगवतोऽपि भवद्दहनश्रमः ।

सुरहिताय हुतात्मतनुः पुनर्ननु जनुर्दिवि तत्क्षणमापिथ ॥ ९५ ॥

विरहिणो विमुखस्य विधूदये शमनीदिकपवनस्स न दक्षिणः ।

सुमनसो नमयन्नटनौ धनुस्तव तु बाहुरसौ यदि दक्षिणः ॥ ९६ ॥

मर्कप्रहस्तं यथा तथा, आश्रवण परिपूर्णकर्णमाकृष्य उज्जितं मोक्षतुमीशिवे
वाक्त्रोपि वेद्यस्तव क्षतीः प्रहारान् सहतः, स मुनिः कः, न कापीत्यर्थः ।
अनङ्गत्वेऽप्येवं जगद्गोष्ठिणस्त्व धानुष्कान्तरवत् कायव्यापारे, जगति जितेन्द्रिय-
कथैवास्तमियादित्यनङ्गत्वमेव जगदितमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

— सहेति ॥ हे स्मर, पशुपतिं प्रति, यामिपुमप्रहीस्तया सह शब्दिति
सहसा भस्माभूः, अधुना वितनोरनङ्गस्य तव पिकस्वरः कोकिलालाप एव, सः
दग्धः पञ्चमः, पञ्चसङ्ख्यापूरणशरीरोऽभूत् । ध्रुवम् । अत एव, पिकः कृजति
पञ्चममित्यादौ पिकस्वरे पञ्चमसंज्ञाप्रवृत्तश्चेति भावः । 'पञ्चमो रागभेदे श्यात्
पञ्चानामपि पूरण' इति विश्वः । शरकार्यकारित्वात् पिकस्वरस्य शरत्वात्प्रेक्षा ॥

स्मरेति ॥ हे स्मर, भगवतो हरश्चापि, दुरितैस्समं भवत्पपैस्सह
भगवद्दृष्ट्यात्स्य पापहरत्वादिति भावः । भवद्दहनश्रमोऽफलीकृतो निष्फलीकृतः,
सुरहिताम् हुतात्मतनुर्हरकोपानले त्यक्तस्वदेहस्सन्, तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दिवि बुलुके, पुनर्ननुः पुनरुपतिमापिथ ननु प्राप्नोषि
कृच्छ्र । सुरप्रार्थितात्सदादेवेति शेषः । तच्चास्त्वपफलमिति भावः ॥ ९५ ॥

विरहिण इति ॥ हे शर, तवासौ बाहुर्यदि विधूदये अन्त्रोदये, सहाय-
कभे सतीत्यर्थः । सुमनसः पुष्यं नाम धनुः, अटनौ कोटौ । 'कोटिरस्याटनिर्गो
शः' इत्यमरः । नमयन् दक्षिणो विरहिजनप्रहारदक्षस्कार, प्रहृतुं प्रहृतव-

किमु भवन्तमुमापतिरेकं मद्युदन्धमयो गिजनान्तकम् ।

यदजयत्त एव न गीयते स भगवान् मदनान्धकमृत्युजित् ॥ ९७

त्वमिव कोऽपि परापकृतौ कृती न ददशे न च मन्मथ शुश्रुवे ।

स्वमदहृद्दहनाञ्ज्वलतात्मना ज्वलयितुं परिरभ्य जगन्ति यः ॥ ९८

द्विष्यर्थः । “सव्येतरश्च” इति ध्वनिः । तदा विमुखस्य विह्वलमुखस्य चन्द्रो-
दयपराह्मुक्त्वात् विरहिणा वियोगिजनस्य सः दक्षिणत्वेन प्रसिद्धशमनदिकू-
पवनो याम्यदिक्कारुतः, दक्षिणो दाक्षिण्यवान् सव्येतरश्च न । किं तु सोऽपि
त्वत्सहकारित्वाभिदेयप्रहृतेर्वेष्यर्थः । अतस्त्वानर्थमूलत्वात् त्वमेव षापिष्ठ
इत्यर्थः । प्रत्यह्मुखस्य दक्षिणोऽपि वाम इति ध्वनिः । शमनदिकूपवनोऽपि
न दक्षिण इति राहुरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ९६ ॥

किञ्चित् ॥ हे मदन, उमापतिः मदश्च मुञ्च, द्वन्द्वैकवद्भावः । तेन
मद्यमुदा मदानन्दाभ्यां अन्धयति व्यामोहयति कामिजनमित्यन्धं अन्धकम् । “अन्ध
दृष्टिप्रतीघाते” इति घातोश्चौरादिकात् पचायन् । अयोगिजनान्तकं वियोगिजन-
मृत्युं, एककमेकाकिन, भवन्तमेव अजयदिति यत् । तत् एव स, भगवान्
उमापतिः । मदनान्धकमृत्युजित् मदनजिदन्धकजिन्मृत्युजिदिति न गीयते
किमु, गीयन् एवेत्यर्थः । मदनवदन्धकमृत्यु अपि त्वत्तोऽन्यौ न स्त इति
भावः । अत्र मदनादीनां मिथो भेदेऽप्यभेदोक्तेशोक्तिः ॥ ९७ ॥

स्वमिति ॥ हे मन्मथ, त्वमिव परापकृतौ परापकारे कृती कुशलः
कोऽपि न ददशे न दष्टः, न शुश्रुवे न च धृतः, यः अपकर्ता दहनादप्रसंयोगात्,
ज्वलता प्रज्वता, आत्मना स्वात्नेन जगन्ति परिरभ्याश्लिष्य ज्वलयितुं दग्धुं,
स्वमान्मानं, अदहन् । परिरभ्य परगात्रद्वुणाय स्वगात्रे पङ्कलेपवत्, परदाह-
न्यसनोदवात्सदाहातीकारस्तथेत्यहो दुर्भ्यसनमिति भावः ॥ ९८ ॥

शम्भुना नयनाविषि शम्भुना भुवनशान्तिफलोमहविः कृतः ।

तत्र वयस्यसपास्य मधुं मधुं हतवता हरिणा वत किं कृतम् ॥ ९९ ॥

इति शिवसखीसखैव भृशं प्रियाधरपिपाशु तवाननमाशु तत् ।

अजनि पांसुलमप्रियवाम्ज्वलन्मदनशोषणधाणहतेरिव ॥ १०० ॥

प्रियसखीनिवहेन सहाथ सा व्यरचयन्निर्मधेसमस्यया ।

हृदयमर्मणि मन्मथसायकैः क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा ॥ १०१ ॥

त्वमिति ॥ हे मार, शम्भुना नयनाविषि नेत्राधिशिखायां त्व भुवनानां शान्तिके शान्तिप्रयोजके । “प्रयोजनम्” इति ठक् । हामहविराहुतिः कृतः । उचितं वयस्य वधादिति भावः । तत्र वयस्यं सखायं, मधुं वयन्त अपास्यो-पेक्ष्य मधुं मध्वास्थं, दैत्यं हतवता हरिणा किं कृतम् । अतांत् खेद । वयस्यवधा-द्धरस्साधुकारी । हरिस्तदुपेक्षणादसाधुकारास्त्वर्थः । समिन्नः स्मरो वध्य इति भावः ॥ ९९ ॥

इतीति ॥ प्रियस्य नलखाधरमोष्ठ पिपासु पातुमिच्छु, मधुपिपासुप्रभृती-नां गम्यादिपाठात् समास इति वामनः । तत् प्रसिद्धम् . तस्या भ्रम्य-आननम्, इतीत्यं, क्रियन्तवैव, अप्रियवामिर्गमिर्गुक्तिभिः, ज्वलतः क्रुष्यतो मदनश्च यः शोषणधाणः तस्य हतेः प्रहारादेवेति हेतुः प्रेक्षा । आशु भृशं, पांसुलं पांसुमद्ववं, अजनि जातम् ॥ १०० ॥

प्रियसखीति ॥ अथ सा दमयन्ती, मन्मथसायकैः हृदयमर्मणि क्षत-तमा गाढं प्रहता । अत एव बहु भाषितुं प्रपद्यन् वक्तुमक्षमा सती प्रियसखी-निवहेन सह आससखीसखेन सार्धं अर्थरूपया समस्यया मद्गृहकारिकया । ‘समस्या तु समासार्थी’ इत्यमरः । संज्ञायां समजनितवदेत्यत्र मपूर्वादस्यते-र्चाशुल्लकः क्यच्’ इति क्षीरस्वामी । गिरं व्यरचयत् । पूर्वार्धे सखीजनसमस्या-साधुत्तरत्वेनोत्तरार्धे स्वयमरचयदित्यर्थः ॥ १०१ ॥

अकरुणादिव सूतशरादसूत सहजयाऽऽपि धीरतयात्मनः ।

असंख एव ममाद्य विरोधिनः कथमरीन् सखि रक्षितुमात्थ माम् ॥

हितगिरं न शृणोषि किमाश्रवे प्रसभमप्यव जीवितमात्मनः ।

सखि हिता यदि मे भवमीहशी मदरिभिच्छसि या मम जीवितम् ॥

अमृतदीधितिरेव विदभजे भजसि तापममुष्य किमंशुभिः ।

यदि भवन्ति मृतास्सखि चन्द्रिकाः शशभृतः क तदा परितप्यते ॥

अकरुणादिति ॥ हे भैमि, आपदि सहजया धीरतया धैर्येण । विपदि धैर्यमिति नीतेरिति भावः । अकरुणाविदेयान् सूतशरात् कुसुमेषोः, आत्मनः स्वस्यासून् प्राणान् अब रक्ष । अवेदानीमराय एव मम विरोधिनः शत्रवः । तन्मूलत्वाद्दुःखसंवेदनस्येति भावः । हे सखि, मां कथमरीन् रक्षितुमात्थ ब्रवीषि “श्रुवः पश्यानाम्” इति साशुः । सम्प्रति मे प्राणरक्षणमाशीविषपोषणं पयोमि-रिति भावः ॥ १०२ ॥

हितगिरमिति ॥ आशृणोति वाक्यमिति आश्रवा । पचाथच् । हे आश्रवे वानकशिशुण । ‘वचने रिपत शशत्रव’ इत्यमरः । असभं बलादप्यात्मनो जीवितं प्राणमव रक्ष । “एति जीवन्तमानन्दो नर वीरशतस्रि” इति न्यायादिति भावः । हितगिरमासवाक्यं किं न शृणोषि । हे सखि, या त्वं मदरि मम जीवितमिच्छस्यपेक्षसे । ईदृशीत्थं शत्रुवृद्धिमीहमानापि, मे हितं भवसि यदि । न तु भवसि । अनो न शृणोमीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

अमृतदीधितिरिति ॥ हे विदभजे दमयन्ति, एष इति पुरोवर्तिनो हस्तेन निर्देशः । अमृतदीधितिः सुधांशुः, अमुष्य सुधांशोरंशुभिः किमिति तापं भजसि । अत्राश्रुतशब्दस्यार्थान्तराश्रयेणोत्तरार्थ—यदीति ॥ हे सखि, शशभृतचन्द्रिकाः मृताः भवन्ति यदि तदा कः परितप्यते, न कः प्रोष्यते । अस्यामृतदीधितित्वादेवेदं दुःखं, मृतदीधितिष्वेतत् सर्वैरिच्छामिदस्त्वपि न भवति ॥

अत्र भूति सख भूमिभवेतुकासयमचण्डमरीचिरुद्भवति ।
 अचलवति स्फुटमातृमुसुरैरनुभवं वचसा सखि लुम्पसि ॥ १०५
 अयि शपे हृदयाय तवैव तथादि विधोर्न रुचेरसि गोचरः ।
 रुचिफलं सखि दृश्यत एव यज्ज्वलयति त्वचमुल्लयत्यसन् ॥
 विधुविरोधितेथेरभिधायिनीमयि न किं पुनरिच्छसि कोकिलाम् ।
 सखि किमर्थगवेषणया गिरं किरति सेयमनर्थमयी मयि ॥ १०७

अत्र भ्रूतेति सुषाविवक्षया प्रयुक्तस्य मृततत्पर्यत्वेन योजनाद्वक्रोक्तिरलङ्कारः ।
 “अन्वयोक्तस्य वाक्यस्य काका श्लेषेण वा भवत् । अन्यथा योजनं यत्र सा
 वक्रोक्तिर्निगद्यते ॥” इति ॥ १०४ ॥

व्रजेति ॥ (हे सुग्धे), धृति व्रजे धैर्ये भ्रज । अहेतुकां भीतिं त्यज । अच-
 मचण्डमरीचिदृशीतांशुरुदक्षत्युदेति, न चण्डाश्रुतिरित्यर्थः । आतपैरेव मुसुरैस्तुषानलैः
 ‘मुसुरस्तु तुषानल’ इति वैजयन्ती । स्फुटं प्रत्यय यथा तथा ज्वलयति दहति ।
 हे सखि, अनुभवं प्रत्यक्षं वचसा आगमनं लुम्पसि दाशये । तदयुक्तं प्राबल्यन-
 वाक्यसंबन्धं प्रत्यक्षेणैवास्य बाधादित्यर्थः । अत्राचण्डकरे चण्डकरभ्रान्त्या भ्रान्ति-
 मदलङ्कारः ॥ १०५ ॥

यदुक्तमयमचण्डमरीचिरिति तद्विश्रासयति—अयानि ॥ अयि (सुग्धे),
 भूमि, विश्रंसिहीति शेषः । विधोश्चन्द्रस्य रुचेस्तेजसो गोचरो विषयो नाधि-
 क्तिदि, त्वदङ्गसङ्गीदे तेजश्चान्द्रं न चेदित्यर्थः । तत्तर्हि तवैव हृदयाय शपे ।
 त्वकीविताय हृद्यामीत्यर्थः । “श्लघद्द्” इत्यादिना सम्प्रदानेवाचतुर्था ।
 तर्हि, सखि रुचिफलमेव तेजोमात्रकार्यमेव दृश्यते । न तु चन्द्रकार्यम् ।
 मद्भाग्यविपर्ययेणाभिभवानिवृत्तरिति भावः । कुतः, यद्यस्मात्त्वच्च उच्यते
 दहति । असन् प्राणान्, उल्लयति, उन्मूलयति । सर्वं तेजः उष्णताहाहकमेव
 अभिभवान्नु विपर्यय इति पदार्थतत्त्वकमदिनः ॥ १०६ ॥

विधुविचि ॥ अयि भूमि, विधुविरोधितेथेः कृष्णव्याया नष्टेभुविते

हृदय एव तवास्ति स बलमस्तदपि । हे दमयन्ति विपद्यसि ।

हृदि परं न बहिः खलु वर्तते सखि यतस्तत् एव विषयते ॥

स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा हृदयमप्यनलंकृतमद्य ते ।

सखि हतास्ति तदा यदि हृद्यपि प्रियतमस्स मम व्यवधापितः ॥

इदमुदीर्यं तदैव मुमुर्छं सा मनसि भूर्छितमन्मथपावका ।

क सहतामवलम्बलवच्छिदामनुपपत्तिमतीमपि दुःखिता ॥११०॥

रभिधायिनी, तदभिधायककुहूशब्दोच्चारणीं कुहू कुहिति नामग्रहां तदाह्वयि-
नीमित्यर्थः । कोकिलां पुनः किं नेच्छसीत्यर्थः । हे सखि, अर्थगवेषणया कुहू-
शब्दस्य नष्टचन्द्रा तिथिरर्थे इति विचारेण किम् । तत्साध्यं किमपि नास्तीत्यर्थः ।
गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीया । कुतः, सेर्यं कोकिला भवि विपये
गवादेशब्दव्यभिधेयवती न भवतीत्यनर्थमयी, रथघोषादिवदर्थेऽन्यत्वात् ।
किंच, अनर्थमया अज्ञानघोषवदापद्रूपा न तान् । अनर्थशब्दान्मथप्रत्ययः ।
गिरं किरांत विक्षिपति ॥ १०९ ॥

हृदय इति ॥ हे दमयन्ति, सः ते बलमः नलः तव हृदय एवास्ति
वर्तते । तदपि तथापि किं विपीदासि खियसे । हे सखि, यतो हृदि परं हृद्येव
वर्तते बहिर्न वर्तते खलु । तत् एव विषयते खियते । सदेभावे लट् । यतः
स्पर्धते एव । न तु हृद्यते । अतो मे विशाद इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

स्फुटतीति ॥ हे भैमि, मदनोष्मणा कामञ्जरेण, हारमणौ हृदया-
लङ्कारेण स्फुटति विदळति सात, अद्य ते तव हृदयं वक्षोऽपि अलङ्कृतं न
भवतीत्यनलंकृतं अपरिष्कृतं जातम् । अथ हृदयमन्तरङ्गमप्यनलं नलरहितं
कृतमित्यर्थान्तरं मन्वोत्तरमाह—हे सखि, स प्रियतमः मम हृद्यपि व्यवधापितो
यदि दूरीकृतश्चेत् । दधातेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । “अतिही” इत्यादिना
पुगायामः । तदा हतास्मि । बक्रास्फिरलङ्कारः । लक्षणयुक्तम् ॥ १०९ ॥

इदमिति ॥ सा भैमि, इदं पूर्वोक्तं सखि हतास्मीति वाक्यं उदीर्यं
उच्चार्यं तदैव मनसि मूर्छितमन्मथपावका प्रवक्तव्यमाज्ञाः सती, अमुञ्छं मनोह ।

अथ कापि सुखं सांख्यं ध्वली व्यधित कापि सरोजदलेः स्तनी ।
 व्यधित कापि हृदि व्यजनानिलं न्यधित कापि हिमं सुतनोस्तनी ॥
 यमपचचार चिरं मृदुशीतलैर्जलजजालमृणालजलादिभिः ।
 त्रिपक्षलीनिवहस्स तथा क्रमादियमवाप यथा लघु चेतनाम् ॥
 अथ कले कलय श्रसिति स्फुटं चलति पक्ष्म चले परिभावाय ।
 अधरकम्पनमुन्नय मेनके किमपि जल्पति कल्पते ऽणु ॥ ११३ ॥

मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोरित्यर्थेऽपि धातोः स्मरणात् । तथाहि, दुःखिता
 सजातदुःखा, दुःखिनी सा । अनुपपत्तिमतीमनलकृतमितां श्लेषश्चन्द्रश्रवण-
 जन्मभ्रान्तिविषयात्वादनूपपक्षामपीत्यर्थः । अवलम्बलवस्य हृदयसन्नतिमात्र-
 लक्षणस्य प्राणाधारलेशस्यापि छिदामुच्छेदं वः सहतां, कथं सहदित्यर्थः । दुःखी
 द्विप्रस्य भ्रान्तमभ्रान्तं चानिष्टसवेदनमतिदुःसहमतो युक्तमस्या मूर्च्छनामिति
 भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ११० ॥

व्यधितेति ॥ कापि सखी सुतनोर्भेभ्या मुञ्चं सलिलं अधित आहित-
 वतीत्यर्थः । कापि स्तनी सरोजदलेः व्यधित पिहितवती, धष्टिदागुरिरहोपमवा-
 प्योऽपसर्गयोः इत्यपरकारलोपः । कापि हृदि व्यजनानिलं व्यधित विदितवती ।
 तालवृन्देन वीजयामोसेत्यर्थः । कापि तनौ शरीरे हिमं चन्दनम् । 'चन्दनेऽपि
 हिमं विदुः' इति विश्वः । न्यधित निहितवती ॥ १११ ॥

उपपचचाररेति ॥ स त्रिपक्षलीनिवहः मृदुशीतलैर्जलजजालमृणाल-
 जलादिभिः, जलजजालैः पद्मसमूहैः, मृणालैर्जलैः, आदशब्दाद्यजनादिशाधन-
 विधौषैः, क्रमाच्चिरं तथोपचचार । यथेयं भैभी लघु क्षिप्रं चेतनो संज्ञामवाप ॥

अथ भेभ्याः कलादयस्ततः सङ्घटतामां तद्दशापरीक्षाभ्यप्राणां मियः
 कलकलं श्लोकद्वयेनाह—अथेति ॥ अथानन्तरं, इति गिरः शुभुच्चिर इति
 संज्ञाभ्यः । ता एवाह—हे कले स्फुटं व्यक्तं श्रसिति प्राणिति, कलय आकलय ।

रक्षय चारुमते स्तनयोर्वृत्ति गणय केशिनि कैश्यमसंयतम् ।
अवगृहाण तरङ्गिणि नेत्रयोर्जलक्षराविति शुभ्रुवरे गिरः ॥ ११३ ॥

कलकलस तवाळिजनाननादुदलसिद्धिमु इस्वरितैरितैः ।
यमधिगम्य सुतालणमेतवान् द्रुततरसं विदर्भपुरन्दरः ॥ ११५ ॥

कन्यान्तःपुरबोधनाय यदधीकारात्तं दोषा नृपं
द्वौ मन्त्रिप्रवाश्च तुल्यमगदंकारश्च तावृचतुः ।
देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं
स्यादस्या नलदं विना न वृळ्ने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥

हे चले, पक्ष्म नेत्रलोम चलति चधुरुन्मिषतीत्यर्थः । परिभावय पराश्रय ।
हे मेनके, अधरकम्पनमोष्ठचलनमुन्नय तर्कय । हे कल्पलते, किमपि जल्पति
शृणु ॥ ११३ ॥

रक्षयेति ॥ हे चारुमते, स्तनयोर्वृत्तिभावरणं रक्षय । हे केशिनि,
असंयतं विस्तृतं, कैश्यं केशसमूहं, “केशाश्चाभ्यां यत् छावन्यतरस्याम्” इति
यउप्रत्ययः । गणय चिन्तय । अधानेत्यर्थः । हे तरङ्गिणि, नेत्रयोर्जलक्षराकशु-
प्रवाहो, अवगृहाण अधान । इति गिरःशुभ्रुवरे धृताः ॥ ११४ ॥

कलकल इति ॥ तदा तस्मिन् सखीजनव्याकुलकाले, आळिजनाननात्
सुखीमुखान्तरितैः सम्भ्रमांक्षभिः, विपुलो महान्, सः कलकलः उदलसदुत्थितः ।
यं कलकलमधिगम्याकर्ष्ये, स विदर्भपुरन्दरः भीमभूषितः, द्रुततरोऽतिस्वरितः,
सुतालणमेतवान् कन्यान्तःपुरं प्राप्तवान् ॥ ११५ ॥

कन्येति ॥ कन्यान्तःपुरस्य बोधनाय योगक्षेमोनुसन्धानाय, यदधी-
काराण्यभौमेन्द्रियैद्योराधीकाराभियोगात् । “उपसर्गस्य प्रथममनुष्ये बहुलम्”
इति दीर्घः । दोषाः परपुरुषप्रवेशादयो वातादियर्थे भूः सन्तीति शेषः । अस्मि-

अभिधानानुगुणपदार्थभिधीयमानं

भेदव्ययाकृति मिथःप्रतिघातमेव ।

श्रोत्रे तु तस्य पपतुर्नृपतेर्न किञ्चि-

द्वैभ्यामनिष्टशतशक्तिताकुलस्य ॥ ११७ ॥

मन्त्रिपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वचनात् । तौ मन्त्रिप्रवरश्च अगदमपरोऽप्य-
द्विरोतीत्यगदद्वारो वैद्यश्च । 'रोगहार्यगदकारो भिषगवैद्यश्चिकित्सक' इत्यमरः ।
'कर्मण्यण्, कारे सत्यागदस्य" इति सुमागमः । द्वौ नृपं तुल्यमेकवाक्यभूततुः ।
इय राजप्राकर्ण्य, सुश्रुतेन सम्यक्च्छ्रुतेन, चर एव चरका गूढचारः, तस्योप्तेन
वाक्येन । अन्यत्र सुश्रुतेन चरकस्याप्तेन चरकार्यप्रणीतप्रन्वयेन, अखिलं ताप-
निदानं, ज्ञाने । अस्यास्तापस्य दलने निवर्तने, नलं राजानं वदातीति नलदं,
तस्यङ्कुटकं विना । "आतोऽनुपसर्गे कः" । अन्यत्र, नलदमुशीरं विना ।
'मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अमये नलदं सेव्यम्' इत्यमरः । काऽपि शर्मो न
ह्यात् । "शक्ति लिट्" इति शक्यार्थे लिट् । अत्र द्वयोरपि नलदयोः प्रकृत-
त्वात् केवलप्रकृतश्रयोऽलङ्कारः ॥ ११६ ॥

ताभ्यामिति ॥ ताभ्यां मन्त्रिभिपकभ्यां, भेदव्ययो नामाभेदः ए-
वाकृतिर्यस्य तत् भेदव्ययाकृति, अभिप्राकारमेकरूपे यथा तथा, युगपदेकवा-
क्यभिधीयमानं नलदादिवाक्यमिति शेषः । मिथोऽन्योन्यं प्रतिघातः । शो-
कस्य तन्मिथःप्रतिघातं मिथोनिघ्नमेवाभूत् । अभिधानयौपपत्तौ कदाप्यभिधान-
मिथार्थैकवाक्यवत् प्रतीयमानमपि तत् मिथार्थं तादृश्यद्वयमेवासीदित्यर्थः ।
शक्तिस्तु न तत्र दृष्टिरित्याह । भ्रम्यां विषये अनिष्टशतशक्तिता अनिष्टानेकशब्दा-
द्विक्रमोऽत्राकुलस्य विद्वर्त्तितस्य, "प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि" इति न्याय-
मिति तावत् । तस्य नृपतेः भीमस्य श्रोत्रे तु किञ्चन पपतुः न किञ्चिदर्थ-
परद्वयः । न्यायान्ताःकरणतया तद्वाक्ये नातीव कर्म दत्तवानित्यर्थः ॥ ११७ ॥

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नमपि तन्नयां नृपतिः पदप्रणमाम् ।
 अकलयद्दसमाशुगाधिमां झटिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः ॥
 अन्तरदथ पिताशिशं सुतायै नतशिरसे मुहुर्भ्रममध्य मौलिम् ।
 द्युतितमभिमतं स्वयंवरं त्वं गुणमयमाप्नुहि वासरैः कियद्भिः ॥
 तदनु स तनुजासखीरवादीत्तुहिनऋतौ गत एव हीदृशीनाम् ।
 कुसुममपि शरायते शरीरे तदुचितभाचरतोपचारमस्याम् ॥ १२०

वृतेति ॥ नृपतिः द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नं श्रागपसारितशिशिरौपचार-
 चिह्नमपि, पदप्रणमनां पादपतितां, “उपसर्गादसमासेऽपि षोडशस्य” इति
 शत्वम् । तन्नयामसमाशुगाधिमां मदनव्यधामां, अकलयन्निश्चिकाय । तथाहि
 विज्ञाः प्रवीणाः । ‘प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता’ इत्यमरः । झटित्य-
 विलम्बेन, पराशयवेदिनो हि प्रकाशकलिङ्गमन्तरेण आकारमात्रेण परेक्षितं
 विशिन्वन्तीत्यर्थः । सुमीन्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ११८ ॥

व्यतरश्चित् ॥ अथ पिता भीमः नतशिरसे लज्जानतमुखायै सुतायै
 दमयन्त्ये, मौलिं मुखमुन्नमय्य । हे वत्से, कियद्भिः कतिपर्येव वासरैः स्वयंवरे
 त्वं गुणमयं गुणाढ्यमभिमतं द्युतितमाप्नुहीत्याशिशं मुहुर्व्यतरत् ॥ ११९ ॥

तदनु शरायते ॥ तदनु आशीर्वादानन्तरं, “अनुलक्षणे” इति कर्मप्रवचनीये-
 तदनु शरायते तदनु शरायते सुतावयस्याः, शवादीदृचे । किं तप्तदाह—हि
 यस्मात्, तुहिनऋतौ शिशिरकाले, “ऋत्यकः” इति प्रकृतिभावः । गते निमित्त
 एव, वसन्ते पुष्पपरिणामात्तापस्य दुःसहत्वाच्चेति भावः । ईदृशीनां कौमलाङ्गीनां,
 शौचनप्रविष्टानां शरीरे कुसुममपि शरायते धरवदाचरति । तद्वदुःसहं भवति
 एकत्र गान्धर्वाद्बादन्यत्र मदनवाणत्वाच्चेति भावः । सुतस्माद्दस्यां कौमलाङ्गीनां
 [पत्न्यां च अञ्जितं, योग्यसुपचारं. प्रतीकारमाचरत ॥ १२० ॥

कतिपयदिवसैरेवस्ययाः च स्वयमभिलष्य वरिष्यते वरीयान् ।
क्रमिन्मशमनयानया तदाप्नुं रुचिरुचिताथ भवद्विधाभिधाभिः ॥

एवं यद्वदता नृपेण तनया नापृच्छि लज्जापदं

यन्मोहस्मरभूरकल्पि वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः ।

यथाशीः कपटादवादि सदृशी स्यात्तत्र या सान्त्वना

तन्मत्वाऽऽजिनो मनोऽब्धिमतनोदानन्दमन्दाक्षयोः ॥ १२२

कतीति ॥ किञ्च, कतिपयदिवसैः अल्पदिनेरेव, वो शुभाकं, वयस्यया
सख्या मैत्र्या, वरीयान् श्रेष्ठः, पुमान् स्वयमभिलष्य कामयित्वा वरिष्यते ।
यं कामयते तं वरिष्यतीत्यर्थः । तप्तस्मादेशदानीं, अनया दमयन्त्या (कर्म्या),
भवतीनां विधेय विधा यस्यां तासां भवद्विधानां सखीनां, सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
पुंवद्भावः । अभिधाभिरुक्तिभिर्या क्रमिन्मशमना कार्श्यनिवर्तना, तथा उपययभूतया
रुचिः कान्तिः, प्रीतिश्च, आप्नुमुचिता आप्तव्या, स्वयंवरपर्यन्तं भवद्विपलालना-
वचनैः खदं विहाय प्रसन्नया सन्तुष्टया, च स्यातव्यमित्यर्थः । वृतेत्यादिश्लोक-
चतुष्टयं पुष्पिताम्रा वृत्तम् ॥ १२१ ॥

एवमिति ॥ एवं वदता नृपेण, तनया दमयन्ती, लज्जापदं लज्जाहेतुं,
नापृच्छि न पृष्टति यत् । ज्ञातांश्च प्रश्नायोगादिति भावः । पृच्छेर्बुद्धयित्वा-
दप्रधाने कर्मणि लृट् । मोहो मूर्छां च वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिर्लिङ्गैः स्मरभूः
क्रामजोऽकल्पि निश्चित इति यत् । तत्र तस्यां पुण्यां, सदृशी अनुकूपा या
सान्त्वना लालनोक्तिस्स्यात् । सा याशीः कपटाद्विहितमाप्नुटीत्याशीर्वाद्ययाजान्-
दवादीति च यत्, तत् सर्वं मन्वालोच्य, आऽऽजिनः मनः स्वचित्तं, आनन्द-
मन्दाक्षयोः अब्धिमतनोत् । लज्जानन्दसागरीचकारेत्यर्थः । खेष्टसिद्धेरानन्दः
खरद्वेषप्रकाशनाऽऽख्या ॥ १२२ ॥

श्रीहर्ष कविसाजराजिसङ्घालहापरीरस्तुतं

श्रीहरीरस्तुषुवे जितेन्द्रियश्चयं मामह्वयेषी च यम् ।

तुर्यस्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातर्ययं तन्महा-

काव्येऽत्र व्यगलज्जलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ श्रीहर्षमित्यादि सुगतम् । तुर्यश्चतुर्थः । “चतुरश्र
ग्रताबाद्यक्षरलेपश्च” इति साधुः । स्थैर्यविचारणं नाम स्वप्नगीतप्रकरणं त
भ्रातरि मत्समानकर्तृक इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकालचल-
मन्निनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने
चतुर्थः सर्गः समाप्तः ।

त्रिदशमसुतं प्रययौ यत्पर्वतस्य खलु तस्य सपक्षः ।
 नारदस्तु जगतो गुरुष्वैर्विस्मयाय गगनं विललङ्घे ॥ २ ॥

अथ दमयन्तीस्वयंवराय इन्द्राद्यागमनं वक्तुं तदुपयोगितया नारदस्येन्द्र-
 लोकगमनमाह—यावदिति ॥ अथ स महीन्द्रो भीमभूपतिः, स्वयंवरमहात्म्यं
 स्वयंवरास्तथायै, नरेन्द्रान्, यावदागमयते आगमननानयनेन विलम्बत इत्यर्थे
 आद्येऽक्षमाद्यात्मनेपदं वक्तव्यम् । 'क्षमोपेक्षाकालहरणमिति काशिका ।
 तावदेव, ऋषिर्नारदः, "ऋत्यक" इति प्रकृतिभावः । इन्द्रं दिदक्षुरिन्द्रदिदक्षु-
 स्सन्, मधुषिपासुवन् । गम्यादिपाठान्द्वितीयासमासः । त्रिदशधामं स्वर्गं
 प्रतिजगाम । सर्गेऽत्र स्वागता वृत्तम् । "स्वागतेति रत्नभाद्रुकुमुग्धम्" इति
 ऋक्षगात् ॥ १ ॥

अथ षड्भिस्तद्गमनप्रकारं वर्णयति—नेत्यादि ॥ पर्वतो नारदस्यो
 मुनिः कैलब । 'पर्वतरशीलदेवध्वोः' इति विश्वः । त नारदमनुप्रययाविति नद ।
 अत्र त्रिप्रमाश्वर्ये न । कुतः स पर्वतस्तस्य नारदस्य सपक्षस्सखा खलु पक्षबाधे-
 ति गम्यते । उभयथाप्यनुयानं युक्तमेवेति न विप्रमित्यर्थः । किंतु, जगतो
 र्व्यस्य, उच्चैःप्रतः, गुरुचार्यः, तस्मादलपुत्र, स नारदस्तु, विस्मयाय गगनं
 विललङ्घे लङ्प्रमासा । तल्लङ्घनं विस्मयाय भवतीत्यर्थः । गुरुद्वयस्य पतन्याह
 नरपतनं विद्वदिति श्लेषोत्थापितो विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २ ॥

गच्छता पथि विनैव विमानं व्योम तेन मुनिना विजगाहै ।
 साधने हि नियमोऽन्यजनानां योगिनां तु तपसास्त्रिलसिद्धिः ॥
 खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानात् लङ्घते स्म मुनिरेष विमानान् ।
 अर्थांसाप्यतिथितामनुमेने नैव तत्पतिभिरङ्घ्रिविनम्रैः ॥ ४ ॥
 तस्य तापनभिया तपनः स्वं तावदेव समकोचयदर्विः ।
 यावदेष दिवसेन शशीव द्रागतप्यत न तन्महसैव ॥ ५ ॥

गच्छतेति ॥ पथि विमानं व्योमयानं विनैव गच्छताः तेन मुनिना,
 व्योम विजगाहं प्रविष्टम् । तथाहि, साधने उपाये नियमोऽवश्यभावः क्रिया-
 सिद्धौ नियमन साधनान्तरापेक्षेत्यर्थः । अन्यजनानामस्मदादीनां, योगिनां तु,
 तपसा योगधर्मेणचास्त्रलसिद्धिस्तर्वाकारिणसिद्धिर्हि, तस्मान्महायोगिनोऽस्य किं
 विमाननेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यसः ॥ ३ ॥

खण्डितेति ॥ एष मुनिः, खण्डितो निरस्तः, इन्द्रभवनादीनामभिमानो-
 ऽहङ्कारो यैस्तान् ततोऽपि समृद्धानित्यर्थः । विमानान् देवगृहान्, लङ्घते स्म
 अधिक्राम । किं बहुना, अतिप्रविनम्रैः पादपतितैः, तत्पतिभिर्विमानाभ्यक्षद्वैवैः
 अर्थातः प्रार्थितोऽपि, अतिथितामातिथ्यं, नैवानुमेने । एतन्मात्रविलम्बना-
 सद्दिष्टुतयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्येति ॥ तपनोऽर्कः, तस्य मुनेः (कर्मणि), तापनाद्भिया, सन्तापो-
 ऽस्य भविष्यतीति भयेन स्वमात्मीयमर्षिस्तोजसाधदेव प्रागेव समकोचयत्
 सङ्कोचितवान् । यावदेव, तपनो दिवसेन दिवा आतपेन, सौजसा शशीव,
 तन्महता तस्य तेजसेव शक्यं सपदि स्वयमेव नातप्यत मुनितापनादात्महाने-
 र्नरत्नममशेष इति मत्वा नन्दप्रकाशः स्थित इत्यर्थः । तथा च, सूर्योदयि
 तेजिष्ठो मुनिरिति भावः ॥ ५ ॥

पर्यभूद्दिनमणिर्द्विजराजं यत्करैरहह तेन तदा तम् ।

पर्यभूत् खलु करैर्द्विजराजः कर्म कस्वकृतमत्र न मुक्ते ॥ ६ ॥

विष्टरं तटकुशाळिभिरद्भिः पाद्यमर्घ्यमथ कच्छरुहाभिः ।

पद्मवृन्दमधुभिर्मधुपर्कं स्वर्गसिन्धुरदितानिघघेऽस्मै ॥ ७ ॥

स व्यतीत्य वियदन्तरगाथं नाकनायकनिकेतनमाप ।

सम्प्रतीर्य भवसिन्धुमनादिं ब्रह्म शर्मभरच्चाक यतीव ॥ ८ ॥

पर्यभूदिति ॥ दिनमापस्तत्र, द्विजराजं चन्द्रं, प्राणणोत्तमम्, करै-
रंशुभिः, हस्तैश्च, पर्यभूत् परिभूयानिति यत् । तेन परिभवेन (देतुना) तदा
नारदागमनकाले, ते दिनमणि, द्विजराजो प्राणणोत्तमचन्द्रश्च, करैरंशुभिर्हस्तैश्च,
पर्यभूत् । अहर्ह । स्वकृतद्विजराजपरिभवदोषान् स्वयमथ तेन परिभूत् इत्यर्थः ।
तथा दि, अत्र जीवलोके कः त्यक्तं (कर्म) न मुक्ते । यत्तेषां च स्वकर्मफल-
मनुभाव्यमेवेत्यन्तरन्यासार्थः ॥ ६ ॥

विष्टरमिति ॥ अथ स्वर्गसिन्धुर्मन्दाकिनो, अतिथये अस्मै नारदाय,
तटकुशानामाळिभिरदिभिर्विष्टरमापनम् । “वृक्षासनयोर्विष्टरः” इति प्लवनिपातः ।
अद्भिः पाद्य पादार्थं जल, कच्छरुहाभिः, अर्घ्यं अर्घार्थं पुष्पफलादि,
“पादार्थीभ्याश्च” इति तादृशे वाच्येण । तद्वृन्दानां मधुभिर्मकरन्दैः,
मधुपर्कैश्च, अदित दत्तवती । दयातुष्टेति तद् ॥ ७ ॥

स इति ॥ स मुनिः, अगाधं विदन्तर्नभोऽभ्यन्तरं, व्यतीत्य । नाक-
नायकनिकेतनं इन्द्रभवनं, यती योगी, अगादि, भवसिन्धुं संमाराक्षि, सम्प्रतीर्य,
शर्मभरच्चाक परमानन्दसुन्दरं, ब्रह्म परमात्मानमिव आप ॥ ८ ॥

अर्चनाभिहितोच्चतराभिश्चाक् तं सदकृतातिथिभिन्द्रः ।

यावदहंकरणं किल साधोः प्रत्यवायधृतये न गुणाय ॥ ९ ॥

नामधेयसमतानामखमद्रेरद्रिभिन्मुनिमथात्रियत द्राक् ।

पर्वतोऽपि लभतां कथमर्चा न द्विजस्स विबुधाधिपलम्भी ॥१०॥

तद्भुजादतिवितीर्णसपर्याहयोद्गुमानपि विवेद मुनीन्द्रः ।

स्यस्सहस्रितिशुशिक्षितया तान् दानपारमितयैव वदान्यान् ॥

अर्चनाभिगिति ॥ इन्द्रः, तमतिथि मुनि, उचिताद्विहितान्, उच्चतराभिगितिभिः, अर्चनाभिः पूजाभिः, चाक् सदकृत सकलवान्, आहतवर्तित्यर्थः । “आदरनादरयोः सदसर्ता” इति निपातनात् प्राक् प्रयोगः । आधिपताचरणे हेतुमाह —यावदहं यावदुक्तं, “यावदवधारणे” इत्यव्ययीभावः । यावदहं कर्तव्य इति परीतः पुरुषः । साधोः श्रद्धाळोः, प्रत्यवायधृतये अकरणदोषनिवारणाय गुणायोत्कृषाय न किल न खलु । सामान्येन विशेषसमर्थेऽप्युक्तोऽथान्तरप्राप्तः ॥ ९ ॥

नामधेयेति ॥ तथ नारदसत्कारानन्तरं, अद्रिभिदिन्द्रः, अरः पर्वतस्य, नामधेयत्वतया नामसानान्येन सस्याय तत्सखं मुनि पर्वतादर्थं, द्राक् द्रुतमग्रेया साकृदादानं । पर्वतः पर्वतारेः कथं सत्कारमलभतेत्यत्राह —पर्वतोऽपि स द्विना त्रिबुधाधिप देवेन्द्रं, पण्डितोत्तमं च, लभते प्राप्रतीति तल्लम्भी । “विभुसः पण्डिते देवे” इति विश्वः । स मुनिः, कथमर्चा पूजां, न लभतां, उभतापनेत्यर्थं । द्विजाऽम्भान्तो महतः प्रतिपक्षादपि विवेकिनः पूजां लभत इति भावः ॥ १० ॥

तदिति ॥ मुनीन्द्रे नारदस्तान् प्रसिद्धान् योद्गुमान् कल्पवृक्षानपि, प्रतिवितीर्णसपर्यादतिमात्रदानपूजात्, तस्येन्द्रस्य, भुजास्तादेव, गुरोः, स्वः स्वर्गं, नर्गस्यत्या महवासेन, सुशिक्षितया स्वभ्यस्तया, दानपारमितानाम दानकृतोत्पत्तातिपादको ग्रन्थविशेषः । तयैव कारणेण वदान्यान् विवेद । इन्द्र-

सुद्रिवान्यजनसङ्कथनस्सन्नारदं बलरिपुस्समवादीत् ।

आकरस्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सुहृदोस्महवासः ॥ १२ ॥

तं कथानुकथनप्रस्तुतायां दूरमालपनकौतुकितायाम् ।

भूभृतां चिरमनागमहेतुं ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः ॥ १३ ॥

प्रागिव प्रसुषते नृपवंशाः किन्तु सम्प्रति न वीरकरीरान् ।

ये परप्रहरणैः परिणामे विश्रुताः श्रितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

हस्तः कथञ्चक्षाणामपि दानवियोपदेष्टेऽप्युत्प्रेक्षितवर्जितार्यः । कल्पवृक्षात्तद्वत्कौ-
दायमस्येति भावः ॥ ११ ॥

सुद्रितेति ॥ बलरिपुरिन्द्रः, सुद्रिवान्यजनसङ्कथनो विनयितारजना-
ल्लापस्तन, नारदं समवादीत् । तेन सह महाभयकण्ठीरुतमः । किं संशयं
तदाह — प्रायशः सुहृदोर्मित्रयोस्तदवसाससङ्गमः, खे पा मं शः परं न खरेरे
तेषां याः भूरयः कथाः प्रगजास्तासां आकरः यनिर्दं, इन्द्राव्योनामभित्तभावात्
सवादमिन्द्रिरिष्यर्धान्तरन्यासाभिप्रायः ॥ १२ ॥

तमिति ॥ शतमन्युश्शतक्रुः । 'मन्युर्दैन्ये कर्मो मुधि' इत्यमरः ।
आलपनकौतुकितायां आमावणोत्कण्ठयोः, इर कथानुकथनप्रस्तुतायां अलपत्यु-
त्तराभ्यां दूरतया सत्या, प्रतप्तात्प्रसक्तया, यत्तस्यत्यः । अत्र चिरमप्रश्निति ।
भूभृतां राज्ञां, अनागमनहेतुं ज्ञातुमिच्छुस्तन् । तं नारदं, अवददृष्टुच्छादित्यर्थः ॥

प्रागिति ॥ नृपवंशाः राजकुलानि नृपा एव वंशाः वेणयश्च ।
'वंशो वेणौ कुले वर्गे' इति विश्वः । प्राह पूर्वमिव । सम्पान, वीरानिव
करीरानङ्कुरान् । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽञ्जी' इत्यमरः । न प्रसुषते न जनयन्ति ।
किनैरत आह । य इति ॥ ये वीरकरीराः, परिणामे परिपक्तावस्थायां, परेषा-
मरीणां अन्येषां च । 'परं दूताभ्यमुद्देश्ये परोऽरिपरमाणमनोः' इति वैजयन्ती ।
प्रहरणैरायुधैः दात्रादिभिश्च, विश्रुतास्तन्तः । श्रितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

पार्थिवं हि निजमाजिषु वीरा दूरमूर्ध्वगमनस्य विरोधि ।

गौरवाद्गुरुरास्य भजन्ते मत्कृतामतिथिगौरवक्रद्धिम् ॥ १५ ॥

साभिशापमिव नातिथयस्ते मां यदद्य भगवन्नुपयान्ति ।

तेन न श्रियमिमां बहुमन्ये स्वोदरैकभृतिकार्यकदर्याम् ॥ १६ ॥

पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धास्सम्पदो विपद् एव विमृष्टाः ।

पात्रपाणिकमलार्पणमासां तारु शान्तिकविधिर्विधिदृष्टः ॥ १७ ॥

ततः किमत आह—**पार्थिवमिति** ॥ वीराः पूर्वोक्ताः रणपातिनः, पार्थिवं पृथिवीविकारं, अत एव गौरवात् गुरुत्वशुणयोगित्वाद्भ्रूवर्ध्वगमनस्योत्पतन-
कर्मणः, पार्थिवत्वाद्भ्रूवर्ध्वलोकप्राप्तेश्च, दूरमत्यन्तं विरोधि निज वपुः, आजिषु
शुद्धेषु अपास्य मत्कृतामतिथिसत्कारस्तस्य ऋद्धिं समृद्धिं, “ऋद्धकः” इति
प्रकृतिभाष्यः । भजन्ते । तादृग्वीरालभे स्वस्यातिथिलाभो न स्यादिति भवतः ॥

ननु तदलाभे तेषामेव सत्कारहागिस्तव तु न कदाचित् प्रतिरत्यन्त
आह—**साभिशापमिति** ॥ हे भगवन् मुने, ते वीराः अतिथयः, अभि-
शापेन मद् वदत इति साभिशापं मिथ्याभिशापमिव । ‘अथ मिथ्याभिशापेन
अभिशापम्’ इत्यमरः । मामद्य नोपयान्तीति यत् । तेन हेतुना । स्वोदरस्य-
नस्यैव, भ्रातृकार्येण पोषणकृत्येन कदर्यां कृपणाम् । ‘कदर्ये कृपणश्च’
इत्यमरः । “आत्मानं धर्मैकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पित्रोः
भ्रातृन् स कदर्ये इति स्मृतः” इति च । इमां श्रियं न बहु मन्ये अतिथिसत्कार-
शून्यस्य श्रावैकन्यमेव मे क्षतिरिति भावः ॥ १६ ॥

पूर्वेति ॥ पूर्वपुण्यविभवस्य व्ययेन लब्धास्सम्पदो विमृष्टाः विचारिताः
विपद् एव । सद्यः स्वोदयेन पुरा कृतसुकृतनाशकरत्वादिति भावः । तासु
विपत्स्वापद्रुपसम्पत्सु । आसां सम्पदां पात्राणां विद्याज्जातितपोवृत्तसम्पत्तानां
पाणिकमलार्पण दानमेव विधिदृष्टसाहचर्यः शान्तिकविधिः शान्तिकर्मासुष्ठानं,
नष्टसुकृतादीनां उत्कृष्टसुकृतोत्पादनादिति भावः । अनेन बीजाङ्कुरन्याय उक्तः ॥

सद्भिर्मृज्य भव संशयशिल्पि रफीतमत्र विषये सहसापम् ।

भूयतां भगवत्श्रुतिसारैरथ वाग्भिरघमर्षणऋग्भिः ॥ १८ ॥

इत्युदीर्य मघवा विनयार्थि वधेयभ्रवहितत्वभरेण ।

चक्षुषां दशशतीमनिमेषां तस्थिवाग्मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं पाकं मनपदं स्पृशतोऽपि ।

नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या विस्मितस्मितपुरस्सरमाकृत्य ॥ २० ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्, अत्र विषये आस्यदर्थे, भव सहायस्य शिल्पि तज्जनकं स्फीतं प्रभूतं, अधमेनः तन्मूलत्वाग्निभ्याज्ञानस्थेति भावः । यद्वा, संशयः क्षिप्ती जनयो यग्य तदघ दुःख, दुःखः पुत्र्यात् दशयस्येति भावः । ‘दुःखेनोन्मथसनेष्वघम्’ इति वैयाक्येन । महसा विमृज्य निवर्त्य, भगवतो वाग्भिरथ श्रुतिसारैर्वेदसारैः, कर्णामृतैश्च । अघमर्षणऋग्भिः अघमर्षणोभिः ऋग्भिः । “त्रिधाः पुवत्” इत्यादिना पुवत्तानः । भूयताम् । भावे लोट् । राज्ञामनागमनकारणमसमिगर्भं ब्रूहीत्यर्थः । अत्र मुनिवाक्येष्वारोप्यमाणस्य अघमर्षणत्वस्य प्रकृताधरूपोपयोगात् परिणामालङ्कारः । “आरोग्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणमः” इति लक्षणान् ॥ १८ ॥

इतीति ॥ मघवा दन्द्रः, इत्युदीर्य अवहितत्वभरेण एकाग्रतातिशयेन, विनयार्थि विनयातिशयं वधेयत्वानिमेषाचक्षुषां दशशतीं, दशानां शतानां समाहारः दशशतीं सहस्रं, “ताद्वितार्थे” इत्यादिना समाहारं द्विगणकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रियां “द्विगोः” इति ङीप् । एतेन शतमखी व्याख्याता । मुनिमुखे प्रणिधाय तस्थिवान् तस्यौ । लिटः ऋसुरादशः ॥ १९ ॥

वीक्ष्येति ॥ नारदः पाकशासनपदं स्पृशतोऽर्पितदत्त्वे तिष्ठतोऽपि । तस्येन्द्रस्य विनये परिपाकं प्रकर्षं वीक्ष्य विस्मितस्मन् सविस्मयस्मन् कर्त्तैरि क्तः । प्रमदगद्गदयोक्त्या हर्षविस्वरया वाचा, स्मितपुरस्सरं स्मितपूर्वमाकृत्यदाचक्षते । “अस्यतिवाक्पिबसतिभ्योऽङ्” इत्यङ्प्रत्ययः ॥ २० ॥

भिक्षिता शतमखी सुकृतं यत्तत्परिश्रमविदस्स्वविभूतौ ।
 तत्फले तव परं यदि हेला क्लेशलब्धमधिकान्दरदं तु ॥ २१ ॥
 सम्पदस्तव गिरामपि दूरा यत्र नाम विनयं विनयन्ते ।
 श्रद्धाति क इवेह न साक्षादाह चेदनुभवः परमापः ॥ २२ ॥

भिक्षानेति ॥ शतानां शतानां गमाहारः शतमखी (दात्री), यत् सुकृतं, भिक्षिता याचिता । भिक्षाः दुर्गादिस्वादप्रधानं कर्मणि क्तः । तत्फले तस्य सुकृतस्य फले, स्वविभूतौ निजैश्वर्ये हेला अयज्ञा अनास्था यदि । 'हेलावज्ञा' इति वैजयन्ती ; तत्परिश्रमविद्ये याच्यक्लेशाभिलस्य । तव परं केवलं तैव । नान्यस्येत्यर्थः । 'परं एतदुत्तमानामपौरुषेषु केवल' इति विश्वः । याचक एव याच्यदुःख जानातीति भावः । ननु धनिनां दातृत्वं किं चित्र तत्राह—
 क्लेशेति ॥ तत्र क्लेशलब्धं तु अस्कादरदं अतिलोभकारि दुस्वयत्र, त्वन्तु भस्मान्क्लेशलब्धमायैभयैस्सर्षिषात्करोषीति कथं न चित्रमित्यर्थः । अत्र क्लेश-
 वाक्येन हेलात्वभारथैनादाशत्रयैद्वतुकं काव्यलिङ्गभल्लारः । "हेतोर्वाच्यपदार्थ-
 त्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्" इति लक्षणात् ॥ २१ ॥

सम्पद् इति ॥ किं बहुना, तव सम्पदो गिरामपि दूराः अगोचराः, कुतः, यद्यस्माद्विनयं न विनयन्ते नाम न लुम्पति खलु । नयतंलेद् । "स्वितिः" इत्यादिना आत्मनेपदं "कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि" इत्यस्मात्स्विति केचिद् । तदसत् । सम्पदो कर्तृणां भवेत्तत्त्वेन कर्मणो विनयस्मेन्द्रिथनिष्ठत्वेन चाकर्तृ-
 स्थत्वादेति । अतः स्तोतुमशक्या इत्यर्थः । किं किं विनयोत्तरत्वे परमाप्तः प्रमाणभूतः साक्षादनुभवः प्रत्यक्षादनुभवः, नाह चेत्कः इव को वा श्रद्धाति विधिभिति न कश्चिदित्यर्थः । त्वसम्पदो विनयोत्तरत्वे साक्षादनुभवतां साक्षा-
 मेव भद्रः जायते नान्येषां, प्रायिणान्यत्र सम्पदो विनयहारीत्वात् । किं बहुना, वयमपि न श्रद्धाम इति भावः । अत्र सम्पदो वागगोचरत्वेऽपि तदगोचरत्वो-
 ष्या आत्मन्धरुपातिशयोक्तिः ॥ २२ ॥

श्राभरानाताथसात्करवाणि स्वोपभोगपरता न हितेति ।

पश्यतो बहिरिवान्तरपीयं दृष्टिसृष्टिरधिका तव कापि ॥

आः स्वभावमधुरैरनुभावेस्तावकैरतितरान्तरळास्मः ।

द्यां प्रशाधि गळितावधिकालं साधु साधु विजयस्व विडौजः ॥

सङ्गयविश्वततनुभुवदसक्षळितासितभिजाणलघूनाम् ।

यत्स्विहानुपगमउश्रृणु राक्षां न तनुभुवमुखं नमुदन्तम् ॥ २५ ॥

श्रीभरानिति ॥ श्रेयसात्काम्यमुत्कृष्टान् अतिथिसात्काम्यनातिथ्य-
धीनं, “देये प्रा च” इति श्रेयसात्काम्यप्रत्ययः । परत्वाणि कर्तव्यम् । विषयर्थे
लोड् । “आद्युक्तमस्तु विद” इति कर्तव्यः । स्वोपभोगपरता अन्तरभरित्वं,
न हिता न श्रेयकररिति परता ज्ञानतः श्रेयसात्काम्यं च तव बहिरिव देह इव
अन्तरात्मनवपि कापीय अन्तरात्काम्यः ज्ञानद्वारपरिनिर्देशित्वः । ‘द्विप्रजिनेऽक्षिदक्षिणे’
इत्यमरः । अधिका असाधारणा । द्रव्यैरपि दृश्याः किंप्रसव्यौपात्तयोरभेदाध्य-
वसायेन बहिरिवेत्युपमा ॥ २३ ॥

आ इति ॥ विडौजे दकम् । विडौ भवेत् । दगुपधलक्षणः कः । तदौजां
यस्य तस्य भम्बुदितः हे विडौजः, स्वभावमधुरैः तिसर्गैरमर्णयैः, तथैव तावकाः,
“तवकममकोवकवधने” इत्यणि तवकादेशः । तनुभावरैश्वरैरतितरामत्यन्तम्,
अव्ययघादाम्प्रत्ययः । तरलाः लालाः आनन्दलहरीमग्न्याः म् इत्यर्थः । आ
इत्यानन्दास्वादानुकारः । गळितावधिकालमनन्तकालम् । अत्यन्तमयोगं द्वितीया ।
द्यां स्वर्गं साधु प्रशाधि पालय । साधु, विजयस्व सर्वोत्कृष्टो भव । “विपरम्भां
जेः” इत्यात्मनेपदम् ॥ २४ ॥

एवमिन्द्रमभिनन्द्य, दत्तप्रभृद्योत्तरमाह—सङ्गयेति ॥ सङ्गये समरे,
विश्रुताभ्यः प्रहृताभ्यः तनुभ्यां यात्रेभ्यः, धवद्विरक्षैरसृग्मः क्षाळितानि निर्णि-
कानि अखिलानि निजन्यघानि येषां तेषामत एव लघूनां निर्भारणां राक्षां

सा भुवः किमपि रत्नमनर्थं भूषणं जयति तत्र कुमारी ।
 भीमभूपतनया दमयन्ती नाम या मदनशस्त्रममोघम् ॥ २६ ॥
 सम्प्रति प्रतिमुहूर्तमपूर्वा कापि यौवनजवेन भवन्ती ।
 आशिखं सुकृतसारभृते सा कापि यूनि भजते किल भावम् ॥
 कथ्यते न कतमस्म इति त्वं मां विवक्षुरसि किं चलदोष्टः ।
 अर्धवर्त्मनि रुणत्सि न पृच्छां निर्गमेण न परिश्रमयैनाम् ॥ २८ ॥

अथस्मात् कारणादिह स्वर्गेऽनुपगतो नामगः तत्कारणभूतं जगत्सु न युवानः
 तेषां सुदममन्दकारणं असाधारणार्थं, अमंदेन व्यपदेशः । तं प्रसिद्धं उदन्त
 वार्ताम् । एतां प्रशंसन्प्रान्त उदन्तः" इत्यमरः । शृणु । अत्र क्षात्कनाघ-
 पदार्थस्य विशेषणत्वात् अथुस्वहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २५ ॥

सेति ॥ भुवो भूषणं किमन्यनर्थममूल्यं रत्नम् । असाधारणं स्त्रीरत्न-
 मिल्यर्थः । कुमारी कन्या, अनर्हस्यर्थः । सा दमयन्ती नाम भीमभूपतनया तत्र
 भुवि जयति । सर्वविक्रमेण जागर्ति, या अमोघं मदनशस्त्रम् ॥ २६ ॥

अथेन्द्रमत्सरोत्पादनात् तस्या पुरुषान्तरासक्तिश्च वक्ति सम्प्रतीति ॥
 सम्प्रतीतानीं, सा दमयन्ती, यौवनस्य जवेनोद्भववेगेन, प्रतिमुहूर्तं काप्यपूर्वां
 लावण्यमयावयवषोषविशेषेणान्येन भवन्ती । आशिखं शिखापर्वन्तं, अभि-
 विधाव्ययीमत्तः । सुकृतसारभृते उक्लृष्टपुण्यभृते ईदृग्भाग्यसम्पन्न इत्यर्थः ।
 कापि कस्मिन्नपि यूनि भावमनुरागं भजते । किललैलिये ॥ २७ ॥

कथ्यत इति ॥ किञ्च, चलदोष्टत्वं स युवा कतम इति मां विवक्षु-
 र्बन्तुमित्युत्सि किम् । तर्हि अर्धवर्त्मन्यर्थोक्ते पृच्छां प्रश्न, भिदादिवाद् ।
 न रुणत्सीति काकुः । एनां पृच्छां निर्गमेनोच्चारणेन न परिश्रमय माखेदय । कुतः,
 न कथ्यते । यतः शृष्टाऽपि न कथयामि अतो न प्रष्टव्यमेवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

यत्पथावधिरणुः परमस्सा योगिधीरपि न पश्यति यस्मात् ।

बालया निजमनःपरमाणौ हीदरीशयहरीकृतमेनम् ॥ २९ ॥

सा शरस्य कुसुमस्य शरव्यं सूचिता विरहवाचिभिरङ्गैः ।

तातचित्तमपि धातुरधक्त स्वस्वयंवरमहाय सहायम् ॥ ३० ॥

मन्मथाय यदथादित राज्ञां हृतिद्वयविधये विधिराज्ञाम् ।

तेन तत्परवशाः पृथिवीशारसङ्गरं गरभित्वाकलयन्ति ॥ ३१ ॥

किं कपटादकथनं तेषां—यत्पथेति ॥ परमोऽपुत्र्यया योगिविधयः
पन्थाः, यत्पथस्तस्यावधिस्तीना, सा योगिधीरपि । बालयाः निजमन एव
परमाणुः । “अणुपरिमाण मनः” इति सूत्रेणात् । तस्मिन् लीने दर्शयुहा
तच्छयहरीकृतं तद्गतसिंहकृतं, एत युवान्, यस्मात् पश्यति तस्मान्न कथ्यत
इति पूर्वेषान्वयः । योगियुद्धेरपि परमाणुस्वरूपप्रदत्तमेव नान्त प्रवशा शक्ति-
रित्यज्ञानादकथनं न कपटान् । सा तु मन्दासमन्ततया न कथयतीत्यर्थः ॥२९

तर्हि कामुकीन्वमात्र वा कथमस्याः प्रतीतमत् आह—सेति ॥ सा
मैमी, विरहवाचिभिः विरद्व्यभकरङ्गैः, कारयपाण्डिसांद्परिक्लिष्टैरिति भावः ।
कुसुमशरस्य कामबाणस्य शरस्य लक्ष्यं, सूचिता । कुत्रचित्पुनर्बद्धमानोऽप्येताव-
न्मात्रमवगतैत्यर्थः । तर्हि तात्पत्रा वा दरविशेषज्ञानं विना विवाहोपायः कथं
चिन्तितस्तत्राह—तातचित्तमपि, (कर्म) न्यस्वयंवरमहाय धातुसहायमधक्त
अकरोत् । सहकारीचकारैत्यर्थः । तात्पत्रापि धातुप्रत्यया न्ययवर एवोपाय-
चिन्तित इति भावः ॥ ३० ॥

अस्तु राज्ञामनागमे किं कारणमुक्तं तत्राह—मन्मथायेति ॥ अथ
विधिविधाता, राज्ञां हृतिः स्वयंवरकामे, तदेतं हृद्यं दूतकर्म । “दूतस्य
भावकर्मणोः” इति यत्प्रत्ययः । तस्मिन् विधये कर्तव्याय मन्मथायाज्ञामादेशमदित
दत्तवाचिनि यत् । तेनाज्ञादानेन तत्परवशाः मन्मथपरतन्त्राः । शिवभागवत-

येषु येषु सरसा दमयन्ती भूषणेषु यदि वापि गुणेषु ।
 तत्र तत्र कलयापि विशेषो यस्स हि क्षितिभृतां पुरुषार्थः ॥ ३२
 शैशवव्ययदिनावधि तस्या यौवनादधिनि राजसमाजे ।
 आदरादहरहः कुसुमेषोरुल्लास मृगयाभिनिवेशः ॥ ३३ ॥
 इत्यमी वसुमतीकमितारस्सादरास्त्वदतिथीभिवितुं न ।
 भीमभूसुरमुवोगभिलाषे दूरमन्तरमहो नृपतीनाम् ॥ ३४ ॥

वक्ष्यमाणः । पृथिवीयास्मत्परं गरमिवाकलयन्ति विषमिव मन्यन्ते । 'विषं
 स्याद्गुरुं सर' इति हल्ययुषः ॥ ३१ ॥

येष्विति ॥ किं, दमयन्ती, भूषणेषु हारादिषु, यदि वा, गुणेषु
 दयादाक्षिण्यादिषु वा, येषु येषु सरसा साभिलाषा, तत्र तत्र तेषु तेषु भूषणेषु
 गुणेषु च कलया साभिलाषि यो विशेषः क्षितिभृतां य हि स एव । 'हि हेता-
 वयपारणे' इत्यमरः । पुरुषार्थः प्रयोजन, यथा कथञ्चिद्भैमीमनोरजनमेव
 पुरुषार्थो न तु अत्रपरमैस्सादर इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

शैशविति ॥ कुसुमेषुः कामस्य, यौवनोदयिनि यौवनप्रादुर्भाववति
 राजसमाजे विषये, तस्याः भैम्याः, शैशवव्ययदिनं वाक्यापगमदिनं, अवधि
 सीमा यस्मिन्स्तत्तथा, तदिनमारभ्येत्यर्थः । अहरहः प्रत्यहम् । वीप्सायां द्विर्भावः ।
 अत्यन्तसयोगे द्वितीया । आदरात् मृगयायामभिनिवेशः आग्रहः । उल्लास
 वृद्धे । सर्वेषामपि यूनान् भैमी यौवनोदयेदात् प्रभृति स्वरव्ययानमेव वर्तते ।
 न स्मरव्ययनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इतीति ॥ इतित्यममी नृपाः वसुमत्याः कमितारः कामयितारस्सन्तः
 तृन् । वसुमती सा कमितारः । तान्छीत्ये तृन् । "न लोक" इत्यादिना
 षष्ठीप्रतिषेधः । "आयादग आर्ध्यातुके वा" इति विकल्पादुभयत्रापि णिजभावः ।
 त्वदतिथीभिवितुं सादरास्माकाह्वानं । तथा हि, नृपतीनां भीमभूः भैमी सुरभूः
 यौस्तयोरभिलाषे तद्विषयानुरागे दूरमन्तरं महत्कारतम्यं, अहो, स्वर्गोऽप्यशक्ति-

तेन जाग्रदधृतिर्दिवमार्गां सङ्ख्यसौख्यमनुसर्तुमनु त्वाम् ।

यन्मृथं क्षितिभृतां न विलोकं तन्निसमगमनसां भुवि लोके ॥ ३५

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं हन्त हन्त्रकरुणं विरुणद्धि ।

पृच्छत्यसे तदपि येन विवेकप्रोच्छन्ताय विषये रससेकः ॥ ३६ ॥

एवमुक्तवति देवत्रयीन्द्रे द्वागभेदि मधवाननमुद्रा ।

उत्तरोत्तरशुभो दि विभूतां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः ॥ ३७

रिख्यावर्थम् । एतेन युद्धानाविश्वामिर्सान्दर्भं दमयन्त्या इति व्यज्यते । भीम-
देशसुरदेशयोः महान् विप्रकर्ष इत्यर्थान्तरप्रतीतिः । अष्टोत्तारवाचयर्थेन स्वर्ग-
रुच्या पूर्ववाच्यादातित्या चारदयो समर्थनाद्वाक्यार्थद्वयक काव्यकित्तमलङ्कारः ॥

एव राज्ञां स्वर्गस्य मयद्वेषुमुक्ताथ स्वध्यायने हेतुमाह-तेनेति ॥
यद्यस्माद्धुवि लोके भूशुके, तस्यो दमयन्त्यां, विमसमनसां आयकचितसां क्षिति-
भृतां मृथं युद्धं, न विलोकं न पश्यामि । तेन युद्धाकारेण जाग्रदधृतिस्संमूर्छ-
दसन्तोषः असन्तुष्टरसन् सङ्ख्यसौख्य युद्धसुखम् । 'मृथमास्करन्दनं सङ्ख्यम्'
इत्यमरः । अनुसर्तुमनुभवितुं, इवामनु त्वामुद्दिश्य, दिवं स्वर्गमागाम् ॥ ३५ ॥

वेदेति ॥ हन्त्रकरुणं समूलघातं हन्तारं भवन्तं कोपि न विरुणद्धि
न विरुणद्धति । हन्तेति हृषं । वेद यद्यपि एतावेदशुभं । "विदो लयो वा"
इति विदो णलादेशः । यद्यपीत्यनवाणे तदपि तथापि पृच्छत्यसे । अह-
पृच्छति न विद्वानत आह-येन कारणेन विषये शोभ्ये रससेकां रागासुखयो
अल्लेकथ विवेकस्य विशोद्धानस्य विवित्राद्यसाङ्ख्यस्य च । प्रोच्छन्ताय प्रमाजि-
नाय, विषयतृष्णा लुप्तविवेकः पृच्छामीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवमिति ॥ देवशुकीन्द्रे नारदं । "कथकः" इति प्रकृतिभावः ।
एवमुक्तवति सति, मघानः आननमुद्रा मीनं मधवाननमुद्रा । "मधवा बहुलम्"

कानुजे मम निजे दनुजारौ जाप्रति स्वशरणे रणचर्चा ।

यद्भुजाङ्गमुपधाय जयाङ्गं शर्मणा स्वपिभि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।

विप्रहं मखभुजामसहिष्णुदर्थ्यतां मदशनिं स निनाय ॥ ३९ ॥

इति विकल्पान्मतुवादेशाभावः । द्राक् इदित्यभेदं स्वयमेव भिद्यते स्म ।
 “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” इति कर्तुः कर्मवद्भावात् कर्मकर्तारि लुङ् ।
 ताडविकार्यं यडात्मनेपदम् । ‘कीणा चिष्वद्भावाः प्रयोजनम्’ इति वचनात् ।
 “क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिज्याति । गुरुरः स्वगुणैर्यस्मात् कर्मकर्तेति
 तं विदुः” इति ॥ तथाहि, विभूनां प्रभूणां, कोऽपि मञ्जुलनभोऽतिहृद्यः
 क्रमवादः प्रश्नोत्तरक्रमेणोक्तिः । उत्तरोत्तरशुभः उपर्युपरि सुभगा हि । अर्था-
 न्तरन्यासः ॥ ३७ ॥

कानुज इति ॥ निजे स्वीये अनुजे दनुजारौ उपेन्द्रे स्वशरणे स्वरक्षके
 स्वगृहे वा । ‘शरणं गृहरक्षितोः’ इत्यमरः । जाप्रति जापरूके सति । मम
 रणचर्चा रणचिन्ता का न कापीत्यर्थः । जयोऽङ्गभित्ति यस्य तं तद्भुजाङ्गं,
 यस्यानुजस्य भुजोत्सङ्गमुपधायोपधानीकृत्य वीतविशङ्को निरातङ्कस्सन् शर्मणा
 सुखेन स्वपिभि शययम् । यथा रक्षिजने जाप्रति राजा शय्यागारे सुखेन
 भुजमुपधाय स्वपिति तद्वदिति भावः । इह निरातङ्कवृत्तिस्तुतिः अस्वप्रत्वा-
 दमराणाम् ॥ ३८ ॥

विश्वेति ॥ तस्योपेन्द्रस्य, विश्वरूपकलनात् सवार्थसाक्षात्करणत्,
 यद्वा, एकत्र मत्स्यकूर्माद्यनन्तरूपधारणादन्यत्र विश्वार्थरूपणात्, विश्वरूपाभि
 सूत्राणि तत्प्रणयनत् (हेतुः), जैमिनिमुनित्वमुदीये उत्पन्नम् । इण् गतौ कर्तारि
 लिट् । उपपन्नं तन्न युक्तमित्यर्थः । कृतः, स उपेन्द्रः, मखभुजां विप्रहं विरोध-
 मन्यत्र शरीरं, असहिष्णुर्मदशनिं मम वज्रायुधं, अन्यत्र, वज्रहस्त इत्यादि-
 वाक्यजातं, व्यर्थतां स्वायुधेनैव तत्कार्यकारणाभिप्लव्ययोजनत्वम् । अन्यत्र विप्रह-

ईदृशानि मुनये विनयाब्धिस्तास्थवान् स वचनान्युपहृत्य ।

प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी वाङ्मनारदस्य निरियाय निरोजाः ॥ ४० ॥

स्वारसातलभवाहवशङ्की निर्वृणामि न वसन् वसुमत्याम् ।

थां गतस्य हृदि मे दुरुदर्कः क्षमातलद्वयभटाजिवितर्कः ॥ ४१ ॥

वीक्षितस्त्वमसि मामथ गन्तुं तन्मनुष्यजगतेऽनुमनुष्व ।

किं भुवः परिवृद्धा न विवोढुं तत्र तामुपगता विवदन्ते ॥ ४२ ॥

वद्वेषतानिरासेन अर्थवादत्वाभिरभिधेयत्वं च विनाय अतो जैमिनिमुनित्वं युक्तमित्यर्थः । प्रकृतप्रकृतश्लेषः ॥ ३९ ॥

ईदृशानीति ॥ विनयाब्धिस्त इन्द्रो मुनये ईदृशानि युद्धनिरासानि । वचनानि उपहृत्य गमय्ये, तस्थवान् तूष्णींस्थितः । अथ नारदस्य प्रांशुनिःश्वसितस्य पृष्ठे चरतीति पृष्ठचरी पश्चाद्गामिनी दीर्घनिश्वासापूर्विकेत्यर्थः । चरेष्टः । निरोजाः दीनवाक् निरियाय निर्जगाम ॥ ४० ॥

स्वरिति ॥ वसुमत्यां भूलोके वसन् स्वध्वरसातल च स्वारसातले स्वर्गपाताले, “रो रि” इति रेफलोपे दीर्घः । तयोर्भवमाह्वं धाङ् इति तच्छङ्की सन् । न निर्वृणामि न गन्तुष्यामि, थां स्वर्गं गतस्य मे हृदि क्षमातले प्रकृतप्रकृतौ । ‘अधःस्वरूपयोरस्त्रीतलम्’ इत्यमरः । तयोर्द्वये भटानां धाजिवितर्कौ युद्धशङ्कादुरुदर्कौ दुरन्तः । ‘उदर्कः फलमुत्तरम्’ इत्यमरः । एव पाताळगतस्य इतरलोकाजिवितर्क इति शेषः ॥ ४१ ॥

वीक्षित इति ॥ त्वं वीक्षितोऽसि । एतदेवागमनफलमित्यर्थः । तत्तस्मात्फलान्तराभावात् । अथानन्तरं मां मनुष्यजगने गन्तु मर्त्यलोके गन्तुमित्यर्थः । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयावतुर्थ्यौ चेट्यामदन्वनीति चतुर्थी । अनुमनुष्व अनुजानीहि । तत्र मर्त्यलोके, तां दमयन्ती, विवोढुं परिणेतुं उपगता भुवः परिवृद्धा, प्रभवो भूपतयः “प्रभौ परिवृद्धः” इति निघातः । न विवदन्ते न कलहियन्ते किम् । सामोप्ये लृट् । भावनादिमूत्रेण विमतावात्मनेपदम् ॥ ४२ ॥

इत्युदीर्य स ययौ मुनिरुर्वी स्वर्पति प्रतिनिवर्त्य जवेन ।

वारिनोऽप्यनुजगाम स यान्तं तं कियन्त्यपि पदान्यपराणि ॥ ४३

पर्वतेन पारिपीय गभीरं नारदीयमुदितं प्रतिनेदे ।

स्वस्य कश्चिदपि पर्वतपक्षच्छेदिनि स्वयमदर्शि न पक्षः ॥ ४४ ॥

पाणये बलरिपोरथ भैमीशीतकोमलकरग्रहणार्हम् ।

भेषजं चिरधृताशनिवासव्यापदामुपदिदेश रतीशः ॥ ४५ ॥

इतीति ॥ स गुणान्तरुदीर्य स्वर्पतिमिन्द्रं, “अहरादीनां पत्यादिपु” इति वैकल्पिको रेफादेशः । प्रतिनिवर्त्य जवेनोर्वी ययौ । स इन्द्रे वारितो निर्वर्तितोऽपि यान्तं गच्छन्तम् । इणो लट्शब्दादेशः । तं मुनिमपराण्यापि कियान्तं कतिचनपदानि कतिपयपदानि । आस्वरीममित्यर्थः । अत्यन्तमयोगे द्वितीया । अनुजगाम ॥ ४३ ॥

पर्वतेनेति ॥ पर्वतेन मुनिना गिरिणा च गभीरं, गम्भीरं, नारदीय-मुदितं नारदावय, पारिपीय प्रतिनेदे प्रतिदधनेन तदेवानुकूलमित्यर्थः । पर्वते सप्तिकृप्रे प्रतिनादो युक्त इति भावः । नदोर्लिट् । “अत एकह्रस्वभेनादेशात्-शादालिति” इत्येत्वाभ्यपदेशो । स्वयं तु न कश्चिन्निवेदितवानि पादः—पर्वत-पक्षच्छेदिनिन्द्रे स्वस्य कश्चिदपि पक्षस्ताथ्य प्रयोजनं गमच्च । ‘पक्षः पार्श्व-गहनमायसहायबलविधेयु’ इति वैजयन्ती । नादर्शि न दर्शितः । तस्याहर्चय-मानमागत्य स्वस्य पृथक्ताप्याभावात्तदुक्तत्वेवानुकूलम् । न तु पृथक्कश्चिन्निवे-दितमित्यर्थः । पर्वतपक्षच्छेदिन्वादिन्द्रस्यापि पर्वतेन स्वपक्षा न प्रकशित इति ध्वनिः ॥ ४४ ॥

इन्द्रस्तु भैम्यामनुगक्तोऽभूदित्याह—**पाणय इति ॥** अथ नारदनिर्गम-नामन्तर, रतीशो बलरिपोरिन्द्रस्य पाणये चिरधृतानां चिरनिष्यितानां अशनि-वासेन नम्राप्रेसम्पर्केण याः व्यापदो विपदस्तासां भैमीशीतकोमलकरस्य प्रहं ग्रहणमेवार्हं योग्यं, भेषजर्षोषधसुपदिदेश । वीरूभिर्भवेन शृङ्गारः प्रशुद्ध इति

नाकलोकमिषजोरेसुषमा यः पुष्पचापमपि चुम्बति सैव ।

वैश्वि तादृगभिषज्यदसौ तद्द्वारसंक्रामितवैद्यकविद्यः ॥ ४६ ॥

मानुषीमनुसरत्यथ पत्यैः स्वैर्भावभावलम्ब्य मघोनी ।

खण्डितं निजमसूत्रयदुच्चैर्नानमाननमरोरुहनत्या ॥ ४७ ॥

यो मघोनि दिवमुभरमाणे रम्भया मलिनिमालमलम्भि ।

वर्णे एव स खलुज्ज्वलदस्माद्दशान्तमन्तरमभाषत भङ्गत्या ॥ ४८ ॥

भावः । अत्र कामनिवन्धस्य भेरीपाणिग्रहणस्यासनिवासापक्षमनार्थत्वोद्देश्या ।
व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ४६ ॥

ननु कामस्य कुतो वचनिधेयत्वत आह—नाकैर्ति ॥ नाकलोकमिषजो-
रश्विनोर्पा सुषमा सौन्दर्यं सैव पुष्पचापं काममपि चुम्बति सङ्घातं तस्मादापि
तावेव सुषमातन्तायितं भावः । असौ कामः सा सुषमैव द्वारं तेन सङ्गमिता
वैद्यकं वैद्यस्य कर्म भेषज्यम् । गोपधाङ्गुलभोतसामुन् । तत्रैव पिया यस्मिन्
प. । अत एव तादृशं स्ववैद्यसदृशरम्यं अभिषज्यत चिकित्सितवान् । मिषज्यतेः
कण्डूदियगन्तल्लङ् । वेदीत्युद्देश्यायाः । वाक्यार्थः कर्म ॥ ४६ ॥

अथेन्द्राण्या ईर्ष्यांशुभावाद्—मानुषीमिति ॥ अथेन्द्रस्य भेरी-
रागानन्तरं, मघोनः स्त्री मघोनी स्त्री । “पुष्यमादाश्यायता” इति स्त्रीपुं ।
“श्वयुवमघोनामतद्धित” इति सम्प्रसारणे गुणः । पत्यैः स्वैर्भावं नीनत्वमव-
लम्ब्य मानुषीं मानुषस्त्रीं, “जातेरस्त्री” इत्यादिना स्त्रीपुं । अनुसरत्यनुसरमाणे
सति, आननसरोरुहनत्या शिरोनमनेन, उच्चैरुच्यते निज मानं सघोत्तरत्वाद्द्वारं
खण्डितं भग्नमसूत्रयत । आकारेणैव निजनिजदमभेदयत । न तु वाचा किञ्चिद्दत्ते ।
गम्भीरनायिकत्वाद्धिति भावः ॥ ४७ ॥

अथान्यासाभिः कासांचिदत्पारसामीर्ष्यांशुभावाद्—य इत्यादि ॥
मघोनीन्द्रे, “श्वयुवमघोनां” इत्यादिना सम्प्रसारणे गुणः । दिवमाकाशं,

जीवितेन कृतमप्सरसां तत्प्राणमुक्तिरिह युक्तिमती नः ॥

इत्यनक्षरमवाचि घृताच्या दीर्घनिःश्वसितनिर्गमनेन ॥ ४९ ॥

साधु नः पतनमेवमितस्स्यादित्यफण्यत तिलोत्तमयापि ।

चामरस्य बलनेन कराब्जात्तद्विलोलनवलङ्गुजनालात् ॥ ५० ॥

उत्तरभाणे उत्पतति मति, “उदश्वरस्सकर्मकात्” इत्यात्मनेपदम् । रम्भाया यो मलिनिमा मालिन्यं, अन्तमत्यन्तं, अलम्भि अलाभि । “विभाषा विष्णुसुलोः” इति या नुमागमः । सधर्षो मलिनिमैव, अस्या रम्भायाः, अन्तरमन्तरङ्गं, उज्ज्वलद्रोषादत्युज्ज्वलप्रज्वलितं सत्, भङ्ग्या कयाचिद्रीत्या भवितव्यतः प्राक्न्ययिष्येत्यर्थः । शान्तं शमित निर्वापितमित्यर्थः । “वा इन्त” इत्यादिना निगतः । अभाषत सख । निर्वाणालातमलिनमित्याभ्यदित्यर्थः । अन्तःकरण-वैषर्ण्यमूलवाद्वाहावैष्येति भावः ॥ ४८ ॥

जीवितेनेति ॥ अप्सरसां नोऽस्माकं जीवितेन कृतं, कष्टत्वादिति भावः । तत्रस्मादिहास्मिन्समये प्राणमुक्तिः प्राणत्याग एव युक्तिमती युक्तिति घृताच्या एव देव्या दीर्घनिःश्वसितस्य निर्गमनेन निष्कमणसुखेन, अनक्षर-मशब्दप्रयोगं, यथा तथा अवाचि । कचेर्द्रुजो वा कर्मणि लुङ् । उक्तमेवेत्यर्थः । अत एव व्यतःप्रयोगाद्भ्रम्योत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

साध्यति ॥ तिलोत्तमयापि देव्या तस्य चामरस्य विलोलनेन आन्दोलनेन बलन्वक्तृभःसो भुजो बाहुरेव नाके यस्य तस्मात्, बलनेशतमेनेपद-मनिःश्वसापकादित्याह वाचनः । चक्षिडो किरःकरणं ज्ञापकम् । कराब्जात्पाणि-कमलाञ्चामरस्य पतनेन, अवयवपारम्भ्यादिति भावः । एवञ्चामरवदेव नो-ऽस्माकमपि इगः स्वर्गीत् पतनमेव साधु स्यादित्यफण्यत । फणितमिधेति पूर्ववदुत्प्रेक्षा । भुजगात् कराब्जादिति सावयवरूपकेण संसृष्टा ॥ ५० ॥

मेनका मनसि तापमुदीतं यत्पिपित्सुरकरोद्वहित्याम् ।

तत्स्फुटं निजहृदः पुटपाके पङ्कलिप्रिमसृजद्गदिरुत्थाम् ॥ ५१ ॥

उर्वशी गुणवशीकृतविश्रा तत्क्षणस्मितमितभावनिभेन ।

शक्रसौहृदसमापनसीमि स्तम्भकार्येभुपुद्गपुषैव ॥ ५२ ॥

कापि कामापि ब्रह्माणु बुभुत्सुं शृण्वन्ति त्रिदशभर्तृरि किञ्चिन् ।

एष कश्यपसुताभिर्गणना पश्य कश्यपसुतश्शतयज्ञः ॥ ५३ ॥

मेनकेति ॥ मेनका नाम काचिन्द्री । मनसु गीतमुपात्ता, तापमाधि, पिपि-सुः पिपानुमिन्दुत्सवी, अतद्-शामावाग्मृषेमन्तरेति यत् । तदाकार-गोपनमेत, निजहृदः स्वमनस, पुटपाके पुटपाके, पङ्कलियामुत्थिता, बाला-मित्यर्थः । “आतपोपरसौ” इति कर्मणि कप्रत्ययः । पङ्कलिं पङ्कल्य, स्फुट-मसृजन । पुटपाके काष्ठः पङ्कलिपांडुरतः पन्नासितद्वयस्त्रैवाकारगोपनमेव बल्यत् कियमाण, गार्थस्यान्तस्पातत्र व्यपगतमन्त्यर्थः ॥ ५१ ॥

उर्वशीति ॥ मुख्यस्त्रीन्दयावामर्त्याहृतिना रक्तालिलप्रपन्ना, उर्वशा नाम काचिन्द्री, उपसर्ग तन्मये, यः स्मितभावः स्मित्यं निष्क्रियाद्गत्वलक्षणः स्वसो नाम सात्विकव्याज निभेन मिषेण । ‘मिदं निभश्च निर्दिष्टम्’ इति शूद्रायुधः । अपुषैव मुहुर्यशब्दायुवादित्वादणवये हृद्वावाचो-भयपदशुद्धिः । अत एव ‘सौहृददाहृदशरावणिलहृद्वावो’ इति सामनः । शक्र-सौहृदस समापनसीमि समापनान्, स्तम्भकार्ये काञ्चकृय, स्थणाकृत्यञ्च, अपुपत् । ‘स्तम्भस्स्थणाजश्वयो’ इति विभः । स्तम्भोत्थानवधिक मे शक्र-सौहृदमिति निगणयमकरोदित्यर्थः । “पुषाद्” इत्यादिना क्त्वर इतिदेशः ॥ ५२ ॥

अथ कात्यायनदप्तरसां वणारम्भानाह—**कार्पात्यादि** ॥ कापि देवी, बुभुत्सुमिन्द्रं, जिगामिपत् जिज्ञासमानां कामापि देवा त्रिदशभर्तृरि इन्द्रं शृण्वन्ति मस्येव । तच्छ्रवणाश्रमदस्यधः । किञ्चद्वमाण । किञ्चित्साह—कश्यपसुत-

आळिमात्मसुभगत्वसगर्वा कापि शृण्वति मघोनि वभाषे ।
 वीक्षणंपि सधृणासि नृपां किं यासि न त्वमपि सार्थगुणेन ॥
 अन्वयुर्गुतिपयः पितृनाथास्तं मुदाथ हरितां कमितारः ।
 वर्त्म कर्षंतु पुरः परमेकस्तद्रतामुगतिको न महार्घः ॥ ५५ ॥
 प्रेषिताः प्रथमथो दमयन्त्यै चित्तचौर्यचतुरा निजदून्यः ।
 तद्रुहं प्रति च नैऋतहारास्सख्यसौख्यकपटेन निगूढाः ॥ ५६ ॥

इतयत्रो तद्वयाजी एव इत्यः, कश्यपसुतां आश्यर्षी, क्षितिमभिगन्ता अभि-
 गमिष्यति । समंष्टुर् । पश्य दिन विद्याय भवं गच्छतीत्याश्रयं पश्येत्यर्थः ।
 स्वयं पश्यसुतस्तस्मत्तं भागिनोव गच्छतीत्याश्रयं व्यज्यते ॥ ५३ ॥

आळिप्रिनि ॥ आत्मनःपुत्रागत्वेन सगर्वा सुभगमानिनीत्यर्थः । कापि
 मघोनि शणे, शृण्वति शब्देन, आळि सखा वभाषे । तदेवाह । नृपां मनुष्याणां
 वीक्षणंपि । निरसुत नृजलमित्यर्थः । धृणा सधृणुसाणि । सा त्वमपि
 सार्थगुणेन सार्थगुण, यतासुगतिप्रवस्येणावनेकित्तेन न यावत् । न यासि कि
 विवेकेन तेन यार्थवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्वयुर्गिति ॥ अथेन्द्रप्रयाणानन्तरं, हरितां कमितारो दिशा काम-
 चित्तयो रित्पयः, एन्द्रजुभासर्ही इत्यर्थः । व्यान्वयानभेतत् । गुतिपयः पितृणां
 नाथानां त्वस्यस्यसा, तामन्त्रे, सुतः औन्मुख्येन, अन्वयुस्तथाताः । “ लडशक-
 श्यनर्क्ये” इति प्रेतेसादेशः । तथा हि, एकः परमेक एव पुरः, वर्त्म कर्षंतु
 गार्गी करेत् । तस्य गार्गीकर्तुः गतशतुगतिर्यस्य स महार्घो महामूल्यः दुर्लभ
 इति शब्दः । न मर्षति । पुरेण एव दुर्लभस्तत्पृष्ठासुयायिनस्तु सर्वत्र सुलभा
 एवेति न मर्षति इति चित्तचौर्येः ॥ ५५ ॥

प्रेषिता इति ॥ अथो अनन्तरं, तैरिन्द्रादिभिः, चित्तचौर्यं दमयन्त्या-
 धितात्प्रेषितं, चतुरा निजदून्यः दमयन्त्यै पृथक् प्रेषिताः, नद्रुहं तन्पितरं, भीमश,

चित्रमत्र विबुधैरपि यतैस्त्वर्षिहाय यत भूगुप्तसस्त्रे ।

द्यौर्न काचिदथवास्ति निरुद्धा सैव सा चरति यत्र हि चित्तम् ॥

शीघ्रलीङ्घितपथैरथवाहैर्लीम्भिता सुवसमी सुरभाराः ।

वक्रितोन्नमितकन्धरचन्धाराशुश्रुतुर्ध्वनिमध्वनि दूरम् ॥ ५८ ॥

किं घनस्य जलधेरथैवं नैत्र संशयितुमप्यलमन्त ।

खन्दनं परस्वदूरमपश्यन्निःख्यनश्रुतिसहोपनतं ते ॥ ५९ ॥

श्रुतिः । सत्ययै ह्यकपटव परमिगणवर्षित, अनुरा गुप्ता, उपहासा उपायनानि प्रेषिता ॥ ५६ ॥

चित्रमिति ॥ विबुधैरेव विदष्टिश्च निरुद्धादिभिः, स्व. स्वर्गे, निहाय, यत इत, यरनुभवैः वरनुभवेन यत । अत्र चित्र काङ्क्षुः, न चित्रमित्यर्थः । कुतः, अथवा योः सर्वेषु, काचरमिण निरुद्धा प्रसिद्धास्ति । किन्तु, यत्र चित्तं चरति रमते । सैव यत्र चरति ॥ ५७ ॥

शीघ्रमिति ॥ शीघ्रं लीङ्घितपथैरेनिकान्ताध्वाराः, रथवाहैः रथाश्वैर्भुवः स्फुरिताः प्रेषिताः, असा सरसाराः सुरश्रेष्ठाः, वक्रिताः वक्रिताः, उन्नमिताश्च कन्धाराः प्रावाः, परिमन् अन्धः का, सस्थानविशेषो यथा ते सन्त, अध्वानि दूर्ध्वानि शुश्रुवुः ॥ ५८ ॥

किमिति ॥ ते देवाः, किं घनस्य अविनां रोपस्तमित, अथवाः जलधेः अविना, एव संशयितुमपि नार्यमन्तैव । एतावन्मात्रविदम्भोऽपि नास्तीत्यर्थः । “अकश्य” इत्यादिना तुभुनप्रत्ययः । किन्तु, निःखनस्य पूर्वोक्तवर्नितस्य, श्रुत्वा श्रवणेन, सहोपनतं प्राप्त, अदूरमास्त्र, खन्दनं पर रथमेवापश्यन्नि रथवेर्गोक्तिः । अत्र सन्देहसहोक्तयोस्त्वमृष्टिः ॥ ५९ ॥

सूतविश्रमदकौतुकिभावं भावबोधच्चतुरं तुरगाणाम् ।

तत्र नेत्रजनुयः फलमेते नैषर्धं बुबुधिरे विबुधेन्द्राः ॥ ६० ॥

वीक्ष्य तस्य वरुणस्तरुणत्वं यद्गुभार निबिडं जडभूयम् ।

नौचिती जडपतेः किमु मास्य प्राण्यविस्मयरसस्तिभितस्य ॥ ६१

रूपमस्य विनिरूप्य तथातिगलानिमाप रविवंशवर्तसः ।

कीर्त्येते यद्गुनापि स देवः काल एव सकलेन जनेन ॥ ६२ ॥

सूतेति ॥ एते विबुधेन्द्रास्तत्र रथे सूतस्य सारथेः, विधामदे विधाग्नि-
प्रदः, कौतुकिभावो विनोदित्व यस्य तं, जिनोदार्थं स्वयं प्रतिपन्नसारमित्यर्थः ।
अत्र हेतुः तुरगाणां भावबोधच्चतुरं अथहृदयनोदिनं, नेत्रजनुयो नेत्रयतायाः फलं,
लान्ननशोचनकमित्यर्थः । नैषर्धं निषवानां राजारं गजम् । जलपदशब्दात्
क्षात्रियादण । बुबुधिरे ज्ञानवन्तः ॥ ६० ॥

वीक्ष्येति ॥ वरुणस्तस्य नलस्य, तदृथात् तारुण्यं, तादृश्यभूषितरूप-
मित्यर्थः । वीक्ष्य यन्निवित्तं जडभूयं जडत्वं साम्नाख्यं सार्वकामित्यर्थः ।
“भुवो भावे” इति क्यप् । भार । प्राण्येन प्रभूतेन, विस्मयरसेनाद्गुतरसेन,
जलेन च । स्तिमितस्य निखलस्य, सा जडभूयं, विषयप्राधान्येन खालता ।
नौचिती अधिनकमे, न किमु भवत्येवेत्यर्थः । विस्मयरसावयस्य स्तम्भमभ-
वतिनि व्यस्यम् ॥ ६१ ॥

रूपमिति ॥ रविवंशवर्तमां यमः, अख्य नलस्य, रूप सौन्दर्यं, विनिरूप्य
निनाय्य । तथा तेन प्रकारेण, प्रातिम्लानिमादिवैवर्ण्ये, अतिक्रांतिमानमित्यर्थः ।
आप । यद्यथा, अनुनापि स देवो यमः, सकलेन जनेन, काल एव काल इत्येव,
कीर्त्येते । तथा म्लानिमापेति पूर्वैणान्वयः । नलेर्ध्यानुभावकालिमयोगाद्य कालो
न तु प्राण्ययुःकलनादिति भावः । अत्र यच्छब्दस्य कारणपरत्वेन व्याख्याने
नवनेपक्षितार्थाभिधानमनन्वयश्च स्यात् । प्रकारार्थत्वे तु न कश्चिद्विरोधः ।
प्रकारार्थत्वेन निपातानामगेकार्थत्वाद्दिवरुणमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

यद्गुणभार दहनः खलु तापं रूपधेयभरमस्य विभृश्य ।
 तत्र भूदनलता जनिकर्त्री मा तदप्यनलतैव तृ हेतुः ॥ ६३ ॥
 कामनीयकमधःकृतकामं काममक्षिभिरवेक्ष्य तदीयम् ।
 कौशिकस्त्वमखिलं परिपश्यन् मन्यते स्म खलु कौशिकमेव ॥
 रामणीयकगुणाद्भवद्दं मूर्त्तमुत्थितममुं परिभाव्य ।
 विस्मयाय हृदयानि वितेरुस्तेन तेषु न सुराः प्रवभृवुः ॥ ६५ ॥

यदिति ॥ दहनोऽग्रस्य तदहनः, रूपमेव रूपधेय सौन्दर्यम् । “नाम-
 रूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयो यञ्छ्वयः” इति स्वार्थे कित्प्रत्ययः । तत्रय भर्त्तु समुद्धे,
 विभृश्य विच्चार्य, तापं यभारं संनिवृत्तिं यत् । तत्र तापमभरणे, यत्नलता आश्विन्व,
 जनिकर्त्री जन्मकरी, उत्पत्त्यिका मरुत्तुः । तत्रकृतकामं मन्यतेऽपि तस्या
 अप्रयोजकत्वादिति भावः । किन्तु, तदपि तेषां विषयमनलतैर्वातात्प्रभेन हेतुगिति
 विरोधः । ननुवाभावहेतुगिति रिहासः । अत एव तत्राज्ञासामोऽलङ्कारः ॥

कामनीयकमिति ॥ कौशिक उन्दरः, अधःकृतकाम निरस्कृतमदने,
 तदीयं तदीयं, कामनीयक कामनीयस्य सौन्दर्यम् । “योग्याद्गुणोत्तमादन्” ।
 कामं प्रकाममक्षिभिरवेक्ष्येति भावः । अवेक्ष्य, अन्व-सन्वमानमर्थार्थं, गुथा
 तथा, साकल्येनेत्यर्थः । परिपश्यन् कौशिकगुणमेव । “महे-सुगुणंल्लोकव्याल-
 प्रादिषु कौशिकः” इति मरुः । मन्यते स्म खलु । तदप्यनलतैर्वावन्तर
 भित्त्यमन्तेत्यर्थः । तथा चाख्य मैमातनराक्षं प्रती जमुयेत्य भावः ॥ ६४ ॥

रामणीयकैति ॥ सुरा उन्वाययः, अमुं नल, मूर्त्तं मूर्त्तमन्त, अन्व-
 सुत्पन्नं, रामणीयक सौन्दर्यं, कामनीयकत्वमित्ये, तदेव गुणस्तसाद्यमकमेवांत
 वाद प्रवादं, परिभाव्य त्रिजगदेकमुन्दरं मन्तेत्यर्थः । हृदयानि विलान,
 विस्मयाथाद्गुतरसाय, वितेरुद्देवुः । तेन दग्निन, तेषु हृदयेषु विषये न प्रवभृवुः

प्रेयरूपकविशेषनिवेशैस्मन्वदद्विरभरादश्रुतपूर्वैः ।

एष एव स नलः किमितीदं मन्दमन्दमितरंतरमूचुः ॥ ६६ ॥

तेषु तद्विध्वन्नध्वरणाहं भूषणं स समयस्स रथाध्वा ।

तस्य कुण्डिनपुरं प्रतिस्पर्धन भूपतेर्व्यवांसितामि शशंसुः ॥ ६७ ॥

धर्मराजमलिलेशहृताशैः प्राणतां श्रितममुं जगतस्तैः ।

प्राण्य हृष्टचन्द्रविरजुततापैश्चैतसा निभृतमेतदचिन्ति ॥ ६८ ॥

तेषां तेषिर । जनस्तैः स्वस्वामिभूतेरिति भावः । विस्मयाकृष्टचित्ता बभूवुरिति परमार्थः ॥ ६६ ॥

प्रेयरूपकमिति ॥ अमरा इन्द्रादयः, धुनापि, पूर्व श्रुतैः "सुभुवा" इति समयः । मय्यति, सचदाद्रः प्रत्ययं सचदादर्याद्रः, प्रियाहपत्य भावः प्रियरूपकं सौन्दर्यम् । अनाज्ञादिन्वाहृयुः । तस्य विशेषेषु तत्सदवयवधुः । विशेषे-
ऽयथोत्पत्क' इत्युत्पत्कमाश्रयाम् । निवेशैस्मर्थानिर्दिष्टैः सः श्रुतपूर्वो नल एष एवामिति इत्यन्तिदेशः । इतीदं वाक्यं मन्दमन्दं मन्दप्रकारं, "प्रकारं मूचु-
वचनम्" इति द्विर्भावः । इतरंतरमूचुः ॥ ६६ ॥

तेष्वित्यिति ॥ तस्य भूपतेर्निलस्व, सा प्रसिद्धा तिसा प्रकारः सान्दयोऽ-
गाधारतयमो यस्यान्वया वत्साः वरणं अर्हमुचिता भूषणं, स समयः स्वयत्त-
काय, कुण्डिनपुरं प्रतिस्पर्धन, तदभिमुखः स रथावा च यवमितानि
नलोद्योगान् तेषु तानाद्यह्य हासमुः तन्म्यश्शशंसुरित्यर्थः । आध्वारत्वविषयार्थां
वपसौ । एतेभ्योऽपिरेणस्य सार्थवराजियमिति निश्चिन्वुरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

धर्मेति ॥ जनतः प्राणतां प्राणत्व जगज्जीवनत्व, यत्प्रियतां वा ।
श्रितममुं नलं, प्राणतासा, हृष्टाः जगत्प्राणभूतपुरुषदर्शनात्सन्तुष्टाः, चन्द्रास्तश-
वण्यरशनाद्रेभ्यां श्वातुरागा, विस्तृतताया रागशैथिल्यादेव विस्तृतावरहतापाथ
तैसथोक्तैः प्रहृष्टैर्धर्मराजसलिलेशहृताशैः चेतसा, निभृतं निगूहम् । एतद-

नैव नः प्रियतमोभयथासौ यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा ।
 एकतो हि धिगमूमगुणज्ञामन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ॥ ६९ ॥
 मामुपैष्यति तदा यदि मत्तो वेदं नेयमियदस्य महस्वम् ।
 ईदृशी च कथमाकलयित्री मद्दिशेषमपराङ्मुपपुत्री ॥ ७० ॥

नन्तरश्लोकत्रये, वक्ष्यमाणमार्चितेः तन्तुना । अतः त्रयो ह्यसौ वक्ष्यथ्यो
 वहिर्विमृत्ततापः, कनात्तःप्रतिपादनपरमोत्तरश्लोकत्रयमिति कौशल्यव्याप्यतम् ।
 तदयुक्तम् । न ह्येतेषामेते धर्मोः प्रतिन्यनाः । किन्तु, त्रयाणांमेकामिप्रायेणान्यत
 धर्मोस्साधारणाः, अत एवोत्तरश्लोकत्रयमपि सार्वविषयाः । अत एवानन्तर-
 श्लोकोक्तं इति जट्टवचनोपादानम् । यद्यपि तदनन्तरश्लोकद्वयं एकवचनोपादानम् ।
 तदपि प्रत्येकामिप्रायादविच्छिन्नम् । किञ्च, इत्यनेन सनपेयस्युपसंहारश्लोके
 परस्परमुखदर्शनेत्तना च त्रयाणांमेकासप्रायावगपात्त अस्मिन्समये युक्तमिति
 पश्यामः ॥ ६८ ॥

चिन्ताप्रकारभेदाह - नैवेत्यादिना । एकत्रयेण ॥ तयो दसयन्ती,
 अमुं नरु, याडे न वृणुते वृणुते वा । उभयवयसि पक्षद्वयेऽपि, ताऽस्माकं,
 प्रियतमा न भवत्येव । तदः, तं यस्मादेकतः पश्यामसे । गुणज्ञामसू । तदं ।
 त एवोत्तरमुखवाह-वादिता भावः । अन्यतो नन्वत्रयपक्षे, कथमदःप्रतिलम्भः
 अमुष्याः परिग्रहः । परस्परत्वगदिति भावः ॥ ६९ ॥

मामिति ॥ इयं दमयन्ती, इयं देवतादयः तत्पत्नी, मत्तो माःसकाशान्मह-
 त्वमाधिवश्यं, न वेदं यदि, तदा मामुपैष्यातः । तर्हि 'वदन्तदेवत्वायुवपञ्जानान्वा-
 नेव वरिभ्यतीत्यत आह । ईदृशीं सर्वोपरिदेवतत्वं विशेषानभिजा नृपपुत्री,
 अपरादपरस्मात्प्रत्यादित्यर्थः । "पूर्वादिभ्यो न्यन्त्यो वा" शत विकल्पात्तस्मादेशः ।
 मद्दिशेषं मदीयोकर्षं च कथमाकलयित्री ज्ञात्री । गुणज्ञादीकारः । "न लोकं"
 इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ७० ॥

नैषधे वृत वृते दमयन्त्या प्रीडितो हि न बहिर्भवितास्मि ।
 स्वां गृहेऽपि वनितां कथमास्त्रं ह्रीनिमीलि खलु दर्शयिताहे ॥
 इत्यवेत्य मनसात्मविधेयं किञ्चन त्रिविबुधी बुबुधे न ।
 नाकनायकमपास्य तमेकं सास्य पश्यति परस्परमास्यम् ॥ ७२ ॥
 किं विधेयमधुनेति विमुग्धं स्वानुगाननमवेक्ष्य ऋमुक्षाः ।
 शंसति स्म कपटे पटुरुच्चैर्वञ्चनं समभिलष्य नलस्य ॥ ७३ ॥

नैषध इति ॥ किञ्च, दमयन्त्या नैषधे नले, वृते सति, प्रीडितस्सन्
 बहिस्तावन्न भवितास्मि हि । बहिः क्वापि जनसमक्षं स्थातु न शक्यामीत्यर्थः ।
 भवनेलेट् । बतेति खेदे । गृहेऽपि, स्वां वनितां भार्या, हिया निमीलति
 सङ्कुचनीति ह्रीनिमीलि । गिनिप्रन्ययः । आस्य कथं खलु दर्शयिताहे दर्श-
 यिष्यामि । दर्शयन्तात्कर्तरि लु । अभिवादिदशोरात्मनेपदेवेत्यपि कर्त्र्या
 वनितायाः वैकल्पिकं कर्मत्वम् । अत्र गेरणादिमूत्रस्थयङ्गणसामर्थ्यलब्ध्या
 श्रूयमाण-हर्मत्याभावेन तदविषयत्वात् “गिचश्च” इत्यात्मनेपदमिति केचित् ।
 अणिकर्तृकर्मशब्दोऽपि तदतिरिक्तकर्मश्रवणाद्भूयमाणकर्मत्वमस्येवेति गेरणादि-
 सूत्राविषयत्वमेवेति भाष्यकारः । तदेतत्सम्यग्विवेचितमस्माभिः किरातार्जुनीय-
 व्याख्यानं पठ्यापथे । “स सन्ततं दर्शयते गतस्सयः” इत्यत्र ॥ ७१ ॥

इतीति ॥ त्रयाणां विबुधानां समाहारस्त्रिविबुधी यमादिदेवत्रयं, इति
 पूर्वश्लोकत्रयोक्तप्रकारेण । मनसाऽवेत्यालोच्य, किञ्चनारमविधेयं स्वकर्तव्यं, न
 बुबुध न विवेद । किञ्च, सा त्रिविबुधी, तमेकं नाकनायकमिन्द्रमपास्य अपवार्य,
 परस्परमास्त्रं पश्यति स्म । इतिकर्तव्यतामूढास्त्रयोऽपि केवलमन्योन्यमुस्ता-
 न्यपश्यन्तित्यर्थः ॥ ७२ ॥

किमिति ॥ कपटे परवञ्चने, पटुः, ऋमुक्षा इन्द्रः । अधुना किं
 विधेयमिति विमुग्धमितिकर्तव्यतामूढम् । स्वस्थानुगानामनुयायिनां यमादीनां

सर्वतः कुशलभागसि कश्चित्त्वं स नैषध इति प्रतिभा नः ।
 स्वासनार्थमुहृदस्तव रेखां वीरसेननृपतेरिव विद्मः ॥ ७४ ॥
 क प्रयाख्यसि नलेत्यलमुक्त्वा यात्रयात्र शुभयाजनि यत्रः ।
 तत्तथैव फलसत्वरया त्वं नाध्यनोऽर्धमिदमागमितः किम् ॥ ७५ ॥
 एष नैषध स दण्डभृदेष ज्वालज्वालजटिलस्म हुताशः ।
 यादसां स पनिरेप च शेषं शासितारमवगच्छ सुराणाम् ॥ ७६ ॥

आननमवेक्ष्य तेषां दैन्यं दृष्ट्वा र्धे । नयस्य वान ममभिलष्य अभिसन्धाय ।
 उच्चैः शशति स्म जगाद ॥ ७३ ॥

सर्वत इति ॥ सर्वथास्मत्प्रवेष्टुं, कृशप्रयागमि कश्चित् । 'कश्चित्
 कामप्रवेदने' इत्यमरः । न च त्वा न वेद्योऽप्याह । त्वं स प्रसिद्धो नैषधः नल
 इति नोऽस्माकं, प्रतीतिः । फलसत्वर, रेखाभाङ्गति, स्वासनार्थमुहृदो' समार्थासन-
 भाजो, वीरसेननृपतेरिव तस्मदशीं विद्मः तत्प्रादरश्यात्तत्पुत्रो नलस्यभिर्मां प्रतीम
 इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

केति ॥ हे नल, क प्रयागयाग्युक्ता पृष्ठा अलं, न प्रव्यभित्यर्थः ।
 "अलं खल्वोः" इत्यादिना क्तप्रत्ययः । कुतः, यद्यस्मानोऽस्माकमत्र यात्रया
 रक्षणमनेन, शुभया स्वदर्शनेन फलया, अजन्यभावि । शेषे लुट् । तत्तस्मात्,
 फलेन सत्वरया फलार्थिन्या तथा, यावर्थेव कत्र्या, त्वमिदमस्वनोऽर्धमर्धमार्थ-
 मागमितो न किम् । अस्मदर्थभेदे त्वागमनमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

के यूयमत आह । एष इति ॥ हे नैषध नल, एष इति पुरोवर्तितो
 हस्तन निर्देशः । स प्रसिद्धो दण्डभृदेषः, एष ज्वालज्वालजटिलो जटवान् ।
 ज्वाला मालाकुलीत्यर्थः । 'त्रिर्यथोर्जागर्गली' इत्यमरः । पिड्डादित्वादिलच् ।
 स हुताशोऽभिः, एष न स यादसांपतिर्वेदणः, शेषं शिष्टं स्वमित्यर्थः । सुराणां
 शासितारं अवगच्छ देवेन्द्रं विदि ॥ ७६ ॥

अर्थिनो वयममी समुपैमस्त्वां किलेति फलितार्थमेवेहि ।
 अध्वनः क्षणमपास्य च खेदं कुर्महे भवति कार्यनिवेदम् ॥ ७७ ॥
 ईदृशी गिरमुदीर्यं त्रिद्वीजा जोषमाप न विशिष्य वभाषे ।
 नात्र चित्रमभिधाकृशलत्वे शैशवावधिरुर्गुरुस्य ॥ ७८ ॥
 अर्थिनामहृषिताखिललोमा स्वं नृपः स्फुटकदम्बकदम्बम् ।
 अर्चनार्थमिव तच्चरणानां प्रणामकरणाद्गुपतिन्धे ॥ ७९ ॥
 दुर्लभं दिग्धिपैः किममीभिस्तादृशं कथमहो मदधीनम् ।
 ईदृशं मनसिकृत्य विरोधं नैषधेन समशायि चिराय ॥ ८० ॥

अर्थिन इति ॥ हे नर, अमी वयमर्थिनस्मन्तस्त्वां समुपमः किल प्राप्नुमः सन्तु । उपपूर्वादिणा लोट् भग । इति फलितार्थं निष्कृष्टार्थमेवेहि विद्मि । क्षणमध्वनः खेदमपास्य अपनयम नीत्वा भवति त्वयि कार्यनिवेद कार्यविशेषनिवेदनम् । विदग्धेनतादःप्रत्ययः । कुर्महे ॥ ७७ ॥

ईदृशीमिति ॥ त्रिद्वीजाः इन्द्रः, ईदृशी समान्यनिदितां, गिरमुदीर्यं जोषं मानमाप । 'तृणी जोषं भवेन्मौनम्' इति ह असुधः । विशिष्य विविन्ध, न वभाषे विशेष नाचष्टेत्यर्थः । अत्रास्मिन्नभिधाकृशलत्वे उक्तिभातुर्त्वं, चित्रं विस्मयो न । कुतः, कसोन्द्रस्य शैशवमवधिर्यस्मिन् कर्मणि तथया तथा तदारभ्येत्यर्थः । गुरुराचार्यो गुरुवृहस्पतिः । वाचस्पतिर्गणेशस्य वाग्मिःत्वं किं चित्रमित्यर्थः । 'गुरुराभ्यामपित्राद्योः' इति वैजयन्ती ॥ ७८ ॥

अर्थीनि ॥ अर्थिनाम्रा अर्थिनामश्रवणेन, हृषिताखिललोमा रोमाञ्चित-
 तनु, "हृषेलोमसु" इति वैकल्पिक इडागमः । स नृपः, स्वमात्मानं, तच्चरणाना-
 मर्चनार्थं स्फुटकदम्बं विकसितनापकुसुमवृन्दमिवेत्युत्प्रेक्षा । प्रणामकरणात्सत्त्वा-
 जाद्गुपतिन्धे समर्पयामास ॥ ७९ ॥

दुर्लभमिति ॥ दिग्धिपैरमीभिरिन्द्रादिभिः, दुर्लभं किं तादृशं दुर्लभं
 वस्तु कथं, मदधीनं मदायत्तं, अहो, ईदृशं विरोधं मनसिकृत्य निषाद्य ।

जीवितावधि वनीपकमात्रैर्याच्यमानमखिलैस्सुलभं यत् ।
 अर्थिनो परिवृढाय सुराणां किं वित्तीयं परितुष्यतु चेतः ॥ ८१ ॥
 भीमजा च हृदि मे परमास्ते जीवितादपि धनादपि गुर्वी ।
 न स्वमेव मम सार्हति यखाषोडशोमपि कलां किल नोर्वी ॥ ८२ ॥
 मीयतां कथमर्भाप्सितमेपां दीयता द्रुतमयाचितमेव ।
 तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छामथिवागवसरं सहते यः ॥ ८३ ॥

“अनलयाधान उरसिमनसा” इति गतिमज्ञापके, “कुमांतप्रोदयः” इति समासे
 क्लोत्यबांशः । तेषामेव गलेन, विचार्य विचरं समशाय यथायतम् । विचारित-
 मित्यर्थः । मावे लुङ् ॥ ८० ॥

विचारप्रकारमेवाह द्वादशश्लोक्या—**जीविनेत्यादि** ॥ यद्यस्मादाखिलै-
 र्वनीपकमात्रैर्यैः कैश्चिदाचकेः । ‘वनीपको यःचनको मार्गणा यत्चकारिणी’
 इत्यमरः । जीवितावधि प्राणपर्यन्तं, याच्यमानं वस्तु सुलभं, सुराणां परिवृढाय
 प्रभवे अर्थिने । किं वस्तु वित्तीयं दत्त्वा, चेतः परितुष्यतु सन्नुष्येत् । प्राणान्तं
 वस्तु सर्वायिसाधारणं तनोऽशकमिन्द्राय देयं किमस्तीति विचारितमित्यर्थः ।
 वितरणे चेतसः कर्तृत्वाविवक्षया वितरणपरितोषयोस्समानकर्तृकत्वासिद्धिः ॥ ८१

नन्वस्ति लोकोत्तरं वस्तु मेमा । सा दीयतामित्यत आह—**भीमजेति** ॥
 उर्वी, भूर्यस्या भैम्याः षोडशोमपि कलां नार्हति षोडशांशसाम्यमपि न
 प्राप्नोतीत्यर्थः । अत एव धनादपि । किं बहुना, जीवितार्थपि गुर्वी अधिका सा
 भीमजा दमयन्ती च । मे हृदि हृदये, परं सम्यगान्ते । किंतु मम स्वमेव न
 भवति । अद्याप्यस्वकरणादस्वस्यादेयत्वात्तत्वेऽपि । “देयं दारसुताहते” इति
 दाराणां दाननिषेधाच्च विचारस्तदवश्य एवांत भावः ॥ ८२ ॥

पुनर्विचारमेवाह—**मीयतामिति** ॥ एषामर्भाप्सितं वस्तु कथं मीयतां
 ज्ञायेत । ज्ञानस्योपयोगमाह । अयाचितं यथा तथा द्रुतं कथं दीयताम्,

प्रापितेन चटुकाकुविडम्बं लम्भितेन बहुयाचनलज्जाम् ।

अर्थिना यदघमार्जति दाता तन्न लुम्पति विळम्ब्य ददानः ॥ ८४

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्येर्दीयते सलिलमधिजनाय ।

याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कान्नासमूर्छनचिकित्सितमेतन् ॥ ८५ ॥

अर्थिते न वृणवद्धनमात्रं किंतु जीवनमपि प्रतिपादयाम् ।

एवमाह कुशवज्जलदायी द्रव्यदानविधिरुक्तिविदग्धः ॥ ८६ ॥

दातव्यमित्यर्थः । तर्हि, अर्थिवाचैव विज्ञाय दीयतामित्यत आह । यो दाता वाञ्छामर्थीकाङ्क्षां कलयन् जानन्नपि । अर्थिवागवसरं सहते याच्नाकालं प्रतीक्षते, न दातारं धिनस्तु न गच्छे इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

शीघ्रापदाने दोषमाह- प्रापितेनेति ॥ चटुकाकुभ्यां चटुकिंकाकु-
योगाभ्यां करणाभ्यां, विडम्ब विडम्बेनां हास्यत्वं, प्रापितेन, दात्रेति शेषः ।
बहुधिक, यथा तथा याचनेन ेति वादेन, लज्जां लम्भितेन प्रापितेन, अत्रापि,
दात्रेति शेषः । अर्थिना करणभूतेन, उक्तरूपेणार्थिपादनेनेत्यर्थः । दाता अधं
पापमार्जति सम्पादयति, विळम्ब्य ददानो दाता, तदघ न लुम्पति न विह्वन्ति ।
तस्य पापस्य प्रायश्चित्तमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

यदिति ॥ वदान्येर्दान्भिः, प्रदेय देवद्रव्यमुपनीयार्थिजनाय सलिल
दीयत इति यत् । एतत्सलिलदानं याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कया देहीति वाद-
वैफल्यशङ्कया त्रासोभयं तेन यन्मूर्छनं तस्य चिकित्सितमित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा
किमर्थं तत्सलिलदानमिति भावः ॥ ८५ ॥

अर्थेन इति ॥ कुशवतो जलव्य दायो दानम् । ददातेर्धञ् ।
युगायाम् । स प्रतिपाद्यतया अस्मिन्निधावस्तीति कुशवज्जलदायी सकुशवज्जलदान-
प्रतिपादक इत्यर्थः । अत एवोक्तिविदग्धः । अभिधाव्यापारमन्तरणार्थादेवार्था-
न्तरप्रातिपादनचतुर इत्यर्थः । द्रव्यदानविधिर्धनदायकशास्त्रमेवमाह । किमिति

पङ्कसङ्करविगर्हितमई न श्रियः कमलमाश्रयणाय ।

अर्थिपाणिकमलं विमलं तद्वासुवेश्म विदधीत सुधीस्तु ॥ ८७ ॥

याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय वत जन्म न यस्य ।

तेन भूमिरतिभारवतीयं न द्रुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रेः ॥ ८८ ॥

मा धनानि कृपणः खलु जीवन् तृष्णनार्पयतु जातु परस्मै ।

तत्र नैष कुरुते मम चित्रं यत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ ८९ ॥

अर्थिने जनमात्र धनमेव । 'मात्र कात्स्न्येऽन्धारणे' इत्यमरः । तृष्णवृत्तार्थमेव न प्रतिपाद्यं न देयम् । किंतु जीवन्म् । जीवितमपि तथा देयमिति । सङ्कशं जलं देयमिति च गम्यते । अर्थेनपक्षितकुशजन्तदानं विदधीतौ इत्येवदानविधे-
रयमेवाभिप्राय इति भावः ॥ ८६ ॥

पङ्केति ॥ पङ्कः पाप कर्दमश्च । 'पङ्कोऽर्ज कर्दमेतन्नो' इति वैजयन्ता । तत्सङ्करेण विगर्हितं, कमलं श्रियः आश्रयणाय नार्पेत् । तत्तस्मान्सुधीर्विमलं निष्पङ्कमर्थिपाणिकमलं तद्वासुवेश्म लक्ष्मिनिवासस्थानं, विदधीत । सर्वथा धन-
पात्रपाणिष्वेव निक्षेपव्यम् । न तु भूमादिनि भावः ॥ ८७ ॥

याचमानेति ॥ अल्प धनिना जन्म याचमानजनमानसवृत्तेराधिजन-
भगोरथस्य पूरणाय न भवति । वतति खेदे । तेनैकैनेय पापयसा । इयं भूमिरति-
भारवती । न द्रुमादिगिर्वेहुभिरयोत्यर्थः । तेभ्यः प्रजांना बहुपकारलाभादिति
भावः ॥ ८८ ॥

गेति ॥ कृपणः कष्टसुखयो, जीवन् प्राणन्, तृष्णया अतिगर्धनेन, जातु
कृदापि, परस्मै याचमानाय धनानि, नार्पयतु न प्रयच्छतु । एष कृपणः
जीवनक्षणानर्पणे, मम चित्रं विस्मयं, न कुरुते । किंतु, मृतोऽपि तानि
नार्पयति न प्रयच्छतीति यत्तत्र चित्रं कुरुते विरोधात् । नार्पीणि नृपसम्बन्धानि
कुरुत इति तदा भ.सांकरभाद्रोबाभासोऽलङ्कारः ॥ ८९ ॥

माममीभिरिह' याचितवद्भिर्दातृजातमवमत्य जगत्याम् ।
यशसो मयि निवेशितमेतन्निष्कयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥
लोक एष परलोकमुपैता हा विहाय निधने धनमेकः ।
इत्यमुं खलु तदस्य निनीषत्याधिबन्धुरुदयहयचित्तः ॥ ९१ ॥
दानपात्रमधमर्णमिहैकप्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि ।
साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदमसीदत ॥ ९२ ॥

मामिति ॥ जगत्यां भुवि भुवने वा । 'जगती भुवने भूम्याम्' इति विश्वः । दातृजातमवमत्यावधौ, मां याचितवद्भिर्दातृजातमवमत्य जगत्याम् इति स्थापितं, एतन्निष्कयः एतस्य यशसो निष्कयः प्रतिनिधिभूतः । कतमस्तु पदार्थस्तदीयांऽस्तु । इन्द्रादिसम्बन्धी स्यात् । किं त्वितीयं अत्रणोः भविष्यामीत्यर्थः ॥

लोक इति ॥ एष लोको जन, हा कः, निधने अन्त्यकाले, धन विहाय, एकः एकाकी, परलोकमुपैता उपैष्यति । इणां लुट् । इति हेतोरुदयहय-मुच्यन्कृतमित्यं यस्य संऽर्धेव, बन्धुरस्य लोकस्य, तद्धन अमुं परलोकं, निनीषति नेतुमिच्छति खलु । अन्ये तु पन्धनस्त्वयमेव सर्वसं भुङ्क्षति । नैनं प्रापयन्ती-त्ययमेवापदन्तुस्सद्भ्रातृ इति भावः । ९१ ॥

दानेनि ॥ साधुस्सलनो वार्षुदिकथ । 'साधुः त्रिषु द्विते रम्ये वःपुत्रे सज्जने पुमान्' इति वैजयन्ती । इडासिनं लोकं, एकं गृह्णातीत्येकप्राही । दिवि परलोकं, कोटिगुणितं कोटिश आवृत्तं, दायि दातृ । "वत्प्रधान्याद्दिरण्यानां चतु-भिर्द्विगुणा मता" इति लोके वृद्धेः परिमितरस्मि । इदं त्वपरिमितदायीत्यर्थः । "आवश्यकावमर्ष्ययोर्णिनिः" इत्याधमर्षे णिनिप्रत्ययः । "अंकनोर्भविष्यदाध-मर्ष्ययोः" इति पट्टाप्रान्तेश्चाद्वितीया । दानपात्रं नामाधमर्णं धनप्राहीति रूपकम् । 'उत्तमर्णाधमर्णा द्वौ प्रयोवतुप्राहूँ कमात्' इत्यमरः । सुकृतैरिति षडि । तदा असंदिग्दावनश्यत् । परलोके भव पारलौकिकं, "परलोकाच्चेति

एवमादि स विचिन्त्य सुहूर्तं तानवोक्त प्रतिनिधधानाम् ।

अर्थिदुर्लभमवाप्य च हर्षोद्यान्यमानमुखमुल्लसितं ॥ ९३ ॥

नास्ति जन्यजनकन्यतिभेदस्यममन्नजनितो जनदेहः ।

वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादां दृङ्निमज्जनमुपैति मुधायाम् ॥ ९४ ॥

मत्तपः क नु तनु क फलं वा गृयमीक्षणपथं व्रजथेति ।

ईदृशान्यपि दधन्ति पुनर्नः पूर्वपूरुषतपामि जयन्ति ॥ ९५ ॥

वक्तव्यम्" इति भवार्थे ढक्प्रत्ययः । कुमीदं त्रिदिजीविके इत्यमरः । "निदानमुपनिब्रजे" इति न्यायाददातुः न किञ्चिदासुप्तिकं सुखम् । दातुः पुनरनन्तामानं स्वर्गः अभिने दातव्यमिति भावः ॥ ९२ ॥

एवमादीनि ॥ स निप्रधानां पातः गतः, एवमादि मुहूर्तमल्पकालं, विचिन्त्य । अर्थिदुर्लभं हर्षोद्वलसितं चि वर्धमानार्थकं, प्रथममित्यर्थः । शैषिकस्य कपो वैमापिकवाद्यप्युक्तं हस्यकवम् । आनन्दपानमुखं दातुमुष्ट चावाय प्रसन्नमुखो भूत्वेत्यर्थः । तानिन्द्रादीनवाञ्छत ॥ ९३ ॥

नास्तीति ॥ जन्यजनकयोः कार्यकारणयोर्भेदो नास्ति । कार्यं खोपादानादभिन्नमित्यर्थः । जनदेहः अन्नजनितः भुक्तद्वारपरिणामथेत्येतदुभयं सत्यमित्यर्थः । कुतः, अमृतपद-पदमृताद । 'अदोऽन्ते' इति स्वप्प्रत्ययः । तेषाममृतादां अमृतभुजां, वो मुधायाम्, तनुं मूर्ते, वीक्ष्य दृष्टिस्सुप्रायो निमज्जन-मुपैति खलु मुधायाम्जस्यममृत्सर्ववीक्ष्यः । अनदेहानामन्नजन्यत्वे तद्वदेव मुष्पदेदानामपि तद्यत्वे तदुष्पदेदानकार्यकारित्वं न त्व्यादित्यर्थः । इन्द्रादी-नदेव तावत्कृतार्थोऽस्मीति न.न. ॥

मदिति ॥ तन स्वल्पं मत्तपः क । गृयमीक्षणपथं व्रजथेति फलं युष्मद्गर्भनरूपं महाफलं वा क । वीक्ष्यामदिति भावः । अत एव विरूपघटना

प्रत्यतिष्ठिपदिलां खलु देवीं कर्म सर्वसहनप्रतजन्म ।
यूयमप्यहह पूजनमस्या यन्निजैस्तुजय पादपयोजैः ॥ ९६ ॥
जीवितावधि किमप्यधिकं वा यन्मनीषितमितो नरडिम्भात् ।
तेन वञ्चरणमर्चतु सोऽयं ब्रूत वस्तु पुनरस्तु किर्मादक् ॥ ९७ ॥
एवमुक्तवति मुक्तविशङ्के वीरसेनतनये विनयेन ।
वक्रभावविषमामथ शक्रः कार्यकैतवगुर्गिरमूचे ॥ ९८ ॥
पाणिपीडनमह दमयन्त्याः कामयेमहि मर्दाभिहिकांशो ।
दूत्यमत्र कुरु नः स्मरभीतिं निर्जितस्मर चिरस्य निरस्य ॥ ९९ ॥

रूपो विषमालङ्कारः । अथवा ईदृशानि ईदृक्काहाफलान्यपि दधान्ति पुषान्ति ।
“वा नपुसकस्य” इति नुमागमः । नाऽस्माकं पूर्वेपूरुषतपांसि जयन्ति तानीहानी
फलन्तीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

प्रनीति ॥ इलां देवां भूदेवतां, सर्वसहन विश्वावभानसहनमेव त्रतं
येनसा सर्वसहेति लघायते । तस्माज्जन्म यस्य तलज्जन्ममित्यर्थः । क्रियत इति
कर्म सुकृतं (कर्तुं) प्रत्यतिष्ठपत् प्रतिष्ठापयामास खलु । “तिष्ठतरित्” इति “गौ
चङ्घुपधाया” इतीकारः । यद्यस्माद्युयमाप निजैः पादेरेव पर्योर्जासति रूपकम् ।
अस्या इलायाः पूजनं पूजां सृजत । कुरुध्वमित्यर्थः । अहंहेत्यद्वैतं ॥ ९६ ॥

जीवितेति ॥ इतो नरडिम्भान्मानुषशिशोः, जीवितावधि प्राणान्तं,
ततोऽधिकं वा किर्माप मनीषितमीप्सितं यद्वस्तु सोऽयं नराडिम्भः तेन वस्तुना,
वञ्चरणमर्चतु पूजयतु । ईदृगलभ्यं वस्तु पुनः किमस्तु किं स्यात् ब्रूत ॥ ९७ ॥

एवमिति ॥ एव वीरसेनतनये नले, विनयेन कपटेन, मुक्तविशङ्के
विस्रब्धे उक्तवत सात । अथ कायेषु यानि कैतवानि कपटानि तेषां मुक्तवपदेशः
शक्रः । वक्रभावः प्रतिकूलाभिप्रायः तेन विषमां प्रतिकूलां गिरमूचे उवाच ॥ ९८

पाणीनि ॥ हे मर्दाभिहिकांशो भूतन्मर्दिमांशो । ‘मर्दयेमिहिकांशो’
इत्यमरः । वयं दमयन्त्याः पाणिपीडनमह विवाहोत्सवं कामयेमहि अभिलषेमहि ।

आसते शंभुमधिकृति भूपास्तं वराशिरपि ते खलु कूपाः ।

किं ग्रहा विवि न जायते ते ते भास्वनस्तु कृतमास्तुलयास्ते ॥ १००

विश्वदृशुनयना वयमेते त्वद्गुणाम्बुधिगामधसवेमः ।

त्वामिहैव विनिवेश्य रहस्ये निर्वृतिं न हि लभेमहि सर्वे ॥ १०१

शुद्धवंशसर्जनितोऽपि गुणस्य स्थानतासनुभयत्रपि शकः ।

क्षिप्तुरेनैमृजुमाशु सपक्षं सायकं धनुरिवाजति वकः ॥ १०२ ॥

हे निश्चितस्मर, अत एव स्वरभर्ति विरस्य निरस्य । अत विरस्य पर्यः ।
‘चिरस्य विररात्राय चिरस्यार्थाविरस्यकाः’ इत्यमरः । अर्थाद्वाहकृते नोऽस्माक
दस्यं दूतकर्म । “दूतस्य सायवर्मणः” इति अत्रप्रत्ययः । कर्म ॥ १०१ ॥

आभूत इति ॥ अधिश्चन शिरी । त्वमक्येण्डव्ययाभवः । शते
भूपाः आसते अपरिमितारसन्तः पर्यः । अत त्वं सोलराअरास । ते
भूपाः कृपाः सन्तु भूपावसाभ्येऽपि तेषां तेषु च समुत्पत्त्येभ्यश्च सदन्तर-
मित्यर्थः । अत्राह, दिव्याहाराः । ते ते यदाधन्वरादयः न अष्टतन प्रकाशन्ते
किम् । विदुः, कतमो प्रश्ने साक्षतस्तुलया साम्येनास्ते । अ कोऽपीत्यर्थः ।
तद्वत्तस्यपि न कोऽपि भूपास्तु इति दृष्ट्याः अत्राह ॥ १०० ॥

विश्वेति ॥ विश्वं पश्यन्तीति । तस्मिन् सर्वेदृशानि । अत्रेभ्यन्तात्
कानि । तानि नयन्ति । अर्थांते तेषां कानि । अत्रार्थं तेषु गुणाः दयादक्षिण्य-
वांशः स्वसत्यसन्त्वादेयः, तेषां प्रभुत्वस्यैव न भङ्गायः । दृशो लशो मत् ।
हि यस्मान्, इहास्मिन्, रहः । स्य यत्कर्म । अत्र विनिवेश्य नियोज्य, सर्वे
वयं निर्वृतिं सुखं न लभेमहीत इति शकः । अत्रेतिः पापकृपुषाख्यत्वमिति
भावः ॥ १०१ ॥

शुद्धेति ॥ शुद्धे अवग्रे, तस्य कुले, यथा च । अत इति । ‘वशो
वेणो कुले वग्रे’ इति अर्थः । गुणह्य शोयदेः मोहार्थः । अत्र दौ रूपान्ते
सौयौदौ तद्गुः प्रयोक्तव्यः । गुणशब्दविशिश्रितायाम्’ इति इत्याद्युपः । स्थानता-

तेन तेन वचसैव मघोनस्स स्म वेद कपटं पटुरुचैः ।

अथ चतुर्दशित मथ वाणीमार्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ॥ १०३ ॥

अथ चतुर्दशिता दुरितानामन्यजन्मनि मयैव कृतानाम् ।

युष्मदीयमपि यत् महिमानं जेतुमिच्छति कथापथपारम् ॥ १०४ ॥

विन्न चित्तमखिलस्य न कुर्या धुर्यकार्यपरिपन्थि तु मौनम् ।

ह्रीर्गिरारतु वरमस्तु पुत्रर्मा स्वीकृतैव परवागपरास्ता ॥ १०५ ॥

मापयत्यमनुभवयोगं शक्रः कृत्स्नमकुटिलबुद्धिं, अतक्रव । मपञ्चं मुहुर, मपत्रं
न । एतं नरं, मयकं तनुवाप इव । 'अथात्रियां पानुधर्मा' इत्यमरसिद्धान्त-
विधानानुसृतप्रयोगः । मपत्यम शब्द उकारान्तेऽप्यस्तीति उणादौ भ्रम-
शक्यादिदूरेण यत्प्राप्तस्मिन् उपत्यकविधानात् । आशु । शिःशुः शेषा सन् ।
विषेः वसु । 'यत्प्राप्तं' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधाद्विनीतैव । वक्ता चिदोऽन्वि ।
विश्रितशरण्यदुःखेभ्यः कथितः । प्रकृताप्रकृतश्लेष इत्यन्वये ॥ १०२ ॥

नेमादे ॥ उच्यते पटुरतिक्रमार्थः, स नरः, तेन तेन वचसैव मघोनः
इत्यस्य कपट इत्येव विनन्द । अथ वदसानन्तर, तदुचितान्तस्य कादसोचितान-
मधुरं, वाणीमानरत्नः । स्वयमपि कपटोक्तिमेवाकारोदित्यर्थः । अथर्था, कुटिलेषु
विषये, अत्यन्तमर्कादित्यं नीतिर हि । ततः कुटिलेनैव भवितव्यः । अन्यथा
महान्तरमनर्कमुच्यते इति भावः ॥ १०३ ॥

नेयमिति ॥ सेवमन्यजन्मनि जन्मान्तरे, मयैव कृतानां दुरितानामुभ-
तरता मरुता । तस्यां किमप्यर्थं, तदाह—स्या पापमहता कथापथस्य वाग्भूतेः,
पार दूरतान्थमि यर्थ । युष्मदीयमपि महिमानं प्रभावमाहारूपं जेतुमुच्छितु-
मिच्छति । पाप विना कृतदाहोऽन्वयेच्छा मे आश्रये इति विनयोक्तिः । सर्वथा
युष्मात्रयोगो न प्रकृत इति परमार्थः ॥ १०४ ॥

ननु कुटिलेषुपर मौनमत् आह । विच्छेति ॥ हे देवाः, अखिलस्य
जनस्य, यत्तं विस्त विदित्वा श्रुतेत्यर्थः । तर्हि, कीदृक् शिस्तं तदाह । धुर्यश्च

यन्मतौ विमलदर्पणिकायां सम्मुखस्थमखिलं खलु तत्त्वम् ।
तेऽपि किं वितरथेदृशमाज्ञां या न यस्य सदृशी वितरीतुम् ॥

यामि यामिह वरीतुमहां तदूतवान्तु करवाणि कथं वः ।

ईदृशां न गृहतां बत आता वचने मम कृणस्य कृणापि ॥१०७॥

उद्धमाभि विरहान्मुहुरस्या मोहमेभि च मुहूर्तमहं यः ।

इत वः प्रभवितारिणि रहस्यं गच्छितुं स कथमीदृशवन्धः ॥ १०८

इत्यनेनसमर्थस्य, कार्यस्योपायप्रयोगस्य, पारमेष्ठ्य विरोध, यमि तुम् कथमे ।

वः, गिरा पारहरोपक्या विरहस्तु । तर कर्त्या मेनेतो मैनाका पदमेव

विस्तृतवचनेव गाथवन्धः । तत्र मोहमेभि विहार किं प्रति किं

तत्र ह । तस्य कवचापिनीम प्रपणुत । यः कथमीदृशवन्धः, स्थितितेन प्रपणुत ।

अप्रतिपदमनुभतभिति ग्याया । इतिग । म । प्रपणुत ।

तत्र तावतानुपायमेव विदिति । न । म । प्रपणुत ।

काया निमैलादशे, वरुणे कव वरुणुत । न । म । प्रपणुत ।

सनेला अणि यूयमी अनु कषकराम । "त्यदा तु" । विदिते । मेः कः-

प्रत्ययः । आज्ञां किं वितरथे दत्त । करवाणि वः । यः कथमीदृशवन्धः वितरीतुं

दातु, सदृशी योग्या न । तस्माद्युयं समोपायस्या दशर्थः ॥ १०६ ॥

अवाश्रमिरवाश्रयतेवाह- यामिन्यादि ॥ इतिस्मिन् समये, यां रीती,

वरं तुम् । " वृत्तो वा " इति दीर्घः । यामि गच्छामि । तदूतवान्तु, तस्मात्तुम् ।

विषये कथं तु, कथं वः करवाणि । अशे ईदृशां गृहतां । कथं वः कथं, कथं,

एत वचने प्रतारणे, एषा कृपा तुभ्यसा अपि, न जातव ।

उद्धमामीति । अकम्, येऽऽस्था मेम्यः, ।

उन्म यामि । मुहूर्तमपि आले, मे । म । प्रपणुत ।

वो मुष्माहं, रहस्यं गच्छितुं गोतु । एव प्रभवितारिणि प्रपणुत । न । म । प्रपणुत ।

त्यर्थः । वृत् । वृवो लोट् ॥ १०० ॥

यां मनोरथमर्या हृदि कृत्वा यः श्रुतिम्यथ कथं स तदप्रे ।
 भावगुप्तिमवलम्बितुमीशे दुर्जयः हि विषया विदुषापि ॥ १०९ ॥
 यामिकाननुपमृद्य च माहृतां निरीक्षितुमपि क्षमते कः ।
 रक्षितक्षयचण्डचरित्रे पुंसि विश्वसिति कुत्र कुमारी ॥ ११० ॥
 आदर्शीचि किल दातृकृतार्थे प्राणमात्रपणसीम यशो यत् ।
 आददे कथमहं प्रियया तत्प्राणतदसतगुणेन पणेन ॥ १११ ॥

यामिति ॥ योऽहं मनोरथमर्यां यदुपस्थां, यो वैसा हृदि कृत्वा
 यामामि प्राणिमि । अथ योऽहं तदप्रे तस्याः मेभ्याः पुरः भावगुप्तिं प्राम-
 विकारभोपनमनलम्बितुं प्रारभितुं कथमीशे शक्नोमि । तथाहि, अदृश्या
 विवेकिनापि विषयाः कुर्यादप्ये, दुःखता इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ १०९ ॥

यामिकानिति ॥ कश्चेति आशयः । माहृतां रक्षितां, क्षत्रिण इत्यर्थः
 कः यामात्रक्षन्तीति यामिकाः प्रहरश्चक्षणं रथदीपकं । ताननुपमृद्य
 अहंवा । तां वैमि, निरीक्षितुमपि क्षमते । किं पुरामापि, पणतं भावः । तथैव
 कियता उवाह । रक्षिता लक्षणि तेषां जयेन मर्दनेन, चण्डचरित्रे कूरकर्मणि,
 पुंसि कुमारी कन्या, कुत्र विश्वसिति, न कुदार्थित्वर्थः । योऽहं यमजः । क
 चान्तःपुरमर्दनमिति भावः ॥ ११० ॥

आदर्शीचीति ॥ प्राणमात्रं जीवनमेव, पणसीमा मूल्यवधिर्वेस्मिन्
 कर्मणि तद्यथा तथा । 'पणे मध्ये गल्ले मानं' इति वैजयन्ती । आदर्शीचि
 दर्शीनिमारभ्य अभिविधात् परमिभावः । किलेति प्रसिद्धा । दातृभिर्वदान्यैः
 कृतार्थे निश्चितमूल्यम् । 'मूल्ये पूजाविभावरथे' इत्यमरः । यद्यथा, तद्यथा
 प्राणतो जांबाच्छतयुणेन प्रियवैव, पणेन मूल्येन, अहं कथमाददे स्वीकारियामि ।
 होतृकस्य परावर्त्यत्वादिति भावः । अत्र यो निरलङ्कारः । "समनूना-
 पिकानान् यथा विनिमयो भवेत् । साकं समाद्यकन्यूनः परिवृत्तिरसौ मता ॥"

अर्थना मयि भवद्भिरिवास्यै कर्तुमर्हति मयापि भवत्सु ।
 भीमजार्थपरयाचनचाटौ यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥ ११२ ॥
 अर्धिताः प्रथमतो दमयन्ती यूयमन्वहमुपास्य मया यत् ।
 हीर्नं चेद्भ्यतियतामपि तद्वत्सा ममापि सुतरां न तदस्तु ॥११३ ॥
 कुण्डिनेन्द्रसुतया किल पूर्वं मां वरीतुमुररीकृतमास्ते ।
 व्रीडमेष्यति परं मयि दृष्टे स्वीकरिष्यति न सा खलु युष्मान् ॥

इति लक्षणात् । तत्र प्राणैर्यशसो न्यूनपरिवृत्तिः । हीनमूल्यत्वात् । प्रियया यशसोऽधिकपरिवृत्तिरधिकमूल्यत्वादिति भावः ॥ १११ ॥

अर्थेनेति ॥ अस्मिन् दमयन्त्ये । तादर्थ्ये चतुर्थी । मयि विषये, भवाद्भिरिव मयापि भवत्सु विषये अर्थना प्रार्थना कर्तुमर्हति कर्तव्यत्वर्थः । अथ कथं कस्य क-
 न्मुखाकामिनी लिप्येति चेद्यथा भवता तथेत्याह । भीमजार्था या परयाचनचाटुः
 परार्थनारूपा प्रियोक्तित्वात् यूयमेव गुरवः उपदेशारः करणीयाः । करोमि
 चेति भावः ॥ ११२ ॥

अथ प्रथमप्रार्थकत्वाभिभावः । तादृ स्वयमेव प्रथम इत्याह । **अर्धिता**
इति ॥ मया अन्वहमुनुदिमम् । “अनर्थ” इत्यव्ययीभावः, समासान्तश्च ।
 यूयमुपास्य प्रथमतो दमयन्तीः अर्धिताः । ‘अर्थयतेर्दुर्हादित्वात्प्रधाने कर्मणि क्तः’
 इति यत् तत्, प्रथमप्रार्थना व्यतियता व्यतिक्रमतामपि । इणो लट्प्रश्नादेशः ।
 वः हीर्नं चेत्तर्हि सा हीर्ममापि सुतरा नास्तु माभूत् ॥ ११३ ॥

कुण्डिनेनेति ॥ कुण्डिनेन्द्रसुतया दमयन्त्या । “न लोक” इत्यादिना
 निष्ठायोगेन षष्ठीप्रतिषेधात् कर्त्तरि तृतीया । एवंमेव मां वरीतुमुररीकृतमर्ही-
 कृतमास्ते । तया मद्द्वरणभङ्गाकर्त्तृ किलेश्वर्यः । किलेति वातीयाम् । कर्मणि क्तः ।
अज्ञीकारश्च कथञ्चिदिच्छार्थत्वमङ्गीकृत्य, समानकर्तृकेषु तुमुनिर्गते तुमुन्प्रत्ययः ।
 ततो मयि दृष्टे परं व्रीडमेष्यति । एवं च सा युष्मान् स्वीकरिष्यति ॥ ११४ ॥

तत्प्रसीदत विधत्त न खेदं द्यूतमत्यसदृशं हि ममेदम् ।
 हास्यतैव सुलभा न तु साध्यं तद्विधित्सुभिरनौपयिकेन ॥ ११५
 ईदृशानि गदितानि तदानीमाकलय्य स नलस्य बलारिः ।
 शंसति स्म किमपि स्मयमानः स्वानुगाननविलोकनलोलः ॥ ११६
 नाभ्यधायि नृप ते भवतेदं रोहिणीरमणवंशभवेन ।
 लज्जते न रसना तव वाम्यादर्धिषु स्वयमुरीकृतकाम्या ॥ ११७ ॥
 भङ्गुरश्च वितथं न कथं वा जीवलोकमवलोक्यसीमम् ।
 येन धर्मयशसी परिहातुं धीरहो चलति धीर तवापि ॥ ११८ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्, प्रसीदत प्रसन्नाः स्थ, खेदं क्लेशं, न विधत्त न कुर्वत । ममेदं द्यूतं अत्यसदृशं अत्यन्तायोग्यं, हि कुतः । अनौपयिकेन अनुपायेन, उपायं विनेत्यर्थः । “उपायाद्भ्रस्वत्वञ्च” इति स्वार्थे टक् । तद्द्यूतं विधित्सुभिर्धिकीर्षुभिर्हास्यतैव सुलभा, साध्यं प्रयोजन्तु न सुलभम् । अनुचित-कर्मांश्चोऽनर्थाय भवेन्न फलायेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

ईदृशानीति ॥ स बलारिः इन्द्रः, तदानां नलस्येदृशानि गदितानि वाक्यानि, आकलय्य आकर्ष्य । स्मयमानो मन्दं हसन् । स्वानुगानां यमादीनां, आननविलोकने लोलो लोलुपस्सन् । स्ववाक्यानुमोदनार्थमिति भावः । किमपि किञ्चिद्वाक्यं शंसति स्म शंसति ॥ ११६ ॥

नेति ॥ हे नृप, ते भवता इदम् । सेयमुच्चतरेत्यादि प्रतिषेधवाक्यम् । रोहिणीरमणवंशभवेन सोमवंश्येनेव नाभ्यधायि । किं त्वसोमवंश्येनेवाभिहितमित्यर्थः । प्रतिश्रुतपरित्यागाविति भावः । कुतः, अर्थेषु विषये स्वयमुरीकृतकाम्या अङ्गीकृतमनोरथपूर्णा तव रसना, वाम्यात् प्रातिकृत्यान्न लज्जते । ततो न सोमवंश्य इव प्रतिभासीत्यर्थः ॥ ११७ ॥

भङ्गुरमिति ॥ हे धीर विद्वन्, इमं जीवलोकं प्राणिजातम् । भङ्गुरं

कः कुलेऽजनि जगन्मकुटे वः प्रार्थकेप्सितमपूरि न येन ।
 इन्दुरादिरजनिष्ट कळङ्की कष्टमत्र स भवानपि मा भूत् ॥ ११९ ॥
 यापट्टिरपि या मुखमुद्रा याचमानमनु या च नतुष्टिः ।
 स्वादृशस्य सकलस्स कळङ्कः शीतभासि शशकः परमङ्कः ॥ १२० ॥
 नाक्षराणि पठता किमपाठि प्रस्मृतः किमथवा पठितोऽपि ।
 इत्थमर्थिजनसंशयडोलाखेलनं खलु चकार नकारः ॥ १२१ ॥

विनश्वरं, भङ्गभासमिदो घुरन् । वितथं दुःखमयत्वादिफलञ्च । कथं वा नाबलोक-
 यसि न वन्त्यसि, न जानासोत्यर्थः । येनाज्ञानेन तावपि धीर्धर्मयशसी । अमङ्गुरा-
 वितथे अपीति भावः । परिहातुं चलति । अहो अस्थिरविषयलौल्यात् स्थिर-
 सुकृतपरित्यागो भवाद्दशामनुचित इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

क इति ॥ जगन्मकुटे जगद्भूपणे, वः कुले प्रार्थकेप्सितमर्थिममोरथो
 येन नापूरि न पूरितम् । स कोऽजनि जातः, न कोऽपीत्यर्थः । “दोषजन” इत्यादिना
 कर्तारि लुङि चिण् । आदिर्युष्माकं कूटस्थ इन्दुः कळङ्की अजनिष्ट जातः । कष्टमत्र
 लोके भवानपि सकळङ्को मा भूत् । अपकीर्ति मा कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ११९ ॥

अथ विचार्यमाणे त्वमेव कळङ्की न शशाङ्क इत्याह—येति ॥ त्वादृशस्य
 याचमानमनु अर्थिनं प्रति, याप्यपट्टिर्विकृतदर्शनं, या च मुखमुद्रा मौनं, या
 नतुष्टिरसन्तोषश्च, स सकलो विकारः कळङ्कः । शीतभासि चन्द्रे शशकः, परं
 केवलमङ्कः श्रीवत्सादिवत् चिह्नं, न तु कळङ्क इत्यर्थः ॥ १२० ॥

किञ्चेदमर्थिषु ते नास्तिवाद इत्याह—नेति ॥ अक्षराणि पठता शौच्ये
 आतृकाक्षराण्यभ्यस्यता भवता, नकारो निषेधवाची नशब्दे नापाठि किम् ।
 अथवा, पठितोऽपि प्रस्मृतो विस्मृतः । इत्थमर्थिजनस्य संशय एव डोला तथा
 खेलनं क्रीडाम् । नकारश्चकार । अत्रार्थिनामीदृक् संशयासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धो-
 च्छैरतिशयोक्तिभेदः । स चोक्तसंशयोत्थापित इति सङ्करः ॥ १२१ ॥

अब्रवीत्तमनलः क नळेदं लब्धमुज्जसि यशश्शशिकल्पम् ।
कल्पवृक्षपतिमर्थिनमेनं नाप कोऽपि शतमन्दुमिहान्यः ॥ १२२ ॥

न व्यहन्यत कदापि मुदं यः स्वस्संदाद्युपनयन्नाभिलाषः ।
तत्पदे त्वदभिवेककृतां नस्स त्यजत्वसंमतामदमद्य ॥ १२३ ॥

अब्रवीदथ यमस्तमहृष्टं वीरसेनकुलदीप तमस्त्वाम् ।
यत्किमप्यभिबुभूषति तत्किं चन्द्रवंशवसतेस्सदृशं ते ॥ १२४ ॥

अब्रवीदिति ॥ अथानलोऽग्निस्तं नलमब्रवीत् । हे नल, इदं वक्ष्यमाणं, लब्ध हस्तप्राप्तं, शशिकल्पं चन्द्रप्रतिमं, यशः, कोज्जासि कुत्र त्यजसि किं तद्यशस्तदाह । इह लोके, अन्यस्त्वद्यतिरिक्तः, कोऽपि कल्पवृक्षपतिमनन्यार्थिनमित्यर्थः । एनं शतमन्युमिन्द्रं, अर्थिनं नाप । तदेतद्धस्तागतमिन्द्रयाच्यत्वयशो वृथा मा विनाशयेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

नेति ॥ स्वस्सदः स्वर्वासिनः । “सत्सूद्विष” इत्यादिना किप् । तेषां नस्सम्बन्धी योऽभिलाषो मनोरथो मुदमुपनयन् स्वसिद्ध्या सन्तोषमावहनं, कदापि न व्यहन्यत न विहतः । अद्य, तत्पदे तद्यवसिते, तत्सम्पादकाधिकार इत्यर्थः । ‘पदं व्यवसितप्राणस्थानलक्ष्मांश्रिवस्तुषु’ इत्यमरः । त्वदभिवेककृतां त्वां स्थापयतां, नस्सम्बन्धी सोऽभिलाषः । असमता असाधारण्यं, स्वसिद्धा-वनन्यापेक्षत्वमिति यावत् । तन्मदं त्यजतु । अद्य प्रभृति स्वार्थसाधने स्वयमेव समर्थोऽसुरा इत्यहङ्कारं मुञ्चाम इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

अब्रवीदिति ॥ अथ यमः अहृष्टमद्यन्तुष्टं, तं नलमब्रवीत् । हे वीर-सेनकुलदीप, किमपि यत्समो मोहोऽन्धकारश्च त्वामभिबुभूषति अभिभविषु-मिच्छति । तच्चन्द्रवंशो वसतिः स्थितिर्यस्य तस्य ते सदृशं किम् । न हि चान्द्रस्य तेजससमसाभिभवो युक्त इत्यर्थः ॥ १२४ ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां कामधेनुरपि या पशुरेव ।
 नैनयोरपि वृथा भवत्पूर्णा हा विधित्सुरसि वत्स किमेतत् ॥ १२५ ॥
 याचितश्चिरयति क तु धीरः प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः ।
 शंसति द्विनयनी दृढनिद्रां द्राङ्निमेषमिषघूर्णनपूर्णा ॥ १२६ ॥
 अभ्रपुष्पमपि दित्सति शीतं साधिना विमुखता यद्भाजि ।
 स्तोककस्य खलु च च्छुपुटेन म्लानिरुल्लसति तद्भनसङ्घे ॥ १२७ ॥

रोहण इति ॥ यो रोहणे मणीनामाकरोद्भिः, सोऽपि कठिनानां मध्ये
 किमपि कठिनम् । या कामधेनुः अपि पशुरेव । एनयोः पशुपाषाणयोरपि
 सम्बन्धी । 'द्वितीयाटौ खेनः' इतीदंशः च एतच्छब्दस्य वा अन्वादेशविषये
 एनादेशः । अर्था वृथा विफली नाभवत् । हा वत्स, किमेतद्विधित्सुविधातुमन्कु-
 रसि । हेति विभादे । हा कष्टं पशुपाषाणाभ्यामपि तुच्छगृत्तिरसीत्यर्थः ॥ १२५ ॥
याचित इति ॥ क तु कुत, धीरस्सुधीर्वाचितस्सन् चिरयति
 विलम्बते । न कुत्र च विलम्बत इत्यर्थः । कुत, क्षणमपि प्राणने जीवने,
 प्रतिभूलोकः कः, न चोऽपीत्यर्थः । द्राङ्निमेषमिषेण शीघ्रपक्षपातव्याजेन,
 घूर्णेन कनीनिःस्रमणेन पूर्णा द्विनयनी नयनद्वन्द्वमेव, दृढनिद्रां मरणं, शंसति ।
 नयनघूर्णनवत्क्षणकं जीवनमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

अभ्रपुष्पमिति ॥ शीतं शीतलमभ्रपुष्पमुदकम् । 'मेघपुष्पं घनरसम्'
 इत्यमरः । तद्भनपुष्पं, तद्गुल्लं च तस्त्विति च गम्यते । दित्सति दातुमिच्छत्यपि ।
 न तु, परिजिह्वीर्षतीत्यर्थः । घनसङ्घे मेघघृन्दे, अर्थिना याचकेन, स्तोककस्य
 चातकस्य । 'अथ स्तोकः स्तोककश्चातकस्समौ' इत्यमरः । च्छुपुटेन सा
 प्रसिद्धा विमुखता । पक्षिमुखत्वं पराङ्मुखत्वञ्च । अभाजिति यत् । तत्तन्भा-
 न्द्रैश्च्युतमजनात् । म्लानिर्जलभरमन्धरत्वं वैवर्ण्यं चोल्लसति स्फुरति । अप्राधिना
 एव वैमुख्ये दातुमित्यर्थः । म्लानिः । किमुत दातुमैमुख्ये । तस्मात्तदशास्य तवेद-
 मर्थिवैमुख्यमनुचितमिति भावः ॥ १२७ ॥

ऊचिवानुचितमक्षरमेनं पाशपाणिरपि पाणिमुदस्य ।

कीर्तिरेव भवतां प्रियदारा दाननीरक्षस्मौकिकहारा ॥ १२८ ॥

चर्म वर्म किल यस्य नभेद्यं यस्य वज्रमयमस्त्रि च तौ चेत् ।

स्थायिनाविह न कर्णदधीची तन्न धर्ममवधीरय धीर ॥ १२९ ॥

अद्य यावदपि येन निबद्धौ न प्रभू विचलितुं बलिबिन्ध्यौ ।

आश्रुतावितथतागुणपाशस्त्वादृशेन विदुषा दुरपासः ॥ १३० ॥

ऊचिवानिति ॥ पाशपाणिर्वैरणोऽपि, पाणिमुदस्य उद्गत्य, एनं नरं, उचितं युक्तं, अक्षरं वाक्यं, ऊचिवान्, उक्तवान् । यदुक्तं तदाह—कीर्तिरिति ॥ दाननीराणां हारः दानजलप्रवाहः, स एव मौक्तिकहारा यथास्तथोक्ता कीर्तिरेव भवतां गुप्ताक, प्रियदाराः प्रियकलत्रम् । 'पुं भूम्न दाराः' इत्यमरः । एतेन भार्याया अपि कीर्तिः प्रियतमेति भावः । अतो दमयन्तौलोभात् कीर्तिं जही-त्यर्थः । अत्र रूपकालङ्कारः ॥ १२८ ॥

चर्मोति ॥ यस्य कर्णस्य चर्मं त्वक् नभेद्यमभेद्यम् । नवर्थस्य ज-शब्दस्य "मुख्या" इति समासः । वर्म कवचं किल । यस्य दधीचिरस्थि च वज्रमयं किल । किलेति प्रसङ्गो । तौ कर्णदधीची । इह जगति, स्थायिनौ न चेत् । तप्तर्हि, हे धीर धीमन्, धर्मं नावधीरय नावमन्यस्य । कर्णादीना-मस्थिरत्वम् । तद्धर्मस्य च स्थैर्यं दृष्ट्वा त्वमापि तथैवाचरंस्वयं ॥ १२९ ॥

अद्योति ॥ येन सत्यसन्धत्वपाशेन, निबद्धौ बलिर्वैरोचनिरस्य च विन्ध्यश्च तौ । अद्य यावदेतद्दिनपर्यन्त, विचलितुमपि प्रभू समर्थौ न स्तः । आश्रुतस्य प्रतिज्ञातार्थस्य अवितथा सत्यता, सैव गुणः उत्कृष्टधर्मस्य एव पाशो बन्धः, नवादृशेन विदुषा स दुरपासः बुद्धच्छेदः । बलिबिन्ध्यादिदृष्टान्तेन यावज्जीव-निबन्धेनापि प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहः कार्य इत्यर्थः ॥ १३० ॥

प्रेयसी वितसुधांशुमुखश्रीयो न मुञ्चति दिगन्तगतापि ।
 भङ्गिसङ्गसङ्गसङ्गार्थे कः कदमयति तामपि कीर्तिम् ॥ १३१ ॥
 यान्वरं प्रति प्रेरेऽर्थयितारस्तेऽपि यं वयमहो स पुनस्त्वाम् ।
 नैव नः खलु मनोरथमात्रं शूर पूरय दिशोऽपि यशोभिः ॥ १३२ ॥
 अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु म्लानदानजनिजोरुयशश्रीः ।
 अद्य पाण्डु गगनं सुरशाखी केवलेन कुसुमेन विधत्ताम् ॥ १३३ ॥

प्रेयसीति ॥ प्रेयसी प्रियतमा, जिता सुधांशुमुखाणां चन्द्रादीनां, श्रीर्यया सा । अन्यत्र, जिता *सुधांशोर्मुखस्य श्रीर्यया सा तयोष्वा । या कीर्तिदिगन्तगतापि देशान्तरगतापि, न मुञ्चति । तामपि कीर्ति भङ्गिसङ्गमः भङ्गिसङ्गतिर्यस्यास्तासाः कुरङ्गदशोऽर्थे तदर्थम् । तादर्थ्येऽव्ययीभावः । कुरिसतोऽर्थः कदर्थः । “कोः कतत्पुरुषेऽचि” इति कुरङ्गदस्य कदादेशः, तं करोति कदर्थयति व्यर्थयतीत्यर्थः । को नामास्थिरार्थे स्थिरं जह्यादिति भावः ॥ १३१ ॥

यानिति ॥ परे अन्ये जना, वरं प्रति इष्टलाभमुद्दिश्य, यानस्तानर्थ-यितारः । ताच्छील्ले तृत् । “न लोक” इत्यादिना पृष्टीप्रतिषेधाद्द्वितीया । ते वयमपि यं त्वामर्थयितारः स्मः । अहो, स त्वं पुनर्नोऽस्माकं, मनोरथमेव नैव पूरय । किंतु, हे शूर, यशोभेदिशोऽपि पूरय खलु । तस्मादस्मन्मनोरथपूरणेन ते दिगन्तविश्रान्तकीर्तिर्भाविष्यति । अन्यथा, अपकीर्तिरपि तादृशी भविष्यतीति भावः ॥ १३२ ॥

अर्थितामिति ॥ अद्य सुरशाखी कल्पवृक्षसुरेष्वम्मासु, त्वयि विषये, अर्थितां गतेषु सत्सु म्लाना अर्थ्यभावक्षीणा, दानजा दानजन्या, निजा उरुर्महती यशश्रीः कीर्तिसम्पद्यस्य सः, तथा सन्, केवलेन कुसुमेन गगनं पाण्डु शुभ्रं, विधत्ताम् । न तु, वितरणेन यशसा । स्वार्थिनामन्यार्थित्वेन तन्निदानदानकथा-स्तमिमादिति भावः ॥ १३३ ॥

* अथवा जितः सुधांशुर्भया सा मुखस्य श्रीर्यस्यास्ता ।

प्रवसते भरतार्जुनवैन्यवत्स्मृतिधृतोऽपि नलं त्वमभीष्टदः ।
स्वगमनाफलतां यदि शङ्कसे तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥

इष्टं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद्याद्य स्वराह्णादिनी
धर्मार्था सज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्यान्विताख्यापदाम् ।
त्वत्कीर्तिः पुनती पुतस्त्रिभुवनं शुभ्राद्वयावेक्षमा-
द्रव्याणां शितिपीतलोहितहरिभ्रामान्वयं लुम्बतु ॥ १३५॥

अथ याज्ञवैकल्यशङ्कया ते सङ्कोचस्तदनावाहनीयमेवेत्याह—प्रवसत इति ॥ हे नल, प्रवसते प्रयाणं कुर्वते, भरतदशाकुन्तलेयः, अर्जुनो हैहयः, वैन्यः पृथुः, तैस्तुल्यं तद्रत् । “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वातः” । स्मृत्या धृतः स्मृतिधृतः, स्मर्यमाणोऽप्यभीष्टदः इष्टार्थप्रदस्त्वं, स्वगमनस्य स्वयात्रायाः अफलतां वैफल्यं शङ्कसे यदि, तत्तर्हि, लोके निखिलं सर्वमपि मङ्गलं यात्राकालिकं त्वत्स्मरणलक्षणं मङ्गलान्तरणमफलं खलु । तथा च—“वैन्यं पृथुं हैहयमर्जुनञ्च शाकुन्तलेयं भरतं नलय । एतान्नुपान्यः स्मरति प्रयाणे तस्यार्थसिद्धिः पुनरागमश्च” इति शास्त्रमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । तथा च यत्स्मरणादन्येषामर्थसिद्धिः । तस्य तथाऽर्थसिद्धौ कस्तन्देह इति भावः ॥ १३४ ॥

इष्टमिति ॥ अद्य नोऽस्माकं, इष्टमिच्छां, यागश्च प्रति । ‘इष्टियांगे-च्छयोः’ इत्यमरः । यजेरिषेश्च स्त्रियां क्तिन् । “वाञ्च स्वपि” इत्यादिना यजेस्सम्प्रसारणम् । तृथादिना षत्वम् । इषेः क्तिन्प्रत्ययापवाद इति काशिका-याम् । तथा प्रयोगप्राबल्यात् साधुत्वं द्रष्टव्यम् । स्वः स्वर्गं, अन्यत्र स्वरेकदात्ता-दिभिराह्णादिनी धर्मोऽर्थः प्रयोजनमभिधेयं च यस्यास्ता धर्मार्था या प्रतिधृतिः । जीवितावधि किमप्यधिकं वेति श्लोकोक्तास्मन्मनोरथपूरणप्रातज्ञा अभूत्, तां प्रतिधृतिं धृतिप्रतिभटीकृत्य वेदप्रतिनिधोकृत्य, समापायत्वैत्यर्थः । अन्विता-ख्यापदां एज । सत्यत्वेन धृतिप्रतिनिधोकृत्य प्रतिधृतिरित्यन्वर्थनामाक्षरौ कुरु । सत्यप्रातज्ञो भवेत्यर्थः । अस्य फलमाशीर्षुस्तेनाह—त्वत्कीर्तिः पुनस्त्व-

यं प्राप्तं सहस्रपादुदभवत्पादेन खञ्जः कथं

स च्छायातनयस्सुतः किल पितुस्सादृश्यमन्विष्यति ।

एतस्योत्तरमद्य नस्समजनि त्वत्तेजसां लङ्घने

साहस्रैरपि पङ्कुरङ्घ्रिभिरभिव्यक्तीभवन्भानुमान् ॥ १३६ ॥

इत्याकर्ण्य क्षितीशस्त्रिदशपरिषदस्ता गिरश्चाटुगर्भा

वैदर्भीकामुकोऽपि प्रसभविनिहितं दूत्यभारं बभार ।

यशस्सु, त्रिभुवनं भुवनत्रयं, समाहारे द्विगुरेकवचनं, पात्रादित्वात्रपुंसकत्वम् । पुनर्ती पाषयन्ती । पुनातेऽशतरि ङीप् । इव्यार्णां नीलपीतादिद्विव्यार्णां, छुञ्चः शुक्रगुणः । 'गुणे शुक्रादयः पुंसि' इत्यमरः । तेनाद्वयावेशानादभेदापादान्-च्छित्तिपीतादिनामभिर्वाचकपदरन्वयं वाच्यत्वलक्षणं सम्बन्धं, लुम्पतु निवर्तयतु । अर्धिमनोरथपूर्वा कीर्ति सम्पादयेत्यर्थः । अत्र नीलादीनां वस्तूनां स्वगुणत्यागेन कीर्तिगुणग्रहणात्तद्गुणालङ्कारः । "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहतिः" इति लक्षणात् ॥ १३५ ॥

यामिति ॥ यं शनैश्चरं, सहस्रं पादाः रश्मयोऽद्दृश्यश्च यस्य सः, सहस्र-पाद सूर्यः । 'पादा रश्म्यद्दृष्टितुर्गणाः' इत्यमरः । "सङ्ख्यासुपूर्वस्य" इति समासान्तलोपः । प्राप्तं प्रसूतवान्, सः छायातनयः शनैश्चरः । 'मन्दश्छाया-सुतश्शनिः' इत्यमरशेषः । कथं पादेन खञ्जो विकलस्सन् । येनाङ्गविकार इति तृतीया । उदभवदुत्पन्नः ? सुतः पितुः सादृश्यमन्विष्यति किल प्राप्नोति खलु । एतस्य प्रश्नस्याद्य त्वत्तेजसां लङ्घने साहस्रैः सहस्रयङ्कुरैरपि । "अणु च" इति मत्वर्थोऽणुप्रत्ययः । अद्दृग्भिः पङ्कः खञ्जः, पूर्ववत्तृतीया । अभिव्यक्तीभवन् भानुमान् सूर्यः, नोऽस्माकमुत्तरं समजनि सञ्जातः । जनेः कर्तरि लुङ् । "दीप-जन" इत्यादिना जनेश्चिण् । चिणो लुक् । अत्रार्कस्यापङ्गोः पङ्कत्वोक्तेरति-शयोक्तिभेदः । तद्धेतुत्वञ्च शनैश्चरपङ्कत्वस्येत्युत्प्रेक्षा इति तयोः सङ्करः ॥ १३६ ॥

इतीति ॥ क्षितीशो नलः, त्रिदशपरिषदः सुरसङ्घस्य इत्यवस्थात्वाद्-गर्भाः प्रियप्रायास्ता गिर आकर्ण्य वैदर्भीकामुकः सत्रपि "लषपत" इत्यादिना

अङ्गीकारं गतेऽस्मिन्नमरपरिवृढस्संभृतानन्दमूचे
 भूयादन्तर्धिसिद्धेरनुविहितभवच्चित्ता यत्र तत्र ॥ १३७ ॥
 श्रीहर्ष कविराजराजिमङ्गलालङ्कारहीरस्सुतं
 श्रीहीरस्सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
 तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य भन्त्ये महा-
 काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत्यश्वमः ॥

कमेस्कृप्रत्ययः । अत एव "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् मधु-
 पिपासुबद्धितोयासमासः । प्रसभविनिहितं यलादारोपितं दूत्यमेव भारं बभार ।
 अस्मिन्नले, अङ्गीकारं गते सत्यमरपरिवृढो देवेन्द्रः । हे नरेन्द्र, यत्र कुत्रापि,
 अन्तर्धिसिद्धः अन्तर्धानशक्तेरनुविहितभवच्चित्ता अनुभूतत्वन्मनस्कता, भूयात्
 भवच्चित्तानुसारेण सर्वत्र तवान्तर्भावशक्तिरस्तु । इति सम्भृतानन्दं सहर्षमूचे ।
 तिरस्करिणीवियां प्रादादित्यर्थः ॥ १३७ ॥

श्रीहर्षमित्यादि सुगतम् । श्रीमत्याः विजयप्रशस्तेः ग्रन्थविशेषस्य
 रचना तातस्य निर्माणकर्तुरित्यर्थः ॥ १३८ ॥

इति पद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलचल-
 मङ्गिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने
 पञ्चमः सर्गः समाप्तः ।

षष्ठः सर्गः ।

द्व्याय दैत्यारिपतेः प्रवृत्तो द्विषां निषेद्धा निषधप्रधानः ।
 स भीमभूमीपतिराजधानीं लक्ष्मीचकाराथ रथस्यदस्य ॥ १ ॥
 भैम्या समं नाजगणद्वियोगं स दूतधर्मे स्थिरधीरधीशः ।
 पयोधिपाने मुनिरन्तरायं दुर्वारमप्यौर्वैभिवौर्वैशेयः ॥ २ ॥

द्व्यायेति ॥ अथ दत्याङ्गीकारानन्तरं, द्विषां निषेद्धा निषारयिता ।
 निषधानां जनपदानां, प्रधानः मुख्याधिपतिरित्यर्थः । स नलः, दैत्यारिपतेः
 देवेन्द्रस्य, द्व्याय दूतकर्मणे । “दूतस्य भागकर्मणी” इति यत्प्रत्ययः । प्रवृत्त
 उद्युक्तस्य स रथस्यदस्य रथवेगस्य, भीमभूमीपतिराजधानीं कुण्डिननगरीं,
 लक्ष्मीचकार लक्ष्यमकरोत्, गमनं चकारेत्यर्थः ॥ १ ॥

भैम्येति ॥ अधीशो मनोनियमनसमर्थः । अत एव, दूतधर्मे दूतकृत्ये,
 स्थिरधीरचलबुद्धिः, स नलः, भैम्या समं सह । ‘साकं सत्ता समं सह’ इत्यमरः ।
 वियोगं, और्वैशेयः ऊर्वशीपुत्रो मुनिरगरत्यः । ‘और्वैशेयः कुम्भयोनिरगस्त्यो
 विन्ध्यकण्ठकः’ इति हलानुबन्धः । पयोधिपाने दुर्वारं, उर्व्या अपत्यमौर्वौ वरुण-
 भयान्मातृपुत्र इति स्वामी । तमौर्वै उडवानलम्बिभ अन्तरायं नाजगणदन्तराय-
 त्वेन नामन्यत । भैमीवियोगमपि विपत्त्या प्रतिज्ञाभङ्गभयात् दस्यमेव दृढतरमव-
 लम्बितवानित्यर्थः । अन्तरायविशेषणमुभयत्रापि योजनीयम् ॥ २ ॥

नलप्रणाळीमिळदम्बुजाक्षीसंवाद्दीपयूषपिपासवस्ते ।
 तदध्ववीक्षार्थमिवानिमेषा देशस्य तस्याभरणीवभूवुः ॥ ३ ॥
 तां कुण्डिनारुत्यापदमात्रगुप्तामिन्द्रस्य भूमेरमरावतीं सः ।
 मनोरथस्सिद्धिमिव क्षणेन रथस्तदीयः पुरमाससाद् ॥ ४ ॥
 भैमीपदस्पर्शकृतार्थरथ्या सेयं पुरीत्युत्कलिकाकुलस्ताम् ।
 नृपो निपीय क्षणमीक्षणाभ्यां भृशं निशश्वास सुरैः क्षताशः ॥ ५ ॥
 स्विगतप्रमोदाश्रुलवेन वामं रोमाश्चभृत्पक्ष्मभिरस्य चक्षुः ।
 अन्यत्पुनः कंप्रमपि स्फुरन्तं तस्याः पुरः प्राप नवोपभोगम् ॥ ६ ॥

नलेति ॥ ते इन्द्रादयो देवाः, नल एव प्रणाळी जलनिर्गममार्गः, तथा
 मिळत् प्रवहत् । अम्बुजाक्षीसंवाद्दीपयूषं दमयन्तीसंवादाघृतं, पिपासवः
 पातुमिच्छवः सन्तः, मधुपिपासुवृद्धितीयासमासः । तदध्वर्वीक्षार्थं नलमार्ग-
 प्रतीक्षार्थमिव अनिमेषाः सन्त इत्युत्प्रेक्षा । तस्य देशस्य नलविसर्जनप्रदेशस्या-
 भरणीवभूवुः तदागमनपर्यन्तं तत्रैव तस्थुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

तामिति ॥ तस्यायं तदीयः नलीयः, स रथः, तां कुण्डिनमिति
 यदाख्यापदं नामपदं, तन्मात्रेण गुप्तां छायां, अमरावतीमिन्द्रराजधानीं, तत्कल्या-
 मित्यर्थः । भूमेरिन्द्रस्य भीमभूपतेः, पुरं, मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन आससाद्
 प्राप ॥ ४ ॥

भैमीति ॥ नृपो नलः, इयं भैमीपदस्पर्शेन कृतार्थरथ्या सफलमार्गा,
 सा श्रयमाणा पुरी कुण्डिनपुरीत्युत्कलिकया उत्कण्ठया, आकुलः क्षुभितस्सन् ।
 क्षणमीक्षणाभ्यां, तां पुरीं, निपीय, सनृष्यां वृष्ट्वा सुरैः क्षताशः भिन्नाशस्सन्
 भृशं निशश्वास ॥ ५ ॥

अथैवं विद्यमानस्य तस्येष्टासिद्धिसूचकं दक्षिणाक्षिस्पर्शनं जातमित्याह—
 स्विद्यदिति ॥ अस्य नलस्य वामं चक्षुः प्रमोदाश्रुलवेन आनन्ददायकणेन

रथादसौ सारथिना सनाथाद्राजावतीर्याशु पुरं विवेश ।
निर्गत्य विम्बाविव भानवीयात्सौधाकरं मण्डलमंशुसङ्घः ॥ ७ ॥

चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनस्सा नलस्य मूर्तिर्वयुते नदद्या ।
बभूव तच्चित्रतरं तथापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्तिः ॥ ८ ॥

स्वयत् स्वित्तं सत्, पक्षमभिः उन्मिषद्विरिति शेषः । रोमाञ्चद्रोमाक्षितं सत्, तस्याः पुरः नगर्याः, स्फुरन्तं प्रकाशमानं, नवोपभोगं अपूर्वदर्शनमाद्यसङ्गमम् प्राप । अन्यत् पुनर्दक्षिणं तु कम्प्रमपि कम्प्रास सत् तं प्राप । वामाक्ष्यः स्वदरोमाञ्चविव । दक्षिणस्य तु वेपथुमप्याधिकः सात्त्विकः संवृत इत्यर्थः । प्रथमसङ्गमे कम्प्रस्वेदरोमाञ्चादयो जायन्ते । पुरुषस्य दक्षिणाक्षिस्फन्दनं शुभाय भवतीति निमित्तवेदिनः । अत्रानन्दभ्रूपक्षमोक्षेपाक्षिस्फन्देषु स्वदादिसात्त्विकरूपणाद्रूपकम् । तदुद्भासितनवोपभोगव्यवहारसमारोपात् पुरीषक्षुपोः त्रीपुंसत्वप्रतीतिः रूपकसङ्कीर्णा समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

रथादिति ॥ अयं राजा नलः सारथिना सनाथात् सहितात्, रथादवतीर्य अंशुसङ्घः अर्कांशुसमूहः, भानवीयात् विम्बाविगत्य सौधाकरं चान्नं मण्डलमिव आशु पुरं कुण्डिनं विवेश । “सलिलमये शक्तिनि रवेर्दीपितयो मूर्छितास्तमो नैशम् । श्रपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥” इति शास्त्रादियमुपमा ॥ ७ ॥

चित्रमिति ॥ तदा तस्मिन्समये, कुण्डिनवेशिनः कुण्डिनप्रविष्टस्य नलस्य सा तथा दर्शनीया मूर्तिर्नदस्या अदर्शनीया । नमर्थस्य नक्षत्रस्य “शुष्मुषा” इति समासः । वयुते जाता, चित्रं विरोधादिति भावः । इन्द्रवराहदृश्यत्वं गतेत्यविरोधः । तथाचदृश्यापि तस्य मूर्तिर्विश्वैकदृश्येति यत्तच्चित्रतरं बभूव, इत्यत्वादृश्यत्वयोर्विरोधादिति भावः । विश्वस्यैकस्यैव दृश्या दृष्टप्रियैवेत्यविरोधः । अत्र विरोधाभासयोः संसृष्टः ॥ ८ ॥

जनैर्विदग्धैर्भवनेश्च मुग्धैः पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीम् ।
 विगाहमाना पुरमस्य दृष्टिरथाददे राजकुलातिथित्वम् ॥ ९ ॥
 लीनश्चरामीति हृदा ललज्जे हेलां दधौ रक्षिजनेऽस्य सज्जे ।
 द्रक्ष्यामि भैमीमिति संतुतोष दूत्यं विचिन्त्य स्वमसौ शुशोच ॥
 अथोपकार्याममरेन्द्रकार्यात्कक्ष्यासु रक्षाधिकृतैरदृष्टः ।
 भैमां दिदृक्षुर्बहु दिक्षु चक्षुर्विशन्नसौ तामविशद्विशङ्कः ॥ ११ ॥
 अयं क इत्यन्यनिवारकाणां गिरा विमुर्ध्वारि विमुज्य कण्ठम् ।
 दृशं दधौ विस्मयनिस्तरङ्गां विलङ्घितायामपि राजसिंहः ॥ १२ ॥

जनैरिति ॥ अथास्य नलस्य, दृष्टिर्बिदग्धैरभिद्वैः जनैः मुग्धैः सुन्दरैः
 भवनैश्च पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीं आश्चर्यावहामित्यर्थः । पुरं विगाहमाना
 विभावयन्ती । राजकुलातिथित्वमाददे । क्रमादसौ राजभवनं ददर्शेत्यर्थः ॥ ९ ॥

लीन इति ॥ असौ नलः, अस्त्रैः सज्जे सन्नदे । 'सन्नद्धो वर्मितस्सज्ज'
 इत्यमरः । रक्षिजने राजकुलरक्षकवीरवर्गे, हेलामवह्नां दधाति गवोक्तिः ।
 लीनः (कण्ठे शूरोऽपि) गूढश्चरामीति हेतोर्हेदा ललज्जे । भैमां द्रक्ष्यामीति संतुतोष ।
 स्व स्वकीयं, दूत्यं विचिन्त्य शुशोचति निर्वेदोक्तिः । अत्र गर्वलज्जाहर्षनिर्वेदानां
 बह्वनां भावानां परस्परोपमर्देन समावेशाद्भावशबलतोक्ता ॥ १० ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं, असौ नलः, कक्ष्यासु गृहप्रकोष्ठेषु । 'कक्ष्या
 प्रकोष्ठे हर्म्यादेः' इत्यमरः । रक्षायामधिकृतैः रक्षिजनैः, अदृष्टस्सन् भैमां
 दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः । अत एव, दिक्षु चक्षुर्बहु भूषिष्ठं, दिशन् विशदृष्टसन्, तां
 पूर्वानिर्दिष्टां, उपकार्यां राजसदनम् । 'उपकार्या राजसघनि' इति विश्वः ।
 अमरेन्द्राणां कार्यात् प्रयोजनात् हेतोराविशद् ॥ ११ ॥

अयमिति ॥ विश्वः समर्थः, राजा सिंह इव राजसिंहः राजभ्रेष्ठः,
 उपभितसमासः । स नलः, अयं क इत्यन्यस्य स्वभ्यतिरिक्त्वनस्य, निवारकाणां

अन्तःपुरान्तस्स विलोह्य बाळां कांचित्समालब्धुमसंबुतोवम् ।
निमीलिताक्षः परया भ्रमन्त्या सङ्घट्टमासाद्य चमचकार ॥ १३ ॥

अनादिसर्गस्रजि वानुभूता चित्रेषु वा भीमसुता नलेन ।
जातैव यद्वा जितशम्बरस्य सा शाम्बरीशिल्पमलक्षि दिक्षु ॥ १४ ॥

अळीकभैमीसहदर्शनात्त ब्रह्मान्यकन्यापुष्करसो रसाय ।
भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादाद्भैमीभ्रमस्तेन न तास्वलम्भि ॥ १५ ॥

रक्षिणां, गिरा बाक्येन, (हेतुना) कण्ठं विभुज्य किं दृष्टोऽग्नींति सहया प्रीवां
विवलय्य । विलङ्घितायामतिक्रान्तायामपि द्वारि । विस्मयेन कथमेते मामद्राक्षु-
रित्याश्चर्येण । निस्तरङ्गां निर्निमेयां, दशः दधौ । सिंहस्य प्रीवाभक्तेन लङ्घिताष्प-
दर्शनं युक्तमिति भावः ॥ १३ ॥

अन्तरिति ॥ स नलः, अन्तःपुरस्वान्तरभ्यन्तरे, अव्ययमेतत् ।
समालब्धुमुद्गतेयितुं, असंबुतोऽहमनाच्छादितोऽभेदशां, काञ्चिद्वालां स्त्रियं विलोह्य,
निमीलिताक्षस्सन् पराङ्गनादर्शनपापभीत्येति भावः । भ्रमन्त्या तत्र सखरन्त्या
परया स्थ्यन्तरेण सङ्घट्टमभिघातं आसाद्य, दूरीरपि दृष्टिप्रतिबन्धादिति भावः ।
चमचकार उल्लसति स्म । चमदित्यनुकारिशब्दः ॥ १३ ॥

अनादीति ॥ अनादौ सर्गस्रजि सृष्टिपरम्परायां वा, कचिज्जन्मान्तर
इत्यर्थः । चित्रेषु आलेह्येषु, अनुभूता । अत्यन्ताननुभूतेऽर्थे भ्रमासम्भवादिति
भावः । यद्वा, मास्त्वनुमेष इति शेषः । किंतु, जितशम्बरस्य मायिनाऽपि
मायिनः, कामस्य शाम्बरीशिल्पं मायासृष्टिः । 'स्थानमाया शाम्बरी' इत्यमरः ।
जातैव, सा भीमसुता नलेन दिक्षु अलक्षि प्रतिदिशमलक्षयत । लक्षोः कर्मणि
लुङ् । अत्राळीकभैमीसाक्षात्कारो जन्मान्तरानुभवश्चात् चित्रानुभवश्चात् केवल-
मयनमाज्ञाबलहेति हेतूप्रेक्षा ॥ १४ ॥

अळीकेति ॥ अन्याः कन्या अप्सरस इव । उपमितसमासः । अप्सरः
कल्पा अपि कन्याः तत्रत्याः स्त्रियः, अळीकभैम्या सह दर्शनादेतैः तस्य नल्यश्च

भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन दत्तस्वहस्ताद्विरहाद्विहस्तः ।

स तामळीकामवलोक्य तत्र क्षणादपश्यन्मथ्यवदद्विबुद्धः ॥ १६ ॥

प्रियां विकल्पोपहृतां स यावद्विगीशसन्देशमञ्जल्पदल्पम् ।

अदृश्यवाग्भीषितभूरिभीरुभवं रवस्तावदधेतयत्नम् ॥ १७ ॥

पश्यन् स तस्मिन्मरुतापि तन्व्यास्तनौ परिस्प्रष्टुमिवास्तवस्त्रौ ।

अक्षान्तपक्षान्तमृगाङ्कुमास्यं दधार तिर्यग्वलितं विलक्षः ॥ १८ ॥

रसाय रागाय, नाभवन् । ततोऽपि तासामपकृष्टत्वादिति भावः । तर्हि, किं सारूप्यात्तास्त्रपि भैमीभ्रमो नाभूदत आह—भैमीति ॥ तत एति सार्वविभक्ति-
कन्तसिः । ततः तस्य भैमीभ्रमस्यैव प्रसादात्तेन नलेन तास्वन्तःपुरस्त्रीषु भैमी-
भ्रमो नालम्बि न प्राप्तः । अत्यन्तासाहदयादिति भावः ॥ १५ ॥

भैमीति ॥ भैम्यां निराशे सुरैः क्षताशे, हृदि, मन्मथेन दत्तस्वहस्ता-
दृतावलम्बाञ्जनितादित्यर्थः । विरहाद्विहस्तो विह्वलः, स नलः अल्लोकां तां
भैमीमवलोक्य, क्षणात् विबुद्धः निवृत्तभ्रमः, तत्र तामपश्यन् व्याषदत् विषण्णो-
ऽभूत् । सदेहैह । लिदिवाच्येकरादेशः । “सदिरप्रतेः” इत्यङ्गवायेऽपि
वत्वम् । भैमीशून्यविबोधात्तद्वान् भ्रम एव तस्याशास्योऽभवदिति भावः ॥ १६ ॥

प्रियामिति ॥ स नलः, विकल्पोपहृतां विभ्रमोपनीतां, प्रियां दमयन्तीं,
यावद्विगीशसन्देशं इन्द्रादिवाचिकं, अल्पमञ्जल्पदल्पवदत् । तावदृश्यया अलक्ष्य-
कर्तृकया, वाचाहेतुकर्त्या, भीषिता विभ्रासिताः । “भियो हेतुभये बुक्” । ताश्च ता
भूरयोऽनेका भीरवो भयस्त्रीलाः स्त्रियः तान्मो अवतीक्ष्ति तत्राशौ रवः कलकलः,
सं नलमचेतयदबोधयत् । चेततेर्भौवादिकात् णिच् ॥ १७ ॥

पश्यन्निति ॥ स नलः, तस्मिन्मरुतःपुरे मरुतापि अचेतमैम्यङ्गीति भावः ।
परिस्प्रष्टुं संस्प्रष्टुमिव । अस्तवस्त्रौ अवनीताङ्कुली तन्व्याः स्तनी पश्यन् विलक्षौ
विकञ्चितस्त्रान्, अक्षान्तपक्षान्तमृगङ्गम्, अक्षान्तः असोढः पक्षान्ते पार्श्वमासां

अन्तःपुरे विस्तृतबागुरोऽपि बालावलीनां वलितैरुणीषैः ।
 क कालसारं हरिणं तदक्षिद्वन्द्वं प्रभुर्वज्रुमभूमनोभूः ॥ १९ ॥
 दोर्मूलमालोक्य कचं रुद्रस्तोस्ततः कुची तावनुलेपयन्त्याः ।
 नाभीमयैष श्लेषवाससोऽजु मिमील दिक्षु क्रमकृष्टचक्षुः ॥ २० ॥
 भीलन्न शोकेऽभिमुखागताभ्यां धर्तुं निपीड्य स्तनसान्तराभ्याम् ।
 स्वाङ्गान्दपेतो विजगौ स पद्भ्यात्युमङ्गसङ्कोत्पुलके पुनस्ते ॥ २१ ॥

मृगाङ्गान्द्रो अत्र तदास्यं, तिथेर्गवकितं साचीकृतम् । दधार धृतवान् । यत्रा-
 चेतनस्य बायोरपि चपलता तत्रायं निर्विकार एवेत्यहो जितेन्द्रियत्वमस्येति भाषः ॥

अन्तरिति ॥ अन्तःपुरे बालावलीनां स्त्रीसमूहानां, वयोरभेदाद्योम-
 समूहानां च, वलितैः पुनःपुनः प्रवृत्तैः आवर्तितैश्च गुणानां कटाक्षविक्षेपादीनां
 सूत्राणां चौधैः विस्तृतबागुरः प्रसारितमृगवन्धनीकौऽपि । 'बागुरा मृगवन्धनी'
 इत्यमरः । मनोभूः स एव मृगपुरिति शेषः । तस्य नलस्याक्षिद्वन्द्वमेव काल-
 सारम्, कृष्णसारम्, अक्षिद्वयन्दु कालेन कनीनिकाकाण्येन सारं भेष्टं, हरिणञ्च
 चक्षुःमाकण्डं संयन्तुं च प्रभुः शक्तो नाभूत् । जितेन्द्रियत्वादस्येति भाषः ।
 अत्राक्ष्यादिषु हरिणत्वादिरूपणान्मनोभुवो मृगयुत्वं गम्यत इत्येकदेशवर्ति-
 रूपकम् ॥ १९ ॥

दोरिति ॥ एष नलः, कचं केशपाशं, रुद्रस्तोः रोक्षुं वज्रुमिच्छोः,
 कस्याक्षिदोर्मूलं बाहुमूलमालोक्य । ततोऽनन्तरं, कुचावसुलेपयन्त्याः, तौ कुचा-
 बालोक्य, अथ श्लेषवाससः सस्ताङ्गकायाः नाभीमालोक्य, अन्वनन्तरं, दिक्षु
 पुरः पार्श्वभागेषु क्रमेण कृष्टचक्षुः प्रत्याहृतदृष्टिः घ्नन्, मिमील निपीलिताङ्गो-
 ऽभूत् । तत्र तथा मयेष्टचेष्टे स्त्रीमण्डले तस्य पापमीरोनैत्रनिमीलनमेव प्राप्त-
 यित्यर्थः ॥ २० ॥

भीलक्षिति ॥ भीलक्षिमीलिताङ्गः, स नलः, अभिमुखमनोभ्याभिमु-
 खागताभ्यां तथापि स्तनाभ्यां निमित्तेन सान्तराभ्यां संव्यवत्रामाभ्यां कान्त-
 यित्यर्थः ॥ २१ ॥

निमीलनस्पष्टबिलोकनाभ्यां कदर्थितस्ताः कलयन् कटाक्षैः ।
 स रागदर्शीव भृशं ललजे स्वतस्सतां ह्रीः परतोऽपि गुर्वी ॥ २२ ॥
 रोमाञ्चिताङ्गीमनु तत्कटाक्षैर्भ्रान्तेन कान्तेन रतेर्निसृष्टः ।
 शोषशरौघः कुसुमानि नाभून्तद्वैर्यपूजां प्रति पर्यवस्यन् ॥ २३ ॥
 त्वैव वर्त्मकमिह भ्रमन्त्याः स्पर्शः स्त्रियास्सुयुज इत्यवेत्य ।
 अनुष्णथस्याभरणं बभूव लोकावलोकय सतां स द्वीपः ॥ २४ ॥

निन्त्रीभ्यां निपीड्य मध्ये निरुध्य घर्तुं गृहीतुं, न शेके शक्यो नाभूत् ।
 स गलः, पश्चात् तोपसूतः स्वाह्वानि विजयी, परस्त्री संस्पर्शदोषाद्विजगर्हं, निनिन्द ।
 ते स्त्रियो पुनः पुंसऽङ्गसङ्गेन उत्पुलके उद्गतरोमाञ्चे जाते ॥ २१ ॥

निमीलनरति ॥ निमीलनं च स्पष्टबिलोकनञ्च ताभ्यां कदर्थितः
 निषिद्धस्पर्शनदर्शनदोषोद्भूतः । स नलः, ताः स्त्रियः, कटाक्षैः कलयन् निर्विकल्पेन
 गृह्यन् । रागेण नयतीति रागदर्शी, स इव भृशं ललजे । कष्टं कामुकदृष्ट्य
 पश्यतीति भृशं परितमोऽभूदित्यर्थः । नन्वप्रकाशेऽर्थे का लज्जा तत्राह
 सतां सत्पुरुषाणां परतोऽपि स्वत एव ह्रीं गुर्वी, अकामादप्यकार्यकरणे परस्मादापि
 स्वसादेव लज्जत गज्जन इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ २२ ॥

रोमाञ्चितेति ॥ रोमाञ्चिताङ्गीमनु पुमङ्गसङ्गात् पुलकितगालीमुद्दिश्य,
 तस्य नलस्य, कटाक्षैः कटाक्षवीक्षणः, भ्रान्तेन अयमस्यामनुरक्त इति मन्वानेन,
 रतेः कान्तेन कामेन, निसृष्टः प्रदुषाः कुसुमान्येव शरौघः तस्य नलस्य, वैर्यस्य
 निर्विघ्नो वर्त्मवस्य पूजां प्रति पूजायां पर्यवस्यन् पूजात्वेन परिणमन् । मोघो
 व्यर्थो नाभूत् । शत्रोरपि गुणः पूज्यो भवेदिति भावः । अत्र नलवैर्यभङ्गार्थं
 प्रयुक्तस्य कुसुमजालस्य, न केवलं तदभङ्गकत्वं प्रयुक्तं तत्पूजकत्वमापन्नमित्य-
 नर्थोपतिलक्षणो विषमालङ्कारः ॥ २३ ॥

हित्वेति ॥ सतां स द्वीपः सुजनश्रेष्ठः, सतां भावनां प्रधाशकः प्रदीपश्च
 स नलः । इह भन्तःपुरे भ्रमन्त्यास्तच्चरन्त्याः स्त्रियाः स्पर्शः एकमभिन्नं वर्त्म

उद्धतमनसा हृदये निपत्य नृपस्य दृष्टिर्न्यवृत्तं कृतम् ।
 वियोगिवैरात् कुचयोर्नखाद्भ्रूवर्धेन्दुलोलैर्गलहस्तितेव ॥ २५ ॥
 तन्वीमुखं द्रागधिगल्य चन्द्रं वियोगिनस्तस्य निमीलिताभ्याम् ।
 द्वयं द्रवीयः कृतमीक्षणाभ्यां तदिन्दुता च स्वसरोजता च ॥ २६ ॥
 चतुष्पथे तं विनिमीलिताक्षं चतुर्दिगोतास्मुखमप्रहीष्यन् ।
 सङ्कट्य तस्मिन् भृशभीनिवृत्तास्ता एव तद्वर्त्म न चेददास्यन् ॥

हितैव सुखञ्च इत्येषस्य निश्चित्य लोकावलोक्याय सञ्चारिजनदर्शनाय । अन्वत्र, लोकानां जनानां व्यवहाराय । चतुर्णां पथां समाहाराय चतुष्पथं, “तद्विस्तारं” इत्यादिना समाहारे द्विगुः । “ऋक्पूः” इत्यादिना समासान्तः । “पथस्तङ्गुणव्ययादेः” इति नपुंसकत्वम् । तस्य आभरणं बभूव । तत्र स्थित इत्यर्थः । छिट्टैकमार्गे क्रीडसाधादक्लिष्टे चतुष्पथे स्थित्वा समन्तादवलोकितवानित्यर्थः । चतुष्पथस्यो दीपो लोकावलोक्याय कल्पत इति ध्वनिः ॥ २४ ॥

उद्धर्तयन्त्या इति ॥ नृपस्य दृष्टिश्चूर्तयन्त्या गात्रमुन्मार्जयन्त्याः हृदये वक्षसि, निपत्य अर्धेन्दुलोलैर्ध्वजन्द्राभिर्ध्वैः, कुचयोर्नखाद्भ्रूः, कर्तुमिः, वियोगिषु वैरादिन्दुत्वप्रयुक्तविरोधात् । गळे इत्यो गळहस्ताः, तद्वती कृता गळहस्तिता हस्तेन गळे गृहीत्वा नुभवेत्युत्प्रेक्षार्थः । मत्स्यन्तीत् करोतीति णिचि णाविष्टवद्भावे विष्मताल्लेक् । ततः कर्मणि क्तः । ‘अर्धेन्दुश्चन्द्रस्यकले गळहस्तनखाङ्गयोः’ इति विश्वः । दृष्ट्वा त्वरितैव न्यवृत्त न्यवातंष्ट । पापभयादिति भावः ॥ २५ ॥

तन्वीति ॥ तन्वीमुखमेव चन्द्रं व्यस्तरूपकम् । द्रागधिगल्य इडाद्गृह्यः निमीलिताभ्यां पापभयादिति भावः । वियोगिनस्तस्येक्षणाभ्यां तस्य तन्वी-मुखस्येन्दुता च स्वसरोजता चेति द्वयं द्रवीयो दृढतरं कृतमित्युत्प्रेक्षा । अन्वथा कर्षं तस्मात्सिधौ तयोर्निमीलनमिति भावः ॥ २६ ॥

नन्वसङ्कटसङ्गमानन्तरं तासं किमिति न गृह्णन्तीत्यत आह—चतुष्पथ इति ॥ चतुष्पथे, विनिमीलिताक्षं तं नक्षत्रम् । चतसृभ्यो विष्मन्तः । एता

सङ्घट्टयन्त्यास्तरसात्संभूषाहीराङ्कुरप्रोतदुकूलद्वारी ।

दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्व्यास्तत्पापसन्तापमवाप भूपः ॥२८॥

हतः कयाचित्पथि कन्दुकेन सङ्घट्टय भिन्नः करजैः कयापि ।

कयाचनाफः कुचकुङ्कुमेन संभुक्तकल्पः स बभूव ताभिः ॥ २९ ॥

छायामयः प्रैक्षि कयापि हारे निजे स गच्छन्नथ नेक्ष्यमाणः ।

तच्चित्तयान्तर्निरचायि चारु स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥ ३०

आगताः । आङ्पूर्वादिणः कर्तारि कः, उत्तरपदसमासः । तास्मुशमङ्गेशेन अमहीष्यन् शुर्वायुः, तस्मिन्नले सङ्घट्टय अभिहृत्य । आधारत्वविवक्षयां सप्तमी । शृङ्गाया गाढया भिया निवृत्तास्ता एव तस्य नलस्य बर्तुर् नादास्यन् न दशुध्वेत । किंतु, स्वयमेव अस्य भूतशङ्कया मार्गं दत्त्वा भयात् पलायितानां तासां, कुतस्तद्ग्रहणधार्त्र्यामित्यर्थः । क्रियातिपत्तौ लिङ् ॥ २७ ॥

सङ्घट्टयन्त्या इति ॥ तरसा सङ्घट्टयन्त्या अभिघ्नन्त्यास्तन्व्याः, आत्मनो भूषणीराणां भूषणवज्राणां, अङ्कुरेषु कोटिषु प्रोतं सङ्कं दुकूलं हरतीति तद्वारी भूपः, नितम्बं तस्याः कटिं दिशा परिधाप्य संबस्य दिगम्बरं कृत्वा । तत्पापेन वद्वापहरणपापेन सन्तापमवाप ॥ २८ ॥

हत इति ॥ स नलः, पथि कयाचित्कन्दुकेन हतः । कयापि सङ्घट्टय अभिहृत्य करजैर्नखैर्भिन्नः । कयाचन, कुचकुङ्कुमेन, अफो लिसः । एवं ताभिः संभुक्तकल्पः संभुक्तप्रायो बभूव ॥ २९ ॥

छायामय इति ॥ कयापि स्त्रियां निजे हारे छायामयः प्रतिबिम्बरूपः, स नलः, प्रैक्षि प्रैक्षितः । ईक्षते कर्मणि लुङ् । अथ गच्छन् अपसरन्, अत एव नेक्ष्यमाणः अनिरीक्ष्यमाणस्सन् । स चित्ते यस्मास्तया तद्गर्भितचित्तया तन्व्या, स्वस्यैव हृदयं प्रविष्ट इति अन्तरन्तःकरणे चारु साधु निरचायि

तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः प्रत्येकमालिङ्गदम् रतीशः ।

रतिप्रतिद्वन्द्वतमासु नूनं नामूपु निर्णीतरतिः कथञ्चित् ॥ ३१ ॥

तस्माद्दृश्यादपि नातिभिभ्युस्तच्छायरूपाहितमोहलोलाः ।

मन्यन्त एवाहतमन्मथाज्ञाः प्राणानपि स्वान् सुदृशस्त्वृणानि ॥ ३२

जागर्ति तच्छायदृशां पुरा यः स्पृष्टे च तस्मिन्विससर्प कम्पः ।

द्रुतं गते तत्पदशब्दभीत्या स्वहस्तितश्चारादृशां परं सः ॥ ३३ ॥

निश्चितः । स च्छायानलः, तद्देशातिक्रमात्स्या हारादेवापेतो न चित्तादिति सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥ ३० ॥

तच्छायेति ॥ रतीशः कामः, तस्य नलस्य छाया तच्छायं, मणि-
कुट्टिमादिगततत्प्रतिबिम्बम् । “विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिषानाम्” इति
नपुंसकत्वम् । तस्य सौन्दर्येण निपीतधैर्या हनधैर्या अमूः स्त्रीः प्रत्येकमेकैका-
भेवाल्लिङ्गत् । अप्रोत्प्रेक्ष्यते । रतेः देव्याः प्रतिद्वन्द्वतमासु रतिसदृशीष्वमूपु
मध्ये स रतीशः, कथञ्चिदपि निर्णानरतिर्निश्चितनिजपत्नीको नाभूत् । नूनं
अन्यथा कथं प्रत्येकमालिङ्गोदित्यर्थः । सर्वास्यपि मन्मथविकारः प्रादुर्भूत
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्मादिति ॥ सुदृशः स्त्रियः, तच्छायारूपेण तत्प्रतिबिम्बसौन्दर्येणदितः
उत्पादितः मोहः चित्तभ्रमो यासां ता अत एव लोला आसक्ताः सत्यः ।
अदृश्यादपीति भयहेतुक्तिः । तस्मान्नलान्नातिविन्मुः । स्पृष्टेण मयानकस्तिर-
स्कृत इत्यर्थः । तथाहि, आहतमन्मथाज्ञा मन्मथपगतन्त्राः सत्यः, स्वान्
स्वकीयान्, प्राणानपि तृणानि मन्यन्त एव । मन्यतेः कर्मणि चतुर्थ्या वैभाषि-
कत्वात् द्वितीया । प्राणानपि तृणीकृत्य तदा तत्सङ्गमलान्प्रसानां तासां तस्माद्रथं
कृत इति भावः ॥ ३२ ॥

जागर्तीति ॥ पुरा पूर्वं, तच्छायदृशां तत्प्रतिबिम्बदर्शिनीनां आदृशां,
किप् । यः कम्पो जागर्ति स्फुरति । ततस्तस्मिन् स्पृष्टे च सति विससर्प

उल्लास्यतां स्पृष्टनलाङ्गमङ्गं तासां नलच्छायपिबाऽपि हृष्टिः ।
 अश्मैव रयास्तदन्ति पत्या छेदेऽप्यबोधं यदहर्षि ङोम ॥ ३४ ॥
 यस्मिन्नलस्पृष्टकमेत्य हृष्टा भूयोऽपि तं देशमगान्मृगाक्षी ।
 निपत्य तत्रास्य धरारजस्थे पादे प्रसीदेति शनैरवादीत् ॥ ३५ ॥

प्रससार । स कम्पः द्रुतं शीघ्रं गते अपगते सति तस्य पदशब्दाद्गीत्या कर्त्र्या
 परं स्वहस्तवान् कृतः दत्तस्वहस्तः प्रबलीकृत इत्यर्थः । स्वहस्तशब्दान्मत्वन्तात्
 “ तत्करोति ” इति णिच् णाविष्टवद्भावे विण्मतोर्लुक् । ततः कर्मणि क्तः ॥ ३३ ॥

उल्लास्येति ॥ रत्याः पत्या कामेन स्पृष्ट नलाङ्गं, येन तत्तासामङ्ग-
 मुल्लास्यतामुल्लास प्राप्यताम् । उल्लासयतेः कर्मणि लोट् । नलच्छायस्य नलप्रति-
 बिम्बस्य पिबा, तदृशिनीत्यर्थः । पाप्रादिना शप्रत्ययः । पिबादेशश्च । तासां
 हृष्टिरपि उल्लास्यताम् । तयोश्चेतनत्वादिति भावः । छेदे कर्तनेऽन्यबोधं बोध
 रहितं, अचेतनं ङोम, अहर्षि हर्षितमिति यत् । हृषेर्ष्यन्तात्कर्मणि लुङ्
 तदश्मैव पाषाण एव, अनति अश्म नर्तनप्रायं रोमहर्षणं कुर्वाणस्य कामस्य
 किमसाध्यमिति भावः । अत्र रोमहर्षणाश्मनर्तनवाक्यार्थयोर्बुद्धिच्छब्दावगत-
 सामानाधिकरणानुपपत्त्या सादृश्याक्षेपाद्वाक्यार्थवृत्तिनिर्दानालङ्कारः । लक्षणं
 तूक्तम् ॥ ३४ ॥

यस्मिन्निति ॥ मृगाक्षी यस्मिन् देशे नलस्य स्पृष्टकं आलिङ्गनविशेषम् ।
 यद्योषितस्सम्मुखमागताया अन्यापदेशाद्भूजतो नरस्य । गात्रेण गात्रं घटते
 तदेतदालिङ्गनं स्पृष्टकमाहुरार्या ॥” इति रतिरहस्येऽभिधानात् । एत्य प्राप्य,
 हृष्टा तं देशं भूयोऽप्यगात् । पुनः स्पर्शलोभादिति भावः । किंतु, तत्र देशे
 धरारजस्थे भूपरागनिष्ठे अस्मिन्नलस्य पादे पादप्रतिकृतौ निपत्य प्रणिपत्य,
 प्रसीद मां पुनः स्पर्शेनानुगृह्णाणेति शनैरवादीत् । न तु स्पर्शं लेभे । तस्याप-
 गमादिति भावः ॥ ३५ ॥

भ्रमन्नमुप्यामुपकारिकायामायास्य भैमीविरहात्कशीयात् ।
 असौ मुहुस्सौधपरम्पराणां व्यधत् विश्रान्तिमुपत्यकासु ॥ ३६ ॥
 उल्लिख्य हंसेन दृढे नलिन्यास्तस्मै यथादर्शि तथैव भैमी ।
 तेनाभिलिख्योपहृतस्वहारा कस्या न दृष्टाजनि विस्मयाय ॥ ३७ ॥
 कौमारगन्धीनि निवारयन्ती वृत्तानि रोमावलिचेत्रचिह्ना ।
 सालिख्य तेनैक्ष्यत् यौवनीयद्वास्थ्यामवस्थां परिचेतुकामा ॥ ३८ ॥

भ्रमन्निति ॥ भैमीविरहात् कशीयान् अतिक्रुशोऽसौ नरः । अमुष्याः
 मुपकारिकायां राजसघनीत्यर्थः । भ्रमन् सखरन्, आयास्य परिश्रम्य, मुहु-
 सौधपरम्पराणां, उपत्यकास्वासन्नभूमिषु । अत्र सौधानां पर्वतसाधर्म्योत्-
 गौणोऽयं प्रयोगः । उपाधिभ्यां त्यक्त्वासत्रास्त्वयोः इति त्यक्त्प्रत्ययस्य पर्वतासन्न-
 भूमिसंज्ञात्वेन विधानात् । उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरित्यभिधानात्तथैव प्रयोगाच्च ॥
 संज्ञात्वादेव कात्पूर्वस्येकाराभावः । विश्रान्ति व्यधत् विश्रान्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

किं चाव विश्रान्तो विनोदाथ भैमीप्रतिकृतिमालिख्याश्रीदिव्याह श्लोक-
 दयेन—उल्लिख्येत्यादिना ॥ नन्वदृष्टपूर्वा तां कथमलिखति शङ्कां निरस्य-
 ञ्नाह । पूर्वं हंसेन नलिन्या दले भैमी यथा येन प्रकारेण उल्लिख्य तस्मै
 नलायादर्शि दर्शिता । तथैव तेन नलेन अभिलिख्य उपहृतस्वहारा कण्ठार्पित-
 निजमुक्ताहारा, तदा विलिखितेत्यर्थः । दृष्टा सती कस्या विस्मयाय नाजनि
 न जाता, सर्वस्या अपि जातेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कौमारैति ॥ तेन नलेन, यौवनस्येयं यौवनीया । वृद्धान्तरः । तस्यां
 द्वारि द्वारे, प्रमुखे च तिष्ठतीति यौवनीयद्वास्थ्या । “खरवसानयोर्विसर्जनीयाः”
 इति रेफस्य विसर्जनीयान्तस्य सत्वम् । तामवस्थां दौर्भारिकदसां यौवनप्रवेश-
 वशां च, परिचेतुकामा अभ्यसितुकामा । अत एव रोमावलिरेव वेद्यं दृष्ट्वा,
 तच्चिह्नं यस्याः सा । कौमारगन्ध एवामस्तीति कौमारगन्धीनि शैशवसंस्पर्शानि,

पश्याः पुरन्ध्रीः प्रति सान्द्रचन्द्ररजःकृतकौटुकुमारचक्रे ।
 चित्राणि चक्रेऽध्वनि चक्रवर्तिचिह्नं तदङ्गिप्रतिमासु चक्रम् ॥ ३९
 तारुण्यपुण्यामवलोकयन्त्योरन्योन्यमेणेक्षणयोरभिरुच्याम् ।
 मध्ये सुहूर्तं स बभूव गच्छन्नाकस्मिकाच्छादनविस्मयाय ॥ ४० ॥
 पुरःस्थितस्य क्वचिदस्य भूषारङ्गेषु नार्यः प्रतिबिम्बितानि ।
 व्योमन्यदृश्येषु निजान्यपश्यन् विस्मित्य विस्मित्य सहस्रकृत्वः ॥

वृत्तानि चापलानि, निवारयन्ती सा दमयन्ती आलिख्य ऐक्ष्यत । ईक्षतेः
 कर्मणि लङ् । वनःसन्धौ वर्तमानान्तामालिख्य अद्राक्षीदित्यर्थः । रूपकालङ्कारः ॥

पश्या इति ॥ सान्द्राणि चन्द्रराशि कर्पूरपांसव । 'अथ कर्पूरम-
 र्चियाम् । घनमारखन्दसंज्ञः' इत्यमरः । तैः कृतकौटुकुमारचक्र, बालरङ्गो
 यस्मिन् तस्मिन् अध्वनि चक्रवर्तिचिह्नं सार्वभौमलक्षण, तस्य नलस्य, अङ्घ्रि-
 प्रतिमासु पादन्यासासु । चक्र चकरखाः पश्यन्तीति पश्याः पश्यन्तीः । पाप्रादिना
 शप्रत्ययः पश्यदेशश्च । पुरन्ध्रीः प्रति स्त्रिय उद्दिश्य चित्राणि चक्रे । तासा-
 माध्वराणि जनयामासेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तारुण्येति ॥ तारुण्यपुण्यां यौवनभनोज्ञाम् । 'पुण्यं मनोज्ञ' इति
 विश्व । अन्योन्यमभिरुच्यां शोभामवलोकयन्त्योरेणेक्षणयाः मृगाक्षयोर्मध्ये
 गच्छन् सुहूर्तं श्यन्कालं, आकस्मिकाच्छादेनन निर्हेतुकव्यवधानेन, विस्मयाय
 बभूव । अत्र व्यवधानकारणं विना व्यवधानोक्तेरकारणे कार्योत्पातिलक्षणो
 विभावनालङ्कारः ॥ ४० ॥

पुर इति ॥ क्वचिदेषे नार्यः पुरः स्थितस्यास्य नलस्य अदृश्येषु भूषा-
 रङ्गेषु निजानि प्रतिबिम्बितानि प्रतिबिम्बितानि, व्योमनि दृश्ये विस्मित्य विस्मित्य
 पुनःपुनः विस्मिता भूत्वा । सहस्रकृत्वः सहस्रवारमपश्यन् । अत्रापि निरालम्बन-
 प्रतिबिम्बदर्शनोक्तेरकारणे कार्योत्पातिलक्षणो विभावनालङ्कारः ॥ ४१ ॥

तस्मिन् विषय्यार्थपथाभियान्तं तदङ्गरागच्छुरितं निरीक्ष्य ।
 विस्मेरतामापुरनुस्मरन्त्यः क्षिप्तं मिथः कन्दुकमिन्दुमुख्यः ॥ ४२
 पुंसि स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते भूत्वाप्यवीक्षानियमप्रतिन्यः ।
 छायासु रूपं भुवि तस्य वीक्ष्य फलं दृशोरानशिरे महिष्यः ॥ ४३
 विलोक्य तच्छायमतर्कि ताभिः पतिं प्रति स्वं वसुधापि धत्ते ।
 यथा वयं किं मदनं तथैनं त्रिनेत्रनेत्रानलकीलनीलम् ॥ ४४ ॥

तस्मिन्निति ॥ इन्दुमुख्यः क्षियः, मिथः क्षिप्तं अन्यान्यं प्रति प्रेरितं कन्दुकम् । तस्मिन्नले विषय्य लम्बित्वा अर्धः पन्थाः अर्धपथः, विशेषणसमाप्ते समासान्तः । “अर्धं नपुंसकम्” इत्येकदेशसमास इति केचित् । तत्र धर्माक्ष-निबन्धः । तस्मादभियान्तं प्रत्यागच्छन्त, तस्य नलस्याङ्गरागेण च्छुरितं रूपितं, कन्दुकं निरीक्ष्य अनुस्मरन्त्यः कुत एतदिति पुनःपुनरनुसन्दधाना विस्मेरतां विस्मितत्वमापुः । “नामकरिणस्मि” इत्यादिना रप्रत्ययः ॥ ४२ ॥

पुंसीति ॥ महिष्यो राजदाराः, स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते पुंसि परपुरुषे विषये अवीक्षानियमेन अनिरीक्षाराङ्गत्वेन, त्रतिन्यः व्रतत्रयां भूत्वा तस्य नलस्य भुवि कुट्टिमभूमौ छायासु प्रतिविम्बेषु रूपसौन्दर्यं वीक्ष्य दृशोः फलमान-शिरे प्रापुः । “अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः । “अधोतेष्व” इति नुडागमः ॥

विलोक्येति ॥ ताभिः राजमहिषीभिः, तस्य नलस्य, छाया अनातप-रेखा तच्छायम् । नीलमिति शेषः । विलोक्य यथा वयं, स्वं स्वकीयं, पतिं भीमं, प्रत्युद्दुद्धम्, मदनं दध्यहे । तथा वसुधापि स्वं पतिं भीममेध प्रत्यु-द्दुद्धम् । किन्तु, त्रिनेत्रस्य ईश्वरस्य, नेत्रानलकीलैर्नेत्रामिज्जालैः, नीलं कृष्णवर्णं, एनं मदनं धत्ते किमिष्यतर्कि उत्प्रेक्षितम् । नलच्छाये वसुधागते तस्मिन्मदन-त्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः । नलच्छायेऽपि छायां मदनविभ्रमः, नले तु किमु वक्ष्यमिति शेषः ॥ ४४ ॥

रूपं प्रतिच्छायिकयोपनीतमालोकि ताभिर्यदि नाम कामम् ।
 तथापि नालोकि तदस्य रूपं हारिद्रभङ्गाय वितीर्णभङ्गम् ॥ ४५ ॥
 भवन्नदश्यः प्रतिबिम्बदेहद्यूहं वितन्वन्मणिकुट्टिमेषु ।
 पुरं परस्य प्रविशन् वियोगी योगीव चित्रं स रराज राजा ॥ ४६ ॥
 पुमानिवास्पर्शि मया भ्रमन्त्या छाया मया पुंस इव व्यलोकि ।
 भ्रुवन्निवातार्कि मयापि कश्चिदिति स्म स क्लैणगिरदृशुणोति ॥ ४७ ॥

नन्वेवं नलविलोकितानामासां कथं न परपुरुषनिरीक्षणे व्रतलोपस्तत्राह—
रूपमिति ॥ प्रतिच्छायैव प्रतिच्छायिका । स्वार्थे कः । “कात्पूर्वत्वा” इती-
 कारः । तयोपनीतं रूपं छायात्मकं स्वरूपं ताभिः स्त्रीभिरालोकि यदि आलोकित
 चेत् । कामं यथेच्छमात्मक्यतां नाम । तथापि हारिद्रभङ्गाय हारिद्रास्त्रणाय
 वितीर्णभङ्गं दत्तपरामयम्, तत्स्वरूपमित्यर्थः । अस्य तत्प्रसिद्धं रूपं स्वल्पं
 नालोकि नालोकितम् । साक्षाद्रूपदर्शने दोषः न प्रतिच्छायादर्शने इत्यर्थः ॥

भवन्निति ॥ वियोगी विरही अयोगी च । स राजा नलः, अदृश्यो
 भवन् स्वयमदृश्यस्सन् । मणिकुट्टिमेषु मणिनिबद्धभूमिषु, प्रतिबिम्बदेहानां
 द्यूहं समूहं, वितन्वन् सम्पादयन् । योगिपक्षे बहूनि योगशरीराणि युगपत्
 कल्पयन् । तथा परस्य राजान्तरस्य, पुरं नगरम् । अन्यत्र जीवान्तरस्य शरीरं
 परकायं प्रविशन् । ‘पुरं पुरि शरीरे च’ इति विश्वः । योगी अणिमादि-
 सिद्धिमानिव, रराज चित्रम् ॥ ४६ ॥

पुमानिति ॥ भ्रमन्त्या मया पुमानिवास्पर्शि स्पृष्टः । मया पुंसः
 छायेव व्यधलोकि विलोकिता । मयापि कश्चित् भ्रुवन् लपन्निव, अतर्कि तर्कितः ।
 सर्वत्र कर्मणि लृङ् । इत्येवंरूपाः क्लैणस्य क्लैसमूहस्य गिरः । यद्वा, क्लीषु भवाः
 क्लैणाः गिरः । “क्लीपुसाभ्यां नञञ्चौ भवनाद्” इति भावार्थे नञ्प्रत्ययः ।
 स नञः, शृणोति स्म । “लद् स्मे” इति भूते लृट् ॥ ४७ ॥

अम्बां प्रणम्योपनता नतङ्गी नलेन भैमी पथि योगमाप ।
 स भ्रान्तभैमीषु न तां विवेद सा तं च नादृश्यतया ददर्श ॥ ४८ ॥
 प्रसूप्रसादाधिगता प्रसूनमाला नलस्य भ्रमवीक्षितस्य ।
 क्षिप्नापि कण्ठाय तयोपकण्ठे स्थितं तमालम्बत सत्यमेव ॥ ४९ ॥
 स्रग्वासनादृष्टजनप्रसादस्मल्लेयमित्यद्भुतमाप भूपः ।
 क्षिप्नामदृश्यत्वमितां च मालामालोक्य तां विस्मयते स्म बाला ॥
 अन्योन्यमन्यत्रवदीक्षमाणौ परस्परेणाधुपिनेऽपि देशे ।
 आलिङ्गिताऋकपरस्परान्तस्तभ्यं मिथस्तौ परिपस्वजाने ॥ ५१ ॥

अम्बामिति ॥ नताङ्गी ज्यानतगाली भैमी । अम्बा मातरम् ।
 'अम्बा सावित्री जननी माता च' इति ह्ययुधः । प्रणम्योपनता सती, नलेन
 पथि योगमाप । स नलो भ्रान्तभैमीषु अलीकभैमीषु मध्ये तां न विवेद
 विविच्य नाजानात् । सा च तं नलं, अदृश्यतया न ददर्श । अत्र रूपसाम्या-
 दभ्रान्तभैम्याः भ्रान्तभैमीभिः सहाभेदाभिधानात् सामान्यालङ्कारः । "यामान्यं
 गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरं कता" इति लक्षणम् ॥ ४८ ॥

प्रस्विति ॥ प्रसूप्रसादाधिगता मानुप्रसादलभ्या । 'जनयित्री प्रसूमाता
 जननी' इत्यमरः । प्रसूनमाला पुष्पमालिका । तया भैम्या भ्रमवीक्षितस्य
 भ्रान्तदृष्टस्य नलस्य कण्ठाय क्षिप्नाप्युपकण्ठे समीपे स्थितं सत्यमेव तथ्यमेव
 तं नलमालम्बत प्राप । मणिपत्रायां मणिवुद्धिर्न्यायादिति भावः ॥ ४९ ॥

स्रगिति ॥ भूतेः नलः, वासनया निरन्तरभावतया, दृश्य जनस्य,
 अलीकभैम्याः प्रसादोऽनुग्रहभूता इयं स्रक् मला भूति हेतोरद्भुतमाप ।
 बाला भैमी च, क्षिप्नामन्यान्यस्ताम् । अथ अदृश्यत्वमितां प्राप्तां तां माला-
 मालोक्य आलोक्य विस्मयते स्म विस्मनाभूत् ॥ ५० ॥

अन्योन्यमिति ॥ तौ भैमीनलो, परस्परेणाधुपिने देशेऽपि ।
 अन्योन्यामिति कर्मनिर्देशः । नलो भैमी सा च नलामलर्थः । अन्यत्रवद्देशान्तर

स्पर्शं तमस्याधिगतापि भैमी मेने पुनर्भ्रान्तिमदर्शनेन ।

नृपस्तु पश्यन्नपि तामुदीतस्तम्भो न धर्तुं सहसा शशाक ॥ ५२ ॥

स्पर्शातिहर्षाद्दतसत्यमत्या प्रवृत्त्य मिथ्या प्रतिलब्धबोधौ ।

पुनर्मिथस्तथ्यमपि स्पृशन्तौ न श्रद्धघाते पथि तौ विमुग्धौ ॥ ५३ ॥

इषेक्षमाणौ, अन्यत्र स्थायिनाविव पश्यन्तावित्यर्थः । आलिङ्गितमालिङ्गनं, अलीकं यस्य तदालिङ्गितालीकं, एतदालिङ्गनं मिथ्येत्यभिमानं, परस्परस्यान्तरन्तःकरं । यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अव्ययान्तरपदो बहुवीहिः । अव्ययं रेफान्तं क्रियाविशेषणम् । मिथोऽन्योन्यं तथ्यं यथार्थमेव । परिषस्वजाते क्लिष्यतः । “उपसर्गात्सुनोति” इत्यादिना षत्वम् । पूर्ववासनया परस्परचेष्टा मिथ्येति मन्यमानावेव तथ्यमचेष्टेत्यित्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्पर्शमिति ॥ भैमी तं तथ्यं स्पर्शं अधिगता प्राप्तापि । पुनरस्य नलस्य, अदर्शनेनादृश्यत्वेन, भ्रान्ति मेने । अतो नलं धर्तुं न शशाकेति शेषः । नृपस्तु पश्यन्नप्युदीतस्तम्भो निष्क्रियान्नत्वलक्षणस्सात्विको यस्य सन् । तं भैमी, सहसा धर्तुं गृहीतुं न शशाक । अन्यथा धरेदिति भावः । अत्र स्पर्शापदार्थस्य विशेषणगत्या धारणाशाफिहेतुकत्वात्, पर्शार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ५२ ॥

स्पृशेति ॥ विमुग्धौ रागान्धौ, तौ दमयन्तीनलौ, पतिस्पर्शेनातिहर्षोऽतिमात्रानन्दः, तस्माद्धेतोस्तदन्यथानुपपत्त्या, आदृतया दृढीकृतया, सत्यमत्या सत्योऽयं स्पर्श इति बुद्ध्या प्रवृत्त्य पुनर्व्यापृत्य मिथ्याप्रतिलब्धबोधौ प्रवृत्तेऽपि स्पर्शालाभान्मिथ्येति निश्चितबोधौ मिथ्येति बुद्धवन्तावित्यर्थः । पुनरित्यमुभयदर्शनानन्तरं, मिथोऽन्योन्यं, तथ्यं यथार्थमपि स्पृशन्तावपि, न श्रद्धघाते न विश्वश्रुतुः । दधातेल्लटि तद् । अच्छब्दस्य अदन्तरोरुपसङ्गधानमित्युपसर्ग-त्वादातोः प्राक् प्रयोगः ॥ ५३ ॥

सर्वत्र संपाद्यमबोधमानौ रूपश्रियातिथ्यकरं परं तौ ।
 न शोकतुः केळिरसाद्विरन्तुमळीकमालोक्य परस्परं तु ॥ ५४ ॥
 परस्परस्पर्शरसोर्मिसेकात्तयोः क्षणं चेतसि विप्रलम्भः ।
 स्नेहातिदानादिव दीपिकार्चिर्निमिष्य किञ्चिद्द्विगुणं दिदीपे ॥ ५५ ॥
 वेदमाप सा धैर्यवियोगयोगाद्बोधश्च मोहश्च मुहुर्दधाना ।
 पुनःपुनस्तत्र पुरस्स पश्यन् वभ्राम तां सुभ्रुवमुद्गमेण ॥ ५६ ॥
 पद्भ्यां नृपस्सञ्चरमाण एष चिरं परिभ्रम्य कथं कथंचित् ।
 विदर्भराजप्रभवा निवासं प्रासादमभ्रङ्कपमाससाद् ॥ ५७ ॥

सर्वत्रेति ॥ तौ भैमीनली, रूपाश्रया सौन्दर्यसम्पदा, सर्वत्र सर्वोपयत्नेषु
 संपाद्यं मिथस्संपादादौ, परस्परानुरूपमित्यर्थः । अत एव परमख्यन्तमातिथ्यकरं
 मिथः सत्कारकारि । अलीकमसत्यं परस्परन्तु कर्म आलोक्य । अबोधमानौ
 मिथैत्यमन्यमानौ, केळिरसान् क्रीडारसाद्विरन्तुं निवर्तितुं न शोकतुः किं-
 त्वलीकेनापि परस्परेण क्रीडितुमाचकाङ्क्षतुरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

परस्परेति ॥ तयोर्भैमीनलयोः, चेतसि विप्रलम्भो विरहः, परस्पर-
 स्पर्शरसस्य अन्योन्यस्पर्शसुखस्य, रूमिभिः मेकान् क्षणं वेदमभ्य तैलादेरनि-
 दानादीपिकार्चिर्दीपज्वालेव किञ्चिदीपनिमिष्य निवाये, त्रीं गुणावावृत्तौ यस्मिन्
 कर्मणि तद्यथा भवति तथा द्विगुणं, अधिकं दिदीपे प्रजगत्वाल । सोऽऽभुर्दीपक
 एवाभूदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

वेदमेति ॥ सा भैमी, धैर्यवियोगयोर्योगाद्यथासङ्गं मुहुर्बाधय मोहश्च
 दधानेति यथासङ्ग्यालङ्कारः । वेदम निजावासमाप । स नलस्तत्र तां सुभ्रुवं
 भैमीं उद्गमेण भ्रान्त्या पुनःपुनः पुरोऽपे पश्यन् वभ्राम । प्राप्त्याशयेति भावः ।
 एतेन चापलाहयः सञ्चारीभाव उक्तः । 'वापल त्वनवस्थानम्' इति लक्षणात् ॥
पद्भ्यामिति ॥ एष नृपः पद्भ्यां सञ्चरमाणो गच्छन् ॥ "समस्तृतीय

सखीशतानां सरसैर्विलासैः स्मरावरोधभ्रममावहन्तीम् ।
 विलोकयामास सभां स भैम्यास्तस्य प्रतोळीमणिवेदिकायाम् ॥
 कण्ठः किमस्याः पिकवेणुर्वाणास्तिस्त्रो जितास्सूचयति त्रिरेखः ।
 इत्यन्तरस्तूयत कापि यत्र नळेन बाला कलमालपन्ती ॥ ५९ ॥
 एतं नलं तं दमयन्ति पश्य त्यजार्तिमित्याळिकुलप्रबोधान् ।
 श्रुत्वा स नारीकरवर्तिशारीमुखात् स्वमाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥ ६०

युक्तात्” इति तृतीया । चिरं परिभ्रम्य कथं कथञ्चित् पादचारक्रेषादतिकृच्छ्रेण
 बिदर्भराजः प्रभवः कारणं यस्यास्तस्याः वैदर्भ्याः निवासम् । अत्रं कपतीस्त्रि-
 कषमश्रुप्रतम् । “सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कप” इति खचूप्रत्यये सुमागमः ।
 प्रासादं सौधमागसाद ॥ ५७ ॥

सखीति ॥ नलस्तस्य प्रासादस्य प्रतोल्यां प्राङ्गणे या मणिवेदिका तस्यां
 सखीशतानां सरसैः सानुरागैर्विलासैर्लीलाभिः स्मरावरोधभ्रममावहन्ती कामान्तः-
 पुरभ्रान्तिकरी भैम्याः सभामास्थानी विलोकयामास ॥ ५८ ॥

अथ चतुर्दशभिस्तां सभां वर्णयति—कण्ठ इत्यादिभिः ॥ यत्र
 सभायां कलं मधुरमालपन्ती कापि बाला । नलेन तिष्ठो रेशा अथ्य सन्तीति
 त्रिरेखः अस्याः कण्ठः पिकवेणुर्वाणास्तिस्त्रो जिताः सन्तीति सूचयति किमिति ।
 अन्तरन्तःकरणे अस्तूयत स्तुता । अत्र कण्ठरेखात्रयस्य विशेषणमत्या निज-
 पिकादित्रयविजयसूचकत्वोत्प्रेक्षाहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गसङ्कीर्णैयमुत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥

एतमिति ॥ स नलो यत्र सभायां, नारीकरवर्तिशारीमुखात् कान्ता-
 करगतशारिकासुखात्, हे दमयन्ति, तमेतं नलं पश्य । आर्ति पीडां त्यज ।
 इत्येवंरूपान् आळिकुलप्रबोधान् आळिकुलस्य सखीजनस्य, प्रबोध्यते एभिरिति
 प्रबोधान् आश्रयसोच्यैः कारणेषु घञ्प्रत्ययः । ध्रुत्वा स्वमात्मानं दृष्टमाशङ्कत ।
 एतं नलं पश्यति निर्देशादेताभिर्दृष्टोऽस्मीति शङ्कितवानित्यर्थः । शारीषाक्ये

यत्रैकयाळीकनळीकृताळीकण्ठे मृषाभीमभवीभवन्त्या ।
 तद्दृक्पथे दौहळिकोपनीता शालीनमाधायि मधूकमाला ॥ ६१ ॥
 चन्द्राभमाभ्रं तिलकं दधाना चन्द्रानवस्थामिव यत्र कान्ता ।
 ससर्ज का चन्द्रसमे सखीमुखे तद्भ्रिजास्येन्दुकृतानुविम्बम् ॥ ६२ ॥
 वळोदरे काञ्चनकैतकस्य क्षणान्मपीभावुकवर्णरेखम् ।
 तस्यैव यत्र स्वमनङ्गलेखं लिलेख भैमी नखलेखिनीभिः ॥ ६३ ॥

नारीवाक्यभ्रमादिति भावः । अत एव भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यत इति वस्तुना-
 लङ्कारध्वनिः ॥ ६० ॥

यत्रेति ॥ यत्र सभायां, तद्दृक्पथे नलदृष्टिपथे, मृषाभीमभवा आरोपित-
 भैमी, अतया तथा भवन्त्या एकया सहया अळीकनलः आरोपितनलः, अयः स
 कृता अळीकनळीकृता तस्या आल्याः सख्याः कण्ठे दोहळिकया धात्र्या उपनीता या
 मधूकमाला, शालीनं लज्जामन्धरं यथा तथा आधाधि आहिता । दधातेः कर्मणि
 छद् । “आतो युक् चिण्कृतोः” इति युगागमः । एतेन भैम्याः स्वयंवरत्वरान
 नलैकतानत्वञ्च व्यक्तं सदस्य जीवातुरासीदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

चन्द्राभमिति ॥ यत्र सभायां, कःपि कान्ता, चन्द्राभं चन्द्रनिभं,
 आभ्रमभ्रविकारं, तिलकं चन्द्रसमे सखीमुखे तद्दृता आभ्रतिलकवता, निजास्ये-
 न्दुना कृतमनुविम्बं प्रतिचिम्बं यास्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा दधाना
 रचयन्ती चन्द्रानवस्थां ससर्जेवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र तिलकक्रियोत्पत्तौ स्वच्छ
 द्रव्यतया परस्परभिमुखावस्थितदर्पणवदितरेतराभ्रतिलकसङ्घान्तेरितरेतरतिलक-
 चन्द्रपरम्परानन्तत्वादनवस्था क्रियानिष्पत्तिश्चेति चित्रमिति भावः ॥ ६२ ॥

वळेति ॥ यत्र सभायां, भैमी, काञ्चनकैतकस्य स्वर्णकैतकाकुसुमस्य,
 दळोदरे पत्रमध्ये, क्षणात् स्रडिति मषीभावुकाः श्याभीभवन्त्यः, वर्णरेखा अक्षर-
 विन्यासा यास्मिन् तम् । तस्य नळखैव कृते स्व स्वकीयं, अनङ्गलेखं कामसन्देहं,
 नखैरेव लेखिनीभिः कणिकाभिः लिलेख ॥ ६३ ॥

विलेखितुं भीमभुवो लिपीषु सख्याऽसिबिह्यातिभृतापि यत्र ।
अशाकि लीलाकमलं न पाणिमपारि कर्णोत्पलमक्षि नैव ॥ ६४ ॥

भैमीमुपावीणयदेत्य यत्र कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः ।

गन्धर्ववध्वस्वरमध्वरीणतत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः ॥ ६५ ॥

नावा स्मरः किं हरभीतिगुप्तेः पयोधरे खेलति कुम्भ एव ।

इत्यर्धचन्द्राभनखाङ्कुचुम्बिकुचा सखी यत्र सखीभिरूचे ॥ ६६ ॥

विलेखितुमिति ॥ यत्र सभायां लिपीषु चित्रकर्मसु । कृदिकारा-
दक्तिनो वा श्लेषक्तव्यः । अतिबिह्यातिभृता अतिचतुरयापीत्यर्थः । सख्या
भीमभुवो भैम्याः लीलाकमलं विलेखितुं अशाकि । भावे लुङ् । शकत्यादिना
तुमुत्प्रत्ययः । पाणि तु नाशाकि । तथा कर्णोत्पलं विलेखितुमपारि पर्याप्तं,
पूर्वबल्लुङ् । पर्याशिवन्नेष्वलमर्थेध्वति तुमुत्प्रत्ययः । अक्षि तु नापार्येव
सर्वोपमानातीतस्त्रासल्लावभ्यस्येति भावः ॥ ६४ ॥

भैमीति ॥ यत्र सभायां, गन्धर्ववध्वो गन्धर्वाङ्गना एव । कलिप्रियस्य
प्रियकलहस्य नारदस्य । “वा प्रियस्य” इति बहुव्रीहौ प्रियशब्दस्य परनिपातः ।
प्रियशिष्यवर्गः । स्वर एव मधु क्षीरं तेनारीणमरिक्तं पूर्णमिति यावत् । “त्वादि-
भ्यः” इति निष्ठानत्वम् । तेन तस्या भैम्याः कण्ठनाळेन सह एकधुरं वहन्ती-
त्येकधुरीणाः समा इत्यर्थः । “एकधुराल्लुक् च” इति खच्प्रत्ययः । ता वीणा
यस्य सः सन्नेत्यागत्य भैमीमुपावीणयत् वीणया उपगायति स्म । संत्याप
पासेत्यादिना णिचि लङ् । गानविद्यायां गन्धर्वाणामप्युपास्या भैमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नावेति ॥ यत्र सभायां, अर्धचन्द्राभनखाङ्कुमुम्बी अर्धचन्द्राकारनखक्षत-
भाककुचो यस्याः सा सखी । स्मरः हरभीत्या गुप्तेः, गुप्त्यर्थमित्यर्थः । सम्बन्ध-
सामान्ये षष्ठी । पयसां क्षीराणां नीराणाञ्च धरः पयोधरः कुचः । ‘पयस्स्यात्
क्षीरनीरयोः’ इति विश्वः । तस्मिन्नेव कुम्भ इति व्यस्वरूपकम् । नावा नखाङ्कै-
वेति षोडशः । खेलति । दाहपरिहाराय विहरति किमिति रूपकसङ्कीर्णेषुमुत्प्रेक्षा ।
इति सखीभिरूचे उक्ता ॥ ६६ ॥

स्मराशुगीभूय विदर्भसुभ्रूवक्षो यदक्षोभि स्वलु प्रसूनैः ।

स्रजं सृजन्त्या तदशोधि तेषु यत्रैकया सूचिशिखां निखाय ॥६७

यत्रावदत्तामतिभीय भैमीं त्यज त्यजेदं सस्त्रि साहसिक्यम् ।

स्वमेव कृत्वा मदन्याय दत्से बाणान् प्रसूनानि गुणेन सज्जान् ॥

आलिख्य सख्याः कुचपत्रभङ्गांमध्ये सुमध्या मकरीं करेण ।

यत्रावदत्ताभियमालि यानं मन्ये त्वदेकावलिनाकनया ॥ ६९ ॥

स्मरेति ॥ प्रसूनैः कुसुमैः, स्मराशुगीभूय कामबाणा भूत्वा विदर्भ-
सुश्रुवो वैदर्भ्याः वक्षो हृदयमक्षोभि क्षोभितं स्यात्वाति यत् । तत् क्षोभणवैर, यत्र
सभायां, तेषु प्रसूनेषु सूचिशिखां सूच्यत्र, दिग्वाय निकुट्य, स्रजं मालां,
सृजन्त्या रचयन्त्या, एकया कयाचित्कान्तया, अशोधि निर्यातितम् । हृदय-
च्छेदिनां हृदयच्छेद एव प्रतीकार इति भावः ॥ ६७ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सभायां, तां स्रकलष्टीं, सखां, भैमीं अतिभीय अत्यन्तं
भीत्वा । भि-धातोः क्लौर्त्यवादेशः । अवदन् । किमिति, हे सस्त्रि इदम् । सहसा
वर्तत इति साहसिकः अविस्मर्यकारी, “ओजस्वहोऽम्भसा वर्तत” इति ठक् ।
तस्य कर्म साहसिक्यं, ब्राह्मणादित्वाद्यन्प्रत्ययः । त्यज त्यज । कुतः स्वमेव
प्रसूनान्येव बाणान् गुणेन तन्मुना ज्यथा च । ‘गुणस्त्वाश्रुतिशब्दादिज्येन्द्रिया
सुख्यतन्तुषु’ इति वैजयन्ती । सज्जान् सक्रान् कृत्वा, मदन्याय दत्से ददासि ।
तदेतत्स्वत एव दहतो वहेर्वायुना सन्धुक्षणमिति भावः ॥ ६८ ॥

आलिख्येति ॥ यत्र सभायां, सुमध्या कापि कान्ता सख्याः कुचयोः
पत्रभङ्गीनां पत्ररचनानां मध्ये मकरीं करेणालिख्य तां सखीमवदत् । किमिति
हे आलि सस्त्रि, इयं मकरी त्वदेकावळरेव नाकनया मन्दाकिन्या इति रूपकम् ।
यानं बाहनं, ‘मकरीबाहना गङ्गा’ इति प्रसिद्धिः । मन्ये अत्रोत्प्रेक्षा । तस्या-
श्लोकरूपकेण सङ्करः ॥ ६९ ॥

शामेव सा यत्र जगाद् भूयः प्रयोषियाद्ः कुचकुम्भयोस्ते ।
 सेयं स्थिता तावकहृच्छयाङ्गप्रियास्तु विस्तारयशःप्रशस्तिः ॥ ७० ॥
 शारीश्वरन्तीं सखि मारयैनामित्यक्षदाये कथिते कयापि ।
 यत्र स्वपातभ्रमभीरुशारीकाकूत्थसाकूतहसस्स जज्ञे ॥ ७१ ॥
 भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम् ।
 कृतप्रियादृत्यमहोपकारमरालमोहद्रुढिमानमूहे ॥ ७२ ॥

तामिति ॥ यत्र सा पूर्वोक्ता प्रसाधिका तामेव सखीं भूयो जगाद् ।
 किमिति । पयोषेयोदो जलप्राहः समुद्रसम्भव इत्यर्थः । किञ्च, तावकस्य हृच्छ-
 यस्य मकरध्वजस्याङ्गे मकरस्तस्य प्रिया दयिता । ते तव, कुचकुम्भयोः स्थिता
 सेयं मकरी विस्तारयशसस्तयोरेव परीणाहकोर्तेः प्रशस्तिः स्तुतिवर्णावलिङ्गस्तु ॥

शारीमिति ॥ यत्र स नलः, कयापि । कितवया इति शेषः । हे सखि,
 एनां चरन्तीं भ्रमन्तीं, शारीमक्षोपकरणं दाशुबिकारं, शारिकाख्यां शकुन्तिका-
 मित्यर्थान्तरेण शकुन्तिकाया भयोत्पत्तिः । 'शारी त्वक्षोपकरणे तथा शकुनि-
 कान्तर' इति विश्वः । मारय प्रहर । इति अक्षदाये अक्षाः पाशकाः ।
 'अक्षास्तु देवकाः पाशकाश्च त' इत्यमरः । तेषां सम्बन्धी दायो दानम् ।
 'दायो दाने यीतकादिष्वने वित्से च पैतृक' इति वैजयन्ती । तस्मिन् कथिते
 स्वपाते आत्ममारणे, भ्रमेण भ्रान्त्या, भीरोर्भीतायाः शार्याः शारिकायाः, काका
 विकृतस्वरेण उरथः उत्थितः, साकूतः भावगर्भो हसो हासो यस्य सः, "स्वन-
 हसोर्बा" इति विकल्पादप्रत्ययः । जज्ञे जातः ॥ ७१ ॥

भैमीति ॥ यत्र सभायां, नलो भैमीसमीपे ताम्बूलस्य जाम्बूनदहंसो
 हिरण्यहंसकारः करकः तस्य लक्ष्मीं निरीक्ष्य, कृतः प्रियायाः भैम्मा दूयमेव
 महोपकारो येन तस्मिन् मराले हसे, मोहस्य भ्रमश्च द्रुढिमान दास्यं, ऊहे
 ऊडवान् । बहेः कर्तरि लिट् । "वचिस्वपि" इत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥ ७२ ॥

तस्मिन्नियं सेति सखीसमाजे नलस्य सन्देहमथ व्युदस्यन् ।

अपृष्ट एव स्फुटमाचक्षे स कोऽपि रूपातिशयस्स्वयं ताम् ॥ ७३

भैमीविनोदाय मुदा सखीभिस्तदाकृतीनां भुवि कल्पितानाम् ।

नातर्कं मध्ये स्फुटमप्युदीतं तस्यानुविम्बं मणिवेदिकायाम् ॥

हुताशकीनाशजलेशदूतीनिराकरिणोः कृतकाकुयाच्याः ।

भैम्या वचोभिस्स निजां तदाशां न्यवर्तयहूरमपि प्रयाताम् ॥ ७५

तस्मिन्निति ॥ अथ सभायलोकनानन्तरं तस्मिन् सखीसमाजे नलस्य सन्देहं का वात्र भैमीति संशयं व्युदस्यन्, स प्रसिद्धः कोऽपि रूपातिशयः सौन्दर्यविशेषः । स्वयमपृष्ट एव तां भैमी, सा भैमी इयमिति स्फुटमाचक्षे । आचक्ष्यौ । विश्वानिशापिसौन्दर्यसाक्षात्कारादियं दमयन्तीति निश्चिकायत्वर्थः ॥

भैमीति ॥ भैम्या विनोदायामुक्त्यापनोदाय मुदा कांतुकेन, सखीभिर्भुवि भूतले, कल्पितानां तस्य नलस्याकृतीनां प्रतिकृतीनां मध्ये मणिवेदिकायां स्फुटमुदीतमपि तस्य नलस्य अनुविम्बं नातर्कं न तर्कितम् । तथापि यत्कल्पिताकृतिसाम्यादिति भावः । अत एव सामान्यालङ्कारः । तेन च भ्रान्तिमान् व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ७४ ॥

हुताशेति ॥ कृताः काका याच्याः प्रार्थना यामिस्ताः चित्तचालनचतुरोक्तीरित्यर्थः । हुताशकीनाशजलेशाः वह्नियमवश्याः । 'प्रेतपतिः पितृपतिश्च कीनाश' इति हलायुधः । तेषां दूतीः निराकरिणोः परिहरन्त्याः । "अलं कृम्" इत्यादिना इष्णुचप्रत्ययः । "न लोक" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधाद्द्वितीया । भैम्याः वचोभिः स नलो दूरं प्रयातां इन्द्रादिकपटेन लुप्तप्रायामपि निजां स्वकीयां तदाशां भैमीतुष्णां न्यवर्तयत् निर्बर्तितवान् । पुनस्तत्प्रत्याघामकार्षादित्यर्थः ॥

विज्ञप्तिमन्तस्सभयस्स भैम्यां मध्येसभं वासवशम्भ (म्ब) लीयाम् ।
 सम्भावयामास भृशं कृशाशस्तदालिबृन्दैरभिनन्धमानाम् ॥ ७६ ॥
 लिपिर्न दैवी सुपठा भुवीति तुभ्यं मथि प्रेषितवाचिकस्य ।
 इन्द्रस्य दूत्यां रचय प्रसादं विज्ञापयन्त्यामवधानदानम् ॥ ७७ ॥
 सलीलमालिङ्गनयोपपीडमनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।
 शेषस्त्वदाश्लेषकथाविनिर्द्वैस्तद्रोमभिस्सन्दिदिशे भवत्यै ॥ ७८ ॥

विज्ञप्तिमिति ॥ स मलो मध्येसभं सभाया मध्ये “पारे मध्ये पछा वा”
 इत्यव्ययीमाने नपुसकह्रस्वत्वम् । तदालिबृन्दैः भैमीसखीसद्वैरभिनन्धमानां,
 वासवशम्भलीयां इन्द्रदूतीसम्मानिधीनां, कामिनोः संधात्री शम्बली । ‘कुटनी शम्बली
 समे’ इत्यमरः । भैम्यां विषये विज्ञप्तिं वक्ष्यमाणां विज्ञापनां अन्तः सभयः
 इन्द्रगौरवादज्ञाकरिष्यतीति विभ्यदवेत्यर्थः । अत एव कृशाशः शिथिलभैमा
 प्राप्याशय्य सन् । भृशं सम्भावयामास ॥ ७६ ॥

लिपिरिति ॥ दैवी लिपिर्देवलिपिः । भुवि भूलोके, सुपठा पठितु शक्या
 “ईपदुः” इत्यादिना खलुप्रत्ययः । नेति हेतोस्तुभ्यं, व्याहृतार्था वाग्वाचिकं, सन्देश-
 वाक्यम् । ‘गन्देशवाग्वाचिकं स्यात्’ इत्यमरः । “वाचो व्याहृतार्थायाम्” इति
 ठक् । तत्प्रेषितं येन तस्य इन्द्रस्य दूत्यां मथि विज्ञापयन्त्याम् । अवधानस्यैका-
 ध्यस्य दानमेव प्रसादं रचय अनुग्रहं कुरु ॥ ७७ ॥

सलीलमिति ॥ हे भैमि, वासवस्त्वां सलीलं सविलास, आलिङ्गनया
 आलिङ्गनेन । आदपूर्वालिङ्गयतेश्वौरादिकाद्युच् । उपपीडमुपपीड्य गाढमालिङ्गय ।
 “सप्तम्यां चोपपीड” इत्यत्र चकारात्तृतीयोपपदे णमुलप्रत्ययः । “तृतीया-
 प्रयुतीन्यन्यतरस्याम्” इति विकल्पादसमासः । अनामयं पृच्छति । “क्षत्र-
 यन्धुमनामयम्” इति स्मरणादिति भावः । शेषः कार्यशेषस्तु त्वदाश्लेषकयथा
 पूर्वोक्तत्वदालिङ्गनप्रसङ्गेन विनिर्द्वेषितैस्तस्येन्द्रस्य रोमभिर्भवत्यै संदिदिशे
 सन्दिदृष्टः । कर्मण लिट् । त्वदालिङ्गनप्रायेणैवानन्तरं वक्तव्यः कार्यशेषोऽपीति
 भावः ॥ ७८ ॥

यः प्रेर्यमाणोऽपि हृदा मघोनस्त्वदर्थनार्या द्वियमापदागः ।
स्वयंवरस्थानजुषस्तमस्य बधान कण्ठं वरणस्रजैव ॥ ७९ ॥

नैनं त्यज क्षीरधिमन्थनाद्यैरस्यानुजायोद्गमितामरैः श्रीः ।
अस्मै विमध्येक्षुरसोदमन्यां श्राम्यन्तु नोत्थापयितुं श्रियं ते ॥ ८० ॥
लोकस्रजि द्यौर्दिवि चादितेया अप्यादितेयेषु महान्महेन्द्रः ।
किंकर्तुमर्थी यदि सोऽपि रागाज्जागर्ति कक्ष्या किमतः परापि ॥

य इति ॥ हे भूमि, मघोनः इन्द्रस्य यः कण्ठस्त्वदर्थनार्यां विषये हृदा प्रेर्यमाणोऽपि द्वियमेवागोऽपराधमापत् । हानस्याधिकं प्रति यात्रासङ्कोच-
ऽप्यपराध एवेति भावः । स्वयंवरस्थानजुषः स्वयंवरमागतस्य अस्मिन्स्य
तमपराधिनं कण्ठं वरणस्रजा मृगैश्चमालिकया त्वं बधान । इदंशापराधना-
मीदृग्बन्ध एव दण्ड इति भावः । सर्वथा लज्जां विहाय प्राथनां कुर्वतो
महेन्द्रस्य मनोरथदूरणं कारिमिति तावर्थार्थः ॥ ७९ ॥

नेति ॥ हे भूमि, एनामिन्द्र, न त्यज । तथा हि, यैरमरैः अस्मिन्द्रस्य
अनुजाय उपेन्द्राय । तादर्थ्ये अनुर्थो । क्षाराणि धायन्तेऽस्मिन्निति क्षीरधाः
क्षीरोदाधिः । “ कर्मण्यधिकरणं च ” इति किप्रत्ययः । तस्य मन्थनात् मथना-
दुपायात्, मन्थते मीवादिक्तव्योदन्त्यानुनासिकः । श्रीः रमा उद्गमिता उत्पायिता ।
ते अमराः अस्मै इन्द्राय । पूर्वधनुर्था । इक्षुरस एवादकं यस्य तं इक्षुरसो
नामार्द्ध “ उदकस्योदः संज्ञायाम् ” इत्युदादेशः । विमभ्यो भवित्वा अर्था
उत्थापयितुं न श्राम्यन्तु न प्रयस्यन्तु । द्वितीया श्रिया त्वयैव उपेन्द्रवदिन्द्र-
स्यापि लक्ष्मीपतित्वे तयोरेवैपस्याय देवतानां लक्ष्म्यन्तमसम्पादनप्रयासो
स्यादिति भावः । अत्रामरानां लक्ष्म्यन्तरोत्पादनप्रयत्नामस्वन्धेऽपि तत्त्वस्वन्धे
फेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ८० ॥

लोकेति ॥ लोकस्रजि स्वर्गादिलोकपद्मै र्याः स्वर्गे महती । दिवि
अदित्या अपत्यानि पुमांसः आदितेयाः देवाः, महान्तः । कृदिकाराद्द्वीपन्तात्

पदं शतेनाप मखैर्यदिन्द्रस्तस्मै स ते याचनचाटुकारः ।

कुरु प्रसादं तदलं कुरुष्व स्वीकारकृतानटनक्रमेण ॥ ८२ ॥

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे देवे भवेद्देवरि माधवे च ।

श्रेयश्श्रियां यातरि यच्च सख्यां तच्चैतसा भाविनि भावय त्वम् ॥

स्त्रीभ्यो ढक् । आदित्येष्वपि महेन्द्रो महान् । स महेन्द्रोऽपि रागात् किंकर्तुं सेवितुमर्था इच्छुर्यदि । किञ्चदस्यास्य सर्वाद्विपठितस्य निपातितत्वाद्वातोः प्राक् प्रयोगः । अर्थयतेरिच्छार्थत्वात् समानकर्तृकेषु तुमुन् । अतोऽस्मादिन्द्रसेव्यत्वात् परा कक्ष्यापि उक्तृष्टवस्था च । जागर्ति स्फुरति किं । न जागर्तीत्यर्थः । अत्र लोकादिषु पूर्वपूर्वापक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षोक्तैः सारालङ्कारः । 'उत्तरोत्तर-मुत्कर्षः सार' इति लक्षणात् ॥ ८१ ॥

पदमिति ॥ इन्द्रः शतेन मखैः मखशतेन यत्पदमिन्द्रत्वलक्षणं स्थानमाप प्राप । स इन्द्रस्तस्मै पदाय तत्पदस्वीकारायेत्यर्थः । ते तथ याचनेन प्रार्थनया चाटुकारः प्रियंवदः । जात इति शेषः । न शब्दश्लोकेत्यादिना टप्रत्यय-निषेधात् कर्मण्यण् । प्रसादमनुग्रहं कुरु । तदैन्द्रं पदं स्वीकारकृता अङ्गीकार-व्यञ्जकेन भूतनटनक्रमेण भूविक्षेपव्यापारेण, अलं कुरुष्व ॥ ८२ ॥

मन्दाकिनीति ॥ भावयतीति भाविनि विचारचतुरे भैमि । मन्दा-किनीनन्दयोर्विहारे क्रीडायां माधवे देवे उपेन्द्रे देवरि देवरे भर्तृभ्रातरि सति । 'स्यालः स्युभ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरौ' इत्यमरः । "दिषो वृन्" इति वृन्प्रत्ययः । श्रियां श्रीदेव्याम् । यतत इति यातरि । देवभायीयाम् । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः । "यतेर्दृदिश्च" इति तृन्प्रत्ययः । सख्यां सख्याञ्च यच्छ्रेयो महोत्कर्षः भवेत् । तत्त्वं चेतसा विभावय विचारय । अयाचितोपनतं महच्छ्रेयो न परिहर्तव्यमित्यर्थः । अत्र नन्दनविहारक्रियायाः माधवदेवकत्वश्रीयातृकत्वगुणयोश्च सामस्त्वेन यौगपद्यात् समुच्चयालङ्कारभेदः । "गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चय उदाहृतः" इति लक्षणात् ॥ ८३ ॥

रज्यस्व राज्ये जगतामितीन्द्राद्याच्चाप्रतिष्ठां लभसे त्वमेव ।
 लघूकृतस्त्वं बलियाच्चनेन तत्प्राप्तये वामनमामनन्ति ॥ ८४ ॥
 यानेव देवाभ्रमसि त्रिकालं न तत्कृतव्राकृतिरौचिती ते ।
 प्रसीद तानप्यनृणान्विधातुं पतिष्यतस्त्वत्पदयोस्त्रिसन्ध्यम् ॥ ८५ ॥
 इत्युक्तवत्या निहितादरेण भैमीगृहीता मघवत्प्रसादः ।
 स्रक्पारिजातस्य ऋते नलाशां वासैरशेषामपुपूरदाशाम् ॥ ८६ ॥

रज्यस्वेति ॥ हे भैमि, जगतां राज्ये, त्रैलोक्याधिपत्ये, रज्यस्व
 अनुरक्ता भव । प्रार्थनायां लोड् । रथेः स्वरितेत्यादात्तनेपदम् । इत्येवंरूपां
 याच्ञां प्रार्थनामेव प्रतिष्ठां गौरवमिन्द्रात्वमेव लभसे । तथा हि, तस्य त्रैलोक्य-
 राज्यस्य प्राप्तये आभाय बलेर्वैरोचनस्य याचनेन लघूकृतमन्पीकृतं, स्वाम्ना
 नेन तं विष्णुमपीति शेषः । तं वामन हस्ते लघु चामनन्ति । यदर्थं विष्णोरपि
 याच्ञालाघवं प्राप्तम् । तदादाय तुभ्यं दीयते देवेन्द्रेणस्यहो ते भागधेयमित्यर्थः ।
 व्यतिरेकेण दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ८४ ॥

यानिति ॥ हे भैमि, यानेव देवानिन्द्रादीन् । त्रयः काला यस्मिन्
 कर्मणि तत् त्रिकालं, यथा तथा । नमसि त्रिसन्ध्यं नमस्करोषीत्यर्थः । तेषां
 देवानां कृतव्राकृतिस्तदीयप्रत्युपकारपरिहारेण कृतप्रकरणं, ते तव, औचिती,
 औचित्यं न । तिसृणां सन्धानां सभाहारस्त्रिसन्ध्यं, सन्ध्यात्रयेऽपीत्यर्थः ।
 भ्रस्यन्तसंयोगे द्वितीया । “वा टाबन्त” इति नपुंसकत्वम् । त्वत्पदयोः
 पतिष्यतः नमस्करिष्यतः तान् देवान्प्यनृणान् विधातुं, प्रतिप्रणामस्वीकारेण
 अनृणान् कर्तुं प्रसीद । तान् वृणाञ्चित्यर्थः ॥ ८५ ॥

इतीति ॥ इतीत्यमुक्तवत्या शक्रद्यूता । आदरेण निहिता समर्पिता ।
 भैम्या गृहीता स्वीकृता मघवतः प्रसादोऽनुग्रहभूता । न त्ववतंसत्वेन अभिषेधो
 भावः । पारिजातस्य स्रङ्मालिका नलस्याशां सृष्णां दिशं च ऋते विनी

आर्ये विचार्यालमिहेति कापि योग्यं सखि स्यादिति काचनापि ।
 ओंकार एवोत्तरमस्तु वस्तु मङ्गल्यमत्रेति च काव्यवोचत् ॥ ८७ ॥
 अनाश्रवा वः किमहं कदापि वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः ।
 इतीरिते भीमजया न दूर्तीमालिङ्गदालीश्च मुदामियत्ता ॥ ८८ ॥
 भैमीं च दूयं च न किञ्चिदापमिति स्वयं भावयतो नलख्य ।
 आलोकमात्राद्यदि तन्मुखेन्दोरभूञ्ज भिन्नं हृदयारविन्दम् ॥ ८९ ॥

तस्यास्तस्य (नलस्य) विपरीतशङ्काकरत्वादिति भावः । 'आशा तृष्णादिशोः' इति विश्वः । यद्यपि, "अन्वारादितरते" इति ऋतेशब्दयोगात् पञ्चम्येव विहिता । तथापि मतान्तरे द्वितीयाप्यस्तीत्याहुः । तथा, "फलति पुरुषाराधनमृत" इति प्रयोगश्च । अशेषामाशां दिशाम् । सर्वा अपीत्यर्थः । जातवैकवचनम् । वासै-
 निजवासनाभिरपुपूरत् पूरितवती । पु पूरणं इति चौरादिकस्य धातोरल्लोपित्वात्
 "नागलेपिशारङ्गदिताम्" इत्युपवाहस्यनिषेधः । अभ्यासहस्यः । द्वयोरप्याशयो-
 रभेदाध्यवसायाद्विनोक्तिनिर्वाहः ॥ ८६ ॥

आर्य इति ॥ आर्ये भैमि, इहेन्द्रवरणे विचार्य अलम् । विचारो न
 कर्तव्य इति कापि सखी अबोचत् । सखि भैमि, योग्यमिदं युक्तं स्यादिति
 काचनाप्यवोचत् । अत्र ओंकारोऽङ्गीकार एव मङ्गल्यमुत्तरमुत्तररूपं वस्तुस्त्विति
 काव्यवोचत् ॥ ८७ ॥

अनाश्रवेति ॥ हे सख्यः, अहं कदापि वो युष्माकं, अनाश्रवा अवचन-
 कारिणी किं, परं किंतु वक्तुं विशेषः शेषोऽस्ति । किंतु, वक्तव्यशेषः कश्चिदस्ती-
 त्यर्थः । इति भीमजया भैम्या, इरिते उक्ते सति दूर्तीमिन्द्रशम्बलीमालीभैमी
 सखीश्च मुदामियत्ता मितिनीलिङ्गनापत् । स्वोक्तमङ्गीकृत्य तत्र किञ्चिद्वर-
 दानमपेक्षत इति भ्रान्त्या म्रहान्तमानन्दमविन्दन्तेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

भैमीति ॥ भैमीश्च दूयश्च किञ्चित्कश्चन तयोरकश्च । नापं न प्रापम् ।
 आप्रोत्तरेऽङ्गी मिप् । श्रीरत्नलाभो मा इति, परोपकारोऽपि न सिद्ध इत्यर्थः । इति

ईषस्मिन्तक्षालितस्तृक्भिर्भागा दृक्संज्ञया वारिततत्तदालिः ।

स्रजा नमस्कृत्य तथैव शक्रं तां भीमभूरुत्तरयाञ्चकार ॥ ९० ॥

स्तुतौ मधोनस्यज साहसिक्यं वक्तुं कियत्तं यदि वेद वेदः ।

वृधोत्तरं साक्षिणि हृत्सु नृणामज्ञातृविज्ञापि ममापि तस्मिन् ॥ ९१ ॥

स्वयमात्मनि भावयतो भैमीचित्तचलनप्रान्त्या चिन्तयतो नलस्य, हृदयमेवार-
विन्दं, तन्मुखेन्दोः भैमीमुखचन्द्रस्यालोकमात्रात् दर्शनमात्रात् प्रकाशमात्राच्च ।
'आलोको दर्शनोद्योतौ' इत्यमरः । भिन्नं विदर्शनं विवक्षितञ्च नभूयादि नभूत्
किम् । तदा तन्मुखदर्शनादनया विश्वास्य हतोऽस्मीति विदीर्णहृदयोऽभूदेवेत्यर्थः ।
इन्दुप्रकाशात् कथमरविन्दविकास इति विरोधश्च ध्वन्यते ॥ ८९ ॥

ईषदिति ॥ भीमभूः भैमी, ईषस्मिन्नेन मन्दहासेन क्षालितो धीर्तौ
सृक्किणी ओष्ठप्रान्तावेव भागौ यया सा सती । 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी'
इत्यमरः । दृक्संज्ञयैव वारिता निषिद्धास्तास्ताः पूर्वोक्तविरुद्धप्रालम्ब्यः आलयः
सह्यः, यया सा च सती । तयेन्द्रवृत्तीदत्तया स्रजा सरेव । "वृद्धो यूना"
इति सूत्रकारप्रयोगादेव ज्ञापकात् सहस्रब्दाप्रयोगेऽपि सहार्थे तृतीया । शक्रं
नमस्कृत्य, स्रजं शक्रञ्च नमस्कृत्येत्यर्थः । न तु तामवतंसीकृत्य । तच्च नलस्य
जीवानुरिति भावः । तामिन्द्रवृत्तीमुत्तरयाञ्चकार उत्तरमाचष्ट । "तत्करोति
तदाचष्टे" इति णिच् ॥ ९० ॥

स्तुताविति ॥ हे वृत्ति, मधोन इन्द्रस्य स्तुतौ विषये साहसिक्यं
साहसमविमृश्यकारित्वं त्यज, न स्तुहीत्यर्थः । कुतः अक्षयत्वादित्याह । तं
शक्रं कियदल्पं वक्तुं वेदयतीति वेदः, श्रुतिरेव वेद वेति, नान्यः । अतः स्तुते-
र्विरमेति भावः । तर्हि किमस्त्रोत्तरं तत्राह । नृणो हृत्सु विषये साक्षिणि साक्षि-
भूते "साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्" इति इतिप्रत्ययः । तस्मिन्मघोनि अज्ञानज्ञान-
विज्ञापयति विबोधयतीति तथोक्तम् । असम्बन्धव्युत्पत्तिरुच्यते । अज्ञस्योत्तराकाङ्क्षा
न सर्वज्ञस्येति भावः ॥ ९१ ॥

आज्ञां तदीयामनु कस्य नाम नकारपारुष्यमुपैतु जिह्वा ।
 प्रह्ना तु तां मूर्ध्नि निधाय मालां बालापरार्ध्यामि विशेषवाग्भिः ॥
 तपःफलत्वेन हरेः कृपेयमिमं तपस्येव जनं नियुक्ते ।
 भवत्युपायं प्रति हि प्रवृत्तातुपेयमाधुर्यमधैर्यसज्जि ॥ ९३ ॥
 शुश्रूषिताहे तदहं तमेव पतिं मुदेऽपि व्रतसम्पदेऽपि ।
 विशेषलेशोऽयमदेवदेहमंशागतं तु क्षितिभृङ्गयेह ॥ ९४ ॥

ताप्याप्यविनयपरिहाराय किञ्चिद्विज्ञापयामीत्याह—**आज्ञामिति** ॥ तदाऽया-
 मैन्द्रीमाज्ञामनु तामुद्दिश्य कस्य नाम जिह्वा नकारोन्वुच्चारणमेव पारुष्यमुपैतु
 प्रतिषेधरौक्ष्यं भजेत् । न कोऽपि तदाज्ञोत्सङ्गनसाहसिकोऽस्तीत्यर्थः । किंतु,
 बाला शिशुरहं प्रह्ना नम्रा सती तामाज्ञामेव मालां मूर्ध्नि निधाय, विशेषवाग्भि-
 रतिवाग्भिभरपरार्ध्यामि अपराधं करोमि । स च बालचापलात् सोढव्य इत्यर्थः ॥

तप इति ॥ तपःफलत्वेन इन्द्रोपासनारूपस्य तपसः फलत्वेनोपलक्षिता
 फलभूतेत्यर्थः । इयं मत्परिजिघृक्षारूपा कृपा हरेरिन्द्रस्य । इमं जनं मां तपस्येव
 पुनरपीन्द्रोपासनायामेव नियुक्ते प्रेरयति । “स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्”
 इत्यात्मनेपदम् । ननु महदेतत्फलं प्राप्तं किं तपसेत्याशङ्क्य, सत्यम् तदेव स्वाद्
 कर्तुमित्याह । **भवतीति** ॥ हि यस्मादुपायं प्रति प्रवृत्तौ साधनगोचरप्रवृत्तौ विषये
 उपेयस्य साध्यस्य माधुर्यं स्वादुत्वमेव, अधैर्यमस्यैर्यं सज्जयति कारयतीत्यधैर्य-
 सज्जि भवति । पुनः साधनप्रवृत्तिचापलं कारयतीत्यर्थः । सिद्धान्तस्योपस्कार-
 = (उपदश) प्रवृत्तिकल्पेयं प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ९३ ॥

फलितमाह—शुश्रूषिताह इति ॥ तत्तस्मादर्थित्वाद्दहं तमिन्द्रमेव
 पतिं शुश्रूषिताहे सेविष्ये । “शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्यावधानयोः” इति
 विश्व । “ज्ञाशुस्पृष्टयोः सनः” इति श्रुणोतेः सन्नन्तात्किं लुट् । तासः सकारस्य
 हकारः । किंतु, मुदेऽपि सन्तोषाय च व्रतसम्पदेऽपि पातिव्रत्यसम्पत्त्यर्थं च क्षिति-

अश्रौषभिन्द्रादरिणी गिरस्ते सतीव्रतातिप्रतिलोमतीव्राः ।
 स्वं प्रागहं प्रादिषि नामराय किं नाम तस्मै मनसा नराय ॥ ९५
 तस्मिन्विमृश्यैव वृते हृदैषा नैन्द्री दया मामनुतापिकाभूत् ।
 निर्वातुकामं भवसम्भवानां धीरं सुखानामवधीरणेव ॥ ९६ ॥

युतया राजत्वेन इह कस्मिंश्चिन्मरे अंशेन मात्रया आगतमवतीर्णम् । “अष्टाभिध
 सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो ब्रूः” इति स्मरणात् । अत एव, अदेवदेहं देवदेह-
 रहितं मानुषविग्रहं सन्तम् । न तु साक्षादिति शेषः (तं श्रुभूषिताह इति
 पूर्वैणान्वयः) । अयं विशेषलेशोऽल्पीयान् भेदः । स च सोऽव्याः, अन्यथा
 मे व्रतलोपस्त्यादिति भावः ॥ ९४ ॥

कथं व्रतलोपस्तदाह—अश्रौषमिति ॥ हे इन्द्रदृति सतीव्रतस्य
 पतिव्रताधर्मस्य अतिप्रतिलोमाः अत्यन्तप्रतिकूलाः । अत एव, तांवा दुष्टनाश्च ।
 ते गिरः इन्द्रे आदरिणी आदरवती अश्रौष, इन्द्रो महती देवतोति भयभाक्कन्या-
 मश्रौषम् । न तु, रागादिति भावः । कथं तर्हि तमेव पतिं भजिष्यामीत्युक्तं
 तत्राह । प्राक् पूर्वमह स्वमात्मानं, अमराय देवतात्मने तस्मै इन्द्राय न प्रादिषि
 न-प्रादां नाम । किंतु, नराय नररूपिणे रलयोरभेदात्प्रलक्षणात् च तस्मै मनसा
 प्रादिषि । ददातेर्लुङि तद् । “स्थाचोरिच” इतीकारः । अतः साक्षादिन्द्रभजने
 मम व्रतलोपः स्यादेवेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् नरे हृदः हृदयेन, विमृश्यैव वृते सति इदमेव
 साध्विति सम्यद्निश्चल्यैव प्रवृत्ते सतीत्यर्थः । एषा ऐन्द्री, दया परिनिवृक्षा
 लक्षणा कृपा । निर्वातुकाम मोक्षतुष्ट्याम्, इदमेव साध्विति निश्चित्य मोक्षे प्रवृत्त-
 मित्यर्थः । ‘मुक्तिः कैवल्यनिर्वाण’ इत्यमरः । धीरं निर्विकारचित्त, विद्वंसम् ।
 भवसम्भवानां सुखानां, अवधीरणा सांसारिकसुखसन्त्यास इव ममानुतापिका
 ह । कष्टमसाधुकृतमिति मम पश्चात्तापकारिणी नाभूत् । “उकेनोर्भाव्यदाध-
 मर्ष्ययोः” इति षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ॥ ९६ ॥

वर्षेषु यद्भारतमार्यधुर्मास्तुवन्नि गार्हस्थ्यमिवाश्रमेषु ।
 तत्रास्मि पत्युर्वरिवस्ययाहं शर्मोमिकिंमीरितधर्मलिप्सुः ॥ ९७ ॥
 स्वर्गे सतां शर्म परं न धर्मा भवन्ति भूमाविह तच्च ते च ।
 इष्ट्यापि तुष्टिस्सुकरा सुराणां कथं विहाय त्रयमेकमीहे ॥ ९८ ॥
 साधोरपि स्वः खलु गामिताधोगामी स तु स्वर्गमितः प्रयाणे ।
 इत्यायतिं चिन्तयतो हृदि द्वे द्वयोरुदकः क्रिसु शर्करे न ॥ ९९ ॥

विमृश्य कृतमित्युक्तमथैनं विमर्शप्रकारमेव श्लोकचतुष्टयेनाह—वर्षे-
 प्वित्यादि ॥ आर्यधुर्या श्रेष्ठाः, आश्रमेषु ब्रह्मचर्यादिषु चतुर्षु गार्हस्थ्यं
 गृहस्थाश्रममिव । वर्षेष्विलावृतादिषु नवसु यद्भारतं वर्गं स्तुवन्ति प्रशंसन्ति ।
 तत्र भारतवर्षे अहं पत्युर्वरिवस्यया शुश्रूषया । ‘वरिवस्या तु शुश्रूषा’ इत्यमरः ।
 वरिवस्यतेः कथजन्तात् “अ प्रत्ययात्” इति अकारप्रत्यये टाप् । शर्मोमिभिः
 सुखपरम्पराभिः, किंमीरितं चित्रितं तत्सहचरधर्मं लिप्सुर्लब्धुमिच्छुरस्मि ।
 ‘शर्मैशातसुखानि च । चित्रकिंमीरकल्माषशवलैताश्च कर्तुर’ इति चामरः ॥

ननु स्वर्गेऽपि सुखधर्मौ स्त इत्यत आह—स्वर्ग इति ॥ स्वर्गे सतां
 स्वर्गवासिनामित्यर्थः । शर्म परं सुखमेव (अस्ति) । धर्माः सुकृतानि न भवन्ति ।
 इहास्यां भूमौ तच्छर्मं च ते च धर्माश्च भवन्ति सम्भवन्ति । किञ्चेह इष्ट्या यागेन
 सुराणां तुष्टिरपि सुकरा सुसम्पाया । एवं सति कथं त्रयं शर्मधर्मतुष्टिरूपं
 विहायैकं सुखमीहे । न चैतत् प्रेक्षावत्कृत्यमिति भावः । तस्मात् स्वर्गादपि
 भूलोक एव श्लाघ्य इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

इतोऽपि कारणात् भूलोक एव श्रेयानित्याह—साधोरिति ॥ किंच,
 साधोः सुकृतिनोऽपि स्वः स्वर्गादधोगामिता गमिष्यता खलु । (साधुरपि
 कदाचिदधःपतत्येवेत्यर्थः ।) स साधुरितोऽस्मात् भूलोकात्, प्रयाणे तु स्वर्गं
 गामी गमिष्यति । “ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं

प्रक्षीण एवायुषि कर्मकृष्टे नरान् तिष्ठत्युपतिष्ठते यः ।

बुभुक्षते नाकमपथ्यकल्पं धीरस्तमापातसुखोन्मुखं कः ॥ १०० ॥

इतीन्द्रद्व्यूतां प्रतिवाचमर्धे प्रत्युह्य सैषाभिदधे वयस्याः ।

किञ्चिद्विषक्षोल्लसदोल्लक्ष्मीजितापनिद्रहलपङ्कजास्याः ॥ १०१ ॥

विशन्ति” इति गीतावाक्यात् । “भविष्यति गम्यादयः” इति गमिशब्दस्य भविष्यदर्शता । “अकेने” इति षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया । इतीत्य-
मायतिमुत्तरकालम् । ‘उत्तरः काल आयतिः’ इत्यमरः । हृदि चिन्तयतो
विवेकिनः द्वयोः स्वर्भूलोकयोः उदकं उत्तरफलम् । ‘उदकं फलमुत्तरम्’
इत्यमरः । द्वे शर्करे न किमु, शर्करे एवेत्यर्थः । एका शर्करा (इक्षुसम्भवा)
शिला शकलप्राया, मृत्प्राया अपरापीक्षुषिकारा । तत्र क्रमाद्वावप्युदकौ द्वे शर्करे,
तत्कल्पवित्यर्थः । अत एव निदर्शनात् शर्करभेदः । ‘शर्करा खण्डविकृतानुपला
शर्कराशयोः’ इति विश्वः ॥ ९९ ॥

प्रक्षीण इति ॥ किञ्च यो नाकः कर्मकृष्टे कर्माजिते आयुषि प्रक्षीणे
सत्येव नरान् मनुष्यानुपनिष्ठते सङ्गच्छते । तिष्ठति सति नोपतिष्ठते । “उपा-
देवपूजा” इत्यादिना सङ्गधिकरणे तच्च । आपाते प्रारम्भे, सुखोन्मुखं सुखप्रवर्णं,
न तु परिणाम इत्यर्थः । अत एव अपथ्यकल्प अपथ्यान्नसदृशं, तं नाकं,
सर्गं धीरो धीमान्, को बुभुक्षते भोषतुमिच्छति । अपथ्यान्नभोजनवदासन्न-
मरणाधिकारः नाकभोगः कर्मै नाम रोचत इत्यर्थः ॥ १०० ॥

इतीति ॥ सैषा भेमी, इतीत्यभिन्द्रद्व्यूतां विषये प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं,
अर्धे प्रत्युह्य मध्ये मध्ये निरुध्य, असमागम्येति । “उपसर्गाङ्गस्व ऊहतेः”,
इति ह्रस्वः । किञ्चिद्विषक्षया यत्किञ्चिद्भवतुमिच्छया, उल्लसतः स्फुरतः, ओष्ठस्य
लक्ष्म्या शोभया जितमपनिद्रद्वलं विकल्पत्तं यस्य तत् । अपनिपूर्वाङ्गितेः षाट्-
प्रत्ययः । तच्च तत्पङ्कजश्च तादिव आस्यं यासां ता वयस्याः सखीः, अभिदधे
उवाच । दधातेः कर्त्तरि लिटि तच् ॥ १०१ ॥

अनाधिधाविस्वपरम्पराया हेतुस्रजस्नोतसि केश्वरे वा ।

आयत्तधीरेष जनस्तदायाः ! किमीदृशः पर्यनुयुज्य कार्यः ॥ १०२

नित्यं नियत्या परवत्यशेषे कस्संविदानोऽप्यनुयोगयोग्यः ।

अचेतना सा च न वाचमर्हेद्वक्ता तु वक्त्रश्रमकर्म भुङ्क्ते ॥ १०३ ॥

क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः क्रमेलकः कण्टकलम्पटस्तम् ।

प्रीतौ तयोरिष्टभुजोस्समायां मध्यस्थता नैकधुरोपहासः ॥ १०४ ॥

अनादीति ॥ हे आर्याः, एष जनः अनादि यथा तथा, धाविन्याः प्रवहन्त्याः, स्वपरम्पराया स्वदेहपरम्पराया इत्यर्थः । तत्सम्बन्धिन्ध्याः हेतुस्रजः हेतुभूतकर्मपरम्परायाः स्नोतसि प्रवाहे वा । बुद्धिः कर्मानुसारिणीति वचनात्, ईश्वरे वा । एष एव कारयितेति श्रुतेः । आयत्तधीः । न तु स्वाधीनबुद्धिरित्यर्थः । निर्गन्ध्रसैश्वर्यमतभेदात् पक्षद्वयोक्तिः, तत्तस्मात्, ईदृशः परतन्त्रः एष जनः, पर्यनुयुज्योपालभ्य । किं कार्यः कारयितुं शक्यः । कारयेतेरचो यत् । अतः स्वयमपि दैवपरतन्त्रा न पर्यनुयुज्येति भावः ॥ १०२ ॥

ननु दैवगारतन्त्रेऽपि मा मूढः पर्यनुयुज्य । विद्वान्स्तु पर्यनुयुज्य एवेत्या-
शङ्क्य आह—नित्यमिति ॥ अशेषे जने नित्यं सर्वदा नियत्या दैवेन परवति
परतन्त्रे सति संविदानो विद्वानपि । “समोगम्यच्छि” इत्यादिना विदेरात्मने-
पदम् । कः अनुयोगयोग्यः उपालम्भार्हः । विदुषापि नियतेरलङ्घयत्वादिति
भावः । तर्हि नियतिरेव पर्यनुयुज्यताम् । तत्राह—अचेतना सा नियतिश्च
वाचं पर्यनुयोगत्राहैत् । अचेतनोपालम्भस्यारण्यरुदितकल्पत्वादिति भावः ।
तथाप्युपालम्भे दोषमाह । वक्ता अचेतनोपालम्भः तु वक्तव्य श्रमः श्रान्तिरेव,
क्रियत इति कर्म वाग्व्यापारफलं तद्भुङ्क्ते । वाग्बिगलापनादन्वयफलं न किञ्चि-
दस्तीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

ननु घुरेन्द्रं विहाय नलस्त्रीकारे जगत्प्रहास्यता स्वात्तत्राह—क्रमेलक-
मिति ॥ कोमलमिच्छुः कोमलेच्छुः मृद्गाहारी गजाश्वादिः । “न लोक”

गुणा हरन्तोऽपि हरेर्नरं मे न रोचमानं परिहारयन्ति ।

न लोकमालोक्यथापवर्गाश्रिवर्गमर्वाश्चममुश्चमानम् ॥ १०५ ॥

आकीटमाकैटभवैरि तुल्यस्वाभीष्टलाभात् कृतकृत्यभावः ।

भिन्नस्पृहाणां प्रति चार्थमर्थं द्विष्टत्वमिष्टत्वमपव्यवस्थम् ॥ १०६ ॥

इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधान्मनुष्यासुवर्द्धीयासमासः । क्रमेणकमुष्टुश्चरति ।
 'उष्टे क्रमेणकमयमहाज्ञा' इत्यमरः । कष्टकेषु लम्पटो लोलुपः क्रमेणकः ।
 'लोलुपं लोलुभं लोलं लम्पटं लालसं विदुः' इति हलायुधः । तं क्रमेणकमुष्टुं
 निन्दति । इष्टभुजोस्तयोर्द्वयोः प्रीतौ तुष्टौ समायां तत्र एकतरस्योपहासो मध्यस्थ-
 ता माध्यस्थ्यं न । यस्य यदिष्टं तुष्टिकरं च तस्य तत्र प्रवृत्तौ सर्वस्वाप्यात्म-
 दृष्टान्तेन सन्तोषव्येऽप्युपहसन्तः रायमेवोपहास्या भवन्तीति भावः ॥ १०४ ॥

ननु नलादपि गुणाधिके हरौ कथमश्चरत आह—गुणा इति ॥
 सत्यं हरन्तोऽपि मनोहरन्तोऽपि हरेर्गुणाः मे मया, "हृत्पार्थनां प्रियमाणः"
 इति चतुर्थी । रोचमानं मनोहरं तं नरं न परिहारयन्ति न मारजयन्ति । कृतः,
 अपवर्गान्मोक्षादर्वाश्चमपकृष्टं, श्रिवर्गं धर्माधिकामानसुञ्चमानमत्यजन्तं, लोकं
 नालोक्यथ ? न पश्यथेति काकुः । न गुणमपेक्षते रागवृत्तिरिति भावः ।
 दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १०५ ॥

ननु महेन्द्रं प्राप्य कृतकृत्या भव, किं नलप्रार्थनया दुःखायसेऽत आह—
 आकीटमिति ॥ आकीटं कीटादारभ्य, आकैटभवैरि तत्पर्यन्तम् । उभयत्रा-
 प्यभिनिधावव्ययभावः । स्वाभीष्टलाभान् कृतकृत्यभावः, कृतार्थावाभिमानस्तुल्यः
 साधारणः । ममाप्यभीष्टलाभात् कृतकृत्यता नेन्द्रलाभाद्द्वयार्थः । तर्हीन्द्र
 एषेभ्यतां, नेत्यत आह । भिन्नस्पृहाणां भिन्नरुचीनां जनानामर्थमर्थं प्रत्यर्थम् ।
 द्विष्टत्वमिष्टत्वञ्च द्वयमपगतौ व्यवस्था घटत्वपटत्वादिषु प्रतिनियमो यस्य
 तदपव्यवस्थमव्यवस्थितम् । अपित्वापेक्षिकम् । तस्मादिन्द्रोऽपि मया नेष्यते
 कोदोष इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

अप्राध्वजाप्रभिश्रुतापदन्धुं बन्धुर्यदि स्यात् प्रतिबन्धुमर्हः ।
 जोषं जनः कार्यविवस्तु वस्तु पृच्छया निजेच्छा पदवीं मुदस्तु ॥
 इत्थं प्रतीपोक्तिमतिं सखीनां विलुप्य पाण्डित्यबलेन बाला ।
 अपि नृस्वर्पतिमन्त्रिसूक्तिं दूर्ती बभाषेऽद्भुतलोलमौलिम् ॥ १०८ ॥
 परेतभर्तुर्मनसैव दूर्ती नभस्वतैवानिलसख्यभाजः ।
 त्रिखोतसैवान्नुपतेस्तदाशु स्थिरास्थमायादूर्ती निरास्थम् ॥ १०९ ॥

अप्राध्वेति ॥ अप्रञ्चासावध्वा चेति समानाधिकरणसमासः । अत एव अप्रहस्ताप्रह्लादयोगुणगुणिनोर्भेदाभावादिति वामनः । तस्मिन्प्राध्वनि पुरोगौ, जाप्रत् स्फुरन् आसन्न इति यावत् । स चासौ निश्रुता नियता आपदेवान्धुः कूपः । 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप' इत्यमरः । तं प्रतिबन्धुमर्हो निवारितु शक्त्वा बन्धुः स्यादिति, स जनो बन्धुजनः, कार्यवित् कार्यज्ञोऽपि । प्रथपर्यन्तं जोषमस्तु तूष्णीमास्ताम् । न तु मां निवारयैदित्यर्थः । कुतस्त्वर्हि, ते कार्यविज्ञानं तदाह । मुदः श्रेयसः । पदवीं तु, निजेच्छैव पृच्छया प्रष्टव्या । सैव मे प्रवर्तिका नान्यः कश्चिदस्तीत्यर्थः । वस्तु, सत्यमथमेव परमार्थ इत्यर्थः । पृच्छेद्विक्रमेकत्वादप्रधाने कर्मणि ऋहलोर्ण्यत् ॥ १०७ ॥

इत्थामिति ॥ बाला भैमी, इत्थं सखीनां प्रतीपोक्तिमतिं प्रतिकूलोक्ति-
 बुद्धिभित्थं पाण्डित्यबलेन प्रागल्भ्यावलम्बेन विलुप्य निषिध्य श्रुताः स्वर्पति-
 मन्त्रिणः शकसचिवस्य बृहस्पतेः सूक्तयो बालो यया तामपि "अह्लादीनां
 पत्यादिषु" इति रक्षादेशः । अद्भुतं, अहो बृहस्पतेरपि प्रागल्भ्याध्वयेण
 लोलमौलिं कम्प्रशिरसं शिरःकम्पयन्तीमित्यर्थः । दूर्ती बभाषे ॥ १०८ ॥

परतेति ॥ मनसैव आकर्षकेणेति शेषः । आगमनसाधनेनेत्यर्थः ।
 एवं वायुगङ्गयोरपि द्रष्टव्यम् । परेतभर्तुः यमस्य दूर्ती, नभस्वता वायुनेत्र
 अनिलसख्यभाजोऽमेदूर्ती त्रिखोतसा गङ्गयैव अम्बुपतेर्बहणस्य दूर्ती स्थिरास्थं

भूयोऽर्थमेतं यदि मां त्वमात्थ तदा पद्मावालभसे मघोनः ।
सतीव्रतैस्तीव्रमिमं तु मन्मुमन्तः परं वञ्चिणि मार्जितास्मि ॥११०

इत्थं पुनर्वागवकाशनाशान्महेन्द्रदूत्यामवयातवत्याम् ।

वेवेश लोलं हृदयं नलस्य जीवः पुनः क्षीवमिव प्रबोधः ॥ १११

दृढाभिनवेशं यथा तदा शीघ्रं आयातवतीं सतीं, तदा आगमेमक्षण एव निरास्थं पर्यहार्षं, “अन्तर्गतं कथयतिभ्योऽइ” इत्यस्यतेर्लुङि च्छेरडादेशः । यमादिदूयो दूरादेव निरस्ताः इन्द्रगौरवात्त्वया एतावन्तं कालं समभाषीत्यर्थः । अत्र मनोवायुगङ्गानां कमाद्यमादिविधेयत्वेन तत्प्रियार्थं तामिरेवातिवेगवतीभिरत्र आनीता (यमादीनां दूयः) इत्युत्प्रेक्षार्थः ॥ १०९ ॥

भूय इति ॥ हे शकदूति त्वं भूयः पुनरेनमर्थमिन्द्रं वृणीष्वेत्यमुमर्थं समात्थ वृषे यदि । “वृवःपञ्चानाम्” इत्यादिना सिपम्यादेशे वृव आहृथ । “आहृथ” इति हकारस्य थकारदेशः । तदा मघोनः पद्मावड्प्री । ‘पद्वप्रिथ रणोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । आलभसे हिनत्सि स्पृशास वा । वञ्चिणि इन्द्रे विषये अन्तरन्तरज्ञे परं श्रेष्ठं, गुणत्वेन गृह्यमाणमित्यर्थः । इमं तीव्रं दुस्सहं मन्तुं निजज्जोह्वनापराधम् । ‘आगोऽपराधो मन्तुश्च’ इत्यमरः । सतीव्रतैः पतिव्रतानियमैः मार्जितास्मि मार्जिष्यामि । सृजेर्लुटि सिप् । पतिव्रताथमेशः सर्वज्ञो भगवान् मघवा मामस्मादपराधास्तास्थतीत्यर्थः ॥ ११० ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमुक्तप्रकारेण पुनर्वागवकाशनाशात् भूयोवचना-वकाशानिवृत्तेः । इन्द्रदूत्यामवयातवत्यां गतायां नलस्य जीवाऽन्तरात्मा लोलं चलाचलं हृदयं क्षीवं मत्तम् । ‘मत्ते शौन्डोत्कटक्षीवा’ इत्यमरः । ‘क्षीवृ मद’ इति धातोः कर्त्तरि क्तः । अनुपसर्गात् कुलक्षीवकृशोक्ताया इति निपातनात्साधुः प्रबोधो विवेक इव पुनर्विवेश पुनर्जात इवाभूत् । तदा विश्वाशस उच्छ्वाशस चेत्यर्थः ॥ १११ ॥

श्रवणपुटयुगेन स्वेन साधूपनीतं

दिगधिपकृपयात्तादीदृशासन्निधानात् ।

अलभत मधु बालारागवागुत्थमित्थं

निपधजनपदेन्द्रः पातुमानन्दसान्द्रः ॥ ११२ ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्सुतं

श्रीहीरस्सुषुवे जितेन्द्रियचर्यं मामस्मिन्नेदेवी च यम् ।

षष्ठः खण्डनखण्डतोऽपि सहजात् क्षोदक्षमे तन्महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमद्रास्वरः ॥

श्रवणेति ॥ निपधानां जनपदानां, इन्द्रो नलो दिगधिपानां इन्द्रादीनां कृपया तिरोधानशक्यनुपहरूपया आत्तात् प्राप्तादीदृशासन्निधानादप्रकाशसाधि-
भ्यात् स्वेन स्वकीयेन श्रवणपुटयुगेन साधूपनीतमर्पितमित्थमुक्तीत्या बालाया
भैरव्याः रागवाग्भ्यः अनुरागवचनेभ्यः उक्त्वा यस्य तत्तदुत्थ मधु क्षोद, रसामृत-
मित्यर्थः । आनन्दसान्द्रः सुखमयः सन् पातुमलभत तत्पान लब्धवानित्यर्थः ।
“शक्येषु” इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः ॥ ११२ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ श्रीहर्षमित्यादि सुगमम् । सहजात् सोदरात्, समान-
कर्तृकादित्यर्थः । खण्डनखण्डतः खण्डनखण्डनाख्यात् प्रन्यात । यद्वा खण्डनं
नाम प्रत्ययः तदेव खण्डः इक्षुविकारः । ‘स्यात् खण्डशकले चेक्षुविकारमणि
दोषयोः’ इति विश्वः । ततस्तस्मादपि क्षोदक्षमे राह्वर्षणसहे षष्ठसर्गं, अगमत्
समाप्त इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलचल-

मल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने

षष्ठः सर्गः समाप्तः ।

...	...	...	4	4	0
...	...	...	0	4	0
...	...	...	0	1	0
...	...	...	2	8	0
...	...	...	0	8	0
...	...	...	0	6	0
...	...	...	3	0	0
...	...	...	0	14	0
...	...	...	0	5	0
...	...	...	0	10	0
...	...	...	1	8	0
...	...	...	5	4	0

गद्यकाव्यग्रन्थाः । Prose Works.

ईसब्नीतिकथा—प्रथमभागः	...	...	0	6	
” द्वितीयभागः	...	...	0	6	
कथाशातकम्—(भारतीश्लोकत्रिसतीसहितम्)	...	...	0	7	
कथाकुसुममञ्जरी—प्रथमभागः	...	...	0	7	
” द्वितीयभागः	...	...	0	6	
” तृतीयभागः	...	...	0	6	
कादम्बरी—मूलमात्र	...	...	2	0	
” सटीक	...	...	5	0	
कथासंस्तरागरम्	...	...	5	0	0

R. Subrahmanya Vadhiar, Bookseller & Publisher. 4

2.	रघुवंश—Vol. I. Text 1 to 10	...	1	0	0
3.	„ सटीक—महिनाथ	...	0	10	0
4.	„ „ Large types	...	1	8	0
5.	„ अरणगिरिनाथव्याख्या—1-6 cantos				
	Mangalodayam Edition...		2	0	0
6.	„ Sri Vani Vilas Edition	...	1	12	0
7.	„ English Translation	...	3	4	0
8.	„ विमर्श with map	...	1	2	0
9.	„ in Grandha—1-6	...	0	6	0
10.	„ „ 6-10	...	0	4	0
11.	„ „ 10-19	...	0	12	0
12.	„ in Malayalam	...	1	8	0
13.	„ in Telugu—1-10 cantos	...	0	12	0
14.	„ Sanskrit with Ramakrishna- viloma Kavya	...	0	11	0
	रामोदन्तकाव्य in Grandha	...	0	1	0
	„ in Malayalam	...	0	2	0
	राक्षसकाव्य	...	0	1	0
	लघुकाव्यानि—(नीलकण्ठदीक्षितः)	...	0	12	0
	शेमभूपालचरितकाव्य	...	2	0	0
1.	शिशुपालवध (माघकाव्य)	...	2	0	0
2.	„ in Grandha	...	0	6	0
3.	„ „ Glazed	...	0	8	0
4.	„ in Telugu	...	0	12	0
	शिखलीलार्णवम्	...	3	4	0

Paighat, (Malabar).

S. R. Subrahmanya Vadhiar, Bookseller & Publisher,

	भट्टिकाव्यम्	2 8 0
1.	भर्तृहरिशतकत्रयम्—मूलभाष्यम्	0 6 0
2.	” सव्याख्या	0 12 0
3.	” सुभाषितसार	0 1 6
4.	” Eng. Translation—Nity and Vairagya Satakas	1 8 0
5.	” in Grantha	0 6 0
6.	” in Telugu	0 12 0
7.	” in Malayalam	0 12 0
8.	” ” in Poetry	0 6 0
1.	मेघदूतम्—मूलभाष्यम्	0 3 0
2.	” सव्याख्या—काशी	0 3 6
3.	” ” मद्रास	0 6 0
4.	” ” Eng. Notes	0 12 0
5.	” ” Eng. Trans.	1 8 0
6.	” ” विदुक्तम्	1 0 0
7.	” in Grantha	0 3 0
8.	” in Grantha	0 4 0
9.	” in Telugu	0 12 0
10.	” Tamil Translation	0 10 0
	मेघदूतविमर्श—with map	1 2 0
	यादवाभ्युदय—2 parts	3 4 0
	युधिष्ठिरविजयकाव्य	1 8 0
1.	रघुवंश—मूल (Precious Gem Booklet Series) any two cantos as 1 and 2 etc. till canto 19 each	0 3 0

Palghat, (Malabar).

	कुम्भविलासकाव्यम्			
	in Grandha			
3.	in Malayalam			
	कुम्भविलासम्		0 12	0
	कोटिकवचनम्		0 4	0
1.	गातिकावचनम् (शरणी) काव्यम्		0 12	0
2.	गातिकावचनम् (शरणी) काव्यम्		0 2	0
3.	in Grandha		0 2	0
	सदाशिवपरिणय in Malayalam		1 0	0
	दीक्षरामकथासार		0 6	0
	महोदय—रटीक		0 12	0
	in Telugu		0 12	0
1.	मैथिलीयमहाकाव्य—(1 to 6 cantos)—			
	Mallinatha's commentary		1 4	0
2.	in Calico Bound		1 8	0
3.	Complete with Narayaniya		5 0	0
4.	in Grandha—1 to 6 cantos.		0 6	0
	वृद्धेश्वरिकाव्यम्		0 10	0
	व्यातञ्जलचरितम्		0 4	0
	in Grandha		0 8	0
1.	सुरपराजविलासम्		0 3	0
2.	in Grandha		0 3	0
3.	in Malayalam		0 2	0
	बालभारतम्			

R. Subrahmanya Vadhiar, Bookseller & Publisher, 6

गद्यत्रयम्	...	...	...	1	0	0
चन्द्रापीडचरितम्	...	...	...	0	6	0
पञ्चतन्त्रम्	...	...	...	1	0	0
„ English Notes	...	...	...	2	8	0
प्राचीनलेखमालः—प्रथमभागः	...	...	...	1	8	0
„ द्वितीयभागः	...	...	...	1	8	0
„ तृतीयभागः	...	...	...	1	8	0
भोजप्रबन्ध	...	...	...	0	5	0
„ in Grandha	...	...	...	0	3	0
1. विक्रमार्कचरित्रम्	...	...	...	0	6	0
2. „ परिक्रम्य मुद्रितम्	...	...	...	0	6	6
3. „ in Grandha	...	...	...	0	3	0
4. „ „ Glazed	...	...	...	0	4	0
विदुरनीति	...	...	...	0	6	0
विजयिनि—A story adapted from Shakespeare	...	...	...	0	6	6
वासवदत्ता	...	...	...	2	0	0
„ in Grandha	...	...	...	0	8	0
हर्षचरित	...	...	...	2	0	0
1. हितोपदेश	...	...	...	0	8	0
2. „ English Notes	...	...	...	0	10	0
3. „ „ Translation	...	...	...	2	0	0
4. „ in Grandha	...	...	...	0	4	0
दशकुमारचरितम्	...	...	...	1	8	0
संस्कृतप्रवेशिनी	...	...	...	0	6	0

Palghat, (Malabar).

READY FOR SALE.

नैषधकाव्यम्—महिषासुरविग्रहचित्रव्याख्यासहितम्

Naishadham (Sargas 1 to 6) with the Commentary of Mallinatha: Wrapper Bound ... 1 4 0
Cloth Bound ... 1 3 0

कृष्णविलासकाव्यम्—व्याख्यानसहितम्

Krishna Vilasa Kavyam— with commentary ... 0 16 0
Do. in Grandha Characters ... 0 5 0

लघुबोधिनी

Laghu Bodhini—the First Book of Sanskrit Grammar ... 0 0 0

नित्याह्निकम्

Nitya Ahnikam—the daily rites of every Brahmin: Glazed Paper, Cloth Bound ... 0 6 0
Do. Rough Paper, Wrapper Bound ... 0 4 0

All kinds of Devā Nāgarī, Grandha and Malayalam books are always kept in stock and sold at very cheap rates.

Apply to—

R. Subramanya Vadhyar,

Bookseller & Publisher,

Ramanathapuram, PALGHAT

R. கம்பகமணிய லாத்தியர்.

நிஷாண வரலாற்று ஆசிரியர்,

ராமநாதபுரம், பாலக்காடு.

Copies can also be had of—

S. VENKATACHARIAR,

Bookseller, Stationer Fountain Pen Specialist,

Sole Agent for Neptune Pens &

Wholesale Dealer in Ahmedabad Dhotties,

Teppakulam, TRICHINOPOLY.

